॥ श्रीमद्दिग्विजयरामो विजयते ॥

श्रीमत्-जयतीर्थ(टीकाकृत्पादाचार्य)विरचिता

सनाभिः

श्रीमन्-न्यायसुधा

१) श्रीमद्विद्याधीशतीर्थयतीनामाज्ञानुसारेण केशवभट्टारकैः कृता — शेषवाक्यार्थचन्द्रिका

२) श्रीमत्सत्यव्रततीर्थयतिकृता — — सुधाविवृतिः

३) श्रीमद्राघवेन्द्रयतिकृता — — परिमळः

४) श्रीमद्यदुपत्याचार्यविरचिता — — सुधाटिप्पणी

५) श्रीमच्छ्रीनिवासतीर्थकृतम् — टीकाऽधृतसुधावाक्यार्थविवरणम्

६) श्रीमन्मन्नारीकृष्णाचार्यकृतः — — चषकः

(चतुर्थाध्याये नोपलब्धः ।)

इति षट्टिप्पणीभिः समलङ्कृता

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानश्रीमदुत्तरादिमठाधीशैः

श्री १००८ श्रीमत्सत्यप्रमोदतीर्थश्रीचरणैः

नैकविद्वद्भिः संशोध्य

श्रीमन्मध्वसिद्धान्ताभिवृद्धिकारिणीसभातः

प्रकाशिता ।

शा. श. १९०७ क्रोधनसंवत्सरः

उत्तरादिमठ बसवनगुडी

बेंगळूर ५६०००४

संशोधकविद्वद्गणः

श्री. पं. पू. रामाचार्य कट्टी
(श्री. श्री. सत्याभिज्ञतीर्थश्रीचरणानां पूर्वाश्रमतनूजाः)
श्री. पं. पू. रंगाचार्य गुत्तल
(श्री· श्री· सत्यप्रमोदतीर्थश्रीचरणानां पूर्वाश्रमतनूजाः)
श्री. पं. पू· हयग्रीवाचार्य गुत्तल
श्री. पं· रंगाचार्य कल्लापूर
श्री· पं· नरसिंहाचार्य वालकोंडा
श्री. पं. केशवाचार्य कट्टी
श्री. पं. नारायणाचार्य गलगली
श्री· पं· मध्वाचार्य चिन्तामणी
श्री· पं· दामोदराचार्य उमर्जी
श्री. पं. राममूर्त्याचार्य तिरुपति
श्री. पं. रंगनाथाचार्य हेब्बणी
श्री· पं· बाबाचार्य गलगली
श्री· पं· राघवेन्द्राचार्य आदोनी
श्री. पं. श्रीनिवासाचार्य आलूर
श्री· पं· भीमसेनाचार्य वरखेडकर
(संचालकः, पूर्णप्रज्ञ-प्रकाशनम्)

मुद्रकः

वरखेडकरोपाह्वबालाचार्यतनूजो धनंजयः

सुधामुद्रणमन्दिरम्

उत्तरादिमठीयावारः, बसवनगुडी

बेंगलूर ५६०००४

षष्ठो विभागः

चतुर्थाध्यायः

श्रीमत्-जयतीर्थ(टीकाकृत्पादाचार्य)विरचिता

श्रीमन्-न्यायसुधा

षड्टिप्पणीसमेता

अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

सु०— यदीयचरणांभोजच्छायामाश्रित्य निर्वृताः ॥
नंदंति सततं मुक्ताः संश्रये तं श्रियः पतिं ॥ १ ॥

फलं निगद्यतेऽस्मिन्नध्याय इति भाष्यं । फलनिरूपणस्येदानीं का संगतिरित्यत आह समन्वयेति ।

अनु०— समन्वयाविरोधाभ्यां सिद्धे वस्तुनि, साधने ॥
विचारितेष्वशेषेषु साधनेषु, विशेषतः ॥
नित्यशःकार्यमत्यंतमवश्यंभावि साधनं ॥
चिंत्यते प्रथमं तत्र

समन्वयाविरोधाभ्यां प्रथमद्वितीयाध्यायप्रतिपादिताभ्यां, परब्रह्मादिरूपे वस्तुनि सिद्धे सति, साधने साधनविषये तृतीयाध्याये, अशेषेषु मोक्षसाधनेषु, विचारितेषु सत्सु, फलप्रतिपादनस्यावसरप्राप्तिः । जिज्ञासितेष्वर्थेष्वन्येषां विचारितत्वादस्यैवावशिष्टत्वात् । अतो मोक्षलक्षणं फलमत्राध्याये निगद्यते इति वाक्यशेषः ।

पादचतुष्टयप्रतिपाद्यं संगतिं च लाघवायैकत्रैव वक्ष्यति । ततश्च फलविषयेऽस्मिन्नध्याये कर्मनाशाख्यं फलं प्रथमपादे निगद्यत इत्युक्तं भवति । तस्यापवादमाह विशेषत इति । तत्र (अत्र)चतुर्थस्य प्रथमपादे, प्रथमं कैश्चित्सूत्रैः, साधनमेव चिंत्यते । कथं । विशेषतः परमादरेण, नित्यशो नैरंतर्येण च कार्यमिति । कुतः । यतो मोक्षसिद्धावत्यंतमवश्यंभावि ।

इदमुक्तं भवति । तृतीये अध्याये यानि साधनानि विचारितानि तेष्वेव केषांचित्परमादरनैरंतर्याभ्यामनुष्ठेयत्वमत्रादौ प्रतिपाद्यते । तथाऽनुष्ठान एव मोक्षस्य भावादन्यथाऽभावात् । एतज्ज्ञापना(यैव)य तृतीये इदमनुक्त्वाऽत्रेदमुच्यते । तत्रानुक्त्या हि ततो वैलक्षण्यं ज्ञायते । फललक्षणे चोक्त्या फलान्तरङ्गत्वम् । अध्यायादिव्यवस्था च प्रायिकत्वादुपपद्यत इति ॥

शे०—

सर्वाभीष्टप्रदं रामं सर्वानिष्टविनाशकं ॥ जानकीजानिमनिशं वंदे सद्गुरुवंदितं ॥ १ ॥

वेदव्यासं तथानंदतीर्थं जयमुनिं गुरुं ॥ व्यासतीर्थं गुरून्साक्षादभिवंद्य यथामति ॥ २ ॥

सुधाया भावगूढायास्तुरीयाध्यायपंचिका ॥ प्रकाश्यते केशवेन गुरुराजोक्तमार्गतः ॥ ३ ॥

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् । अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥ ४ ॥

एतदध्यायगतपादप्रतिपाद्यगुणविशिष्टभगवत्स्तुतिपूर्वकं तत्संश्रयणरूपं मंगलमाचरति **यदीयेति** । **मुक्ता** भगवज्ज्ञानभोगाभ्यां निवृत्तसमस्तानिष्टकर्माणस्तथा **मुक्ताः** स्वोत्तमप्रवेशेन ब्रह्मनाड्योत्क्रमेण वा परित्यक्तदेहाः स्वोचितेनार्चिरादिना वा पथा वैकुंठलोकवासिभगवच्चरणांभोजच्छायां, **आश्रित्य** हिरण्यगर्भेण सह प्राप्य, **मुक्ता** भिन्नलिङ्गशरीरास्तथा **मुक्ता** विध्वस्तप्रकृतयस्तथा **मुक्ता** अत्यंतनिवृत्तानिष्टास्तथा **मुक्ता** अपमृतेश्वरेच्छावरणास्तत एव **निर्वृताः** सम्यगाविर्भूतानंदादिगुणा यदीयचरणांभोजच्छायामाश्रित्य भगवत्समीप एव तमुपासीना इति यावत् **नंदति** स्वरूपेण वा लीलागृहीतविग्रहैर्वा सङ्कल्पमात्रसाध्यान् दिव्यान्भोगांस्तारतम्येन सततं भुञ्जते । न कदाचित्पुनरावर्तन्त इति यावत् । सकलवाङ्मनसदेवतायाः श्रीदेव्याः पतिमहं संश्रय इति योजना । त्यदादीनि चेति वृद्धसंज्ञायां वृद्धाच्छ इति यद् शब्दात् शैषिके छप्रत्यये तस्य ईयादेशे यदीयेति रूपसिद्धिः । छायांतत्वेऽपि तत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थबाहुल्यस्यागम्यमानत्वेन नपुंसकत्वाप्राप्तेर्यदीयचरणांभोजच्छायामित्येतत्साधु । नन्वेकवाक्यत्वादिसिद्धयेऽध्यायप्रतिपाद्यस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्तदनुक्तिर्दोष इत्यतस्तस्य भाष्य एव प्रतिपादनात्तदनुक्तिर्न दोषायेत्यभिप्रेत्य तत्रानुक्तसंगतिप्रदर्शकतयोत्तरग्रंथमवतारयितुमध्यायप्रतिपाद्यप्रदर्शनपरभाष्यमनूद्य संगतिशंकामुत्थापयति **फलमिति** ।

मूले विचारितेष्वित्यतःपरमवसरप्राप्तं मोक्षलक्षणं फलमत्र निगद्यत इत्यपेक्षितशेषपूरणेन साकाङ्क्षत्वप्रयुक्तवाक्याभासतां परिहरन् फलनिरूपणस्यावसरप्राप्ततां चोपपादयन् समन्वयेत्यादिग्रन्थं व्याचष्टे **समन्वयेति** । मूले समन्वयाविरोधाभ्यामिति तदर्थयोरध्याययोरुपलक्षणमिति भावेन लक्षणाबीजसंबन्धं दर्शयति **प्रथमेति ॥ सिद्ध इति** । अशेषजगत्कर्तृत्वनिर्दोषाशेषसद्गुणत्वरूपलक्षणविशिष्टतया निर्णीत इत्यर्थः । टीकायां ब्रह्मरूपे वस्तुनीति स्वरसः पाठः । तार्तीयटीकाग्रन्थानुसारात् ॥ **सतीति** । अनेन सिद्ध इति सति सप्तमीत्युक्तं भवति **साधनविषये तृतीयेऽध्याय इति** । अनेन मूले साधनशब्दस्तत्प्रतिपादकाध्यायोपलक्षक इत्युक्तं भवति ॥ **जिज्ञासितेष्विति** । जिज्ञास्यत्वेन प्रथमसूत्रप्रतिज्ञातस्वरूपसाधनफलेष्वित्यर्थः । न च ब्रह्मजिज्ञासेति कर्मषष्ठीपरिग्रहेण स्वरूपस्य जिज्ञास्यत्वप्रतिज्ञासिद्धावपि साधनफलयोः कथं तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । प्रधानभूतब्रह्मवाचकेन ब्रह्मपदेनाप्रधान-

साधनफलयोरुपलक्षणस्याङ्गीकृतत्वेन तदुपपत्तेः । **अन्येषामिति** । स्वरूपसाधनानामित्यर्थः । तद्विचारस्य पूर्वकर्तव्यतायाश्च जन्मादिसूत्रोक्तहेतुरवधेयः ।

नन्वेवमस्याध्यायस्य फलरूपैकार्थप्रतिपादकत्वेनैकवाक्यत्वात्कथं पादभेद इत्यतः फलेऽप्यवान्तरभेदात्तत्प्रतिपादकतया युक्तः पादभेद इत्यभिप्रेत्य तथाऽप्येकवाक्यत्वादिसिद्धय एतत्पादप्रतिपाद्यस्य तत्सङ्गतेश्चावश्यंवक्तव्यत्वात्तदनुक्त्या भाष्यन्यूनत्वमेवेत्यत एतदध्यायगतपादचतुष्टयप्रतिपाद्यतत्सङ्गतिप्रतिपादकोत्तरग्रन्थेनैवैतत्पादप्रतिपाद्यतत्सङ्गत्योरपि सिद्धत्वान्न तदनुक्तिर्भाष्यन्यूनत्वापादिकेत्याशयवान् भाष्ये तदनुक्तौ निमित्तकथनपूर्वकमुत्तरग्रन्थानुसारेणैतत्पादप्रतिपाद्यतत्सङ्गती लाघवाय दर्शयति **पादचतुष्टयेत्यादिनोक्तं भवतीत्यन्तेन** । कर्मक्षयोत्क्रान्तिमार्गभोगरूपमित्यर्थः । सङ्गतिं अन्तर्भावलक्षणामानन्तर्यलक्षणां चेत्यर्थः । एकीकृत्य पादचतुष्टयप्रतिपाद्यतत्सङ्गत्योरेकत्र कथने निमित्तमाह **लाघवायेति** । **एकत्रैव** अस्यैवाध्यायस्य द्वितीये, 'कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिरि'त्यादिनेति शेषः ॥ **तस्येति** । अध्यायपादप्रतिपाद्यस्येत्यर्थः ॥ **कैश्चित्सूत्रैरिति** । तदधिगम इत्येतत्प्राक्तनैरेतत्पादगतैरित्यर्थः ।

ननु तृतीयाध्याय एवाशेषमोक्षसाधनानां विचारितत्वेन पुनर्विचारस्य व्यर्थत्वात । अत्राध्याये विचारयिष्यमाणसाधनानामादरनैरंतर्याभ्यामनुष्ठेयत्वे नियामकाभावेन पुनर्विचारस्य तत्सिद्ध्यर्थत्वायोगात् । तत्सिद्ध्यर्थत्वेऽपि वा तृतीय एव पुनस्तद्विचारेणापि तत्सिध्युपपत्त्या चतुर्थे तद्विचारानर्थक्यात्तत्रानुवृत्त्यत्रोक्तिभ्यामेव तत्सिद्ध्यर्थत्वस्याप्यदर्शनात्तत्फलाध्यायकर्मक्षयपादयोरपि साधनस्यैव विचारे चतुर्थः फलाध्यायः तत्राप्याद्यः कर्मक्षयपाद इत्यध्यायपादव्यवस्थानुपपत्तेर्नात्र साधनस्य विचार्यता संभवतीति न तथोक्तिर्भाष्यटीकायां युक्तेत्येताः शङ्काः क्रमेण परिहरन्नेव साधनस्य विचार्यतामुपपादयति **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **प्रायिकत्वादिति** । यद्यप्यस्मिन्नध्याये फलस्येव कर्मनाशस्य प्रथमपादे बाहुल्येनाप्रतिपादनान्न प्रायिकत्वमस्ति तथाऽप्यध्याये फलस्येव पादेऽपि कर्मक्षयस्यानन्यार्थतया प्रतिपादनात्साधनस्य च फलार्थतया निरूपणात्प्राधान्यरूपं प्रायिकत्वमभिप्रेत्येयमुक्तिरिति ध्येयम् ।

स०— पादचतुष्टयप्रतिपाद्यमिति । कर्मक्षयोत्क्रान्तिमार्गभोगरूपमित्यर्थः । **सङ्गतिं** अन्तर्भावलक्षणामानान्तर्यलक्षणां वेत्यर्थः । **उपरि** द्वितीयपादे । **वक्ष्यति** । 'कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयम् । फलं मोक्ष इति प्रोक्तं क्रमात्पादेषु चोदितं' इत्यादिनेति शेषः । नन्वेवं फलाध्यायेप्यस्मिन् साधनप्रतिपादने कर्मनाशाख्यफलप्रतिपादकेप्यस्मिन् साधनप्रतिपादनेऽस्य साधनाध्यायत्वापत्त्या तृतीयः साधनाध्यायः चतुर्थः फलाध्याय इत्यध्यायव्यवस्था न स्यादित्यत आह **अध्यायादीति** । आदिपदेन पादव्यवस्थोक्तिः । अत्राध्यायव्यवस्थायां प्रायिकत्वं बाहुल्येन फलप्रतिपादकत्वम् । पादे तु साधनस्यैव बाहुल्येन प्रतिपादनात् प्रायिकत्वं उपदेश्यतया प्राधान्यमेव विवक्षितमिति ज्ञेयम् ।

प०— आराधितः साधनैर्यो मुक्तिं दद्याच्चतुर्विधाम् । तं वन्दे कमलानाथमभीष्टावा-(सये हरिम् ॥)प्तिसिद्धये ॥ मङ्गलमाचरति **यदीयेति** । **निर्वृताः** मुक्तक्लेशाः । **नन्दन्ति** सुखमनुभवन्ति । **मुक्ताः** चतुर्विधमुक्तिमन्तः । यद्वा **निर्वृताः** क्षीणकर्माणः, **मुक्ताः** देहबन्धादिति पादद्वयार्थः । यदीयेत्यादिस्तृतीयपादार्थः । नन्दन्तीति चतुर्थपादार्थः । प्रतिपाद्यमनुक्त्वा सङ्गत्युक्तिरनवसरदुःस्थेत्यत आह **फलमिति** ॥ **परब्रह्मादीति** । आदिपदेनाधिदैवाधिभूतादिग्रहः । साधन इत्यध्यायपरमेतदित्याह **साधने साधनविषय इति** । विषयसप्तमीयमित्युक्तं भवति । अवसरप्राप्तं व्यनक्ति **जिज्ञासितेष्विति** । प्रथमसूत्रे जिज्ञासाविषयतयोक्तेषु ब्रह्मलक्षणप्रमाणसाधनमोक्षेष्वित्यर्थः ॥ **सङ्गतिमिति** । पादानामिति योज्यम् ॥ **वक्ष्यतीति** । द्वितीयपादे ॥

या०—

श्रीशं प्रक्षीणकर्मौघैरुत्क्रान्तैरर्चिरादिना ॥ यथाप्राप्यं(यथायथं)भोगवद्भिर्मुक्तैः सेव्यं **हरिं** भजे ॥१॥
व्यासपादाम्बुजे ध्यात्वा मध्वमानससंस्थिते ॥ व्याकरिष्ये सुधाऽस्पष्टचतुर्थाध्यायफक्किकाः ॥ २ ॥

आद्ये श्लोके मुक्ता इत्यस्य कर्मणो देहाच्चेत्यर्थः । तेनाद्यद्वितीयपादार्थकथनम् । छायामाश्रित्य निर्वृता इत्यनेन मार्गगमनं ध्वन्यते । मार्गगतानामेव छायाश्रयणेन निर्वृतत्वस्य प्रसिद्धत्वात् । तेन तृतीयपादार्थसूचनम् । अत एव निर्वृता नन्दन्तीत्यनयोरर्थभेदः । मार्गेषु निर्वृता आनन्दपूर्णाः वैकुण्ठादिस्थानेषु भोगातिशयेन नन्दन्तीति । निर्वृता इत्यस्य संसारमार्गे गमनप्राप्तक्लेशवर्जिता इत्यर्थः । अतो न पौनरुक्त्यमित्याहुः ॥ **जिज्ञासितेष्विति** । जिज्ञास्यत्वेन प्रथमसूत्रोक्तेष्वित्यर्थः । तत्र ब्रह्मपदेन साधनफलयोरुपलक्षितत्वादिति भावः ॥ **सङ्गतिं चेति** । पादानां परस्परमिति शेषः ॥ **वक्ष्यतीति** । द्वितीयपादारम्भे 'कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिरि'त्यादिनेति शेषः ॥ **ततश्चेति** । कर्मक्षयस्य प्रथमपादप्रतिपाद्यतया वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ इत्युक्तं **भवतीति** । अनेनाध्याहृतवाक्यस्थानां 'फलमत्र निगद्यत' इति पदानामावृत्तिं प्रथममिति वक्ष्यमाणस्यात्राप्यन्वयं च सूचयति । **फललक्षण इति** । फलाध्याय इत्यर्थः ॥ **प्रायिकत्वादिति** । प्राधान्यादित्यर्थः । तेनास्य पादस्य प्रायेण साधनप्रतिपादकत्वात्कथं कर्मक्षयरूपफलप्रतिपादकत्वमिति शङ्काऽनवकाशः ।

श्री०— **सङ्गतिं** । अन्तर्भावलक्षणामानन्तर्यलक्षणां वेत्यर्थः ।

सु०— ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥ **अधिकरणोत्थानकारणं दर्शयति** श्रवणादीति ।

अनु०— ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥

श्रवणादिसकृत्क्रिया ॥

आवृत्तिर्वेति संदेहे

प्रथमं तत्रेति वर्तते । श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इति दर्शनाथ श्रवणादिकं विधीयते । तस्य श्रवणादेर्ज्योतिष्टोमादिवत्सकृत्क्रिया वा व्रीह्यवघातादिवदावृत्तिर्वेति संदेहे **सति । उपलक्षणमेतत् । सकृत्क्रियेति पूर्वपक्षे च सतीत्यपि ग्राह्यं । इदमधिकरणमारभ्यत इति शेषः । पूर्वपक्षबीजं च न्यायविवरणे स्पष्टमवगंतव्यम् ।**

सूत्रं व्याख्याति कर्तव्येति ।

कर्तव्याऽऽवृत्तिरेव हि ॥

उपदेशोऽतत्त्वमसीत्यादिर्ह्यसकृदेव यत् ॥

श्रवणादीनामिति वर्तते । हिशब्दो तत्त्वमसीत्युपदेशस्य प्रसिद्धत्वं द्योतयति । यदि हि शिष्येणावृत्तिर्न कर्तव्या तदा गुरोरसकृदुपदेशोऽनर्थकः स्यात् । तेन ज्ञायते कर्तव्या श्रवणावृत्तिरिति ।

शे० — ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥ उत्थानकारणमिति । विषयादिकमित्यर्थः । श्रवणादेः कर्तव्यत्वासिद्धौ सकृत्कर्तव्यत्वासकृत्कर्तव्यत्वादिविशेषविचारानुपपत्तेः तदुपपत्त्यर्थं विषयवाक्योदाहरणेन तत्कर्तव्यत्वसिद्धिं दर्शयति **श्रोतव्य इति ।** ननु सूत्रावतारिकारूपपूर्वपक्षस्यैव सिद्धांतसूत्रप्रापकत्वात्तदनुक्तौ कथं संदेहोपदर्शनमात्रेण सिद्धान्तसूत्रप्रवृत्तिरित्यतः पूर्वपक्षोपलक्षणतया संदेहभाष्यं व्याचष्टे **उपलक्षणमेतदिति ॥ न्यायविवरण इति ।** 'श्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां सुशक्यत्वमिति गुण' इति न्यायविवरणे सुशक्यत्वरूपं पूर्वपक्षसाधकं स्पष्टमित्यर्थः ॥ **वर्तत इति ।** यद्यपि श्रवणादीनामिति न पूर्वं श्रूयते यच्च श्रवणादीति श्रुतं तदपि सकृत्क्रियेत्यनेन समस्तं नात्रान्वेतुमर्हति । तथाऽपि समासे गुणभूतस्य तस्य बुध्या विवेकेनेयमनुवृत्तिरिति ध्येयम् ॥ **हिशब्द इति ।** उपदेशोऽतत्त्वमसीत्येतद्वाक्यगत इत्यर्थः । अप्रयोजकत्वं परिहरति **यदि हीति ।** आद्यो हिशब्दो हेत्वर्थ इत्याशयेनाह **तेनेति ।** ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक इत्याशयेनाह **ज्ञायत इति ।**

स० — ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥ पूर्वपक्षबीजं चेति । श्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां सुशकत्वमिति पूर्वपक्षबीजमित्यर्थः ।

प० — ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥ उत्थानकारणमिति । अवतारिकारूपं सूत्रव्यावर्त्यसंशयादिकं दर्शयतीत्यर्थः ॥ **इति वर्तत इति ।** पूर्वं तत्रेत्यस्य चतुर्थाध्याये प्रथमपाद इति प्रथममित्यस्य तदधिगम इत्यर्थतः पूर्वं कैश्चित्सूत्रैरिति व्याख्यानात् इह च साधन**विचाररूप**सूत्रेषु प्रथममित्यर्थकतया पदद्वयमावर्तनीयमित्यर्थः । श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वलाभायाह **श्रोतव्य इत्यादि** विधीयत इत्यन्तम् । ज्योतिष्टोमादिदृष्टान्तोक्तोभयविधसाधनदर्शनं संशयबीजमुक्तं भवति ॥ **न्यायविवरण**

इति । श्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां सुशकत्वमिति गुण इत्युक्तसु(खकरत्वयुक्तिरित्य)-शक्तत्वयुक्तिरित्यर्थः । तद्विवरणं च भाष्यटीकायामित्यर्थः ॥ **इति वर्तत इति** । बुद्ध्या विभज्य विपरिणम्य वर्तत इत्यर्थः ।

या०— ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ॥ उत्थानकारणमिति । संशयादिकमित्यर्थः । **न्यायविवरण इति** । 'श्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां सुशक्यत्वमिति गुण' इत्यनेनेति शेषः ।

सु०— अनेन श्रवणावृत्तेः कर्तव्यता सिद्धा । त्रयाणामप्यावृत्तिं साधयल्लिंगाच्चेति सूत्रं पठित्वा तदभिप्रेतानि लिङ्गान्यागमवाक्येनैव दर्शयति लिङ्गादित्यादिना ।

अनु०— ॐ लिङ्गाच्च ॐ

लिङ्गाल्लातव्यतः पूर्वमृजोर्ब्रह्मत्वतः शतात् ॥
शुश्रावोग्रतपा नाम योग्यो रुद्रपदस्य यः ॥
सार्धं परार्धं विष्णोस्तु गुणान्भक्त्या सदोद्यतः ॥
तत्त्रिभागमुपास्तां च चक्रे संभृतमानसः ॥

लातव्य **आदातव्यः शिष्यैरुपासितव्यः । तस्मात्** । ब्रह्मत्वत इति **षष्ठीबहुवचनांतात्तसिः । ब्रह्मत्वानां शतात्पूर्वमिति ऋजोर्विशेषणं । यस्यैतस्माद्ब्रह्मकल्पादारभ्य ब्रह्मकल्पानां शते गते ब्रह्मत्वं भविष्यति तस्मादिति** यावत् । **सार्धं परार्धमित्यत्यंतसंयोगे द्वितीया** ॥ तत्त्रिभागं **तस्य श्रवणकालस्य, तृतीयभागं कालं** । उपास्तां **मननिदिध्यासनरूपाम्** । संभृतमानस इति **उपासितव्य एवार्थे धृतचित्तः** ।

दशमन्वंतरं शक्रपदयोग्यो गरुत्मतः ॥ पदयोग्यात्सुमनसःसुनंदो नाम चाश्रृणोत् ॥
उपास्तां चक्र उद्युक्तो मन्वन्तरचतुष्टयम् ॥ सूर्याचन्द्रमसोश्चैवपदयोग्यौ सुतेजसौ ।
सुरूपः शान्तरूपश्च मन्वन्तरचतुष्टयम् ॥ अश्रृण्वतां सुमनसो मन्वंतरमुपासतां ॥
ततः प्रोक्तास्तु ते सर्वे भक्त्योग्रतपआदयः ॥ अपश्यन्परमं विष्णुं तत्प्रसादैधिताः सदा ॥
इत्युक्तं विष्णुना साक्षाद्ग्रन्थे सत्तत्त्वसंज्ञिते ॥

दश मन्वंतराणि यस्मिन्काले स तथोक्तः ॥ गरुत्मतः पदयोग्यादिति । **गरुत्मतो यत्पदं तत्र योग्यादित्यर्थः** । सुतेजसावेव **सुप्रज्ञावेव न तु मंदौ** । अश्रृण्वतां **अश्रृणुतां** । **व्यत्ययो बहुलमिति द्विविकरणता । सुमनस एव** । मन्वंतरं **मन्वंतरावच्छिन्नं कालम्** । उपासतामुपासातां । **छांदसो वर्णविकारः** ।

नन्वत्र श्रवणादिकालबाहुल्यमेव प्रतीयते । न पुनरावृत्तिः । श्रुतस्यैव वाक्यस्य पुनः श्रवणमित्यादिरूपा हि सेति । मैवं । एकेन वाक्येनावगतस्य तत्त्वस्य पुनः पुनस्तेनान्येन वा

अवगतिः श्रवणावृत्तिः । एवमेकया युक्त्याऽनुसंहितस्य भूयो भूयः तथाऽन्यया वाऽनुसंधानं मननावृत्तिरित्यभिप्रेतत्वात् ।

नन्वेवं चेत्सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यनेनैव गतमेमत् । सत्यम् । तस्यैवात्यन्तावश्यकत्व-प्रदर्शनाय पुनरारंभ इत्युक्तमेव । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ४ । १ । १ ॥

शे० — **लिङ्गानीति** । उग्रतपःप्रभृतिभिरावर्त्यमानत्वरूपाणीत्यर्थः ॥ **लातव्य इति** । लातव्यनामेत्यर्थः । कथं तस्य नामत्वमित्यतो योगेन तदुपपादयति **आदातव्य इति** । ला आदान इतिधातोरिति भावः । तत्त्वं चोपास्यतयेत्यभिप्रेत्य तद् व्याचष्टे **शिष्यैरुग्रतपःप्रभृतिभिरुपासितव्य इति** ॥ **बहुवचनान्तात्तसिरिति** । आद्यादिभ्य उपसंख्यानादिति भावः ॥ **शतादिति** । एकोन-शतादित्यर्थः ॥ **ऋजोर्विशेषणमिति** । ततश्च पूर्वमित्येतत्पूर्वादिति व्याख्येयमित्युक्तं भवति । ब्रह्मत्वतः शतात्पूर्वमित्युक्तमेव विवृणोति **यस्येति** ॥ **शते गत इति** । एकोनशते गत इत्यर्थः । एकोनशते ब्रह्मत्वतीतेष्विति सन्न्यायरत्नावल्यनुसारात् सार्धं परार्धमित्यस्यायमर्थः । एकोनशतब्रह्ममहाकल्पेभ्यः पूर्वं महाकल्पस्यादिमारभ्य ब्रह्ममानपरिगणितपञ्चसप्ततिवत्सरकालमिति । नन्वधिकरणत्वादधिकरणे सप्तमीति सप्तम्या भवितव्यं सार्धं परार्धमिति द्वितीया तु कथमित्यत आह **अत्यन्तसंयोगे इति** । **अन्तः** विरामः । अतिक्रान्तोऽन्तोऽत्यन्तः । स चासौ संयोगश्चेत्यत्यन्तसंयोगो निरन्तरसन्निकर्ष इति यावत् । तत्र द्वितीयेत्यर्थः । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग' इति स्मरणादिति भावः ।

तृतीयभागं कालमिति । ब्रह्ममानपरिगणितपञ्चविंशतिसंवत्सरकालमित्यर्थः ॥ **मनननिदि-ध्यासनरूपामिति** । सोपासना च द्विविधेत्याद्यनुसारेणोपासनाशब्दस्य श्रवणादित्रितयपरत्वेऽपि शुश्रावेति श्रवणस्यात्र पृथगुपादानादुभयमात्रपरतया व्याख्यातमिति ध्येयम् । विषयानुक्तेस्तं दर्शयन्व्याचष्टे **संभृतेति** । दशमन्वन्तराणि समाहृतानीति समाहृतप्रधानद्विगुपक्षे, दशानां मन्वन्तराणां समाहार इति समाहारप्रधानद्विगुपक्षे वा कालालाभाद्बहुव्रीहिमाश्रित्य तल्लाभं दर्शयति **दशेति** । गरुत्मतःपदयोग्या-दिति समानाधिकरणे पञ्चम्याविति भ्रमनिरासायाह **गरुत्मत इति** । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादाविव नित्यसापेक्षत्वात्समास इति हृदयम् । सूर्याचन्द्रमसोश्चेवेत्यत्र विरुद्धार्थयोश्चेवशब्दयोरेकत्र संबन्धानु-पपत्तेश्चशब्दस्य यथाश्रुतसंबन्धमङ्गीकृत्यैवशब्दं भिन्नक्रमतया योजयति **सुतेजसावेवेति** । अत्रापि किं तेनेत्यतस्तद्व्यावर्त्यमाह **न त्विति** । ननु श्रु श्रवण इत्यस्माल्लङि प्रथमपुरुषद्विवचने तसि श्रुवः शृचेति श्नुप्रत्यये शृभावे च सति अपित्वात्सार्वधातुकमपिदिति श्नोर्ङित्वाद् गुणाभावे शकारलोपे णत्वे च सति पूर्ववत्तसोर्ङित्वात् श्नोर्गुणाभावेऽडागमे तसस्तामादेशे अशृणुतामित्येव भवितव्यम् । तत्कथमशृण्व-तामित्युक्तमित्यत आह **व्यत्यय इति** । व्यत्ययो बहुलमित्यस्मिन्सूत्रे छन्दसि शानजपीति पूर्वसूत्रात्

छन्दस्यपीत्यस्यानुवृत्तौ सत्यां छन्दसि व्यत्ययो भवति । अपिशब्दाद्यथाप्राप्तं चेत्येतावन्मात्रेणेष्टसिध्या बहुलग्रहणवैयर्थ्यमाशङ्क्य बह्वर्थादानप्रवृत्तिनिमित्तकबहुलग्रहणस्य प्रकृताप्रकृतसर्वाभिविधिव्यत्ययलक्षणव्यभिचारार्थताया आश्रितत्वा'दितिहासः पुराणः पञ्चमो वेदानां वेद' इति वेदेनैव सत्तत्त्वस्यापि छन्दस्त्वस्थित्या तद्बलेन द्विविकरणत्वस्यापि प्राप्त्या श्नोरनन्तरं तौदादिकस्य शस्यापि प्राप्तौ तस्य ङित्वाद् गुणासंभवेन यणादेशे सति अशृण्वतामित्यस्यापि छन्दस्त्वादुपपत्तिरिति भावः । सूर्याचन्द्रमसोश्चेवेत्येवशब्दस्य सुमनस इत्यनेनापि संबन्ध इत्याशयेनाह **सुमनस एवेति** । ननु सुरूपशान्तरूपयोर्द्वित्वादुपपूर्वादास्तेर्लङात्मनेपदप्रथमपुरुषद्विवचने आतामि उपासातामिति द्विवचनेन भवितव्यम् । तत्कथमुपासतामित्यागमवाक्ये ह्रस्व इत्यत आह **छान्दस इति** । दीर्घस्य ह्रस्वत्वलक्षण इत्यर्थः ।

इत्यादीत्यादिपदेनानुसंहिताया युक्तेः पुनरनुसन्धानरूपमननावृत्तिपरिग्रहः ।

नन्विति । तत्र श्रवणाद्यावृत्तेः कर्तव्यत्वसिद्धेरिति भावः ॥ **उक्तमेवेति** । 'विशेषतो नित्यशः कार्यमत्यन्तमवश्यम्भावी'त्यादिनेति शेषः ॥ ४।१।१ ॥

स० — ब्रह्मकल्पानां शते गत इति । एकोनब्रह्मसु अतीतेषु इति संन्यायरत्नावल्यामुक्तत्वात्तदनुसारेणापि तथैव व्याख्येयम् । सार्धं परार्धमित्यस्यायं भावः । एकोनशतब्रह्ममहाकल्पेभ्यः पूर्वं महाकल्पस्यादिमारभ्य ब्रह्ममानपरिगणितपञ्चसप्ततिवत्सरकालमिति । **तस्य श्रवणकालस्येति** । ब्रह्ममानपरिगणितपञ्चविंशतिवत्सरकालस्येत्यर्थः । **द्विविकरणतेति** । श्नुविकरणता शब्विकरणतेति द्विविकरणतेत्यर्थः । **वर्णविकार इति** । दीर्घस्य ह्रस्वत्वलक्षण इत्यर्थः ।

प० — लातव्य इत्यनुवादः । आदातव्य इति व्याख्या । ला आदाने इति धातोरिति भावः । उपासितव्य इति फलितोक्तिः ॥ **ऋजोर्विशेषणमिति** । ब्रह्मत्वानां शतात्पूर्वं विद्यमानो यो ब्रह्मपदयोग्यः ऋजुः (लातव्य इति नामा)तस्मात् शुश्राव रुद्रपदयोग्य इत्येवमर्थ इति भावः ॥ **अत्यन्तसंयोग इति** । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग' इति सूत्रे अत्यन्तसंयोगविषये द्वितीया भवतीत्यर्थः । तथाच सार्धं परार्धं ब्रह्मणः पञ्चसप्ततिवर्षमध्ये एकदिनमपि श्रवणशून्यमकृत्वा प्रतिदिनं शुश्रावेत्यर्थः । पदविशेषणत्वाप्रतीतेराह **गरुत्मतो यत्पदमिति** । नित्यसापेक्षत्वात्समास इति भावः । एवमव्याख्याने हि पदेत्यस्य कस्य पदेत्याकाङ्क्षा न शान्ता स्यादिति ज्ञेयम् ॥ **द्विविकरणतेति** । श्रु श्रवण इत्यस्य श्नुविकरणे कृते पश्चात्तुदादिभ्यश्श इत्युक्तशविकरणमपि कार्यं । पश्चाद्यणादेशेऽशृण्वतामिति छान्दसं रूपमित्यर्थः शब्विकरणे हि गुणावादेशौ प्राप्नुतः ॥ **वर्णविकार इति** । ह्रस्वरूपो विकार इत्यर्थः ॥ **इत्यनेनैव गतमिति** । तत्रैकत्रोक्त गुणानां केषांचिच्छाखान्तरेऽपि श्रवणादेकस्यामपि केषांचित्पुनः पुनः श्रवणादिति भावः ॥ ४ । १ । १ ॥

या० — **ऋजोर्विशेषणमिति** । ततश्च पूर्वमित्यस्यानन्तरं विद्यमानादिति शेष इति भावः ॥ **मननध्यानरूपामिति** । 'सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी । ध्यानरूपा परे'त्युक्तत्वादिति भावः । सामानाधिकरण्यभ्रमं वारयितुमाह **गरुत्मतो यत्पदमित्यादि** । ततश्च नित्यसापेक्षत्वात्समास इति भावः । ननु श्रु श्रवण इति धातोः श्रुवः शृचेति श्नुप्रत्यये शृभावे च सति श्नोर्ङित्वाद्गुणाभावे शकारलोपे णत्वे अडागमे तसस्तामादेशे अश्रुणुतामित्येवंरूपेण भाव्यं कथमशृण्वतामिति रूपमित्यत आह **व्यत्ययो बहुलमिति** । यथायथं विकरणप्रत्ययाः शबादयो विहितास्तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । एवं चात्र श्नुप्रत्ययानन्तरं शपोपि प्राप्तौ यणादेशोऽशृण्वतामित्यपि रूपं छन्दस्त्वादुपपन्नमिति भावः ॥ ४।१।१ ॥

श्री० — ॐ **आवृत्तिरसकृदुपदेशात्** ॐ ॥ **ऋजोर्विशेषणमिति** । ब्रह्मत्वानां शतात्पूर्वं विद्यमानादृजोर्लातव्यत इत्यर्थो द्रष्टव्यः । एतद्विवृणोति **यस्यैतस्मादिति** । अपरोक्षज्ञानाधिकरणादित्यर्थः । यस्मिन्कल्पेऽपरोक्षज्ञानं जातमिति यावत् । तथा च यस्मिन्कल्पेऽपरोक्षज्ञानं जातं तदारभ्य शतब्रह्मकल्पानन्तरं ब्रह्मत्वं भवति । अत एव 'स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् विरिंचतामेती'त्यस्यापि **स्वधर्मनिष्ठः पुमान्** अपरोक्षज्ञानीति यावत् । सः **शतजन्मभिः** अपरोक्षज्ञानाधिकरणभूतब्रह्मकल्पसाहित्येन शतजन्मभिः शतब्रह्मकल्पानन्तरं विरिंचतामेतीति द्रष्टव्यम् ॥ **वर्णविकार इति** । आकारस्य अकारत्वेन विपरिणाम इत्यर्थः । सूर्याचन्द्रमसोश्चेत्यत्रत्यैवकारस्य सुतेजसावित्यनेन संबन्धमुक्त्वा सुमनस इत्यनेनापि संबन्ध इत्याह **सुमनस एवेति** । न त्वन्येनेत्यर्थः । ननु श्रवणावृत्तिर्नाम येनैकेन वाक्येन तत्त्वमवगतं तस्यैव तत्त्वस्य पुनः पुनस्तेनैव वाक्येनावगतिः । यथा स य एषोऽणिमेत्यादि । मननावृत्तिर्नाम यया एकया युक्त्या तत्त्वमनुसंहितं तयैव युक्त्या तस्यैव भूयो भूयोऽनुसंधानम् । न ह्येतादृशी श्रवणाद्यावृत्तिः प्रकृते वक्तुं शक्यते । सार्धपरार्धादिकालपर्यंतमेकेनैव वाक्येन तस्यैव तत्त्वस्य श्रवणेऽमुज्ञत्वप्राप्तेः । तत्त्रिभागकालपर्यन्तं तस्यैव तत्त्वस्य तयैव युक्त्यानुसन्धानकरणेऽपि तथा । अतः श्रवणाद्यावृत्तिमन्यथाऽप्याचष्टे **एकेन वाक्येनेत्यादिना** ॥ **अन्येन वा** वाक्येन । **अनुसंहितस्य** तत्त्वस्य । **तया अन्यया वेति** । युक्त्येत्यर्थः । तथा च बहुकालं तस्यैव तत्त्वस्य वाक्यान्तरेण श्रवणे, युक्त्यन्तरेणानुसन्धाने च विशेषावगतिसंभवादिति भावः ॥ **सर्ववेदान्तेति** । 'सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी' इत्येव शास्त्राभ्यासरूपश्रवणमननरूपोपासनायाः कर्तव्यत्वस्य तत्रैवोक्तत्वादिति भावः ॥ ४-१-१ ॥

॥ इति आवृत्त्यधिकरणम् ॥

॥ अथ आत्मोपगमाधिकरणम् ॥

सु० — ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ ॥ एतत्सूत्रं व्याख्यातुमात्मशब्दार्थं तावदाह आत्मेति ।

अनु० — ॐआत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ ॥
आत्मेति नाम कथितं साक्षान्नारायणस्य हि ॥

यस्मादात्मेति नाम साक्षात् मुख्यया वृत्त्या नारायणस्य कथितम् । मुख्ये च संभवत्यमुख्यं न युज्यते । तस्मादत्र सूत्रेऽपि आत्मा जनार्दनः आत्मशब्दोदितो जनार्दन इति वक्ष्यमाणेनान्वयः ।

शे० — ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ ॥ आत्मेति नाम कथितमित्यादेस्तस्मादात्मा जनार्दन इत्यन्तस्य भाष्यस्य असूत्रार्थकथनरूपत्वादानर्थक्यमाशङ्क्य सौत्रात्मशब्दार्थकथनरूपत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य तत्कथनस्यापि प्रयोजनं दर्शयन्सौत्रात्मशब्दार्थकथनरूपतया भाष्यं संगमयति एतदिति ॥ व्याख्यातुमिति । 'तस्मादुपास्यो विष्णुरि'त्यादिनेति शेषः ॥ तावदिति । पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्येति भावः । उत्तरत्र तस्मादिति श्रवणात्तदपेक्षितयस्मादित्यर्थतया हिशब्दं व्याचष्टे यस्मादिति । मूले साक्षात्पदमनर्थकमित्याशङ्क्यात्मशब्दस्य भगवन्नामतामात्रेण सौत्रात्मशब्दस्य भगवदर्थत्वे, तस्य जीवनामताया अपि सत्त्वेन सौत्रात्मशब्दस्य तदर्थत्वस्यापि प्राप्त्या, भगवन्नामतामात्रस्य सौत्रात्मशब्दार्थत्वव्यवस्थापकत्वानुपपत्त्या कथमनेन तत्सिद्धिरित्यतोऽत्रात्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या भगवन्नामत्वस्यैवोक्तार्थव्यवस्थापकत्वेन तन्नामतामात्रस्य तद्विरहान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थसूचकत्वात्साक्षात्पदस्य नानर्थक्यमित्याशयेन तत्पदं मुख्यवृत्तिपरतया व्याचष्टे साक्षान्मुख्यया वृत्त्येति । नन्वथाऽप्यमुख्यया वृत्त्याऽन्यनामत्वस्यापि सत्त्वात् अत्र सूत्रेऽन्यनामत्वमपि तस्य किं न स्यादित्यतो भगवति तस्य मुख्यत्वोक्त्या तदसंभव एवान्यपरतायाः सूचितत्वान्न तत्संभवेऽपि तत् । अन्यथा मुख्यामुख्यन्यायविरोधादित्यभिप्रेत्य तात्पर्यमाह मुख्ये चेति । अव्यवहितग्रन्थान्वयानुपपत्तेर्योग्यतया व्यवहितान्वयमाह तस्मादिति । आत्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या भगवन्नामतायाः सौत्रात्मशब्दस्य भगवदर्थत्वे एव हेतुत्वं तदविवक्षायां सौत्रात्मशब्दार्थकथनत्वासिद्ध्या भाष्यानर्थक्यप्रसङ्गाच्च आत्मपदं आत्मपदवाच्यपरतया व्याचष्टे आत्मशब्दोदित इति ।

प० — आत्मेति ॥ व्याख्यातुमिति । तस्मादुपास्य इत्यादिनेति ज्ञेयम् । हिशब्दार्थो यस्मादिति ।

श्री०— ॐ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॐ ॥ 'तस्मादात्मा जनार्दन' इति वक्ष्यमाणमनूद्य व्याख्याति **आत्मशब्दोदित इति** ।

सु०— किं तदात्मशब्दस्य भगवन्नामत्वकथनमित्यत आह आत्मेति ।

अनु०— आत्मा ब्रह्म महांस्तारः परमेशः शुचिश्रवाः ॥
विष्णुर्नारायणोऽनन्त इति श्रीपतिरीर्यते ॥
इति पैङ्गिश्रुतिश्चैव तथैव परमश्रुतिः ॥

इति नामभिः । पैङ्गिश्रुतिः आत्मशब्दं भगवन्नामत्वेनाह । च शब्दः श्रुत्यन्तर-समुच्चयार्थः । श्रुतिरेव न तु मानुषप्रणीतमभिधानमित्येवशब्दः । तेन 'क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुष' इत्यादिविरोधो नाशङ्कनीयः ॥ ओमात्मेति परमश्रुतिः ।

ओमात्मा भगवान्विष्णुरात्मानन्दोऽक्षरः स्वराट् ॥
विश्वत्राता नृसिंहोऽजो नारायण उरुक्रमः ।
अनसूया तथैवात्रेर्जज्ञे पुत्रानकल्मषान् ॥
दत्तं दूर्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसंभवान् ॥
इति भागवते चैव तस्मादात्मा जनार्दनः ॥

आत्मानन्देति समस्तमेकं नाम । अनसूयेति भागवते चात्मशब्दस्य भगवत्येव प्रयोगोऽस्ति । तथैवेति तत्र **प्रकृतेन समुच्चयार्थं । जज्ञे जनयामास । अन्तर्णीत(णिजर्थोऽत्र)-ण्यर्थो** वाऽत्र **जनिः ।** आत्मेशब्रह्मसंभवान् **विष्णुशिवब्रह्मसंभवान् । सह भवन्तीति संभवाः । अत्र दत्तदूर्वाससौ विष्णुशिवावेव । सोमो ब्रह्मणा सहभूतः । तद्धर्मोऽन्ययोरप्यु-पचारादुच्यते । छत्रिण इति यथा ।**

शे०— इति नामभिरिति । इति श्रीपतिरिति मूले ईर्यत इति प्रतिपाद्यतायाः श्रवणान्ना-म्नामेव च प्रतिपादकत्वात्तदनुरोधेनेतीत्यतः परं नामभिरित्यध्याहारो दर्शित इति ध्येयम् । साकाङ्क्ष-त्वादिति पैंगिश्रुतिरित्यतःपरमपेक्षितं पूरयति **आत्मशब्दमिति** । विरुद्धार्थयोश्चैवशब्दयोः कथ-मेकत्रान्वय इत्यतोऽविरोधनार्थमाह **चशब्द इति** । परमश्रुतिरूपवक्ष्यमाणश्रुत्यन्तरसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । एवशब्दाभिप्रायकथनं **श्रुतिरेवेति ॥ इत्येवशब्द इति** । इति सूचयितुमेवशब्द इत्यर्थः । किमस्य मानुषप्रणीतत्वाभावसूचनेनापीत्यत आह **तेनेति** । 'तथैव परमश्रुतिरि'त्यत्र परमश्रुतिरपि **तथा** उदाहृतपैङ्गिश्रुतिवदेवेत्यतो नोदाहृता । ओमात्मेत्यादिका त्वन्येत्यन्यथाप्रतीतिमपाकरोति **ओमात्मेति**

परमश्रुतिरिति । अत्र च ओमात्मेति परमश्रुतिरपि **तथैव** आत्मशब्दं भगवन्नामत्वेनाहेति योजना । एवशब्दस्य तूक्तमेव प्रयोजनमवधेयम । आत्मानन्द इत्यत्र भिन्नपदतायामोमात्मेत्यनेन पौनरुक्त्य-प्रसङ्गादाह **आत्मानन्देतीति** ।

तत्र प्रकृतेनेति । भागवते 'पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजे'ति पूर्वश्लोकप्रकृतेनेत्यर्थः । जनेरकर्मकत्वात्कथं पुत्रानिति कर्मोक्तिरित्यत आह **जनयामासेति** । जज्ञ इत्यनेन जनयामासेत्यस्य कथं लाभ इत्यतोऽनेकार्थत्वाद्धातूनां लक्षणया वा जनिरत्र ण्यर्थमप्यन्तर्भावयति तदा प्रयोज्येन कर्मणा सकर्मको भवतीत्याशयेनाह **अन्तर्भावितेति** । ननु दत्तादीनां त्रयाणामत्रेरुत्पन्नत्वेनात्मेशब्रह्मभ्यः संभूतत्वाभावात्कथं तत्संभूतत्वोक्तिरित्यतः संभवपदं व्याख्याति **सह भवन्तीति** ।

यद्यपि संशब्दः सम्यक्तामाह तथाऽप्यव्ययानामनेकार्थत्वात्साहित्यार्थत्वम् । तत्किं दत्तादीनां त्रयाणामपि सहभूतता येन तदर्थकसंभवशब्दविषयतेत्यतो विवेकं दर्शयति **अत्रेति** ॥ **विष्णुशिवा-वेवेति** । 'दत्तो विष्णोस्तु योगवित्' 'दुर्वासाः शङ्करस्यांश' इति भागवतवचनादिति भावः ॥ **सोमो ब्रह्मणा सहभूत इति** । यद्यपि 'सोमोऽभूद्ब्रह्मणोंऽशेने'ति सोमस्यापि ब्रह्मांशत्वं तत्रैवोक्तम् । तथाऽपि 'ब्रह्मणो नावतारोऽस्ति सन्निधानं तु केवलम् । ऋते विष्णोरात्मनश्च तदंशोक्तिः प्रवेशत' इति तात्पर्यानुसारेण सहभूतत्वमेव तदर्थ इत्यभिप्रायेणैवेयमुक्तिरिति ध्येयम् । नन्वेवं सोमस्य सहभूत-त्वात्तस्यैव तदर्थकसंभवशब्दविषयत्वेऽपि दत्तदूर्वाससोस्तद्विषयत्वाभावात् त्रयाणां तथोक्तिरयुक्तेत्यतः मुख्यतः सोमस्यैव तद्विषयत्वेऽपि अमुख्यवृत्त्या दत्तदूर्वाससोरपि तद्विषयत्वान्नानुपपत्तिरित्याह **तद्धर्म इति** । सोमधर्म इत्यर्थः । कथमन्यधर्मस्यान्यत्रोपचारादपि प्रयोग इत्यतोऽत्रानुरूपदृष्टान्तमाह **छत्रिण इतीति** ॥ **यथेति** । यद्यपि संभवशब्दस्योक्तरीत्या यौगिकत्वेऽप्यात्मा चेशश्च ब्रह्मसंभवश्चेति द्वन्द्वाश्रयणेन व्याख्याने मुख्यवृत्त्यैवाभिमतसिद्धिरित्युपचाराश्रयणमनर्थकम् । तथाऽपि दत्तदूर्वाससोरा-त्मेशत्वोक्तौ तयोरंशत्वस्याप्राप्त्यैतद्वाक्यबलेनांशत्वासिद्धेरुक्तसमासाश्रयणेन संभवशब्दस्य त्रिष्वप्यन्वया-ङ्गीकारे वाक्यार्थानुपपत्त्या लक्षणाया अवश्याश्रयणीयत्वेन तत्प्रयोजनतयैतद्वाक्यादेव 'अथास्मदंशभूतास्त आत्मजा लोकविश्रुताः । भवितार' इति वरदानवाक्ये 'सोमोऽभूद्ब्रह्मणोंऽशेन दत्तो विष्णोस्तु योगवित् । दूर्वासाः शङ्करस्यांश' इति वाक्ये चोक्तस्य तदंशस्य सिद्धिसंभवात्तदर्थमुक्तविग्रहमाश्रित्यो-पचाराश्रयणं कृतमित्यवधेयम् ।

स०— ॐ **आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च** ॐ ॥ **अत्रेति** । **दत्तो** विष्णुः, **दुर्वासाः** शिव इति संबन्धः । नन्वेवं दत्तदुर्वाससोरेव विष्णुशिवरूपत्वे तत्सहभूतत्वाभावेन संभवशब्दानुपपत्तिरित्यत आह **तद्धर्म इति** । सोमधर्मः सहभाव इति शेषः । **अन्ययोः** दत्तदुर्वाससोः । **छत्रिण इति** । छत्र्यच्छत्रि-

समुदाये छत्रिपदस्येव सहभूतासहभूतसमुदाये सहभूतशब्दस्याप्युपपत्तेरिति भावः । ननु किमर्थं लक्षणाश्रयणम् । न च दत्तदुर्वाससो सहभूतत्वाभावेन संभवशब्दार्थस्तत्र नेति लक्षणाश्रणम् । आत्मा चेशश्च ब्रह्मसंभवश्चेत्येवं यथास्थितव्याख्यानपरित्यागे कारणाभावादिति चेत् न, 'तस्मात्स ब्रह्मरुद्राभ्यां सह विष्णुर्जगत्पतिः । आगत्य तु त्रिमूर्त्यंशान् पुत्रान् प्रादाज्जनार्दन' इति प्रमाणानुसारेणैव व्याख्यातत्वात् ।

प० — ईयत इत्यस्य कर्त्राकाङ्क्षां पूरयितुं श्रीपतिरित्यतः पूर्वं शेषमाह **इति नामभिरिति** । प्रथमान्तस्यान्वयं शेषेणाह **पैङ्गिश्रुतिरिति** ॥ **श्रुत्यन्तरेति** । वक्ष्यमाणेति योज्यम् ॥ **इत्यादिविरोध इति** । जीवपर्यायत्वोक्तिपगमरकोशादिविरोधो न शङ्कनीय इत्यर्थः । अपौनरुक्त्यायाह **इति समस्तमेकं नामेति** । सप्तम्यन्तस्यान्वयं शेषोक्त्याह **प्रयोगोऽस्तीति** ॥ **तत्र प्रकृतेनेति** । चतुर्थस्कन्धे प्रथमेऽध्याये 'याः कर्दमसुताः प्रोक्ता आसन्ब्रह्मर्षिपत्नयः' इत्युपक्रम्य 'पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजे'त्यादिना प्रकृतेनेत्यर्थः । षष्ठाध्यायबृहद्भाष्योक्तिं हृदि कृत्वाऽऽह **अन्तर्णीतणिजर्थोऽत्र जनिरिति** । सोमस्य ब्रह्मानंशत्वात्संपदस्य सहार्थत्वमुपेत्य संभवपदं तदनुगुणतया व्याचष्टे **सहभवन्तीति** ॥ **सोमो ब्रह्मणेति** । 'ब्रह्मणो नावतारोऽस्ति सन्निधानं तु केवलमि'त्यादितत्तात्पर्योक्तेरिति भाव ॥ **तद्धर्म इति** सहभावरूपो धर्म इत्यर्थः ।

या० ॐ **आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च** ॐ ॥ **एकं नामेति** । अन्यथा पौनरुक्त्यमिति भावः । **तत्र प्रकृतेनेति** । भागवते 'पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजे'ति पूर्वश्लोकोक्ते प्रकृतेनेत्यर्थः । जनयामासेति व्यत्ययमाश्रित्य व्याख्यानं । अत एवापरितोषादाह **अन्तर्णीतण्यर्थो वेति** । ननु दत्तदूर्वाससोरात्मेशांशत्वेन तत्संभवत्वेऽपि न सोमस्य ब्रह्मसंभवत्वं युक्तम् । तस्य तदनंशत्वात् । ब्रह्मणो मुख्यवताराभावाच्चेत्याशङ्कायां 'ब्रह्मणो नावतारोऽस्ति सन्निधानं तु केवलं । ऋते विष्णोरात्मनश्च तदंशोक्तिः प्रवेशत' इति भागवततात्पर्यं मनसि निधाय संभवशब्दं व्याख्याति **सह भवन्तीति** । तथा च नायं संभवशब्दः रूढ्योत्पत्तिमात्रवाचकः किन्तु योगेन सहभूतत्ववाचकः । तच्चोक्तप्रमाणादस्त्येवेति भावः । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । तां समभवत् । तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीत्यादिश्रुतौ संभोगप्राप्तिरिति सूत्रे संभोगो नेशजीवयोरिति स्मृतौ प्रयोगात् 'मम तेजोंऽशसंभवमि'त्यस्य गीतातात्पर्यनिर्णये तेजोंऽशेन संयुक्तं भवतीति व्याख्यानाच्च समित्यस्य साहित्यार्थता युक्तैवेति ध्येयम् । नन्वयं सहभूतत्वरूपो यौगिकार्थो यद्यपि सोमे संभवति; न दत्तदूर्वाससो ; तयोरात्मेशस्वरूपत्वादित्याशङ्क्यौपचारिकस्तत्रायं प्रयोग इत्याह **अत्र दत्तेत्यादिना** । **सहभूत** इत्यनन्तरम् इति यद्यपि तथाऽपीति शेषः ॥ **तद्धर्म इति** । तस्य सोमस्य सहभूतत्वरूपो

धर्म इत्यर्थः ॥ **उपचारादिति** । यद्यपि संभवशब्दस्योक्तरीत्या यौगिकत्वेऽपि आत्मा चेशश्च ब्रह्मसंभवश्चेति द्वन्द्वाश्रयणेन व्याख्याने मुख्यवृत्त्यैवाभिमतसिद्धिः । तथाऽप्यात्मेशब्रह्मभिः संभवा इति तृतीयातत्पुरुषस्य झडिति प्रतीत्येत्थं समाहितमिति ज्ञातव्यम् ।

श्री० — आत्मानन्द इत्यस्य पदद्वयमङ्गीकृत्य नामद्वयाभिप्राये पुनरुक्तिप्रसङ्गादाह **आत्मानन्द इतीति** । आत्मपदेन समस्तमानन्द इति पदमेकमेवातो न पुनरुक्तिरित्यर्थः ।

सु०— अस्त्वात्मशब्दो विष्णुपरस्तथाऽपि कः सूत्रार्थ इत्यत आत्मेतीति प्रतिज्ञांशं व्याख्याति(चष्टे) तस्मादिति ।

अनु०— तस्मादुपास्यो विष्णुरिति ज्ञातव्यः सज्जनैः सदा ॥

यस्मादात्मशब्दो विष्णुपरस्तस्मात् । अयं प्रतिज्ञार्थः । आत्मा विष्णुः आत्मेति सज्जनैः सदा ज्ञातव्यः उपास्यो ध्येयश्च ।

हेत्वंशं व्याचष्टे तथैवेति ।

तथैवोपासते संतस्तथैवोपदिशन्ति च ॥

अनेनात्म(त्मेति)शब्दस्याऽऽवृत्तिस्तुशब्दश्चावधारणार्थ इत्युक्तं भवति । सतामेवोपासनोपदेशौ भाष्योदाहृताभ्यां श्रुतिभ्यां सिद्धौ । उपगच्छन्तीत्येतज्ज्ञानार्थमुपासनार्थं च । तत्र ज्ञानार्थत्वं स्पष्टमित्येक एवार्थो व्याख्यातः । अत एव प्राक् ज्ञातव्य उपास्यश्चेत्युक्तम् ।

शे०— तस्मादित्यस्य यस्मादित्येतत्सापेक्षत्वात् 'तस्मादात्मा जनार्दन' इति पूर्ववाक्यार्थमेव हेतुतयाऽनुवदन्प्रतिज्ञाव्याख्यानपरतया भाष्यं योजयति **यस्मादित्यादि** । तस्मादित्यस्योपास्य इत्याद्युत्तरेण हेतुतयाऽन्वयानुपपत्तेर्योग्यं साध्यमध्याहरति **अयं प्रतिज्ञार्थ इति** । आत्मेतीति सौत्र-प्रतिज्ञार्थ इत्यर्थः । तमेवोपदर्शयति **आत्मेति सज्जनैः सदा ज्ञातव्य इत्यादि** । यद्यपि कर्मणः उक्तत्वेऽपि कर्तुरनुक्तत्वादनभिहिते कर्तरि कर्तृकरणयोस्तृतीयेति प्राप्तायास्तृतीयाया बाधेन कर्तृकर्मणोः कृतीति नित्यं प्राप्तया षष्ठ्या सज्जनानामिति षष्ठ्या भवितव्यम् । तथाऽपि नित्यप्राप्ताया अपि कृद्योगलक्षणषष्ठ्या विकल्पार्थप्रवृत्ते कृत्यानां कर्तरि वेति सूत्रे कृद्योगे कर्तरि तृतीयाषष्ठ्योरुभयोरप्यभ्यनु-ज्ञानात्पक्षे तृतीयोपपत्तिरिति ज्ञेयम् । उपास्य इत्यस्यैव विवरणं **ध्येय इति** । आत्मेतीति प्रतिज्ञांशस्य प्राग्व्याख्यातत्वेन तदर्थत्वासंभवात्तथैवेति भाष्यखण्डस्यासूत्रार्थकथनरूपतया प्रसक्ताभाष्यत्वशङ्कां तस्य सौत्रा'त्मेति त्वि'ति हेतुशरीरप्रविष्टपदव्याख्यानतोपदर्शनेन परिहरति **अनेनेति**॥ **भाष्योदाहृताभ्यामिति**। 'नान्यं विचिंतय आत्मानमेवाहं विजानीयां आत्मानमुपासे' 'आत्मेत्येवोपास्व आत्मेत्येव विजानीहि'

इत्यादि श्रुतिभ्यामित्यर्थः । उपासत इत्यादिभाष्यानुसारेणोपगच्छन्तीति सौत्रपदस्योपासनामात्रार्थत्वभ्रान्तिं परिहरति **उपगच्छन्तीत्येतदिति** । तद्ध्युपासनस्येव ज्ञानस्यापि तदर्थतया भाष्ये वक्तव्यत्वान्नोपासनमात्रस्य तदर्थतयोक्तिर्युक्तेत्यतस्तदनुक्तेर्निमित्तं सूचयन्नेवैकार्थोक्तिं समर्थयते **तत्रेति** ॥ **स्पष्टमिति** । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादिति भावः । किमेवं क्लिष्टकल्पनया उपासत इति भाष्यस्वारस्यानुरोधेनोपगच्छन्तीति सौत्रपदस्योपासनामात्रार्थत्वमेव भाष्यकृत्संमतं किं न स्यादित्यतोऽर्थद्वयस्य भाष्यकृत्संमततामुपदर्शयति **अत एवेति** । सौत्रपदस्योपगच्छन्तीतिपदस्य ज्ञानोपासनरूपोभयार्थतायाः संमतत्वादेवेत्यर्थः ।

स० — उपासां इत्यस्य व्याख्यानं **ध्येय इति** ॥ **भाष्योदाहृताभ्यामिति** । आत्मेत्येवोपास्वेत्यादिश्रुतिभ्यामित्यर्थः ।

प० — **प्रतिज्ञांशमिति** । आत्मेत्यंशमित्यर्थः । मूलं व्यत्यासेन योजयति **ज्ञातव्य इति** ॥ **ध्येयश्चेति** । सूत्र शेषोक्तिरियम् ॥ **हेत्वंशमिति** । उपगच्छन्तीत्याद्यंशम् ।

या० — **अयं प्रतिज्ञार्थ इति** । इत्ययं प्रतिज्ञार्थ इत्यन्वयः । मूले शेषोक्तिः । **अन्यथा** तस्मादित्यस्य साध्याप्रतीत्या ॥ **स्पष्टमिति** । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादिति भावः ।

सु० — **नन्वनेन विष्णुर्विष्णुरित्युपास्य इत्युक्तं भवति । ततश्च किमनेन कृतं स्यात् । न ह्यविष्णुत्वेनोपास्तिरत्र प्रसक्तेत्यत आह** आदानेति ।

अनु० — आदानार्थत्वतश्चायमात्मशब्दः पतिं वदेत् ॥

अयं सूत्रगत आत्मशब्दः पतिं च वदेत् । कथम् । आदानार्थत्वत आदानकर्तृत्वार्थत्वात् । आङ्पूर्वात् दाञः आतो मनिन्निति मनिन् प्रत्ययः आकारलोपो दस्य तश्च निर्वचनत्वात् । तथा चोक्तं 'यच्चाप्नोति यदादत्त' इत्यादि । पतिर्हि स्वीयतया भृत्यानादत्ते ।

शे० — 'आदानार्थत्वतश्चे'ति चशब्दस्य हेत्वन्तरानुक्तितदसंभवाभ्यां वैयर्थ्यविरुद्धार्थत्वप्राप्त्या यथाश्रुतसंबन्धानुपपत्तेर्भिन्नक्रमतया तं योजयति **पतिं चेति** । कर्तृत्वार्थकमनिन्प्रत्ययस्य आत्मशब्दस्यादानकर्तृत्वार्थकत्वेऽप्यादानार्थत्वाभावाद्भाष्यानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति **आदानकर्तृत्वार्थत्वादिति** । एतदेव प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागोपदर्शनेनोपपादयति **आङ्पूर्वादिति** । नन्वेवमादामेति भवितव्यं । आत्मेति तु कथमित्यत आह **आकारेति** । ननु लोपादिप्रापकस्य शास्त्रस्याभावात्कथं तदित्यत आह **निर्वचनत्वादिति** । पृषोदरादित्वादित्यर्थः । नन्वेवं सर्वत्रापि लोपादिप्राप्त्याऽतिप्रसङ्ग इत्यतोऽस्य न्यायस्य प्रामाणिकनिर्वचनविषयत्वान्नातिप्रसङ्ग इति भावेन प्रकृतनिर्वचनस्य लोपादि-

प्रसंजकस्य प्रामाणिकत्वं दर्शयति **तथा चोक्तमिति** । आदानकर्तृत्वार्थकत्वेऽप्यात्मशब्दस्य कथं पतित्वस्य तेन लाभ इत्यत आह **पतिर्हीति** ।

प०— आतो मनिन्निति । 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चे'ति सूत्रेणेत्यर्थः । आकारलोपतकारौ केनेत्यतो निरुक्तिरूपप्रमाणादिति भावेनाह **निर्वचनादिति** ॥ **यच्चेति** । 'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यते' इति वाक्यशेषः ।

या०— आतो मनिनिति । आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्चेति सूत्रेणेत्यर्थः । सुपि उपपदे वा अकारान्तेभ्यः धातुभ्यः छन्दसि विषये मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति एते प्रत्यया भवन्तीति सूत्रार्थः । अश्वकामा सुपीवेत्याद्युदाहरणं **आकारलोप इति** । डुदाञ् दाधात्वाकारलोप इति भावः । ननु प्रामाणिकेष्वेव निर्वचनेषु वर्णलोपादिकं विहितं न स्वेच्छाकल्पितेष्वित्याशङ्कायां इदमपि निर्वचनं प्रामाणिकमेवेत्याह **तथा चोक्तमिति** ।

सु०— ततः किमित्यतः सूत्रार्थं विवृणोति स्वामीति ।

अनु०— स्वामी मे विष्णुरित्येव नित्यदोपास्यमञ्जसा ॥

अत्र सूत्रे द्वावात्मशब्दौ । एकोनुवादार्थो द्वितीयो विध्यर्थः । आत्मात्मेत्युपास्य इति द्वावपि विष्णुविषयौ । तत्राद्योऽविवक्षितावयवार्थः संज्ञात्वेन वर्तते । द्वितीयो विवक्षितावयवार्थः स्वामिनं वदति । तथा चात्मा विष्णुरात्मेति स्वामीत्युपास्य इति सूत्रार्थो भवतीत्यर्थः । अञ्जसा **परमादरेण । नन्वेतदानन्दादयः प्रधानस्येत्यनेनैव गतम् । सत्यम् । सर्वथोपास्यत्वस्य ज्ञापनाय पुनर्वचनम् । तदिदमुक्तं नित्यदैवाञ्जसेति ।**

शे०- सूत्रार्थमिति । सौत्रप्रतिज्ञार्थमित्यर्थः । सूत्रे आत्मेतीत्येव श्रवणात् 'स्वामी विष्णुरि'त्यस्यासूत्रार्थत्वभ्रान्तिनिवारणाय तद्व्याख्येयमेदं दर्शयति **अत्रेति** । सूत्रे त्वेकेनैव चरितार्थत्वात्किं द्वाभ्यामित्यत आह **एक इति** । अनुवादविधिप्रकारमेव दर्शयति **आत्मेत्यादि** । शब्दभेदेऽर्थभेदनियमादात्मशब्दद्वयस्य सूत्रान्तर्भावेऽर्थभेदोऽपि स्यादित्यत आह **द्वावपीति** । एवं तर्हि पौनरुक्त्यमित्यत आह **तत्राद्य इति** । सौत्रात्मादिपदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह **तथा चेति** । **सूत्रार्थः** सौत्रप्रतिज्ञार्थ इत्यर्थः ॥ **गतमिति** । तत्रानन्दादेर्मोक्षार्थतयोपास्यत्वसमर्थनात् । स्वामित्वापरपर्यायस्वात्मत्वस्यानन्दादिचतुष्टयान्तर्भूतत्वेन तत्रैवोपास्यत्वसिद्धेरिति भावः ॥ मूले **नित्यदैवेति** । यद्यपि सर्वदा एकदा अन्यदा यदा कदेति सर्वादिभ्य एव सर्वैकान्यकियत्तदः कालेदेति काले वाच्ये दाप्रत्ययोऽभिहितो न तु नित्यशब्दादपि । तथाऽपि कालेदेति योगविभागमाश्रित्य नित्यदेति प्रयुक्तमित्यवधेयम् ।

या० — आनन्दादय इत्यनेनेति । तत्र 'सत्यो ज्ञानः परमानन्दरूपः आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यादि'त्यात्मत्वेन ह्युपासनस्यापि कर्तव्यताया उक्तत्वादिति भावः ।। ४-१-२ ।।

सु० — अस्य सर्वथोपास्यत्वे किं प्रमाणमित्यत आह स्वामीति ।

अनु० — स्वामी विष्णुरिति ध्यानं विशेषणविशेष्यतः ।।
कर्तव्यं सर्वथैवैतन्न कथञ्चन विस्मरेत् ।।
इति सत्तस्ववचनं षाड्गुण्यवचनं परम् ।।
मम स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य पतिरेव च ।।
इति ध्येयः सर्वदैव भगवान् विष्णुरव्ययः ।। २ ।।

विशेषणविशेष्यत इति **स्वामित्वं विशेषणं विष्णुर्विशेष्य इति विशेषणविशेष्यभावेनैव । न तु तटस्थं स्वामित्वं निर्गुणस्य विष्णोरुपलक्षणमित्येवमित्यर्थः** । कथञ्चन **आधिव्याधिसत्वेऽपि** । परम् उपरितनम् । **मम स्वामीत्यनेन प्रमत्तमलपत्वं निवारयति** सर्वस्येति ।। ।। ४-१-२ ।।

शे० — विशेषणविशेष्यभावेनेति । अनेन मूले विशेषणविशेष्येति भावप्रधानो **निर्देश** आद्यादित्वात्प्रकारार्थकतृतीयान्तात्तसिरित्युक्तं भवति । विशेषणविशेष्यत इत्येतद्व्यावर्त्यमाह **न त्विति** ।। ४।।१।२ ।।

प० — आधिव्याधीति । आधिर्मानसी व्यथा । व्याधिर्ज्वरादिदेहपीडा ।। **परं उपरितनमिति** । अनुपदमुदाहरिष्यमाणमित्यर्थः ।। ४।१।२ ।।

श्री० — विशेषणमिति । सार्वकालिकमित्यर्थः ।। **तटस्थेति** । कादाचित्केत्यर्थः ।।४-१-२।।

।। इति आत्मोपगमाधिकरणम् ।।

॥ अथ प्रतीकाधिकरणम् ॥

सु० — ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥ **मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिश्रुतिप्राप्तं मनःप्रभृति-प्रतीकानां ब्रह्मत्वेनोपासनमत्र प्रतिषिध्यते। तत्र प्रतीक इत्यधिकरणसप्तमीति प्रतीतिः स्यात्। प्रतीकाधिकरणस्य चोपासनं ब्रह्मणो युक्तमेव। अतोऽन्यथा प्रतिज्ञां व्याख्याति** प्रतीकेति।

अनु० — ॐ **न प्रतीके न हि** सः ॐ ॥

प्रतीकविषयत्वेन न कार्या विष्णुभावना ॥

इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। इदं मनआदिकं विष्णुरित्येवंरूपोपासना न कार्येत्यर्थः। न हि स इति हेतुं व्याचष्टे प्रतीकमिति।

प्रतीकं नैव विष्णुर्यत्

यद्यस्मात्प्रतीकं, ब्रह्मणः प्रतिमात्मकं, मनःप्रभृति, स विष्णुर्नैव तस्मादिति पूर्वेणान्वयः। नन्वसङ्गतोऽयं हेतुः। प्रतीकस्य विष्णोश्चाभेदाभावो ह्यभेदस्य तत्प्रमितेश्च निवारको न त्वभेद-भावनामात्रस्येत्यत आह मिथ्येति।

मिथ्योपासा ह्यनर्थदा ॥

न हि स विष्णुः प्रतीकम्। अतस्तयोरभेदभावना मिथ्योपासना। सा चानर्थस्यैव हेतुः। अतो न कर्तव्येत्येवं हेतुहेतुमद्भावः सूत्रकृतोऽभिप्रेतो न पुनः साक्ष। अतोन्नासङ्गतिः।

शे०— ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥ प्रतीकविषयत्वेनेत्याद्युत्तरभाष्यानर्थक्यमाशङ्क्य न प्रतीक इति प्रतिज्ञाया अन्यथा व्याख्यानार्थत्वान्न तदिति भावेन तद्व्यावर्त्यां शङ्कामुत्थापयितुं विषयं तावदाह **मन इत्यादि ॥ इत्थंभूतेति।** प्रतीकविषयत्वस्य कर्तृत्वाद्ययोगेन कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेन तत्र तृतीयाया अप्राप्तत्वादिति भावः। प्रतीकमित्यस्य व्याख्यानं प्रतिमात्मकमिति। तस्यैव शृङ्गिग्राह-कतया प्रदर्शनं मनःप्रभृतीति ॥ **पूर्वेणेति ॥** प्रतीकविषयत्वेनेति प्रतिज्ञावाक्येनेत्यर्थः ॥ **नन्विति।** विवक्षितार्थासाधकत्वेन प्रकृतानुपयुक्त इत्यर्थः। प्रकृतानुपयोगमेवोपपादयति ॥ **प्रतीकस्येति।** कथमनेनासङ्गतिपरिहार इत्यतोऽपेक्षितं पूरयन्सङ्गतिं दर्शयति **न हीत्यादिना।**

स० — ॐ **न प्रतीके न हि** सः ॐ ॥ **पूर्वेणान्वय इति।** प्रतिज्ञावाक्येनान्वय इत्यर्थः।

प०— ॐ **न प्रतीके न हि सः** ॐ ॥ व्याख्याने बीजमाह **तत्र प्रतीक इति।** अन्यथा-प्रतिपत्तिप्रदर्शनायैव प्रागधिकरणप्रतिपाद्योक्तिः। **कर्त्राद्यर्थत्वायोगादाह इत्थंभूतलक्षणे तृतीयेति।**

प्रतीकविषयत्वप्रकारं प्राप्ता भावनेतीयं तृतीया भावनायां प्रतीकविषयत्वप्रकारप्राप्तिं लक्षयति ज्ञापयतीत्यर्थः । तद्दर्शयति **इदमित्यादि** ।

या०— ॐ **न प्रतीके न हि सः** ॐ ॥ **इत्थंभूतलक्षणेति** । अकार्यत्वरूपं प्रकारं प्राप्तायां विष्णुभावनायां प्रतीकविषयकत्वं लक्षणमतस्तृतीयेत्यर्थः ।

सु० — **मिथ्योपासनस्यानर्थहेतुत्वं कुत इत्यतस्तदुपपादनपूर्वकमिममेव सूत्राभिप्रायं स्पष्टमाचष्टे** योऽन्यथेत्यादिना भगवान्प्रभुरित्यन्तेन ॥

अनु०— योन्यथासन्तमात्मेशमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

योन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणेशापहारिणा ॥

योन्यथैव स्थितं विष्णुमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेण ब्रह्महारिणा ॥

अन्यथासंतं **प्रतीकभिन्नत्वादिप्रकारं सन्तम्** । आत्मनां **जीवानाम् ईशम्** । अन्यथा **प्रतीकत्वादिना** । प्रतिपद्यते **जानाति ध्यायति च** । **चोरत्वस्यैव विवरणं** आत्मापहारिणेति । **अभेदे खल्वेकाविशेषः स्यात्** । तत्र **प्रतीकाविशेषे** ध्याने **स्फुटं परमात्मापहारित्वम्** । **प्रतीकप्रविलयेऽप्यैश्वर्यापलापात्परमात्मापहारित्वमेव** । आत्मानं **परमात्मानम्** ।

एतानि त्रीणि वाक्यानि विष्णोः प्रतीकताध्याने बाधकानि । प्रतीकस्य विष्णुत्वध्याने तु न बाधकमित्यतः स्वात्मानमिति वाक्यं **पठितम्** ।

स्वात्मानं प्रतिमां वापि देवतान्तरमेव वा ॥
चेतनाचेतनं वान्यद्ध्यायेद्यः केशवस्त्विति ॥
किं तेन न कृतं पापं चोरेणेशापहारिणा ॥

योऽन्यदिति त्रीण्युभयार्थे ।

योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेज्जानीयाद्वा हरिं तथा । अन्धेतमसि मज्जेत्स यत्र नैवोत्थितिः क्वचित् ॥

योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्विष्णुरन्यदिति स वा । अन्यथाध्यानदोषेण सोऽन्धेतमसि मज्जति ॥

योऽन्यद्विष्णुरिति ध्यायेद्विष्णुरन्यदिति स वा । महातमसि मग्नस्य तस्य नैवोत्थितिः क्वचित् ॥

यत्र **पतितस्य** । **अन्यथाध्यानमेव दोषोऽन्यथाध्यानदोषः** ॥

यत्किञ्चिदित्यादीनि प्रथमार्थ एव कैमुत्यार्थानि ।

यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथा ध्यातमञ्जसा । ध्यातुर्महादोषकरं किमु सर्वेश्वरो हरिः ॥
यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथाध्यानमञ्जसा । महादोषकरं विष्णुः किमु सर्वेश्वरेश्वरः ॥
यत्किञ्चिदन्यथासंस्थमन्यथाज्ञातमञ्जसा । अनर्थकारणं लोके किमु सर्वेश्वरेश्वरः ॥
न किञ्चिदन्यथा ज्ञेयं ध्येयं वा तेन कुत्रचित् । किमु सर्वोत्तमो विष्णुर्ज्ञेयो नीचतया क्वचित् ॥
तस्माद्वस्तु यथारूपं ज्ञेयं ध्येयं च सर्वदा । कारणं पुरुषार्थस्य नान्यथा भवति क्वचित् ॥

यत्किञ्चिद्रङ्गौदक्यादिकमन्यथासंस्थं पवित्रं सत् अन्यथाऽपवित्रं ध्यातं ध्यातुरञ्जसा महादोषकरं किमु सर्वेश्वरो हरिरप्रकृष्टतया ध्यातः ॥ तेन अनर्थप्रसङ्गेन ।

इति श्रुतिपुराणोक्तिबलतो न प्रतीकता ।
ध्येया विष्णोः कचिद्यस्मान्मिथ्याज्ञानमनर्थदम् ॥
इत्यभिप्रेत्य न हि स इत्याह भगवान्प्रभुः ॥

इति श्रुतिपुराणोक्तिबलतो मिथ्याज्ञानमनर्थदं प्रतीयते यस्मात्तस्माद्विष्णोः प्रतीकता न ध्येयेति परंपरया हेतुहेतुमद्भावमभिप्रेत्य भगवान्सूत्रकारो न हि स इति हेतुमाह । अतो नासङ्गतिरित्यर्थः । वक्ष्यमाणप्रकारेण द्विरूपस्यापि ध्यानस्य साक्षात् बलत इत्युक्तम् । ध्यानस्यापि ज्ञानविशेषत्वात्सङ्कीर्णोक्तिः ।

टी० — इममेवेति । उक्तप्रतिज्ञायां न हि स इत्यस्य परंपरया हेतुहेतुमद्भावलक्षणमेवेत्यर्थः । अन्यथासंतमित्यस्य मनआदिप्रतीकाद्यभिन्नं संतम् । अन्यथा भिन्नत्वेन प्रतिपद्यत इति योजनायां वक्ष्यमाणस्यात्मापहारित्वस्यालाभात्तदुपयोगितया तद् व्याचष्टे **प्रतीकभिन्नत्वादिप्रकारं संतमित्यादि** । आत्मा चासावाशश्चेति कर्मधारयपक्षे आत्मत्वाद्युक्तेः प्रयोजनविशेषालाभात् अन्यथासंतमिति विशेषणोक्तभिन्नत्वोपपादकतया प्रकृतोपयुक्तत्वलाभात् षष्ठीतत्पुरुषमेवाश्रित्यात्मेशमित्येतद् व्याचष्टे **आत्मनामिति ॥ जानातीति ।** पद्यतेर्गत्यर्थत्वाद्गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादिति भावः । अन्यथोपासनस्याकर्तव्यतायाः प्रमाणारूढत्वलाभायोपासनपरतयाऽपि व्याचष्टे **ध्यायति चेति** । ज्ञानध्यानयोरुभयोरप्यनर्थसाधनताया उत्तरत्रोक्तेस्तदनुरोधेनात्रोभयार्थतया व्याख्यानं कृतम् । उत्तरत्रोभयोरनर्थसाधनत्वोक्तेः प्रयोजनं त्वाकर एव स्पष्टम् ॥ **विवरणमिति** । अनेन कथमन्यथोपासकस्य चोरत्वमित्यत आह **आत्मापहारिणेतीति** । इति योजनोक्ता भवति । भवेदन्यथोपासकस्य चोरत्वं यद्यात्मापहारित्वं तस्य स्यात् । तदेव कथमित्यतस्तदुपपादयति **अभेदे खल्विति** । ततोऽपि किमित्यतस्तदवशिष्टं किं प्रतीकमुत ब्रह्मेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **प्रतीकावशेष इति ॥ स्फुटमिति** । ब्रह्मस्वरूपोपमर्देन प्रतीकावशेषस्य ध्यातत्वादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति **प्रतीकप्रविलय इति** ।

प्रतीकस्वरूपोपमर्देन ब्रह्मावशेषे ध्यातेऽपीत्यर्थः ॥ **ऐश्वर्येति** । प्रतीकसापेक्षस्य तदैश्वर्यस्य तदवशेषे संभवेऽपि तदुपमर्देऽसंभवादित्यर्थः । अनेनात्मरूपधर्म्यपहारित्वं आत्मस्वरूपतद्धर्मापहारित्वं चेत्युभयविधमप्यात्मापहारित्वमिह विवक्षितमिति युक्तमस्य विवरणत्वमित्युक्तं भवति ।

बाधकानीत्यतः परं अतोऽस्तु विष्णोः प्रतीकत्वेन ध्यानस्याकर्तव्यत्वमिति शङ्कावाक्यशेषः । बाधकमित्यतः परं अतस्तस्य कर्तव्यत्वं स्यादेवेति शेषः । यच्छब्दार्थस्य तमस उत्थितिं प्रत्यनधिकरणत्वाद्यत्रेति सप्तम्यनुपपत्तिमाशङ्क्योत्थितिकर्तारं प्रत्याश्रयत्वात्तदुपपत्तिरिति भावेन तत्कर्तारं पूरयति **यत्र पतितस्येति** । अन्यथाध्यानस्य दोष इति षष्ठीतत्पुरुषे ध्यानजन्यो दोष इति मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणे वा दोषस्यैवानर्थहेतुत्वप्राप्त्याऽन्यथाध्यानस्य तदप्राप्तेः प्रक्रमविरोधः स्यादित्यत आह **ध्यानमेवेति** ॥ **प्रथमार्थ एवेति** । विष्णोः प्रतीकताध्यान एवेत्यर्थः । योग्यत्वादनर्थकारणत्वस्य तच्छब्देन तन्मात्रपरामर्श इत्याह **तेनानर्थप्रसङ्गेनेति** ।

ननु च 'इति श्रुतिपुराणोक्तिः' इत्येव वक्तव्ये किं 'बलत' इत्यनेनेत्यतः इति श्रुतिपुराणोक्तित उपासनद्वयस्याप्यनर्थसाधनत्वसिद्धेरकर्तव्यतेत्युक्तमसत । राज्ञि क्षत्तृदृष्ट्याऽनर्थदर्शनात् । तन्न्यायेन ब्रह्मणि प्रतीकदृष्टेरनर्थसाधनत्वावश्यंभावेन श्रुत्यादिना तदकर्तव्यतासिद्धावपि क्षत्तरि राजदृष्टेः फलवत्त्वदृष्ट्या तन्न्यायेन प्रतीके ब्रह्मदृष्टेरपि फलवत्त्वसंभवेनोपपत्तिविरुद्धतयोदाहृतश्रुत्यादिना प्रतीके ब्रह्मदृष्टेरनर्थसाधनत्वासिद्धेरित्यत उदाहृतश्रुत्यादिमात्रेण तदसिद्धावपि पुरतो नरदेवस्येत्यादिना वक्ष्यमाणसिंहो देवदत्त इत्यादाविव राजत्वोपचारेणोक्तिमात्रस्यैव क्षत्तरि सद्भावेऽपि राजदृष्टेरभावात्तत्सद्भावेऽपि वा तत्राप्यनर्थस्यैव सद्भावेन फलवत्त्वाभावान्न प्रतीकेऽपि ब्रह्मदृष्टेस्तन्न्यायेन फलवत्त्वम् अपि त्वनर्थसाधनत्वमेवेत्यादिरूपा योपपत्तिस्तत्सहितश्रुत्यादिनाऽनर्थसाधनत्वसिद्धिर्युक्तैव इत्याशयेन बलत इत्युक्तमित्याशयवानाह **वक्ष्यमाणेति** । वक्ष्यमाणोपपत्त्येत्यर्थः । तत्सहकारेणेति यावत् । उदाहृतश्रुत्यादिनेति शेषः । साम्यादनर्थसाधनत्वसिद्धेरिति यावत् । तातचरणास्तु 'त्वं वाऽहमस्मि भगवो देवते अहं च त्वमसी'त्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण ब्रह्मणः प्रतीकत्वेन प्रतीकस्य च ब्रह्मत्वेन ध्यानस्य श्रौतत्वात् । अपिशब्दोक्ततन्निषेधस्यापि न किंचिदित्याद्युदाहृतश्रुत्यादिसिद्धत्वेनोभयोरपि श्रौतत्वसाम्ये कथं निर्णय इत्यतोऽन्यथोपासनकर्तव्यताप्रापकस्य त्वं वा अहमस्मीत्यादेरागमस्य सावकाशत्वान्निषेधकस्य न किंचिदित्यादेश्च निरवकाशत्वेन प्राबल्याद्युक्तोऽनेन तस्य बाध इति दर्शयितुं बलत इत्युक्तमित्यर्थ इत्याहुः । ननु मिथ्योपासनस्यानर्थसाधनत्वप्रतिपादनमुखेनाकर्तव्यतामुपदर्शयितुं योऽन्यथासंतमित्यादिवाक्येष्वन्यथोपासनस्यैवानर्थसाधनत्वेन कथनीयत्वात् अन्यथोपासनतज्ज्ञानयोः संकरेणानर्थतासाधनत्ववर्णनमयुक्तमित्यतः संकीर्णोक्तौ निमित्तमाह **ध्यानस्यापीति** ।

स०— ननु सूत्रकारेण 'न प्रतीके न हि सः' इति प्रतीकस्यैव ब्रह्मत्वेनोपासनस्य निषिद्धत्वात् तथोपासनस्यानर्थसाधनत्वप्रतिपादकवाक्योदाहरणस्यैव कर्तव्यत्वे योऽन्यथासन्तमित्यादिविष्णोर्मनआदिप्रतीकात्मत्वोपासनस्याकर्तव्यत्वप्रतिपादकवाक्योदाहरणमयुक्तमित्यत आह **वक्ष्यमाणप्रकारेणेति** । 'ध्याते चैकस्य तद्भावे तद्भावोऽन्यस्य किं न तत्' इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण विष्णोः प्रतीकत्वेन प्रतीकस्य विष्णुत्वेनोपासनमित्येवं द्विरूपस्यापि ध्यानस्य साम्यादित्यर्थः । उक्तार्थोऽपि न श्रौतः किंत्वर्थापत्तिसिद्ध इत्याशयेन बलत इत्युक्तम् । **बलतः** श्रुतिद्वयप्राबल्यात् । 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि देवते' इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण ध्यानद्वयस्य साम्यादित्यर्थ इति केचित् ।

प०— ननु विष्णोर्मनआदिनीचरूपत्वेन ध्यानस्य दोषकृत्त्वेऽपि मनःप्रभृतेरुत्कृष्टब्रह्मत्वध्यानं न दोषकृदित्यत आह **वक्ष्यमाणेति** । 'चण्डालो नृप इत्युक्ते नृपश्चण्डाल इत्यपि । को विशेष' इत्यादिना वक्ष्यमाणेत्यर्थः । ननूक्तवचनेषु क्वचिदन्यथाज्ञाननिषेधः क्वचिद्ध्यानस्य कुत एवं सङ्करोक्तिः ध्याननिरासस्यैव प्रस्तावादित्यत आह **ध्यानस्यापीति** ।

या०— **जानातीति** व्याख्यानं प्रसङ्गात्तथा ज्ञानस्याप्यनर्थहेतुत्वोपपादनाय । प्रकृताभिप्रायेण व्याख्यानम् **ध्यायति चेति** । ननु विष्णोः प्रतीकताध्यानेऽनर्थकथनं युक्तम् । उत्तमस्य नीचताध्यानेऽनर्थदर्शनात् । प्रतीकस्य विष्णुत्वध्याने तु नानर्थः । क्षत्तरि राजदृष्ट्या फलदर्शनात् । अतः स्वात्मानमित्यादितन्निषेधकथनं न युज्यत इत्यत आह **वक्ष्यमाणप्रकारेणेति** । 'चण्डालो नृप इत्युक्ते नृपश्चण्डाल इत्यपि । को विशेषः परिज्ञात' इत्यादिनेति शेषः । तथा च बलत इत्युक्त्या स्वात्मानमित्यादि वाक्यं वक्ष्यमाणोपपादनसापेक्षमेव स्वार्थप्रापकं न केवलमिति सूचितमिति भावः । ननु मिथ्याज्ञानमनर्थकं चेद्विष्णोः प्रतीकता न ज्ञेयेत्येव वक्तव्यं न तु न ध्येयेति । ध्यानस्य ज्ञानभिन्नत्वादित्यत आह **ध्यानस्यापीति** । तथा च यस्मान्मिथ्याज्ञानमनर्थदं प्रतीयत इति हेतुवाक्ये ज्ञानपदेन ज्ञानविशेषरूपस्य ध्यानस्यैव सङ्कीर्णतया साधारण्येन ज्ञानत्वेन रूपेणोक्तत्वान्न ध्येयेति वचनं नानुपपन्नमिति भावः ।

सु०— **एवं तर्हि मनो ब्रह्मेत्यादिश्रुतीनां कोऽर्थ इत्यत आह** प्रतीकेति ।

अनु०— प्रतीकसंस्थितत्वेन ध्येयो विष्णुर्न चान्यथा ॥ ३ ॥

व्यत्ययो बहुलं, सप्तसु प्रथमा, षट्सु द्वितीया, इत्यादिस्मरणाद्विभक्तिव्यत्ययेनाधिकारणार्थतया श्रुतयो व्याख्येया इति भावः ॥ ४-१-३ ॥

शे० — ननु मनो ब्रह्मेत्यादेर्विभक्तिव्यत्ययेनाधिकरणार्थतया व्याख्यानं भाष्यकारीयमनर्थकम् । विभक्तिव्यत्यये नियामकाभावात् इत्यतस्तदाश्रयणे प्रसिद्धव्याकरणस्य नियामकं तावदाह **व्यत्यय इति** । व्युत्पादितमेतदत्रैव प्राक् । महाव्याकरणस्थमपि तन्नियामकमाह **सप्तस्विति** । सप्तसु प्रथमादिसप्तविभक्त्यर्थेषु प्रथमाविभक्तिः स्यादित्याद्यसूत्रार्थः । प्रथमाविभक्त्यर्थातिरिक्तद्वितीयादिषड्विभक्त्यर्थेषु द्वितीयाविभक्तिः स्यादिति द्वितीयसूत्रार्थः । स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादौ द्वितीयाया अपि सप्तम्यर्थत्वसिद्धये द्वितीयसूत्रोदाहरणं कृतम् । यद्यपि महाव्याकरणस्थसूत्रानुसारेण न विभक्तिव्यत्ययस्तथाऽपि प्रसिद्धव्याकरणानुरोधेन तत्सद्भावात । टीकायामिह व्यत्ययेनेत्युक्तम् । अत एव टीकाकृता तस्य प्रथममुदाहरणं कृतमित्यवधेयम् ॥ ४।१।३ ॥

प० — पाणिनीयं सूत्रमाह **व्यत्ययो बहुलमिति** । 'सप्तसु प्रथमा यस्माद्भूयोभूयस्त्वत-स्तथा । षट्सु द्वितीया यस्माच्चेत्' इत्यादिछान्दोग्यभाष्यं हृदि कृत्वाह **सप्तस्विति** । वाचं ब्रह्मेत्येतन्निर्वाहायाह **षट्स्विति** । द्वितीयादिविभक्तिष्वित्यर्थः । आदिपदेन सुपां सुलुगित्यादिग्रहः ॥ **विभक्तिव्यत्ययेनेति** । 'नामादिप्राणपर्यन्ताः सप्तम्यर्थाः प्रकीर्तिता' इति सप्तमे छान्दोग्यभाष्योक्तिरिति भावः ॥ ४।१।३ ॥

या० — व्यत्ययो बहुलमिति प्रसिद्धव्याकरणस्थं विभक्तिव्यत्ययेन व्याख्याने विधायकमुक्तम् । महाव्याकरणस्थमपि तदाह **सप्तसु प्रथमेत्यादि** । सप्तसु प्रथमेत्यादिविभक्त्यर्थेषु प्रथमाविभक्तिः स्यादिति आद्यसूत्रार्थः । प्रथमाविभक्त्यर्थं विना द्वितीयादिविभक्त्यर्थेषु षट्सु, द्वितीयाविभक्तिः स्यादिति द्वितीयसूत्रार्थः । इदं च सूत्रं 'स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्त' इत्यादिद्वितीयाऽपि सप्तम्यर्थ इति दर्शयितुम् । एवं चात्र विभक्तिव्यत्ययेनेत्यस्य प्रसिद्धव्याकरणरीत्या विभक्त्यर्थस्तद्व्यत्ययेनेत्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ ४।१।३ ॥

॥ इति प्रतीकाधिकरणम् ॥

॥ अथ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ॥

सु० — ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥ अत्र ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येत्युच्यते । कुत्रेत्याकाङ्क्षायां सन्निधानात्प्रतीक इति प्राप्नोति । तच्च योग्यताविरहान्निराकृतम् । अतः साकाङ्क्षं प्रतिज्ञावाक्यं व्याख्याति ब्रह्मेति चेति ।

अनु० — ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥

ब्रह्मेति च सदा ध्येयो भगवान्विष्णुरञ्जसा ॥

अत्र चशब्दं प्रयुञ्जानेनात्मेत्यनेन व्यवहितेनाप्यस्य योग्यतयाऽन्वयः । आत्मशब्दश्च प्रथमान्तः प्रकृतः, सप्तम्यन्तेन चेहार्थः । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामः । अतः सप्तम्यन्तोऽत्र अनुवर्तत इति सूचितम् । भगवान्विष्णुर्ब्रह्मेति ध्येय इति तात्पर्यकथनं, नाक्षरार्थः । नन्वेतत् भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमित्यनेनैव गतमित्यतः सदाऽञ्जसेत्युक्तम् । उत्कर्षादिति हेतुः । तत्र न ज्ञायते कस्योत्कर्ष इति । अतो व्याचष्टे उत्कृष्ट इति ।

उत्कृष्टो ब्रह्मशब्दार्थः

यत इति वक्ष्यमाणमिहापि संबध्यते । उत्कर्षादुत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति सूत्रकृतोत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमुक्तम् । अनुव्याख्यानकृता तूत्कर्षवान् ब्रह्मशब्दाभिधेय इत्यभिहितम् । फलतस्त्वेक एवार्थः । कथमुत्कर्षो ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यत आह पूर्णत्वमिति ।

पूर्णत्वं ब्रह्मता यतः ॥

बृंहणार्थात् बृहतेरन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन्प्रत्ययः दृशिग्रहणसामर्थ्याद्धातोरमागमश्च । बृद्धिः पूर्णत्वमित्येक एवार्थः । ब्रह्मता ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । पूर्णत्वमेव चोत्कर्षः । हेतुहेतुमद्भावश्च भाष्य एव समर्थितः ।

शे० — ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥ सन्निधानादित्युपलक्षणम् । सप्तम्यन्ततया कुत्रेत्याकाङ्क्षापूरकत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अस्तु तर्हि प्राप्तस्य तस्यैवात्रान्वयित्वमित्यतः प्रतीकस्य ब्रह्मत्वाभावेन तत्र तद्दृष्टेर्मिथ्यादृष्टित्वादनर्थसाधनत्वेन कर्तव्यतान्वयायोग्यत्वान्न तस्यान्वय इत्याह तच्चेति ॥ निराकृतमिति । पूर्वाधिकरण इति शेषः ॥ योग्यतयेति । आत्मनो ब्रह्मत्वेन तत्र तद्दृष्टेः सम्यग्दृष्टित्वादनर्थसाधनत्वाभावेन कर्तव्यत्वान्वययोग्यत्वात् 'यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थेनापि तेन सः । अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणमि'त्युक्तरीत्या सन्निधानाद्योग्यताया एव बलवत्त्वात् । व्यवहितेनात्मेत्यने-

नैवेत्यस्यान्वय इत्यर्थः ॥ **सप्तम्यन्तेनेति** । तस्यैव कुत्रेत्यधिकरणाकाङ्क्षापूरकत्वेन प्रथमान्तस्य तदभावादिति भावः । प्रथमान्ततया प्रकृतस्य कथं सप्तम्यन्तत्वं येन सप्तम्यन्तस्यात्रानुवृत्तिरित्यत उक्तम् ॥ **अर्थवशादिति** । नियामकं तु 'व्यत्ययो बहुलमि'ति प्रागुक्तमेवावगन्तव्यम् । इति सूचितमित्यस्य चशब्दं प्रयुञ्जानेनेति पूर्वेण संबन्धः । तर्हि 'ब्रह्मेति सदा ध्येयो भगवानि'तिभाष्यविरोधः । तदनुरोधेन प्रथमान्तस्यैवात्मशब्दस्यात्रान्वयप्रतिभासादित्यत आह **भगवानिति** । एवं सूत्रभाष्ययोर्विसंवादं परिहरति **उत्कर्षादिति ॥ बृहतेरिति** । यद्यपि बृंहेर्नोचेति बृंहेर्मनिनि नकारस्याकारे च सति ब्रह्मशब्दो व्युत्पादितः । तथाऽपि बृह बृहि **वृद्धाविति** बृहतेरपि पाठात्तस्य चेदं रूपमित्यभिसन्धायैवमुक्तम् । यद्यपि बृहते रूपाश्रयणेन इत्रिग्रहणसामर्थ्यमाश्रयणीयं तथाऽपि बृहजातिर्नीचेतिभाष्यवचनादप्येतद्रूपनिष्पत्तिरिति सूचनायैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । उक्तरीत्या वृद्धेर्ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वप्राप्तावपि पूर्णत्वस्य तदप्राप्तेः । पूर्णत्वस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वपरभाष्यानुपपत्तिमाशङ्क्याह **वृद्धिरिति** । उत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं कथमावशङ्कायां पूर्णत्वस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वकथनमेव सङ्गतं न तु तस्य ब्रह्मत्वकथनमित्यतो ब्रह्मतेत्येतत्तत्परतया व्याचष्टे **ब्रह्मनेति** । तावताऽपि सूत्रितस्य ब्रह्मोत्कर्षस्य तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् कथमुत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति शङ्कया अनिर्गत इत्यत आह **पूर्णत्वमेव चेति** । नन्वस्तूत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । तथाऽपि कथं तस्मादनात्मनि ब्रह्मदृष्टिः कार्येति प्रतिज्ञातार्थेन सह हेतुहेतुमद्भाव इत्यत आह **हेतुहेतुमद्भावश्चेति** । पूर्णत्वरूपोत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्ब्रह्मबोधकं नामोत्कृष्टत्वोपासनमेव । तच्चान्योपासनेभ्योऽतिशयेन भगवत्प्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा कार्यमिति परम्परया हेतुहेतुमद्भावश्च महत्त्ववाची शब्दोऽयं महत्त्वज्ञानमेव हि । सर्वतः प्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा भवेदि'ति स्मृत्युदाहरणेन भाष्ये समर्थित इत्यर्थः ।

स० — ॐ **ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्** ॐ ॥ **योग्यतयेति** । सन्निधानाद्योग्यतायाः प्राबल्यादिति भावः । **हेतुहेतुमद्भावश्चेति** । उत्कर्षः ब्रह्मत्वध्यानं प्रति हेतुः इति हेतुहेतुमद्भावश्चेत्यर्थः । **भाष्य एवेति** । 'महत्त्वज्ञानमेव हि । सर्वतः प्रीतिजनकम् अतस्तत्सर्वथा भवेदि'त्यादिना भाष्य एव समर्थित इत्यर्थः ।

प० — ॐ **ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्** ॐ ॥ **तच्च योग्यताविरहान्निराकृतमिति** । प्रतीकं ब्रह्मेत्येतच्चाभेदस्य बाधेन मिथ्योपास्तेर्निरासान्निराकृतमित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । प्रतीके ब्रह्मेत्युपास्तेर्योग्यत्वेऽपि पूर्वेण गतत्वान्नायमप्यर्थ इत्यपि ध्येयम् ॥ **योग्यतयाऽन्वय इति** । 'आनन्तर्यमचोदने'ति जैमिनिसूत्रे योग्यतैव बलीयसीत्युक्तेः । 'व्यवधानेनान्वयोऽपि योग्यतापेक्षया भवेदि'ति चतुर्थस्कन्धे-

कविशाध्याये तात्पर्योक्तेश्चेति भावः ॥ **अन्येभ्योऽपीति** । विवृतमेतदस्माभिर्जिज्ञासासूत्रे ॥ **दृशिग्रहणेति** । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थं इति वृत्तावुक्तेः ॥ **हेतुहेतुमद्भावश्चेति** । ब्रह्मशब्दार्थस्योत्कृष्टतया तथोपास्तेरन्योपास्त्यपेक्षयोत्कर्षात् ब्रह्मत्वोपास्तिस्सर्वथा कार्येत्येवंरूपेण 'महत्ववाचिशब्दोऽयमि'ति स्मृत्युक्त्या समर्थित इत्यर्थः ।

या० ॐ **ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्** ॐ ॥ **योग्यतयाऽन्वय इति** । सन्निध्यपेक्षया योग्यतायाः बलवत्त्वादिति भावः ॥ **ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति** । कथमिदं लभ्यत इति चेत् । सूत्रे ब्रह्मशब्दाभिधेयस्येत्यध्याहारबलादिति ब्रूमः ॥ उत्कृष्टो ब्रह्मशब्दार्थ इति धर्मिप्राधान्येनानिर्देशेन तथाविधाध्याहारस्य सूचितत्वात् । अन्यथा न ज्ञायते कस्योत्कर्षादिति षष्ठ्यन्ताकाङ्क्षाया अपरिहृतत्वेनोक्तानुव्याख्यानस्यासङ्गतत्वप्रसङ्गात् । ततश्च ब्रह्मशब्दाभिधेयस्योत्कर्षादुत्कृष्टत्वात्पूर्णत्वादिति **सूत्रस्य** श्रौतोऽर्थः संपद्यते । तद्बलादुत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं लभ्यते । शब्दाभिधेयविशेषणतयोच्यमानस्य धर्मस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्ततानियमादिति । नन्वातो मनिनित्याकारान्तधातोरेव मनिन्प्रत्ययविधानात् कथमत्र मनिन्प्रत्यय इत्यत आह **अन्येभ्योऽपीति** । अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो नकारान्तेभ्यो मनिन्क्वनिब्वनिब्विचश्चेत्येते प्रत्यया भवन्तीति सूत्रार्थः । सुशर्मा प्रातरित्वेत्याद्युदाहरणम् । न च पूर्वसूत्रे सुप्युपसर्गेऽपीत्यनुवृत्तेरुक्तत्वादत्र च तयोरभावात्कथमस्य सूत्रस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् । अपिशब्दः सर्वविधिव्यभिचारार्थः । तेन निरुपपदादपि भवन्तीति काशिकायामुक्तत्वात् ॥ **दृशिग्रहणसामर्थ्यादिति** । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थमिति प्रकाशिकायामुक्तत्वादिति भावः ॥ **अमागम इति** । तथा च मित्त्वादन्त्यादचो ऋवर्णात्परममागमे ऋकारस्य चेको यणचीति यणादेशे ब्रह्मेति रूपमिति भावः । ननूत्कृष्टत्वस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं विष्णौ ब्रह्मदृष्टिः कार्येत्यत्र कथं हेतुरप्रयोजकत्वादित्यत आह **हेतुहेतुमद्भावश्चेति** । उत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्ब्रह्मत्वोपासनं नामोत्कृष्टत्वोपासनं तच्चान्येभ्य उपासनेभ्योऽतिशयेन विष्णुप्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा कार्यमिति परंपरया हेतुहेतुमद्भावो भाष्ये 'महत्त्ववाची शब्दोऽयं महत्त्वज्ञानमेव हि । सर्वतः प्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा भवे'दिति स्मृत्युदाहरणेन समर्थित इत्यर्थः ।

श्री०— ॐ **ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्** ॐ ॥ **प्रथमान्त इति** । आत्मेति सूत्रे विद्यमानात्मशब्दः प्रथमान्त इत्यर्थः ॥ **सप्तम्यन्तेन चेहार्थ इति** । अस्मिन्सूत्रे सप्तम्यन्तेनार्थवानित्यर्थः । प्रथमान्तस्य कथं सप्तम्यन्तत्वमित्यत आह **अर्थवशादिति** । प्रथमाविभक्तेः सप्तमीविभक्तित्वेन विपरिणामः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ **भूम्न इति** । पूर्णत्वेनोपासनायाः भूम्न इति सूत्रे कथितत्वादित्यर्थः ॥ **अञ्जसेति** । आवश्यकत्वमनेन द्योतयतीति भावः ।

सु० — **ब्रह्मत्वस्य सर्वथा ध्येयत्वे किं प्रमाणमित्यत** आह आधिव्याधीति ।

अनु० – आधिव्याधिनिमित्तेन विक्षिप्तमनसोऽपि तु ॥
ध्येयैव ब्रह्मता नित्यं विष्णोर्भक्त्या निरन्तरम् ॥
इति प्रकाशिकायां च वचनं विष्णुनेरितम् ॥ ४–१–४ ॥

आधिव्याधीति द्वन्द्वैकवद्भावः । तच्च तन्निमित्तं च, तेन । कृत्यानां कर्तरि वेति षष्ठी । चशब्देन भाष्योदाहृतानि वचनानि समुच्चिनोति ॥ ४–१–४ ॥

शे० — आधिव्याध्योरेव मनोविक्षेपनिमित्तत्वात्तन्निमित्तस्य विक्षेपनिमित्तत्वाभावेनाधिव्याध्यो-र्निमित्तमिति षष्ठीतत्पुरुषस्य बाधितत्वाद्विशेषणसमास एवात्र कर्तव्यः । न चासौ युज्यते । आधि-व्याध्योर्भेदेन आधिश्चासौ व्याधिश्चेति विशेषणसमासानुपपत्त्या आधिश्च व्याधिश्च आधिव्याधी इति द्विवचनान्तस्य आधिव्याधी इति द्वन्द्वस्याप्येकवचनान्तेन निमित्तशब्देन विशेषणविशेष्यभावासंभवा-दित्यत **उक्तरूपद्वन्द्वस्याप्येकवचनान्तत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य** तदुपपादयति **द्वन्द्वैकवद्भाव इति ।** सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवतीति भावः । ननु ध्यायतेः कर्मणि अचो यदिति यति 'आदेच उपदेशेऽशिती'त्यात्वे ईद्यतीत्याकारस्य ईत्वे निष्पन्नस्य ध्येयशब्दस्य कर्मणि निष्पन्नतया कर्मण-स्तेनोक्तत्वेन कर्तुरनुक्तत्वात् ॥ तिङाद्यनभिहिते कर्तरि 'कर्तृकरणयोस्तृतीये'ति प्राप्ततृतीयाबाधकतया नित्यं प्राप्तायाः कर्तृकर्मणोः कृतीति कृद्योगषष्ठ्याः 'कृत्यानां कर्तरि वे'ति सूत्रे कृद्योगे कर्तरि षष्ठ्या विकल्पितत्वात् । यत्प्रत्ययस्य च 'कृत्याः प्राङ्ण्वुल' इति कृत्यप्रत्ययत्वात् । तद्योगे षष्ठीपक्षे विक्षिप्तमनस इत्यस्योपपत्तेरित्याशयेनाह **कृत्यानामिति ।। वचनानीति ।** यद्यपि भाष्ये एतत्सूत्र-व्याख्यानावसरे 'ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्य' इति ब्रह्मतर्कवचनमेकमेवोदाहृतम् । तथाऽपि उत्तराधिकरणो-दाहृतस्याधिव्याधीत्यादिनारायणतन्त्रवचनस्य 'भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमि'त्युपासनापादीयाधिकरणोदाहृतस्य 'भूमैव देवः परमो ह्युपास्य' इति वचनस्यापि तदवश्यकर्तव्यतासाधकत्वात्तद्विवक्षया वचनानीति बहुवचनम् । अत एवातीताधिकरणसहितैतदधिकरणार्थे स्मृतिं चाहे'त्युत्तराधिकरणटीका 'नन्वेतद्भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वमि'त्येतदधिकरणीयपूर्वग्रन्थश्चेति द्रष्टव्यम् ॥ ४ । १ । ४ ॥

सु० — ननु तिङाद्यनभिहिते कर्तरि तृतीयाया विहितत्वात् । सुमनसां च तिङाद्यनभिहित-त्वात् तत्र तृतीयायां सुमनोभिरिति भाव्यं सुमनस इति षष्ठी तु कथमित्यतो ध्येयेति कृत्यप्रत्यययोगेनेयं षष्ठी उपपद्यत इत्याह **कृत्यानामिति ।**

प०— निमित्तेनेत्येकवचनश्रवणादाह **द्वन्द्वैकवद्भाव इति**। कर्तृकरणयोस्तृतीयेति विक्षिप्तमनसेति कर्तरि तृतीयया भाव्यमित्यत आह **कृत्यानामिति**। कृत्याः प्राङ्ण्वुल इति सूत्रोक्तकृत्यसंज्ञकप्रत्ययानां योगे कर्त्रर्थे विकल्पेन षष्ठी भवतीति द्वितीयाध्यायतृतीयपादस्थसूत्रस्यार्थः। इह च यत्प्रत्ययान्तध्येयेत्यस्य कृत्यप्रत्ययान्तत्वादिति भावः॥ **भाष्योदाहृतानीति**। अत्र सूत्रे एकस्यैव वचनस्योक्तावपि आत्मेत्यादिसूत्रोक्तवचनान्तरापेक्षया वचनानीत्युक्तम् ॥ ४।१।४ ॥

या०— **द्वन्द्वैकवद्भाव इति**। अन्यथैकवचनान्तनिमित्तशब्दविशेषणत्वानुपपत्तिरिति ज्ञेयम्। **कृत्यानामिति**। कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि षष्ठी विकल्पेन भवतीति सूत्रार्थः। भवता कटः कर्तव्यः। भवतः कटः कर्तव्य इत्याद्युदाहरणम्। प्रकृते च ध्येयेत्यस्य कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्तद्योगे षष्ठ्युपपत्तिरित्यर्थः। अन्यथा कर्तुः प्रत्ययेनानभिधानात् तृतीयया भाव्यमिति भावः॥ **भाष्योदाहृतानीति**। यद्यपि भाष्ये 'ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्य' इत्यादि ब्रह्मतर्कवचनं 'आधिव्याधी'त्यादिना नारायणतन्त्रवचनं चेति वचनद्वयमेवोदाहृतम्। तथाऽपि 'आत्मेत्येवं यदोपासा तदा ब्रह्मत्वसंयुते'त्यस्यापि वचनस्य प्रकृतार्थसाधनतयाऽत्र विवक्षितत्वाद्बहुवचनोपपत्तिरिति द्रष्टव्यम्।

श्री०— नन्वाधिव्याधिनिमित्ताभ्यामिति वक्तव्यं, तत्कथं निमित्तेनेत्येकवचनमित्यत आह **द्वन्द्वैकवद्भाव इति**। आधिश्च व्याधिश्चाधिव्याधि(र्धी) तच्च तन्निमित्तं च, तेनेत्यर्थः॥ ४।१।४ ॥

॥ इति ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ॥

॥ अथ आत्मोपगमाधिकरणान्यथाव्याख्याननिराकरणम् ॥

सु॰— 'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च', 'न प्रतीके न हि सः', 'ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्' इति त्रिसूत्रीमेकेऽन्यथा व्याचक्षते ।

तथा हि । परमात्मा किमहमिति ग्रहीतव्यः । किं वा मदन्य इति संशये नाहमिति ग्राह्य इति प्राप्तम् । कुतः । अपहतपाप्मत्वादिगुणो हि परमात्मा । तद्विपरीतगुणश्च शारीरः । अतः कथं तयोरभेदो भवेत् । ईश्वरस्य च संसार्यात्मत्वे ईश्वराभावस्ततः शास्त्रानर्थक्यम् । संसारिणोऽपीश्वरत्वेऽधिकार्यभावाच्छास्त्रानर्थक्यमेव । प्रत्यक्षादिविरोधश्च । एवं प्राप्ते ब्रूमः । आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः । तथा हि । परमेश्वरप्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैवेश्वरमुपगच्छन्ति । 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि देवते' इति । तथाऽन्येऽपि 'अहं ब्रह्मास्मी'त्येवमादय आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः । ग्राहयन्ति चात्मत्वेनैवेश्वरं वेदवाक्यानि । 'एष त आत्मा सर्वान्तरः', 'तत्त्वमसी'त्यादीनि । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते' इत्यादिका श्रुतिरपवदति च भेददर्शनम् । यदुक्तं विरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वं न संभवतीति तदसत् । विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वात् । न चेश्वराभावप्रसङ्गः । न हीश्वरस्य संसारित्वं प्रतिपाद्यते किं तर्हि संसारित्वापोहेनेश्वरत्वम् । न चाधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्च । प्राक् प्रबोधात्संसारित्वाभ्युपगमात् । तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्य । प्रबोधे तु प्रत्यक्षाद्यभाव एव । तथा सत्यद्वैतश्रुतेरप्यभावप्रसङ्ग इति चेत् । इष्टमेवैतत् । तस्मादात्मेत्येवेश्वरे मनो दधीतेति प्रथमसूत्रार्थः ॥

शे॰— **तद्विपरीतगुणश्चेति** । अनपहतपाप्मत्वादिलक्षणश्चेत्यर्थः ॥ **ईश्वरस्य चेति** । ईश्वरस्वरूपोपमर्देनेति शेषः ॥ **तत इति** । प्रतिपाद्यस्येश्वरस्याभावादित्यर्थः ॥ **संसारिणोऽपीति** । संसारिस्वरूपोपमर्देनेति शेषः ॥ **प्रत्यक्षादीति** । संसारिण ईश्वरभेदस्य नाहं सर्वज्ञ इति प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेन तस्येश्वरत्वं प्रत्यक्षादिविरुद्धमित्यर्थः । **परमेश्वरप्रक्रियायां** तत्प्रकरणे ॥ इत्यादिकेत्यादिपदेन 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदे'ति वाक्यशेषस्य, 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' 'सर्वतः परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदे'त्यादिश्रुत्यन्तरस्य च परिग्रहः ॥ **मिथ्यात्वादिति** । तस्याश्च भेदासाधकत्वात् । अन्यथैकस्मिन्नपि तादृशविरुद्धगुणताया वक्तुं शक्यत्वेन भेदप्रसङ्ग इति भावः ॥ **न चेति** । ईश्वरस्वरूपोपमर्देन तस्य संसार्यात्मत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । ततश्च प्रतिपाद्याभावाच्छास्त्रानर्थ-

क्यमिति भावः । ईश्वरस्य स्वरूपोपमर्देन संसार्यात्मत्वानभ्युपगमान्नोक्तदोष इति परिहरति **न हीति** । तर्हि नाहमिति ग्राह्य इति वदता पूर्वपक्षिणा जितमिति पृच्छति **किं तर्हीति** । उत्तरमाह **संसारित्वेति** । संसारिण इति शेषः ॥ **अधिकार्यभाव इति** । संसारित्वापोहेन संसारिण ईश्वरात्मत्वाभ्युपगमादिति भावः ॥ **प्रबोधे त्विति** । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदि'त्यादिनेति शेषः ॥ **इष्टमेवैतदिति** । 'अत्र हि पिताऽपिता भवती'त्युपक्रम्य 'वेदा अवेदा' इति वचनानुरोधेन प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभाववच्छ्रुत्यभावस्याप्यभ्युपगमादिति भावः ।

स०— **तत इति** । प्रतिपाद्याभावादित्यर्थः । **परमेश्वरप्रक्रियायां** परमेश्वरप्रकरणे ।

प०— **एके इति** । अद्वैतिनः इत्यर्थः यथाश्रुतं परभाष्यमनुवदति **परमात्मा किमहमिति** । जीव इति ग्राह्य इत्यर्थः । ईश्वरस्यात्मत्वे आत्मन ईश्वरत्वपक्षे चोभयत्र दोषमाह **ईश्वरस्येत्यादिना** । आद्यपक्षाश्रयेण सिद्धान्तं तावदाह **आत्मेत्येवेति** । सूत्रशेषस्यार्थमाह **परमेश्वरेति** । उपगच्छन्ति स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । आत्मत्वोपगमाः आत्मत्वाङ्गीकारा इत्यर्थः ॥ **इत्यादिकेति** । 'अन्योसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरि'ति वाक्यशेष आदिपदार्थः । द्वितीयकल्पमाश्रित्याह **न हीति** । दोषद्वयस्योत्तरं **प्राक्प्रबोधादिति** । ब्रह्मज्ञानात्प्रागित्यर्थः ॥

या०— **उपगच्छन्तीति** । अभ्युपगच्छन्तीत्यर्थः ॥ **इत्यादिका श्रुतिरिति** । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरि'त्यर्थः ।

श्री०— **ईश्वराभाव इति** । ईश्वरस्य संसार्यात्माभेदाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **शास्त्रेति** । सदेव सोम्येत्यादि शास्त्रेत्यर्थः ॥ **ईश्वरत्वमिति** । संसारिण इति शेषः ।

सु०— मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किं तेष्वप्यात्मग्रहः कर्तव्यो न वेति । किं तावत्प्राप्तम् । तेष्वप्यात्मग्रह एव युक्तः । कस्मात् । ब्रह्मण आत्मत्वात् , प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरिति । ब्रूमः । न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात् । न हि स उपासकः प्रतीकानि यत्नान्यात्मत्वेनाकलयेत् । यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात्प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति तदसत् । प्रतीकाभावप्रसङ्गात् । विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति । स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकस्वरूपत्वमात्मग्रहो वा । किञ्च यथा रुचकस्वस्तिकयोर्नेतरेतरात्मत्वम् । द्वयोरपि विकारत्वात् । तथा प्रतीकात्मनोरपि । सुवर्णात्मनेव ब्रह्मात्मनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः कर्तव्येति द्वितीयसूत्रार्थः ॥

शे० — प्रतीकानामपि ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरिति संबन्धः। तेषां ब्रह्मत्वे हेतुमाह **ब्रह्मेतीति**। विकारस्य च विकार्यनन्यत्वादिति भावः। अस्त्वेवं तेषां ब्रह्मत्वमात्मत्वं तु कुत इत्यत आह **ब्रह्मण इति**। तथा श्रुतिप्रसिद्धेरिति भावः॥ **न हि स उपासक इति**। अनुभवाद्वा प्रतीकानामात्मत्वकल्पनं श्रुतेर्वा न त्वेतदुभयमत्रास्तीत्यर्थः। प्रतीकाभावप्रसङ्गमेवोपपादयति **विकारेति**। अन्यथैक्यानुपपत्तेरिति भावः। ननु यथा तत्त्वमसीत्यादावविच्छिन्नस्याहंकारास्पदस्यानवच्छिन्नब्रह्मात्मतया भवत्यभावः। एवं प्रतीकानामपि भविष्यतीत्यत आह **स्वरूपोपमर्दे च नामादीनामिति**। न तत्त्वमसीत्यादावहंकारास्पदमुपास्यमवगम्यते किन्तु सर्पत्वानुवादेन रज्जुत्वज्ञापन इवाहङ्कारास्पदस्यावच्छिन्नस्य प्रविलय एवावगम्यते। इह तु प्रतीकान्यहङ्कारास्पदत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधित्सितानि। अतो न प्रधानीभूतानां तेषामुच्छेदो युक्तः। तथा सति हि विधेयस्याप्याश्रयाभावेनानुपपत्तेरिति भावः॥ **तथा प्रतीकात्मनोरिति**। यद्यप्यात्मनोऽनादित्वान्न विकारित्वं तथाऽप्यध्यस्तत्वमेव विकारत्वमत्राभिमतम्। तच्चात्मनोऽप्यविद्यावच्छिन्नस्यानाद्यध्यासाङ्गीकारादस्त्येवेत्यभिप्रायेणेदमुक्तमिति ध्येयम्। ननु रुचिकस्वस्तिकयोस्तत्त्वेन अभेदाभावेऽपि सुवर्णात्मनाऽभेदवत्प्रतीकात्मनोर्ब्रह्मविकारयोः प्रतीकत्वादिनाऽभेदाभावेऽपि ब्रह्मात्मनाऽभेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह **सुवर्णात्मनेवेति**।

म० — प्रतीकाभावप्रसङ्गमेव दर्शयति **विकारेति**।

प० द्वितीयसूत्रव्याख्यानमनुवदति **मनो ब्रह्मेतीत्यादिना** आत्मग्रहः अहंत्वग्रह इत्यर्थः। प्रतीकाभावप्रसङ्गादित्युक्तं व्यनक्ति **विकारस्वरूपेति**॥ **नामादिजातस्य** नामवागादिसमूहस्य॥

या० — प्रतीकाभावप्रसङ्गादित्युक्तमुपपादयति **विकारस्वरूपोपमर्देनेति**। अन्यथैक्यानुपपत्तिरिति भावः। ननु यथा तत्त्वमसीत्यत्र जीवस्य ब्रह्मताबोधने जीवचैतन्ये विशिष्टाकारापगमः। एवं प्रतीकानामपि स्वरूपोपमर्द इष्ट एवेत्यत आह **स्वरूपोपमर्दे चेति**। तत्त्वमसीत्यत्र हि अवच्छिन्नतयाऽनूदितस्यानवच्छिन्नब्रह्मात्मताविधाने अवच्छिन्नस्य प्रविलयो युक्त एव। सर्पतया अनूदितस्य पुरोवर्तिनो रज्जुताविधाने सर्पत्वप्रविलय इव। न चैवं प्रकृते। प्रतीकानि हि आत्मत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधित्सितानि। अतो न प्रधानीभूतानां तेषामुच्छेदो युक्तः। तथात्वे च विधेयस्याप्याश्रयाभावेनानुपपत्तिरिति। तदिदमाह **कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वेति**॥ **तथा प्रतीकात्मनोरपीति**। यद्यप्यात्मनोऽनादित्वान्न विकारत्वं तथाऽपि अध्यस्तत्वमेव विकारत्वमत्राभिप्रेतम्। तच्चात्मनोऽप्यविद्यावच्छिन्नस्याध्यासाङ्गीकारादस्त्येवेति ज्ञातव्यम्।

श्री० — **आत्मग्रहो** जीवात्माभेदेनोपास्तिः ॥ **ब्रह्मण आत्मत्वादिति** । ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वादित्यर्थः । ब्रह्मत्वे सतीत्यत्र प्रतीकानामिति वर्तते । **आत्मत्वोपपत्तेः** जीवाभेदोपपत्तेः । तथा च यद्यदभिन्नाभिन्नं तत्तेनाभिन्नमिति व्याप्तिबलात्प्रतीकानामात्माभिन्नब्रह्माभिन्नत्वादात्माभिन्नत्वमपि प्राप्तमित्यर्थः । **आकलयेत्** भावयीत ॥ **विकारस्वरूपेति** । ब्रह्मविकारभूतप्रतीकस्वरूपोपमर्देनेत्यर्थः । **नामादिजातस्य** नामवागादिप्रतीकसमुदायस्य ॥ नामादीनां स्वरूपोपमर्द इत्यन्वयः ।

सु० — **तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः । किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मणि कार्याः किंवा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति । सामानाधिकरण्यस्योभयथोपपत्तेः । तत्रानियमो नियमकारिणः शास्त्रस्याभावात् । अथवाऽऽदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्तव्याः । एवं हि ब्रह्मोपासितं भवति । ब्रह्मोपासनं च फलवदिति प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यात् । कस्मात् । उत्कर्षात् । एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्ति । तथा च लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति । क्षत्तरि खलु राजदृष्टिः क्रियते न तु राज्ञि क्षत्तृदृष्टिर्विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात् । यत्तु फलवत्त्वाय ब्रह्मोपासनं युक्तमिति तदयुक्तम् । आदित्याद्युपासनस्यापि फलवत्त्वोपपत्तेः । ब्रह्मैव च सर्वाध्यक्षत्वात्फलं दास्यति । इदमेव च ब्रह्मोपासनं यदादित्यादिषु तद्दृष्टिः प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनामिति तृतीयसूत्रा(स्या)र्थ इति ॥**

शे० — **तेष्वेवेति** । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिष्वेवेत्यर्थः । किमस्य संशयस्य बीजमित्यतः सामानाधिकरण्यमेवेत्यभिप्रेत्य तस्य कोटिद्वयोपस्थापकतामुपपादयति **सामानाधिकरण्यस्येति** । आदित्यो ब्रह्म प्राणो ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः समानविभक्तिकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्येत्यर्थः । नन्वेवं पूर्वपक्षस्य संदेहादविशेषप्रसङ्ग इत्यरुचेराह **अथवेति** ॥ **एवं हीति** । ब्रह्मविशेष्यकोपासनस्यैव ब्रह्मोपासनत्वादिति भावः ॥ **लौकिक इति** । निकृष्टदृष्टिर्नोत्कृष्टे किं तूत्कृष्टदृष्टिरेव निकृष्ट इति लौकिको न्याय इत्यर्थः । तमेवोपदर्शयति **क्षत्तरीति** । ननु ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यात्फलदत्वसंभवेन तदुपासनस्य फलवत्त्वसंभवेऽप्यस्वतन्त्रतया आदित्यादीनां फलदत्वासंभवात् कथं तदुपासनस्य फलवत्त्वमित्यत आह **ब्रह्मैव चेति** । ननु सर्वाध्यक्षत्वेऽपि ब्रह्मणोऽनुपासितस्य कथं फलदत्वमित्यत आह **इदमेव चेति** । ब्रह्मत्वप्रकारकत्वमेव तदुपासनतायां प्रयोजकं न तु तद्विशेष्यकत्वम् । तच्चादित्याद्युपासनस्याप्यस्त्येवेति न फलवत्त्वानुपपत्तिरिति भावः । ब्रह्मत्वप्रकारकत्वमेव तदुपासनत्वे प्रयोजकम् । अन्यथा प्रतिमादिषु विष्ण्वादिदृष्टेर्ब्रह्मविशेष्यकत्वाभावेन ब्रह्मोपासनत्वाभावप्रसक्त्या फलवत्त्वाभावप्रसङ्गादित्याशयेन तत्र दृष्टान्तमाह **प्रतिमादिष्विवेति** ।

प० — तृतीयसूत्रव्याख्यानमनुवदति **तेष्वेवेति**। मनो ब्रह्मेत्यादिप्रागुक्तेष्वित्यर्थः। **आदित्यो** ब्रह्मेत्यादेश इत्यादेरपि तत्र श्रवणादिति भावः। लौकिकन्याय इत्युक्तं व्यनक्ति **क्षत्तरीति**॥ **विपर्यय इति**। उत्तमे नीचदृष्टिकरण इत्यर्थः। **अपव्याख्यानानुवादः**॥

या० — **लौकिको न्याय इति**। उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यवसितव्या, न निकृष्टदृष्टिरुत्कृष्ट इति लौकिको न्याय इत्यर्थः। अत्रोदाहरणमाह **क्षत्तरि खल्विति**। अत्र यथेत्यादौ पूरणीयम्। नन्वनुपासितं ब्रह्म कथं फलदं स्यादित्यत आह **इदमेव चेति**। ब्रह्मत्वप्रकारकमेवोपासनं न ब्रह्मविशेष्यकमपीत्यर्थः।

श्री० — **एवमिति**। **एवं सति** ब्रह्मविकारत्वेन ब्रह्मत्वे सतीत्यर्थः। **क्षत्तरि** ग्रामाद्यधिपे समर्थे शूद्रे। ननु तर्ह्यादित्यादीनामेवोपासितत्वेन ब्रह्मणोऽनुपासितत्वात्कथं ब्रह्म फलप्रदं स्यादित्यत आह **ब्रह्मैव चेति**।

सु० — **तत्र तावत्प्रथमसूत्रस्यापव्याख्यानं दूषयति** नेति।

अनु० — नात्मेतिसूत्रमीशस्य जीवत्वप्रतिपादकम्॥

अत्र प्रतिपत्तिर्नाम प्रमितिरेव परस्याभिमता। प्रतीकदर्शनमित्याशङ्क्य निराकरणात्। अतो जीवत्वेन प्रतिपत्तव्यत्वस्य प्रतिपादकमिति, जीवत्वस्य प्रतिपादकमिति चैक एवार्थः।

शे० — नन्वस्य सूत्रस्य परेणेशस्य आत्मेति प्रतिपत्तव्यत्वप्रतिपादकतया व्याख्यातत्वेऽप्यात्मत्वप्रतिपादकतयाऽव्याख्यातत्वात्। नात्मेति सूत्रमीशस्य जीवत्वेन प्रतिपत्तव्यत्वप्रतिपादकमित्यनुवादोऽत्रोचितः। तत्कथं जीवत्वप्रतिपादकमित्यन्यथाऽनुवाद इत्यत आह **अत्रेति**। प्रतिपत्तिशब्दस्योपासनामात्रपरत्वसंभवे किं प्रमितिपरत्वकल्पनेनेत्यत आह **प्रतीकदर्शनमित्याशङ्क्येति**। पूर्वपक्षिणाऽपहतपाप्मत्वानपहतपाप्मत्वलक्षणविरुद्धधर्मवत्त्वादीश्वरशरीरयोर्भिन्नत्वनिश्चयात्। नेश्वरस्याहमिति ग्राह्यत्वमिति स्वप्रतिज्ञातार्थे तर्हि तत्त्वमसीत्याद्यभेदोपदेशानुपपत्तिरिति बाधकमुद्भाव्य प्रतिमादिषु विष्ण्वादिदर्शनमिवान्यत्वेऽपि जीवेश्वरयोस्तादात्म्यदर्शनं कर्तव्यमित्येवंपरत्वात्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य न विरोधित्वमित्याशङ्कित पक्षं, यदुक्तं प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यतीति सिद्धान्तेऽनूद्य तथा सति तत्त्वमसीत्यादिसामानाधिकरण्यस्य गौणत्वप्रसङ्गः। तत्प्रतिपाद्यमुख्याभेदस्याभावात्प्रतीकदर्शनविधायकवाक्ये वैरूप्यप्रसङ्गश्च। यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिधीयते सकृदेव तत्र वचनं भवति। यथा 'मनो ब्रह्म' 'आदित्यो ब्रह्मे'त्यादि। इह पुनः 'त्वमहमस्म्यहं च त्वमसी'त्याह। अतः प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिः। 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मी'ति भेददर्शनस्यापवादाच्चेति

गौणत्वप्रसङ्गादिहेतुभिस्तन्निराकरणादित्यर्थः । अस्तु प्रतिपत्तिशब्दस्य प्रमितिपरत्वविवक्षा परस्य, किं तावताऽपीत्यत आह **अत इति** । प्रतिपत्तिशब्दस्य प्रमितिपरतया आत्मेति प्रतिपत्तव्यत्वविधानस्य तथाप्रमितिपरत्वापत्त्या तद्विधानस्य च तद्विषयसत्वाविधानेऽनुपपन्नतया तत्रैव पर्यवसन्नत्वेनेश्वरस्य जीवत्व एव पर्यवसन्नत्वान्नानुक्तोपालम्भोऽयमिति भावः ।

स०— ननु आत्मेति सूत्रमीशस्य जीवत्वेनोपास्यत्वप्रतिपादकमिति वक्तव्यम् । तस्यैव परेणोक्तत्वात् । न तु जीवत्वप्रतिपादकमिति । तस्य परेणानुक्तत्वेनानुक्तोपालम्भप्रसङ्गादित्यत आह **अत्रेति** । जीवत्वप्रतिपादकत्वं जीवत्वेनोपास्यत्वप्रतिपादकत्वं चैकमेव । न चाद्यपक्षे जीवत्वस्य विद्यमानता लभ्यते । द्वितीये त्वविद्यमानता । अविद्यमानस्यापि प्रतिपत्तव्यत्वस्य योषितमग्निं ध्यायीतेत्यादौ दृष्टत्वात् तत्कथमेतयोरैक्यमुच्यत इति वाच्यम् । जीवत्वेन प्रतिपत्तव्यत्वस्य प्रतिपादकमित्यत्र प्रतिपत्तिशब्देन प्रमितेरेव विवक्षितत्वेन पक्षद्वयस्यैक्योपपत्तेरिति । कुत एतत् प्रतिपत्तिशब्दस्य प्रमितिपरत्वकल्पनम् । 'योषितमग्निं ध्यायीते'त्यादाविवाविद्यमानोपासनापरत्वमेव किं न स्यादित्यत आह **प्रतीकेति** । प्रतीक आत्मत्वदर्शनमाशङ्क्य निवारितत्वादित्यर्थः । अयं भावः । यद्यत्र प्रतिपत्तिशब्दस्य प्रमितिपरत्वमनङ्गीकृत्याविद्यमानोपासनापरत्वमङ्गीक्रियते तर्हि 'न प्रतीके न हि स' इत्युत्तराधिकरणे 'प्रतीकेऽप्यात्ममतिः कर्तव्या न वे'ति संशये ब्रह्मण आत्मत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वेन ब्रह्मत्वे सति आत्मत्वोपपत्तेरात्मबुद्धिः कार्येत्याशङ्क्य प्रतीकानामात्मत्वाभावात् तत्त्वेन प्रतिपत्तिर्न कार्येति निराकरणमनुपपन्नं स्यात् । तत्रापि प्रतिपत्तिशब्दस्योक्तार्थत्वसंभवेन प्रतीकानामात्मत्वाभावेप्यात्मत्वोपासनायाः संभवात् । तथाच निराकरणान्यथानुपपत्त्या प्रतिपत्तिशब्दस्य प्रमितिपरत्वात् पक्षद्वयस्योक्तिर्युक्तेति । अन्ये तु प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यतीत्यादिनेश्वरात्मत्वप्रतिपत्तेः प्रतीकदर्शनतुल्यप्रतिमारूपतामाशङ्क्य गौणत्वप्रसङ्गादित्यादिना निराकरणेन प्रमितिरूपत्वोपपादनादित्यर्थ इत्याहुः ।

प०— ननु पूर्वसूत्रार्थानुवादवेलायां आत्मेत्येवेश्वरः प्रतिपत्तव्य इत्युक्त्वा तथादृष्टिमात्रमेव न त्वीशस्य जीवत्वं वास्तवमिति ईशस्य जीवत्वेन दृष्टिमात्रप्रतिपादकं सूत्रमिति भाति । इह तूच्यते ईश्वरस्य(वास्तव)जीवत्वप्रतिपादकमिति तत्कथमित्यत आह **अत्र प्रतिपत्तिरिति** । प्रतिपत्तव्यपदोक्तेत्यर्थः । अभिमतेति कथं ज्ञायत इत्यत आह **प्रतीकेति** । परभाष्ये विरुद्धगुणयोर्जीवेशयोरभेदो न युक्तः इत्युक्त्वा तर्ह्यभेदोपदेशपरवाक्यानां का गतिरिति शङ्कित्वा ब्रह्मतादात्म्येन नामादिप्रतीकदर्शनं कार्यमित्येतत्परोऽयमभेदोपदेश इति पूर्वपक्षयित्वा तथात्वेऽभेदोपदेशस्य गौणत्वप्रसङ्गादित्यादिना निराकृतम् ।

न ज्ञायते प्रतीकदृष्टिनिरासादीश्वर एव जीवत्वप्रतिपत्तिः प्रमितिरभिमतेति । तथाच जीवेशयोरभेदो थार्थ एव प्राप्तः न तथा दृष्टिमात्रमिति प्रतिपत्तव्यत्वप्रतिपादकमिति जीवत्वप्रतिपादकमिति च एक वार्थस्संपन्न इत्यर्थः ।

या० — नन्विदं सूत्रं परेणेशस्यात्मेतिप्रतिपत्तव्यत्वप्रतिपादकमिति व्याख्यातं न त्वीशस्यात्म-प्रतिपादकमिति अतोऽनुक्तोपालम्भोऽयमित्यत आह **अत्र प्रतिपत्तिर्नामेति** ॥ **प्रतीकदर्शनमा-शङ्क्येत्यादि** । अत्राशङ्क्येत्यस्यानूद्येत्यर्थः ॥ ततश्चायमर्थः ॥ परेण हि स्वभाष्ये पूर्वपक्षग्रन्थेऽपह-तपाप्मत्वादिगुणक ईश्वरस्तद्विपरीतगुणकश्च शारीरोऽतस्तयोर्विरुद्धधर्मवत्त्वेन भेदनिश्चयान्नेश्वरोऽहमिति ह्य इत्युक्त्वा, न चैवं तत्त्वमसीत्याद्यभेदोपदेशानुपपत्तिः । प्रतिमादिषु विष्ण्वादिदर्शनमिवाऽन्यत्वेऽपि दात्म्यदर्शनं कर्तव्यमित्येवंपरत्वात्तेषामिति यदुक्तं, तत्सिद्धान्तग्रन्थे, यदुक्तं प्रतीकदर्शनमिति विष्णु-तिमान्यायेन भविष्यतीत्यनूद्य । तदयुक्तं जीवेश्वरयोर्भेदे तत्त्वमसीत्यादिसामानाधिकरण्यस्य गौणत्व-सङ्गात् । प्रतीकदर्शनविधायकवाक्यवैरूप्याच्च । यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते सकृदेव तत्र वचनं ति । यथा मनो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादि । इह च त्वमहमस्म्यहं च त्वमसीति चासकृदाह । अतः तीकदृष्टिश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिः । भेददृष्ट्यपवादाच्च । तथा ह्याह । 'अथ योऽन्यां देवता-पास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदे'त्यादिना निराकृतमिति । तथा चाभावनिराकरणपूर्वकं भाव-तिपत्तिविधाने तत्प्रमितिविधानमेव लभ्यते । प्रमितिविधानं च तद्विषयसत्त्वविधान एव पर्यवसितमतो नुक्तोपालम्भोऽयमिति भावः ।

श्री० — **प्रतिपत्तव्यत्वस्य** प्रमितिविषयत्वस्य ॥ **जीवत्वस्येति** । प्रामाण्यस्यार्थसत्ताघटित-त्वादिति भावः ।

सु० — **कुतो नेत्यतः पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्य प्रथमं पदार्थं निराकरोति आत्मशब्दमिति ।**

अनु० — आत्मशब्दं यतो हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयत् ॥
स्वशब्दात्प्राणभृच्चैव नोक्त इत्येव वेदराट् ॥

स्वशब्दादेव प्राणभृच्च नोक्त इति वेदराडेवात्मशब्दं हेतुं कृत्वा जीवं न्यवारयद्यतस्तस्मा आत्मशब्दोदितो विष्णुरेव न चापरो जीव इति योजना ।

शे० — **स्वशब्दादेवेति** । प्राणभृच्चैवेत्यत्रत्यस्यैवशब्दस्य विरुद्धार्थतया यथाश्रुतसंबन्धा-भावात्स्वशब्दादित्यनेन संबन्ध इति भावः । इत्येवेत्येवशब्दो भिन्नक्रमत्वान्नानर्थक इति भावेनाह

वेदराडेवेति ॥ **इति योजनेति** । यत इत्यादेर्यदीत्यादिना सन्निधानेऽप्ययोग्यत्वाद्योग्यतया व्यवहितेनाप्यात्मशब्दोदित इत्युत्तरग्रन्थेनैवान्वय इति भावः ।

प० — एवकारद्वयस्याप्यन्वयं दर्शयन्योजनामाह **स्वशब्दादेवेति** ।

सु० — एतदुक्तं भवति । भवेदयं सूत्रार्थो यद्यात्मशब्दो जीववाची भवेत् । न चैवम् । सूत्रकारवचनसामर्थ्यादेव तस्य तद्वाचित्वाभावावगमात । तथा हि । यस्मिन्द्यौरिति वाक्यमुदाहृत्य किमत्र द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रधानमुच्यते उत जीवः किंवा परमात्मेति संशये प्रधानादौ प्राप्ते सिद्धान्तितम् । 'द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादि'ति । स्वशब्दात् 'तमेवैकं जानथ आत्मानमि'ति द्युभ्वाद्यायतने आत्मशब्दश्रवणात् द्युभ्वाद्यायतनं परमात्मैवेति । ततो 'नानुमानमतच्छब्दात्' इति प्रधानं निराकृत्य जीवनिराकरणार्थं सूत्रितम् । प्राणभृच्चेति । तत्र चशब्दो नेत्यस्य स्वशब्दादिति हेतोश्चानुकर्षणार्थः । ततश्चात्मशब्दाज्जीवोऽपि नेत्यर्थः । यदेवमात्मशब्दं हेतुं कृत्वा जीवं निवारितवान्सूत्रकारः, तदन्यथाऽनुपपत्त्या जानीमः सूत्रकारस्यात्मशब्दो न जीववाचीत्यभिप्रेतमिति । तथा च कथं स्वाचरितविरुद्धमिदानीमाचरेदिति ।

शे० — ननु प्राणभृच्चेति सूत्रे स्वशब्दादिति हेतोः, नेति निषेधस्य चाश्रवणात्पूर्वत्राप्रकृतत्वेन सौत्रचशब्दस्य तदनुषङ्गाभिप्रायकत्वस्याप्यसंभवात । प्रकृतत्वेन तत्संभवेऽपि वा जीवस्याप्रसक्ततया तन्निषेधानर्थक्यात् । 'स्वशब्दात्प्राणभृच्च नोक्त' इति कथमेतत्सूत्रार्थानुवाद इत्यतो जीवस्य तत्प्रसक्तिहेतुनिषेधयोः प्रकृततां च दर्शयन् तावताऽपि को दोष उक्तो भवतीत्यतः फलितं दोषं चोपदर्शयन् आकाङ्क्षाक्रमेण भाष्याभिप्रायमाह **एतदुक्तं भवतीति** ।

प० — नन्वेतावता आत्मपदार्थो जीवो नेत्यत्र किमुक्तं भवति जीवनिरासे च तत्र का प्रसक्तिरित्यत आह **एतदुक्तमिति** । यद्यपि परभाष्ये वायुकोटिरप्युक्ता तथापि तस्य प्रकृतानुपयोगात्कोटित्रयमेवानुवदति **प्रधानमुच्यत इत्यादिना** ।

सु० — **एतदेव विशदयति** यदीति ।

अनु० — यद्यात्मशब्दो जीवेपि कथं स विनिवारयेत् ॥
आत्मशब्दोदितस्तस्माद्विष्णुरेव न चापरः ॥

जीवेऽपि वर्तत इति सूत्रकृतोऽभिप्रेतमिति शेषः । तर्हि कथं सूत्रकारो जीवमात्मशब्देन विनिवारयेत् । न हि गन्धवत्त्वेन घटो निवारयितुं शक्यते । अथवा यद्यात्मशब्दो जीवेऽपि वर्तेत तदा स आत्मशब्दः कथं जीवं निवारयेत् । प्रत्युत प्रतिपादयेदिति योजना ।

शे० — ननु योग्यतया व्यवहितेनात्मशब्दोदित इत्यादिना आत्मशब्दमित्यादिपूर्वग्रन्थस्य संबन्धे तावतैव विवक्षितसिद्धेर्यदीत्यादिमध्यस्थवाक्यवैयर्थ्यमित्यत उक्तार्थविवरणरूपत्वात्तस्य नानर्थक्यमिति भावेनोक्तार्थविवरणतया तद्योजयति ॥ **एतदेवेति** । यदीत्यादिवाक्यस्य कथमुक्तार्थविवरणरूपत्वमित्यतोऽपेक्षितं पूरयन्वाक्यं व्याचष्टे **जीवेऽपीत्यादिना** । अत्र पक्षे वर्तत इत्याद्यनेकपदाध्याहारः समाश्रयणीयो भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह **अथवेति** । अत्र च वर्तत जीवमित्येतयोरध्याहारेऽपि न पूर्ववद्बहोरध्याहार इति भावः ।

प० — स इत्येतत् सूत्रकारपरतया पूर्वं व्याख्याय शब्दपरतया व्याचष्टे **अथवेति** ।

सु०— आगमवाक्यमप्यत्र पठति आत्मेति ।

अनु० — आत्मब्रह्मादयः शब्दास्तमृते विष्णुमव्ययम् ॥
न वदन्ति यतो नाप्ता क्वापि तैर्गुणपूर्णता ॥
नारायणाध्यात्मगतमिति यद्वैष्णवं वचः ॥

अन्यान्न वदन्ति कुतो यत आत्मादिशब्दाः पूर्तिवाचिनस्तैरन्यैर्गुणपूर्णता क्वाप्यवस्थायां न प्राप्ता । यत्किञ्चित्पूर्णतार्थत्वे चामुख्यार्थतापात इति । आत्मशब्दोऽप्याङ्पूर्वात्तनोतेर्मनिन्प्रत्यये टिलोपे च सति निष्पन्नः पूर्णतावचनः । यद्यस्मादेवं वचोऽस्ति तस्मादपीति पूर्वेणैव अन्वयः ।

शे० — नन्वत्रात्मादिशब्दास्तमृते विष्णुं न वदन्तीति विष्णुवाचित्वाभावप्रतिपादनान्नास्यागमस्य विवक्षितार्थसाधकत्वेनोपन्यासो युक्त इत्यतोऽत्र नोक्तरीत्याऽन्वयः किं त्वन्यथैवेत्यभिप्रेत्य योग्यकर्माध्याहारेणान्वयमाह **अन्यान्न वदन्तीति** । उक्तप्रतिज्ञायां यतो नाप्तेत्याद्युक्तस्य हेतोरप्रयोजकत्वेनान्वयायोगात्तदुपपादकहेत्वन्तराध्याहारं दर्शयंस्तदुपपादकतया मौलं हेतुं योजयति **यत आत्मादिशब्दाः पूर्तिवाचिन इति** । कथमेतेषां पूर्तिवाचित्वमित्यतः प्रकृतिप्रत्ययविभागोपदर्शनेन तदुपपादयति **आत्मशब्दोऽपीति** । आङ्पूर्वात्तनोतेरौणादिके डमनप्रत्यये डित्वाट्टिलोपे आत्मन्निति प्रातिपदिकनिष्पत्तिः । मनिन्निति पाठेऽपि अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति मनिनि दृशिग्रहणसामर्थ्याट्टिलोपे च सति तन्निष्पत्तिः । विस्तृतिः पूर्तिश्चेत्येक एवार्थ इति भावः ।

प०— अत्रेति । आत्मशब्दार्थो विष्णुरेवेत्यत्रेत्यर्थः । न वदन्तीत्यत्र कर्माकांक्षायामाह **अन्यानिति** । शेषोक्त्या वाक्यं योजयति **कुत इत्यादिना** । तैरित्यस्यार्थोऽन्यैरिति ।

सु०— इदानीं वाक्यार्थं दूषयति यदीति ।

अनु०— यदि जीवेशयोर्वेदपतिरैक्यं च मन्यते ॥
आत्मशब्दं कथं तस्मान्निवारयति युक्तितः ॥

मन्यते (अत्र) तत्र **सूत्रे तदा** तस्मात् **जीवादात्मशब्दं कथं निवारयति** । **कुत्र निवारितवानित्यत उक्तम्** युक्तित इति ।

जीवनिराकरणयुक्तित्वेनोक्तत्वादिति यावत् ।

इदमुक्तं भवति । आत्मशब्दश्रवणात् द्युभ्वाद्यायतनं न जीव इति आत्मशब्दं जीवनिवारणे हेतुं वदता सूत्रकारेणात्मशब्दो जीवान्निवारित इति गम्यते । नायं पुरुषो विषाणित्वादिति यथा । न हि तत्रस्थेन तन्निरासो युज्यते । नायं गौर्विषाणित्वादित्यपि प्रसङ्गात् । प्रथमसूत्रे च द्युभ्वाद्यायतनं परमेश्वरो न जीव आत्मशब्दादित्यात्मशब्दस्य परमेश्वरे प्रवृत्तिरभ्युपगता । अन्यथा तेन तत्साधनानुपपत्तेः । तत्र यदि जीवेश्वरावेकमेव तत्त्वमिति सूत्रकारस्य मतं स्यात् । तदा तेनात्मशब्दस्तत्रैव वर्तते, न वर्तते चेत्युक्तं भवति । न च व्याहतं सूत्रकारो भाषत इति युक्तम् । तस्मान्न जीवेश्वरैक्यं तस्य मतमिति गम्यत इति ।

उपलक्षणं चैतत् । द्युभ्वाद्यायतनं परमेश्वरो, न जीव इति, प्रतिज्ञाद्वयं च व्याहतमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

शे० — युक्तित्वेनोक्तत्वादितीति । अनेन मूले युक्तिशब्दो युक्तित्वेनोक्तिपर इत्युक्तं भवति । ननु जीवनिवारणे आत्मशब्दस्य युक्तित्वेन सूत्रकारस्य उक्तिरेवासिद्धेति न तया आत्मशब्दस्य जीवान्निवारणसिद्धिः । जीवनिवारणे युक्तित्वेन तदुक्तिसिद्धावपि जीवसाधारणस्यापि तस्य तन्निवारणे हेतुत्वेनोक्तिसंभवान्न तस्य जीवान्निवारणसिद्धिः । अस्तु वा तस्य तत्सिद्धिस्तथाऽपि न तेनैक्यानभ्युपगमः शक्य उपपादयितुमप्रयोजकत्वात् । न चैक्याभ्युपगन्तुः स्वव्याहत्युपपादनार्थत्वेन तत्साधकत्वाभावान्नाप्रयोजकत्वं जीवान्निवारणसिद्धावपि परमेश्वरे वृत्त्यभ्युपगमे नियामकाभावेन तदसिद्धया स्वव्याहत्यप्रसङ्गात् । तत्प्रसङ्गेऽपि वा नानिष्टं पश्यामः । इत्येताः शङ्काः क्रमेण परिहरन्नेव तात्पर्यमाह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **प्रथमेति** । द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दादिति तदधिकरणप्रथमसूत्र इत्यर्थः । एवमात्मशब्दस्य जीवेऽवृत्तिं परमेश्वरे वृत्तिं चोपपाद्यैक्याभ्युपगमे सूत्रकारस्य स्वव्याहतिमुपपादयति **तत्रेति** ॥ **प्रतिज्ञाद्वयं चेति** । यदि जीवेश्वरैक्यं सूत्रकारस्य मतं स्यात्तदा परमेश्वरस्य द्युभ्वाद्याश्रयत्वप्रतिज्ञाने तदभिन्नजीवस्यापि तत्प्रतिज्ञालाभान्न जीवो द्युभ्वाद्यायतनमिति प्रतिज्ञा स्वव्याहता स्यात् ।

एवं न जीवो द्युभ्वाद्याश्रय इति प्रतिज्ञयैव तदभिन्नेश्वरस्य द्युभ्वाद्याश्रयत्वाभावलाभात् पुनस्तस्य तदाश्रयत्वप्रतिज्ञा सूत्रकारस्य स्वव्याहता स्यात् । इति प्रतिज्ञाद्वयं परस्परं व्याहतमित्यर्थः ।

स० — **प्रतिज्ञाद्वयं चेति** । यदि जीवपरमात्मनोरेकत्वं सूत्रकारस्याभिप्रेतं स्यात् तर्हि परमेश्वरस्य द्युभ्वाद्याश्रयत्वे प्रतिज्ञाते जीवस्यापि तदभिन्नत्वेन द्युभ्वाद्याश्रितत्वं प्रतिज्ञातमेवेति पुनर्विष्णुर्द्युभ्वाद्याश्रय इति प्रतिज्ञाते व्याघातः स्यादित्यर्थः ।

या० — ननु सूत्रकृज्जीवेशयोरैक्यं न मन्यत इत्यत्र नात्मशब्दस्य जीवान्निवारणं हेतुरप्रयोजकत्वादित्यतोऽस्य वाक्यस्य व्याहतौ तात्पर्यमित्यभिप्रेत्य तामुपपादयितुमाह **प्रथमसूत्रे चेत्यादिना** ।

श्री० — **नायं पुरुषो विषाणित्वादिति** । अयं गौः । अनेन विषाणित्वं पुरुषान्निवारितवानिति गम्यते । कुत इत्यत आह **न हि तत्रस्थेनेति** । तत्रस्थेनापि धर्मेण तन्निरासाङ्गीकारे गवि विद्यमानेन विषाणित्वेनापि गौर्नेति निषेधप्रसङ्गादित्याह **नायं गौरिति** । **अयं** गोत्वेन दृश्यमानः । **प्रथमसूत्रे** द्युभ्वाद्यायतनमिति सूत्रे ॥ **अत्र यदीति** । आत्मेति स्विति सूत्र इत्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञाद्वयं चेति** । जीवेश्वरैक्ये परमेश्वरस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वे जीवस्यैव द्युभ्वाद्यायतनत्वप्राप्तेर्न जीवो द्युभ्वाद्यायतनमित्युक्ते व्याहतिरिति भावः ।

सु० — **सूत्रान्तरविरोधं** चाह भेदस्येति ।

अनु० — भेदस्य व्यपदेशं च स्थितिं चादनमेव च ॥
भेददार्ढ्ये हेतुमाह सतात्पर्यं जगत्पतिः ॥

यदि जगत्पतिः **सूत्रकारो जीवेश्वरयोरैक्यं मन्यते तर्हि कथं स एव 'भेदव्यपदेशादि'ति भेदस्य** व्यपदेशं च **'स्थित्यदनाभ्यां चे'ति स्थितिं** चादनं च **सतात्पर्यं जीवेशभेदं** दृढयितुं **हेतुमाह । भेदस्य प्रागपि प्रतिपादितत्वाद्दार्ढ्यं इत्युक्तम् । अत्राप्यनेकप्रमाणोपन्यासात्सतात्पर्यमिति ।**

शे० — **प्रागपीति** । भेदव्यपदेशाच्चेत्यादिना प्रथमपादे शारीरश्चोभयेऽपि हीत्यादिना द्वितीयपादे चेत्यर्थः ॥ **अत्रापीति** । द्युभ्वाद्यधिकरणेऽपीत्यर्थः ॥ **अनेकेति** । जीवनिवारणे हेतुत्वेनोक्तत्यन्यथाऽनुपपत्त्यादिरूपानेकप्रमाणेत्यर्थः ।

प० — **प्रागपीति** । पूर्वपादद्वये 'भेदव्यपदेशाच्चान्यः ।' 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते । 'विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरावि'ति सूत्रैरित्यर्थः ॥ **अत्रापीति** । द्युभ्वाद्यधिकरणेऽपि स्वशब्दमुक्तोपसृप्यत्वावस्थित्यदनरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वानामनेकप्रमाणानामुक्तेः सतात्पर्यमुक्तमित्युक्तमित्यर्थः ।

या० — **प्रागपीति** । प्रथमपादद्वितीयपादयोरित्यर्थः ॥ **अत्रापीति** । द्युभ्वाद्यधिकरणेऽपीत्यर्थः ॥ **अनेकप्रमाणोपन्यासादिति** । स्वशब्दात्प्राणभृच्च नोक्त इत्यात्मशब्दस्य जीवनिराकरणहेतुत्ववचनाद्यन्यथाऽनुपपत्तेः । भेदव्यपदेशादित्यागमस्य स्थित्यदनाभ्यां चेति विरुद्धधर्माधिकरणत्वरूपानुमानस्योक्तत्वादिति भावः ।

सु० — **न कोऽप्ययं विरोधोऽस्ति । परमार्थतो जीवेशयोरेकत्वेऽपि हि व्यावहारिकभेदोऽस्ति तदपेक्षया तानि सूत्राणि । इदं तु परमार्थापेक्षयेति व्यवस्थोपपत्तेरित्याशयेन शङ्कते** व्यावहारिकेति ।

अनु० — व्यावहारिकभेदश्चेत

अत्र व्यावहारिकशब्देन भ्रान्तिसिद्धोऽभिप्रेयते । प्राक् प्रबोधादित्युक्तानुवादत्वात् । जीवेश्वरभेदो भ्रान्तिसिद्ध इति वदन्प्रष्टव्यः । किमयमेव भेदो भ्रान्तिसिद्धः किं वा भेदमात्रमिति । नाद्यः । अपसिद्धान्तात् । द्वितीये दोषमाह केति ।

क्वासावव्यावहारिकः ॥

भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वात् । जीवेश्वरभेदस्य भ्रान्तिकल्पितत्वे क्वचित्सत्यो भेदोऽङ्गीकर्तव्यः । क्वासौ **न क्वापि । कुत्रापि भेदस्य सत्यत्वानङ्गीकारे जीवेशभेदारोपोऽपि न संभवतीति भावः ।**

शे० — ननु व्यावहारिकेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न चैतदुदाहृतभेदसूत्राणां विषयकथनेन भिन्नविषयत्वोपपादकतया तत्सूत्रविरोधपरिहारार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । भेदसूत्रविषयोपदर्शनेऽप्यात्मेति त्वित्यभेदसूत्रविषयानुपदर्शनेन भिन्नविषयत्वासिध्याऽस्योदाहृतसूत्रविरोधपरिहारायापर्याप्तत्वादित्यतोऽत्र भेदव्यावहारिकत्वकथनेनाभेदपारमार्थिकत्वस्य सूचितत्वेन भेदाभेदसूत्रयोर्भिन्नविषयत्वसिद्धिसंभवाद्युक्तमस्य तद्विरोधपरिहारकत्वमित्यभिप्रेत्य शङ्काग्रन्थतात्पर्यमाह **न कोऽपीति** । विरोधितयोदाहृतसूत्रेषु न केनापि विरोध इत्यर्थः । व्यावहारिकशब्दस्य भ्रान्तिसिद्धपरत्वे उपष्टम्भकमाह **प्राक् प्रबोधादित्युक्तानुवादत्वादिति** । व्यावहारिकभेदश्चेदित्यस्याः शङ्काया इति शेषः । तत्र प्रबोधात्प्राक्पदस्य भ्रान्तिदशापरत्वेन भेदस्य भ्रान्तिसिद्धत्वावभासादिति भावः । ननु जीवेश्वरभेदस्य भ्रान्तिसिद्धत्वेऽपि भेदमात्रस्य तदनभ्युपगमादभ्रान्तिपूर्वकभेदारोपासंभवाच्चदसंभवपरक्वासावित्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरित्यतो नेदं जीवेश्वरभेदमात्रस्य भ्रान्तिसिद्धत्वे दूषणं किन्तु भेदमात्रस्य तथात्व एवेत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तत्पक्षदूषणपरतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं संभावितविकल्पद्वयप्रदर्शनपूर्वकमाद्यं पक्षं बहिरेव दूषयति

जीवेश्वरभेद इत्यादि ॥ **अपसिद्धान्तादिति** । भेदमात्रस्य भ्रान्तिसिद्धतायास्तत्सिद्धान्तत्वेन जीवेश्वर-भेदस्यैव तत्सिद्धत्ववर्णनस्य सिद्धान्तविरुद्धत्वादिति भावः ॥ **अभ्रान्तीति** । आरोप्यसदृशप्रधानप्रमिति-पूर्वकत्वादित्यर्थः ॥ **अङ्गीकर्तव्य इति** । तस्य भ्रान्तिहेतुभूतप्रधानप्रमित्युपपादकत्वादिति भावः ॥ **न क्कापीति** । भेदमात्रस्य भ्रान्तिसिद्धत्वाभ्युपगमादिति भावः । किमनेनोक्तं भवतीत्यतस्तात्पर्यमाह **कुत्रापीति** ।

स० — **प्राक्प्रबोधादित्युक्तानुवादत्वादिति** । अस्याः शङ्काया इति शेषः ।

प० मूलमवतारयति **न कोपीति** ॥ **तानीति** । त्रिपाद्यामुक्तानि । इदं **त्विति** । आत्मेतीति सूत्रमित्यर्थः । व्यावहारिकशब्देन व्यवहारसिद्धत्वोक्तौ सत्यत्वप्राप्त्याऽग्रेतनमूलघटना-ऽयोगादाह **अत्र व्यावहारिकशब्देनेति** । कथमेवमभिप्रायो ज्ञायते इत्यत आह **प्राक्प्रबोधादिति** । परभाष्ये सिद्धान्ते जीवशयोरेकत्वे संसार्यभावं प्रत्यक्षविरोधं च पूर्वपक्ष्युक्तमनूद्य प्रबोधात्प्राक्संसारिस-त्वाभ्युपगमादित्युक्त्या भ्रान्तिसिद्ध इत्यवगम्यते । तदनुवादत्वान्मूलस्येत्यर्थः ।

या० — अत्र व्यावहारिकशब्दो न व्यवहारनिर्वाहहेतुत्वरूपार्थक्रियाकारित्वपरो विवक्षितः, वक्ष्यमाणदूषणानुपपत्तेः । नापि बाध्यत्वपरः, 'तस्यापि बाध्यता चेत्स्यादि'ति ग्रन्थपर्यालोचनया बाध्यत्वस्य व्यावहारिकत्वादन्यत्वेनावगमात् । अत आह **अत्र व्यावहारिकशब्देनेति** ॥ **प्राक् प्रबोधादित्युक्तत्वादिति** । परेण ह्यत्र सिद्धान्तग्रन्थे, यदप्युक्तमधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्चेति पूर्वपक्ष्युक्तमनूद्य तदप्यसत् । प्राक् प्रबोधात्संसारित्वाभ्युपगमात् । तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहार-स्येत्याद्युक्तम् । अत्र प्रबोधात्प्रागित्युक्त्या भ्रान्तिदशायामित्यर्थलाभे भ्रान्तिसिद्धो भेद इत्यभिप्रेतमिति ज्ञायते । तदनुवादरूपं मूलवाक्यमित्यर्थः ॥ **अभ्रान्तीति** । आरोप्यसदृशप्रधानप्रमितिपूर्वकत्वादित्यर्थः ।

श्री० — **इदं त्विति** । आत्मेति सूत्रमित्यर्थः । **अयमेव** जीवेश्वरभेद एव ।

सु० — स्यादेतत् । नास्त्येव कोऽपि भेदः सत्यः । तथाऽपि जीवेशभेदभ्रांतिरुप-पद्यते । भ्रांतिर्हि संस्कारमपेक्ष्यते । संस्कारश्च ज्ञानमात्रं । अतः पूर्वपूर्वभ्रमसंस्कारादुत्तरो-त्तरभ्रान्त्युत्पादः । अनादिश्चायं संसार इति । मैवं । भेदमात्रस्य मिथ्यात्वे प्रमिते खलु तद्बलादेषा कल्पनोपपद्यते । न चैवं । सर्वोऽपि भेदो भ्रांत इति हि प्रतिज्ञैव तावद्व्याहता । दूरे प्रमाणोपन्यास इत्याशयवान्सोपपत्तिकं तावत्पृच्छति व्यावहारिकमिति ।

अनु० — व्यावहारिकमित्येव वचनं व्यावहारिकं ॥
उत नेति विकल्पे तु

भेदमात्रमिति शेषः । तिष्ठतु तावदन्यदित्येवार्थः । इति विकल्पे तु पक्षद्वैते (द्वये) (द्वैधे)संभवति कं पक्षमवलंबस इति शेषः । अत्र सर्वत्र वचनशब्देन तदर्थो लक्ष्यते । सर्वोऽपि भेदो भ्रांतिकल्पित इति वाक्यार्थो भ्रांतिकल्पितोऽथ परमार्थ इति प्रश्नार्थः ।

शे०— नास्त्येवेति । ततश्च नापसिद्धान्त इति भावः । नन्वेवं भेदमात्रस्य कल्पितत्वप्राप्त्याऽऽरोप्यसदृशसत्यप्रधानाभावेन न तत्सापेक्षजीवेश्वरभेदारोपः स्यादित्यत आह **तथाऽपीति** । तत्कथमित्यतो न तावत्प्रधानं स्वरूपेणोपयुज्यते । तथा सत्यज्ञातरजतस्यापि रजतारोपप्रसङ्गात् । नापि ज्ञानेन । ज्ञानस्य चिरविनष्टस्य कारणत्वानुपपत्तेः । किन्तु संस्कारेण । तथा च मिथ्यार्थस्याप्युपपद्यत एव प्राधान्यमित्याशयेनाह **भ्रान्तिर्हीति** । तर्हि भ्रान्तिहेतुभूतसंस्कारार्थतयैव प्रधानसत्तापेक्षाऽस्त्वित्यतस्तस्य ज्ञानमात्रजन्यतया तत्प्रमयेव तद्भ्रमेणाप्युत्पादान्न प्रधानसत्तापेक्षत्वमित्याशयेनाह **संस्कारश्चेति** । न च संस्कारस्य ज्ञानमात्रजन्यत्वेऽपि प्रमाजन्यसंस्कारस्यैव भ्रान्तिहेतुत्वमिति संस्कारजनकप्रमोपयोगितया प्रधानसत्ताऽपेक्षितैवेति वाच्यम् । सत्यपि संस्कारे प्रमाजन्यत्वाभावापराधेन भ्रमाभावादर्शनेन प्रमाभ्रमसाधारणज्ञानमात्रस्यैव तद्धेतुत्वात् । न च तार्किकस्येवारोप्यमेव देशान्तरादौ सदित्यावयोर्मतमित्याशयात् । नन्वेवमपि पूर्वभेदभ्रमानुपपत्तिः । प्रधानाभावादिति चेत् । न । तत्पूर्वं भ्रान्तिसिद्धभेदस्यैव तत्र प्रधानत्वाभ्युपगमेन तदप्रसङ्गादित्याशयेनाह **अत इति** । **भ्रमसंस्कारात्** भ्रमजन्यसंस्कारादित्यर्थः । नन्वेवमपि कल्पाद्यभेदभ्रमानुपपत्तिः । तत्पूर्वं भेदभ्रमाभावेन तज्जन्यसंस्काराभावादित्यतस्तत्कल्पीयभ्रमजन्यसंस्काराभावेऽपि पूर्वकल्पीयभ्रमजन्यसंस्कारसद्भावान्न तदनुपपत्तिरपीत्याशयेनाह **अनादिश्चेति ॥ सोपपत्तिकमिति** । पक्षद्वयस्यैव विकल्पनीयत्वप्रयोजकीभूतसंभावनारूपायाः पक्षांतराविकल्पनिमित्तभूतासंभावनारूपायाश्चोपपत्तेर्मूले विकल्प इत्यनेन सूचितत्वादिति भावः । भेदः स्यात्पारमार्थिक इत्युत्तरग्रन्थानुरोधेनापेक्षितं पूरयति **भेदमात्रमितीति** । ननु प्रतिज्ञाया इव तत्प्रमाणस्याप्युक्तरीत्या विकल्प्यं दूषयितुं शक्यत्वादेवकारवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य तात्कालिकतद्दूषणानास्थासूचकत्वात्तस्य नानुपपत्तिरित्याशयेन तदर्थमाह **तिष्ठतु तावदिति ॥ इति शेष इति** । अन्यथा विकल्प इति सप्तम्या अनन्वयापातादिति भावः ॥ **अत्र सर्वत्रेति** । वचनेति यत्र श्रूयते यत्रानुवर्तते तत्र सर्वत्र इत्यर्थः । वचनशब्देन तदर्थलक्षणया सिद्धविकल्पार्थमाह **सर्वोऽपीति** ।

प०— सृष्ट्यादौ कथमित्यत आह अनादिश्चेति ॥ सोपपत्तिकमिति । तृतीयकल्पावकाशो यथा नास्ति तथाविकल्पकरणात्सोपपत्तिकमित्युक्तम् । यद्वा व्यावहारिकशब्दार्थमपृष्ट्वा तत्तद्रूपविकल्पकरणात्सोपपत्तिकमित्युक्तम् ॥ **इति शेष इति** । भेदमात्रं व्यावहारिकं इति वचनमित्यर्थः ॥ **अन्यदिति** । प्रमाणोपन्यासादीत्यर्थः ।

या०— आदिसृष्टौ कथमित्यत आह **अनादिश्चेति** ॥ **सोपपत्तिकमिति** । मूले विकल्प इत्यनेन पक्षद्वयमेव संभावितं । तृतीयश्च पक्षो न संभावितः । अत इत्युपपत्तेरुक्तत्वादिति भावः ॥ **अन्यदिति** । प्रमाणोपन्यासादिकमित्यर्थः ॥ **इति शेष इति** । अन्यथा सप्तम्या उत्तरवाक्येनान्वय इति भावः ।

सु०— आद्यं शङ्कते यदीति ।

अनु०— यदि स्याद्व्यावहारिकम् ॥

एतद्वचनमिति वर्तते । **अत्रापि पृच्छामो वाक्यार्थोऽयं बाध्यो न वेति** । **नेति पक्षे भ्रान्तिकल्पितोऽपि न भवेत्** । **कुत्रापि** कदाऽपि केनाप्य**बाध्यस्य** भ्रान्तिकल्पितत्वे **ब्रह्मणोऽपि तथात्वापत्तेः** । **प्रथमं शङ्कते** तस्येति ।

तस्यापि बाध्यता चेत्स्यात्

तस्य वचनस्य न केवलं भ्रान्तिकल्पितत्वं किन्तु बाध्यताऽपि **स्याचेदित्यर्थः** । **दूषयति** भेद इति ।

भेदः स्यात्पारमार्थिकः ॥

सर्वोऽपि भेदो भ्रान्त इति वाक्यार्थस्य भ्रान्तत्वे बाध्यत्वे च **सकल(लो)भेदः पारमार्थिकः स्यात्** ।

शे०— आद्यपक्षस्य मूलारूढतामुपदर्शयितुमपेक्षितं पूरयति **एतद्वचनमितीति** । भेदमात्रं व्यावहारिकमित्येतद्वचनमित्यर्थः । ततश्च सर्वोऽपि भेदो भ्रान्तिकल्पित इति वाक्यार्थो व्यावहारिको मूलार्थोऽवधेयः । ननूक्तवाक्यार्थस्य भ्रान्तिसिद्धत्वेऽप्यबाध्यत्वाभ्युपगमात् । तद्बाध्यतोपजीवनेन भेदपारमार्थिकत्वापादनपरोत्तरग्रन्थानुपपत्तिरित्यतोऽस्य बाध्यत्वपक्ष एव दूषणत्वेन तत्पक्षदूषणत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्र संभावितपक्षद्वयं विकल्प्य द्वितीयपक्षं बहिरेव प्रदूष्याद्यपक्षशङ्कासमाधानपरतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति **अत्रापीति** ॥ **वाक्यार्थोऽयमिति** । सर्वोऽपि भेदो भ्रान्तिकल्पित इत्येतद्वाक्यार्थ इत्यर्थः । तद्बाध्यत्वाबाध्यत्वविचारस्यैव तद्भ्रान्तिसिद्धत्वाभ्रान्तिसिद्धत्वोपपादकत्वादिति भावः ॥ तस्यापीति मूले तच्छब्दपरामर्शविषयो न प्रतीयते । अपिशब्दस्यापि यथाश्रुतसंबन्धे वैयर्थ्यं चेत्यतस्तस्येत्येतत्परामर्शविषयप्रदर्शनपूर्वकमपिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वेन समुच्चयप्रदर्शनेन च सार्थक्यं दर्शयन्नेव शङ्काभाष्यं व्याचष्टे **तस्येत्यादि** । सर्वोऽपि भेदो भ्रान्तिसिद्ध इत्येतद्वचनार्थस्येत्यर्थः । प्रथमपक्षदूषणतां भाष्यस्य मूलारूढां कर्तुमपेक्षितमापादकं पूरयन्योजयति **सर्वोऽपीति** ।

या० — किन्तु बाध्यताऽपीति । अत्रोक्तवाक्यार्थस्यासत्यतालाभायोभयोक्तिः । एकैकमात्रोक्तौ तदलाभात् । तथा हि । भ्रान्तिकल्पितत्वमात्रोक्तौ पररीत्याऽनिर्वाच्यत्वमेव स्यान्नासत्यत्वम् । बाध्यत्वमात्रोक्तौ च 'विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मत'मित्यस्मद्रीत्या सत्यत्वमेव स्यात् । असत्यत्वालाभे च 'भेदः स्यात्पारमार्थिकः' इति वक्ष्यमाणमापादनं न श्लिष्टतरं परस्परविरहरूपत्वाप्राप्त्या वक्ष्यमाणव्याप्त्यसंभवात् । उभयोक्तौ भ्रान्तिकल्पितस्य बाध्यत्वं त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमेव प्राप्नोति नान्यत् । तदेवासत्यत्वमिति तल्लाभः । एवं चाग्रेतनमेकस्यासत्यतायां हि इत्याद्युदाहरणवाक्यमपि श्लिष्टतरं भवति । न च व्यावहारिकपदेनोक्तरूपमसत्यत्वमेव कस्मान्न विवक्षितमिति वाच्यम् । प्राक् प्रबोधादित्यादिना तदलाभेनानुक्तोपालंभापत्तेरिति ।

सु० — द्वितीयमाशङ्कते अव्यावहारिकत्वमिति ।

अनु० — अव्यावहारिकत्वं चेत्

तस्य वचनस्येति वर्तते । निराकरोति भेद इति ।

भेदोऽयं सत्यतां गतः ॥

तिष्ठतु तावदन्यः । वाक्यार्थस्य सत्यत्वे तस्य ब्रह्मणश्च यो भेदो, **यश्च पदार्थानामसत्यत्वे वाक्यार्थस्य सत्यत्वानुपपत्तेः पदार्थानां परस्परं वाक्यार्थाद्ब्रह्मणश्च भेदः; स तावत् सत्यतां गतः । उभयथाऽपि वाक्यार्थो व्याहत इत्यर्थः** ।

शे० — सर्वोऽपि भ्रान्तिसिद्ध इति वाक्यार्थः परमार्थ इति द्वितीयमित्यर्थः । द्वितीयपक्षशङ्काया भाष्यारूढतामुपदर्शयितुमपेक्षितमनुवृत्त्या पूरयति **तस्येति** । वर्तत इति तत्परामृष्टदर्शनं वचनस्येति सर्वोऽपि भेदो भ्रान्तिसिद्ध इत्येतद्वचनार्थस्येत्यर्थः । अयमितीदमा व्यावर्त्यतया सूचितं प्रदर्शयन्नेव तत्संग्राह्यं विशेषमुपदर्शयति **तिष्ठतु तावदिति** ॥ **वाक्यार्थस्य चेति** । सर्वोऽपि भेदो भ्रान्तिकल्पित इति वाक्यस्य योऽर्थस्तस्य परमार्थत्व इत्यर्थः ॥ **उभयथाऽपीति** । सर्वोऽपि भेदो भ्रान्तिकल्पित इति वाक्यार्थस्य भ्रान्तत्वे अभ्रान्तत्वे चेत्युभयथाऽपीत्यर्थः ॥ **वाक्यार्थ** इति । सर्वस्य भेदस्य भ्रमसिद्धत्वरूप इत्यर्थः ।

स० — वाक्यार्थस्येति । सर्वोपि भेदो भ्रान्त इत्येतद्वाक्यस्य योऽर्थः सर्वस्य भेदस्य भ्रमसिद्धत्वमित्येवंरूपस्तस्येत्यर्थः । वाक्यार्थस्य सत्यत्वे भेदचतुष्टयस्य सत्यत्वम् । वाक्यार्थस्य ब्रह्मणश्च भेदस्तावदेकः, पदार्थानामसत्त्वे वाक्यार्थसत्यत्वानुपपत्तेः । पदार्थानां परस्परं भेदो द्वितीयः । पदार्थानां वाक्यार्थात् भेदः तृतीयः । पदार्थानां ब्रह्मणो भेदः चतुर्थ इति ॥ **उभयथापीति** । सर्वोपि भेदो भ्रान्त इत्येतद्वाक्यार्थस्य भ्रान्तत्वेऽभ्रान्तत्वे चेत्यर्थः ॥ **वाक्यार्थः** सर्वोपि भ्रान्त इत्येतद्वाक्यार्थः

सर्वभेदस्य भ्रमसिद्धत्वादिरूपः। आद्ये सर्वस्यापि भेदस्य सत्यत्वापत्त्या द्वितीये भेदचतुष्टयस्योक्तरीत्या सत्यत्वापत्त्या वाक्यार्थस्य सर्वभेदभ्रान्तत्वस्य व्याहतत्वादित्यर्थः।

प०— **अन्य इति**। भेदान्तरसत्त्वोपपादनादित्यर्थः। यश्चेत्यस्य भेद इति दूरेणान्वयः॥ **पदार्थानामसत्त्वेति**। सर्वोपि भेदो भ्रान्तिकल्पित इति वाक्यगतानि यानि पदानि तदर्थानामसत्त्वे इत्यर्थः॥ **वाक्यार्थसत्यत्वेति**। पदार्थसंसर्गातिरिक्तवाक्यार्थस्याभावादिति भावः॥ **उभयथाऽपीति**। भेदमात्रं भ्रान्तिसिद्धमिति वाक्यार्थस्य भ्रान्तिसिद्धत्वाभ्रान्तिसिद्धत्वपक्षद्वयेपि भेदमात्रं भ्रान्तिसिद्धमिति वाक्यार्थोऽनुपपन्न इत्यर्थः।

या०— **व्याहत इति**। प्रमाणबाधित इत्यर्थः। तथा चाद्ये बाधो द्वितीयेंऽशे बाध इति ज्ञातव्यं।

श्री०— अन्यो घटपटादिभेदः। यो भेदः स तावत्सत्यतां गत इत्यन्वयः। पदार्थानां परस्परं भेदस्य सत्यत्वोपपादनायोक्त **पदार्थानामसत्यत्व इति**॥ **वाक्यार्थेति**। पदसमुदायरूपत्वाद्वाक्यस्येत्याशयः। पदार्थानां यः परस्परं भेदो यश्च पदार्थानां वाक्यार्थात् भेदः यश्च पदार्थानां ब्रह्मणः सकाशाद्भेद इति योज्यं।

सु०— सर्वोऽपि भेदो भ्रान्त इति वाक्यार्थस्य भ्रान्तत्वे बाध्यत्वे च सर्वस्यापि भेदस्य सत्यता स्यादित्युक्तम्। तत्कुत इत्यतस्तदुपपादनाय व्याप्तिं तावदाह एकस्येति।

अनु०— एकस्यासत्यतायां हि द्वयोरेव विरुद्धयोः॥
अन्यस्य सत्यतैव स्यादिति केन निवार्यते॥

यौ द्वावेव विरुद्धौ तयोर्मध्ये एकस्यासत्यतायां सत्यामन्यस्य सत्यता स्यादेवेति व्याप्तिः केन निवार्यते। उपाधिव्यभिचारयोरभावान्न केनापि। पुरोवर्तिनः पुरुषत्वेऽसति स्थाणुत्वमेव भवतीति नियमो नास्ति। वल्मीकत्वस्यापि संभवात्। अतो द्वयोरेव विरुद्धयोरित्युक्तम्। द्वयोरिति विशेषणस्यासमर्थतापरिहाराय विरुद्धग्रहणम्। यः पदार्थो द्वयोरेव विरुद्धयोरेकस्य असत्यत्ववान् असावन्यस्य सत्यत्ववानित्युक्तं भवति।

शे०— एकस्येत्याद्युत्तरग्रन्थस्य पूर्वोक्तार्थानुपपादकत्वादसङ्गतिमाशङ्क्याव्यवहितार्थोपपादकत्वाभावात्तदसङ्गतावपि व्यवहितार्थोपपादकत्वेन तद्ग्रन्थसङ्गतिसंभवान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तथा सङ्गतिमाह **सर्वोऽपीति**॥ **उक्तमिति**। 'भेदःस्यात्पारमार्थिक' इत्यादिनेति शेषः॥ **तदुपपादनायेति**। 'स्ववाचोऽसत्यता चेत्स्यादि'त्यादिनेति शेषः। एकपदस्य कृत्यमाह **पुरोवर्तिन इति**॥

विशेषणस्यासमर्थतेति । द्वावेव यौ धर्माविल्यनुपपन्नम् । धर्माणां बहुत्वेन धर्मयोर्द्वित्वानुपपत्तेः । विरुद्धौ द्वावेवेत्यत्र नानुपपत्तिः । नित्यत्वानित्यत्वयोर्द्वयोरेव विरुद्धतया तद्विरोधिनस्तृतीयस्याभावादित्यर्थः । यौ द्वावेव विरुद्धौ तयोर्मध्ये एकस्यासत्यतायां सत्यामन्यस्य सत्यतैव स्यादित्यनुपपन्नम् । असत्यतासत्यतयोर्भिन्नभिन्ननिष्ठतया व्यधिकरणत्वादित्यत आह **य इति** ।

स०— ययोर्द्वयोरेव मध्ये एकस्यासत्यतायां सत्यामन्यस्य सत्यता स्यादित्येव व्याप्त्युपपत्तौ किं विरुद्धग्रहणेनेत्यत आह **द्वयोरिति विशेषणस्येति** । ययोर्द्वयोरित्येवोक्तेऽविरुद्धद्वयोर्मध्ये एकस्यासत्यतायां सत्यामपि अन्यस्य सत्यत्वाभावात् द्वयोरितिविशेषणस्यासमर्थत्वम् । तत्परिहाराय विरुद्धग्रहणम् । अयं भावः । वक्ष्यमाणप्रकारेण यः ययोर्द्वयोर्विरुद्धयोर्मध्ये एकासत्यत्ववान् स अपरसत्यत्ववान् इति व्याप्तिरत्राभिप्रेता । तत्र यदि विरुद्धद्वयोरिति नोच्येत तदा पटस्य घटत्वपृथुबुध्नोदराकारत्वरूपधर्मद्वयमध्ये एकासत्त्ववत्त्वेपि अपरसत्त्ववत्त्वाभावात् । तत्र व्यभिचारेण व्याप्तिरनुपपन्ना स्यात् । अतो विरुद्धग्रहणमिति । यौ द्वावेव विरुद्धौ तयोर्मध्ये एकस्यासत्यतायां सत्यां अन्यस्य सत्यता स्यादिति नोपपद्यते व्यधिकरणत्वात् । असत्यतासत्यतयोर्भिन्ननिष्ठत्वादित्यत आह **य इति** ।

प० — **असमर्थतेति** । व्याप्त्युपपादनासमर्थतेत्यर्थः । व्याप्तिप्रकारं निष्कृष्य दर्शयति **यः पदार्थ इति** । वचनमात्रस्याभासत्वेनाप्युपपत्त्या प्रकृतार्थानिर्वाहकत्वादाह **इत्युक्त इतीति** ।

या०— **अतो द्वयोरेव विरुद्धयोरिति** । तथा चैवकारसमभिव्याहारेण परस्परविरुद्धरूपयोरित्यर्थलाभान्नोक्तव्यभिचारशङ्केति भावः ॥ **असमर्थतेति** । एवशब्दसमभिव्याहृतस्य द्वयोरिति विशेषणमात्रस्य योग्यताभावेन न स्वार्थबोधने समर्थता । न हि परस्परविरहरूपविरुद्धाविवाविरुद्धावपि क्वचित् द्वावेव प्रसिद्धौ येनात्र योग्यता स्यात् । अतस्तत्परिहाराय विरुद्धयोरिति वक्तव्यमिति भावः । एवं च रूपादिषु पंचसु मध्य इत्यस्येवाप्रसिद्धिवारकतया व्याप्तिग्रहोपयुक्तत्वेन विरुद्धयोरित्यस्य सार्थक्यमुक्तं भवतीति ज्ञातव्यं । ननु परस्परविरहरूपयोरपि कथमेकासत्त्वमपरसत्त्वाक्षेपकं व्यधिकरणत्वादित्यत आह **यः पदार्थ इति** ।

सु० — **निदर्शनमाह** असत्यमिति ।

अनु० — असत्यं नोक्तमित्युक्ते सत्यमुक्तमिति प्रजाः ॥
जानन्त्युक्तं तु नो सत्यमित्युक्तेऽसत्यतामपि ॥

आप्तेनोक्तमसत्यं नेत्युक्ते सत्युक्तं सत्यमिति प्रजा जानन्ति । तथा विप्रलम्भकेनोक्तं सत्यं नो इत्युक्ते तु तस्यासत्यतामपि जानन्ति । सत्यत्वासत्यत्वयोर्द्वयोरेव विरुद्धता । तत्र

आप्तोक्तेऽर्थेऽसत्यतायामसत्यां सत्यतायाः सत्वमनाप्तोक्ते च सत्यतायामसत्यामसत्यतायाः सत्वं च प्रसिद्धमित्यर्थः । इत्युक्त इति प्रमितत्वापलक्षणम् । प्रजा जानन्तीत्यनेन आऽविपालाङ्गनमेषा व्याप्तिः सिद्धा न केवलं परीक्षकाणामिति सूचयति ।

शे०— यः पदार्थो द्वयोरेवेत्यभिमतव्याप्तेरत्राप्रदर्शनात्कथमस्य निदर्शनत्वमित्यतो विरुद्धधर्मद्वयोपदर्शनेनोपपादयति **सत्यत्वेति** । नन्वाप्तेनोक्तमसत्यं नेति प्रत्यक्षादिनाऽपि प्रमिते सत्युक्तं सत्यमिति प्रतिजानंत्येव तत्किमुक्तवचनग्रहणेनेत्यत आह **इत्युक्त इतीति** । ततश्च मूले प्रकृताभिप्रायेणैव वचनग्रहणम् । वस्तुतस्तु प्रमितमित्येव वक्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ **आऽविपालाङ्गनमिति** । अविपालाङ्गना अभिव्याप्येत्यर्थः । ततश्च आबालं हरिभक्तिरित्यादाविव आङ् मर्यादावचन इति वचनग्रहणादभिविध्यर्थकस्याङः कर्मप्रवचनतया तद्योगेन पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चम्यां जातायां कर्मप्रवचनीयस्याङः पञ्चम्यन्तेनाविपालाङ्गनाशब्देन आ अविपालाङ्गनाभ्य इति आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावसमासे विभाषेति महाविभाषाधिकारेणास्य समासस्य वैकल्पिकत्वेन समासाभावपक्षे आऽविपालाङ्गनाभ्य इति पञ्चमीश्रवणसंभवेऽपि समासपक्षे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यवयवसुब्लोपादिके सत्याऽविपालाङ्गनमित्यस्योपपत्तिरिति ध्येयम् ।

प०— यद्वा आप्तोक्तमसत्यं नेत्यनुमितेपि सत्यमुक्तमिति जानन्त्येवातः कथं वचनग्रहणमित्यत आह **इत्युक्त इति** ॥ **आऽविपालाङ्गनमिति** । आ अविपालाङ्गनाभ्यः अविपालाङ्गनापर्यन्तमित्यर्थः । आङ् मर्यादाऽभिविध्योरित्यव्ययीभावः ।

या०— भूयःसहचारप्रदर्शनाय मूले नो सत्यमित्याद्युक्तं । तदुपपादयति **तथा विप्रलंभकेनेति** । नन्वत्र लोकानुभव एव प्रदर्शितो न तु यः पदार्थो द्वयोरेवेत्यादिरूपा व्याप्तिरित्यत आह **सत्यत्वासत्यत्वयोरिति** । नन्वाप्तोक्तमसत्यं नेति प्रत्यक्षादिनाऽपि प्रमिते सत्युक्तं सत्यमिति प्रजानंत्येवातः किमुक्त इति वचनमात्रग्रहणेनेत्यत आह **आऽविपालांगनमिति** । आ अविपालांगनेभ्य इति विग्रहे आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यनेनाव्ययीभावसमासे सवर्णदीर्घादिके सति आऽविपालांगनमिति रूपमिति ज्ञातव्यं ।

सु०— ननु स्वप्नेऽत्र घट इति दृष्ट्वा नात्र घट इत्यपि पश्यति । तत्र घटः तदभावश्च द्वयमपि मिथ्या । अतो व्याप्तिभङ्ग इत्यत आह नेति ।

अनु०— न स्वप्नेऽपि द्वयं मिथ्या

तर्हि द्वयमपि सत्यमित्यत आह तत्रेति ।

तत्रैकं सत्यमेव हि ॥

तत्र **घटतदभावयोर्मध्ये । यदाऽभावस्यासत्यता तदा घटः सत्य एव । यदा च घटस्य असत्यता तदाऽभावः सत्य एवेत्यर्थः । तस्मान्न व्याप्तिभङ्ग इति हिशब्दार्थः । कुतो न द्वयमपि मिथ्येत्यत आह** भावेति ।

भावाभावावुभौ तत्र कथं मिथ्या भविष्यतः ॥

यो यस्याभावो यश्च यस्याभावस्य प्रतियोगी तावुभावप्येकत्रैकदैव **न मिथ्येति** व्याप्तेः । **स्वप्नेऽपि घटतदभावौ कथं तथा भविष्यत इति** भावः । व्याहतं **च भावाभावयोरुभयोरसत्त्व-वर्णनमित्याशयेनाह** भावस्य हीति ।

भावस्य हि निषेधे तु नाभावस्य निषेधनम् ॥

हिशब्दो हेतौ । **भावस्य निषेधे कृते तु** अभावस्यैव **विहितत्वात्** । **पुनर्नाभावस्य निषेधनं** कर्तुं शक्यते व्याघातात् । **एवमभावस्य निषेधे कृतेऽभावाभावो भाव एव** तद्व्याप्तो वेति भावस्य **विहितत्वात् पुनर्न भावस्य निषेधनं युक्तं** व्याहतत्वादिति । **अस्त्वेवं** व्याप्तिस्ततः **किमित्यत आह** स्ववच इति ।

स्ववचोऽसत्यता चेत्स्यात्तस्माद्भिदस्य सत्यता ॥

स्वशब्देन प्रतिज्ञाद्युच्यते । तद्वागर्थस्य सकलभेदमिथ्यात्वस्य । तस्मात् व्याप्तिसद्भावात् **मिथ्यात्वं सत्यत्वं च द्वौ विरुद्धधर्मौ । भेदे तयोः, मिथ्यात्वेऽसति सत्यत्वं सत्स्यादेवोक्त-व्याप्तिबलादित्यर्थः** ।

शे०— यो यस्याभाव इत्यादि । यद्यपि सिद्धान्ते प्रामाणिकस्य निषेधप्रतियोगित्वाभावान्न भावाभावयोः परस्परनिषेधप्रतियोगिभावोऽस्ति तथाऽपि तदभ्युपगन्तृतार्किकरीत्याऽयं ग्रन्थ इत्यविरोधः । यद्वा प्रतियोगित्वमत्र न निषेध्यत्वं विवक्षितं किन्तु निषेधप्रमितिजनकारोपप्रधानत्वरूपमन्यदेव यत्किंचित्पारिभाषिकम् । ततश्च प्रामाणिकस्य निषेध्यत्वरूपप्रतियोगित्वाभावेऽपि निरुक्तप्रतियोगित्वं नानुपपन्नमेव । यस्याभाव इत्येतदपि यत्प्रधानकारोपविषयस्याभाव इति व्याख्येयम् । यस्य भावस्य प्रतियोगीत्येतदपि यदभावप्रमितिजनकारोपप्रधान इत्येव व्याख्येयम् । आरोप्यवत्प्रधानस्यापि तत्प्रतिषेधविरोधित्वेनानुभूयमानत्वात् । तत्प्रतिषेधप्रतियोगित्वमप्युपपन्नम् । अत एव प्रतियोगित्वस्या-भावविरोधित्वकथनमपि सैद्धान्तिकं समन्जसम् । अनेनैवाभिप्रायेणाग्रेतनव्याहत्युपपादनमपि व्याख्येय-मित्यन्यत्र विस्तरः ॥ **अभावस्यैवेति** । तस्यैव भावनिषेधत्वादिति भावः ॥ **एवमिति** । निषेध-विशिष्टभावनिषेधस्य विशेषणीभूतनिषेधविषयकत्वस्य सविशेषणे हीति लाघवमूलकन्यायसिद्धत्वान्निषेध-

निषेधरूपातिशयलाभाय च नञ्द्वयसार्थक्यसंभवान्निषेधनिषेधो भावविधिरेव सिध्यतीत्यर्थः । एतच्चाभावप्रतियोगिकातिरिक्ताभावाङ्गीकारेऽनवस्थानात् स नास्तीति मतमवलंब्योक्तम् । अभावप्रतियोगिकातिरिक्ताभाववादिमतमाश्रित्याप्याह **तद्व्याप्तो वेति** । एतन्मते तृतीयाभावस्य प्रथमाभावत्वान्नानवस्थेति हृदयम् । नन्वस्तु विरुद्धयोरर्थयोर्यत्रैकस्यासत्त्वं तत्र परस्य सत्त्वमिति नियमोऽन्यत्र यथातथा । तावताऽपि प्रकृते किमायातमित्यत आह **मिथ्यात्वमिति** । भेदधर्मिणि तयोः सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्मध्ये मिथ्यात्वेऽसतीत्यर्थः ।

स० — अस्तु विरुद्धयोर्धर्मयोर्मध्ये यत्र एकासत्यता तत्रापरसत्त्वमिति व्याप्तिः । प्रकृते तु किमायातमित्यत आह **मिथ्यात्वमिति** । भेद इत्यधिकरणसप्तमी । भेदरूपे धर्मिणीत्यर्थः । **तयोः** सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्मध्ये । **उक्तव्याप्तीति** । एकस्यासत्यतायामित्युक्तव्याप्तीत्यर्थः ।

प० — **प्रतिवाद्युच्यत इति** । अस्मत्प्रतिवादी मायावादीत्यर्थः । अत्र प्रकरणे वचनशब्दः तदर्थ इत्युक्तत्वात् । तद्वागर्थस्य सकलभेदमिथ्यात्वस्येत्युक्तम् । मिथ्यात्वे असतीति विभागः । अविद्यमान इत्यर्थः ।

या० — **यो यस्याभाव इत्यादि** । अत्र भावाभावयोः सत्त्वासत्त्वयोर्वा यत्परस्परनिषेधप्रतियोगित्वमुच्यते तन्न निषेध्यत्वरूपं विवक्षितं किं तु निषेधे प्रमितिजनकारोपप्रधानत्वरूपमन्यदेव पारिभाषिकम् । तेन सिद्धांते प्रामाणिकस्य निषेधप्रतियोगित्वाभावात् कथमेतदिति शङ्काऽनवकाशः । प्रामाणिकस्य प्रतिषेध्यत्वरूपप्रतियोगित्वाभावेऽपि निरुक्तप्रतियोगित्वसंभवात् । एवं यस्याभाव इत्येतत् यत्प्रधानकारोपविषयस्याभाव इति व्याख्येयं । यस्याभावस्य प्रतियोगीत्येतदपि यदभावप्रमितिजनकारोपप्रधान इत्येव व्याख्येयम् । आरोपप्रधाने कथमारोप्यप्रतिषेधप्रतियोगित्वमिति चेत् । न । आरोप्यवत्तस्यापि तत्प्रतिषेधविरोधित्वेनानुभवात् । एवं च प्रतियोगिसत्त्वं अभावविरोधीत्यादिकमपि सिद्धान्ते समंजसं भवतीति ज्ञातव्यं । अनेनैवाभिप्रायेणाग्रेनन्तं व्याहृत्युपपादनं व्याख्येयम् ।

श्री० — **भेदे तयोर्मिथ्यात्वेऽसतीति** । तयोर्धर्मयोर्मध्ये **भेदे** भेदरूपे धर्मिणि मिथ्यात्वरूपधर्मेऽसतीत्यर्थः ।

सु० — **प्रकृतमुपसंहरति** तस्मादिति ।

अनु० — तस्माज्जीवेशयोर्भेद उक्तन्यायेन गम्यते ॥ २ ॥

भेदमिथ्यात्वासंभवाज्जीवेशयोः पारमार्थिकभेद एवोक्तन्यायेन द्युभ्वादिसूत्रैर्गम्यते । तथा च तद्विरोधान्नेदमभेदं प्रतिपादयति सूत्रमिति सिद्धम् । श्रुतयस्तु प्रागेव सम्यग्व्याख्याताः । विरुद्धगुणसत्यता चोपपादिता । प्रत्यक्षादीनामतत्त्वावेदकत्वमपि नि(रस्तं)राकृतम् । श्रुतिमिथ्यात्वस्यानिष्टत्वं च समर्थितमित्युक्त एव सूत्रार्थः ॥ ४-१-२ ॥

शे०—उक्तन्यायेनेत्यस्य व्याख्यानं द्युभ्वादिसूत्रैरिति ॥ **इदमिति** । आत्मेति तूपगच्छन्तीति सूत्रमित्यर्थः । इदं सूत्रमिति संबन्धः । **श्रुतयः** तत्त्वमसीत्याद्याः ॥ **प्रागेवेति** । पृथगधिकरण इत्यर्थः । **व्याख्याताः** 'सादृश्याच्च प्रधानत्वादि'त्यादिना सादृश्याद्यर्थतया व्याख्याता इत्यर्थः । जीवेश्वरयोरपहतपाप्मत्वानपहतपाप्मत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वाच्च नैक्यमिति भावेनात्र यदुक्तं विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वादिति तदपाकरोति **विरुद्धेति** । 'सत्यत्वाच्चेन दुःखादेरि'त्यादिनेति शेषः । तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्येत्यादिनोक्तप्रत्यक्षादेरतत्त्वावेदकत्वं निराकरोति **प्रत्यक्षादीनामिति** । प्रथमाधिकरणादौ तत्र तत्र प्रपञ्चसत्यतासमर्थनेनेति शेषः ॥ **अनिष्टत्वं चेति** । मिथ्यायाः साधकत्वं चेत्यादिनेति शेषः ॥

स०—**श्रुतयस्त्विति** । तत्त्वमस्याद्याः श्रुतय इत्यर्थः । **प्राक्** पृथगुपदेशादित्यत्र । किञ्च जीवपरयोः सर्वज्ञत्वासर्वज्ञत्वादिविरुद्धधर्माधिकरणत्वाच्च नैक्यम् । यदत्रोक्तं विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वादिति तन्निराकरोति **विरुद्धेति** । अपि च प्रत्यक्षेण भेदस्य सिद्धत्वान्न जीवेश्वराभेदपरत्वमस्य सूत्रस्य । अन्यथा तद्विरोधात् । न च प्रत्यक्षमतात्त्विकभेदपरं श्रुतिस्तु तात्त्विकाभेदपरेति भिन्नविषयत्वान्न विरोध इति वाच्यम् । बाधाभावेपि तत्सिद्धभेदस्यातात्त्विकत्वे श्रुत्या सिद्धब्रह्मणोपि तदापत्त्या तात्त्विकपरत्वमेव वाच्यमित्याह **प्रत्यक्षादीनामिति** ।

प०—तर्हि तत्त्वमसीत्याद्यभेदश्रुतीनां का गतिरित्यत आह **श्रुतयस्त्विति** ॥ **प्रागेवेति** । पृथगुपदेशादित्यधिकरणे 'तथापि तु चिदानन्दपूर्वास्ते सदृशा गुणा' इत्यादिना व्याख्याता इत्यर्थः । विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वादिति प्रागुक्तं निराह **विरुद्धगुणसत्यता चेति** । 'न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्याऽनुभवतां व्रजेदि'त्यादिना पृथगधिकरण एवोपपादितेत्यर्थः । तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्येत्यादिनोक्तं निराह **प्रत्यक्षादीनामतत्त्वेति** ॥ **निराकृतमिति** । 'वेदवेद्यस्य मिथ्यात्वं यदि नैक्यस्य तत्कथं' इत्यादिना 'ततो हि प्रत्यक्षसिद्धं नान्येन केनचित् । शक्यं वारयितुं क्वापी'त्यन्तेन भक्तिपादादाविति ज्ञेयम् ॥ **समर्थितमिति** । 'मिथ्यात्वं यदि दुःखादेस्तद्वाक्यस्याग्रतो भवेदि'त्यादिना जिज्ञासासूत्र इति भावः ॥ ४।१।२ ॥

या०—**प्रागेवेति** । पृथगधिकरण इत्यर्थः । विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वादित्युक्तं दूषयति **विरुद्धगुणसत्यता चेति** । **उपपादिता** 'सत्यत्वाच्चेन दुःखादेरि'त्यादाविति शेषः । तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्येत्यनेनोक्तं प्रत्यक्षादेरतत्त्वावेदकत्वं निराकरोति **अतत्त्वावेदकत्वमपीति** । प्रथमाधिकरणादौ तत्र तत्र प्रपञ्चसत्यतायाः समर्थितत्वादिति भावः ॥ **अनिष्टत्वं च समर्थितमिति** । 'मिथ्यायाः साधकत्वं चे'त्यादाविति शेषः ।

श्री०—**श्रुतयस्त्विति** । त्वं वाऽहमस्मि अहं ब्रह्माऽसीत्यात्मत्वोपगमप्रतिपादिका इत्यर्थः ॥

॥ अथ प्रतीकाधिकरणान्यथाव्याख्याननिराकरणम् ॥

सु० — एवं प्रथमसूत्रस्याप्यन्याख्यां प्रत्याख्याय द्वितीयस्यापि प्रत्याख्याति एतस्मादिति ।

अनु०— एतस्मादात्मशब्दोऽयं परमात्माभिधा भवेत् ॥

एतस्मादुक्तन्यायादात्मेति सूत्रगतोऽयमात्मशब्दः परमात्माभिधा परमात्मन एवाभिधायकस्तावद्भवेत् । ततः किमित्यत आह प्रतीकेति ।

प्रतीकविषयत्वेन विष्णुदृष्टिर्न तद्भवेत् ॥

तत् **तस्मात्पूर्वसूत्रगतस्यात्मशब्दस्य परमात्मवाचित्वान्न प्रतीक इति प्रतिज्ञावाक्यस्य प्रतीकविषयत्वेन विष्णुदृष्टिः कर्तव्या न भवेदित्येवार्थः । इदमुक्तं भवति । न प्रतीक इत्यत्र तावदात्मेतीत्यनुवर्तनीयं पूर्वसूत्रात् । अन्यथा प्रतिज्ञावाक्यस्यापरिपूर्णत्वात् । पूर्वसूत्रे चात्मशब्दो विष्णुविषय इति समर्थितम् । तथा च प्रतीकविषयाया विष्णुदृष्टेरेवायं प्रतिषेधो व्याख्येयः । न प्रतीकेषु जीवमतिं बध्नीयादिति तु प्रतिज्ञाव्याख्याने प्रकृतपरित्यागोऽप्रकृतस्वीकारश्च प्रसज्येयातामिति ।**

शे० — प्रत्याख्यातीति । प्रत्याख्यातुं तदुपयुक्ततया पूर्वोक्तमनुवदतीत्यर्थः । अत एव ततः किमितीति शङ्काग्रन्थः, उक्तस्य प्रमेयस्य प्रत्याख्यानोपयुक्ततासूचकस्तावच्छब्दश्चेति ध्येयम् । शक्त्या प्रतिपादकत्वरूपाया अभिधायाः शब्दधर्मत्वेन शब्दमात्रत्वानुपपत्तेराह **परमात्मन एवाभिधायक इति** । ततश्च मूलेऽभिधाशब्दोऽभिधावत्पर इति भावः । तदिति मौलपदस्य व्याख्यानं **तस्मादिति** । तस्यैव विवरणं **पूर्वसूत्रेत्यादि** । अपव्याख्याननिरासस्य भाष्यारूढतासिध्यर्थं प्रतिज्ञावाक्यस्येत्याद्यपेक्षिताध्याहारप्रदर्शनपूर्वकं भाष्यं व्याचष्टे **न प्रतीक इतीति** । ननु न पूर्वसूत्रस्थस्यात्मशब्दस्य विष्णुविषयत्वमात्रेणात्रोक्तरीत्या प्रतिज्ञार्थसिद्धिः । निमित्तनैमित्तिकभावाप्रतिभासनात् । न च तत्सूत्रस्थात्मशब्दानुवृत्तिबलात्तत्सिद्धिरित्यभिप्रायः । तदनुवृत्तेर्निर्मूलत्वादित्यतस्तदनुवृत्तौ निमित्तकथनेन हेतुहेतुमद्भावं दर्शयन्नेव ततोऽपि किमपव्याख्यानस्य दूषणमुक्तं भवतीत्यतः फलितं दोषं दर्शयन्नेवाभिप्रायमाह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **प्रकृतेति** । आत्मशब्दार्थतया पूर्वसूत्रे प्रकृतस्य विष्णोः परित्यागात्तदर्थतयाऽप्रकृतजीवपरत्वाङ्गीकाराच्चेति भावः ।

स०— किञ्चेति । (?) प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभावश्रुतेरपि अभावे तदर्थत्वेनाप्रकृतजीवपरत्वाङ्गीकारः स्यात् । ननु चात्रोक्तं सत्यमिष्टमेवैतदिति तत्राह **प्रकृतपरित्याग इति** । आत्मशब्दार्थभूतविष्णु-परित्यागेन प्रकृतपरित्यागात् , तदर्थत्वेनाप्रकृतजीवपरत्वाङ्गीकारेणाप्रकृतस्वीकाराच्चेत्यर्थः ।

प०— उक्तन्यायादिति । 'आत्मशब्दं यतो हेतुमि'त्यादिनोक्तन्यायादित्यर्थः । एतावता परकीयसूत्रार्थे किं दूषणमुक्तमित्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ।

श्री०— पूर्वसूत्रेति । आत्मेति त्विति सूत्र इत्यर्थः ॥ **विष्णुदृष्टेरेवेति** । तथा च प्रतीके आत्मा न, प्रतीकविषये आत्मशब्दोदितविष्णुदृष्टिर्न कर्तव्येत्यर्थः ॥ **न प्रतीकेष्विति** । तथा च आत्मशब्दस्य जीववाचित्वमङ्गीकृत्य 'प्रतीके आत्मा न' प्रतीकविषये जीवमतिं न बध्नीयादिति **न प्रतीक** इति प्रतिज्ञाभागव्याख्यानकरण इत्यर्थः ॥ **प्रकृतेति** । आत्मेति त्विति पूर्वसूत्रे आत्मशब्देन प्रकृतविष्णुपरित्यागोऽप्रकृतजीवस्वीकारश्चेत्यर्थः ।

सु०— मनो ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यर्थत्वेन यत्प्रतीकसंस्थितत्वेनेत्युक्तम् । तदपि नोत्सूत्र-(त्रित)म् । किन्तु प्रतीक इति सप्तम्यन्तं पदमावर्तते । **तत्राद्यं विषयसप्तम्यन्तं नेत्यनेन संबध्यते । द्वितीयमधिकरणसप्तम्यन्तं श्रुतिव्याख्यानम् । उभयत्रात्मेतीति पदद्वयं पूर्वसूत्रा-दनुवर्तत इत्याशयवान्प्रसङ्गाद् द्वितीयं व्याख्याति** प्रतीक इति ।

अनु० — प्रतीके विष्णुरित्येव तस्मात्कार्या ह्युपासना ॥

यस्मात्प्रतीकविषयत्वेन विष्णुदृष्टिः कर्तव्या न भवेत्तस्मादिति श्रुत्यर्थ इति शेषः । हिशब्देन प्रथमादिविभक्तेः सप्तम्यर्थवाचित्वं शाब्दिकानां प्रसिद्धमिति द्योतयति ।

शे०— ननु प्रतीकविषयत्वेनेति पूर्ववाक्येनैवापव्याख्याननिराससिद्धेरुत्तरभाष्यखण्डवैयर्थ्यं । न च मनो ब्रह्मेत्यादिश्रुतिव्याख्यानार्थत्वादस्य न तदिति वाच्यम् । तासां पूर्वमेव व्याख्यातत्वेनास्य तादर्थ्यायोगादित्यतः पूर्वमुक्तस्य श्रुत्यर्थस्य सूत्रारूढत्वोपदर्शनेनोत्सूत्रितत्वशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदानर्थ-क्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरार्धं संगमयितुमाह **मनो ब्रह्मेत्यादीति** । नन्वपव्याख्याननिरासेन न प्रतीक इत्यस्य चरितार्थत्वान्न प्रतीके विष्णुरित्यस्य श्रुत्यर्थतया सूत्राल्लाभ इत्याशयेन पृच्छति **किंत्विति** । उत्तरमाह **प्रतीक इतीति** ॥ **द्वितीयमिति** । अधिकरणसप्तम्यंतपदोपेतवाक्यमित्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । विषयसप्तम्यन्तेऽधिकरणसप्तम्यन्ते च प्रतीकपद इत्यर्थः । अपव्याख्याननिराकरणावसरे स्वाभिमतश्रुत्यर्थस्य सूत्रारूढताकथनस्यासङ्गततामाशङ्क्याह **प्रसङ्गादिति** । तस्मादित्यस्य यस्मादित्येत-त्सापेक्षत्वात्प्रतीकविषयत्वेनेति पूर्ववाक्योक्तमर्थमेव हेतुतया योजयति **यस्मादिति** । अस्य भाष्यस्य

श्रुत्यर्थतायाः मूलारूढतासिध्यर्थमपेक्षितं पूरयति **इति श्रुत्यर्थ इति शेष इति** । प्रथमादीत्यादिपदेन द्वितीयापरिग्रहः ॥ **शाब्दिकानामिति** । व्यत्ययो बहुलमिति सप्तसु प्रथमा षट्सु द्वितीयेत्यादि-लक्षणशास्त्ररहस्यज्ञानिनामित्यर्थः ।

स० — **श्रुतिव्याख्यानमिति** । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिश्रुतिव्याख्यानमिति भावः । उभयत्र विषयसप्तम्यन्तेऽधिकरणसप्तम्यन्ते चेत्यर्थः ।

प० — परमते दोषोक्तिप्रस्तावे सिद्धान्तसूत्रार्थोक्तिरसङ्गतेत्यत आह **मनो ब्रह्मेति** । यद्वा भवदर्थोऽप्यप्रकृतस्वीकाररूप एव सूत्रेऽप्रतीतेरित्यत आह **मनो ब्रह्मेत्यादीति ॥ प्रसङ्गादिति** । सूत्रार्थदूषणभूषणप्रसङ्गादिति । यद्वा स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **शाब्दिकानामिति** । सप्तसु प्रथमेति पठतामित्यर्थः । तथाच श्रुतौ नाम्नि ब्रह्मेत्यादियोजनेति भावः ।

या० — नन्वपव्याख्याननिराकरणसमये न स्वाभिप्रेतसूत्रव्याख्यानं सङ्गतमत आह **प्रसङ्गा-दिति ॥ शाब्दिकानामिति** । सप्तसु प्रथमा षट्सु द्वितीयेत्येवं वदतामिति शेषः ।

श्री० — **आवर्तत इति** । न प्रतीक इति सूत्रे प्रतीक इति पदमावर्तनीयमित्यर्थः ॥ **नेत्य-नेनेति** । प्रतीकविषये विष्णुदृष्टिर्न कर्तव्येति तदर्थः । **द्वितीयं** आवर्तितं प्रतीक इति पदम् । **श्रुतीति** । मनो ब्रह्मेत्यादि श्रुतीत्यर्थः । **उभयत्रेति** । प्रतीक इत्यस्य विषयसप्तम्यंततत्वपक्षेऽधिकरण-सप्तम्यन्तत्वपक्षे चेत्यर्थः । **द्वितीयं** अधिकरणसप्तम्यन्तं प्रतीक इति पदम् । तस्मादित्यर्थतया आद्य-व्याख्यानमनुवदति **यस्मात्प्रतीकेति** ।

सु० — इतश्च **नायं प्रतिज्ञार्थ** इत्याह न चेति ।

अनु० — न च विष्णुः प्रतीकं यत्तस्मात् ॥ ३ ॥

यस्माद्विष्णुः प्रतीकं, चशब्दाज्जीवश्च न भवति; तस्मात्प्रतीकेष्वात्मेति जीव इत्युपासना न प्रसक्तेति शेषः । अयमर्थः । प्राप्तौ सत्यां हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न च प्रतीकेषूपासकस्य आत्मदृष्टिः प्रसक्ता प्रसञ्जकाभावात । यत्तु प्रसञ्जकमुक्तं ब्रह्मण आत्मत्वं प्रतीकानां च ब्रह्मविकारत्वं तदुभयमप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं च । न ह्यत्यन्ताभासेन प्रसक्तिर्भवति । अतिप्रसङ्गात् । ततः प्रसक्त्यभावात्प्रतिषेधोऽनर्थक इति ।

न हि स इति हेतुव्याख्यानं **दूषयति** न च विष्णुः प्रतीकं यत्तस्मादिति । **तच्छब्दो हि प्रकृतपरामर्शे वर्तते प्रकृतश्चात्मा । आत्मशब्दश्च विष्णुवाच्येवेति समर्थितम् । तथा च हि**

यस्मात्स विष्णुः प्रतीकं नैव तस्मादित्येवार्थः संपद्यते । न हि स उपासकः प्रतीकानीति व्याख्याने तु प्रकृतपरित्यागेनाप्रकृतपरामर्शः प्रसज्यत इति ॥ ४-१-३ ॥

शे० — **अयमिति** । न प्रतीकेषु जीवमतिं बध्नीयादित्ययमित्यर्थः । उक्तस्य प्रतिज्ञार्थत्वाभावे हेत्वन्तरतया विवक्षितस्याप्रसक्तत्वस्य मूलारूढतासिध्यर्थमपेक्षितं शेषमाह **प्रसक्तेति शेष इति** । ननु चोक्तप्रतिज्ञाहेतुतया प्रतीकानां जीवत्वाभावस्यैव भाष्यकारेण वक्तव्यत्वाद्विष्णोर्जीवत्वप्रतीकत्वाभावप्रतिपादनपरस्य 'न च विष्णुः प्रतीकं यदि'ति भाष्यखण्डस्यानर्थक्यमित्यतोऽस्य प्रतीकेष्वात्मदृष्टिप्रसंजकतया पराभिप्रेतयुक्तिखण्डनार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याशयेन प्रसञ्जकाक्षेपोत्थानपूर्वकं पराभिप्रेतां युक्तिमुपन्यस्य तन्निरासकतया तमंशं योजयन्नेव भाष्याभिप्रायमाह **अयमर्थ इति** ।

प्रतिज्ञार्थस्येव हेत्वर्थस्याप्यनभिमततयाऽवश्यदूषणीयत्वात्तद्दूषणप्रयुक्तां भाष्ये न्यूनतां परिहर्तुं न चेत्यादिभाष्यमेव हेत्वपव्याख्याननिरासपरतयाऽपि योजयति **न हीत्यादि** । **प्रकृतपरित्यागेनेति** । आत्मशब्दार्थस्य विष्णोरेव सर्वनामतया प्रकृतपरामर्शकतच्छब्दार्थतया प्रकृतत्वाज्जीवस्य चाप्रकृतत्वादुक्तरीत्या हेतुव्याख्याने प्रकृतपरित्यागाप्रकृतस्वीकारप्रसङ्ग इति भावः ॥ ४ ॥ १ ॥ ३ ॥

स० — **प्रकृतपरित्यागेनेति** । तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शकत्वात् आत्मशब्दार्थविष्णोरेव पूर्वं प्रकृतत्वात् तत्परित्यागेनोपासनापरत्वे प्रकृतत्यागोऽप्रकृतस्वीकारश्चेत्यर्थः ।

प० -- **प्रतीकेष्विति** । विषयसप्तमीयं न त्वाधारसप्तमी । अनेन कः प्रतिज्ञादोष उक्त इत्यत आह **अयमर्थ इति** ॥ **प्रसञ्जकाभावादिति** । नामब्रह्मेत्येव श्रवणेन नामात्मेत्यश्रवणादिति भावः ॥ **प्रमाणविरुद्धमिति** । 'द्वा सुपर्णा' 'निर्विकारोऽक्षर' इत्यादिप्रमाणविरुद्धमित्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । अंगुल्यग्रे हस्तिशतमित्यादेरपि केनचिदुक्तस्य निषेधप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **तस्मादितीति** । हेत्वंशार्थोऽप्ययुक्त इति शेष इति भावः । अन्यथाऽनन्वयप्रसङ्गात् ॥ **परामर्श इति** । पुनरनुसंधानं परामर्शः ।

या० — नन्वेवं 'न च विष्णुप्रतीकं यदि'त्यस्य कथमुपयोग इत्याशङ्कायां परोक्तप्रसञ्जकखण्डनाय तदित्याशयेनाह **अयमर्थ इति** ।

श्री० — **प्रकृतश्चात्मेति** । आत्मेति त्विति सूत्र इत्यर्थः ॥ ४-१-३ ।

॥ इति प्रतीकाधिकरणान्यथाव्याख्याननिराकरणम् ॥

॥ अथ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणान्यथाव्याख्याननिराकरणम् ॥

सु०— इदानीं ब्रह्मदृष्टिरिति सूत्रस्यापव्याख्यामणकरोति नात्मेति ।

अनु०— नात्मेत्युपासना ॥

इति पक्षो यदा ब्रह्मदृष्टिश्चात्र विरुध्यते ॥

नात्मेत्युपासनेत्येकदेशोत्कीर्तनेन 'न प्रतीके न हि सः' इति समग्रसूत्रार्थमनुवदति । प्रतीकेष्वात्मेति जीव इत्युपासना न कार्या । न हि स उपासकः प्रतीकानि इति पक्षो यदा इत्येवं पूर्वसूत्रव्याख्यानं यदा तदाऽत्र प्रतीकेषु ब्रह्मदृष्टिश्च विरुध्यते । चशब्दोऽपव्याख्याननिराससमुच्चये ।

शे०— कोऽसौ समग्रसूत्रार्थोपपादनानुवादकतैकदेशोत्कीर्तनेन नात्मेत्युपासनेति भाष्यस्योच्यत इत्यतस्तं दर्शयन्नेवैकवाक्यतया योजयति प्रतीकेष्विति । इति पक्षो यदेत्येतदनूद्य विवृणोति इतीति । ब्रह्मदृष्टिर्विरुध्यत इत्येतावता पूर्तेर्दृष्टिश्चेति चशब्दस्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य न केवल पूर्वसूत्रापव्याख्यानमनुपपन्नं किं त्वेतत्सूत्रव्याख्यानमपीति पूर्वोत्तरसूत्रापव्याख्याननिराससमुच्चयार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याशयेनाह चशब्द इति ।

प०— इतिपक्षो यदेत्यस्यार्थमाह इत्येवमिति । अत्रेति मूलानुवादः । प्रतीकेष्विति व्याख्या ॥ चशब्दोऽपव्याख्यानेत्यादि । न केवलं नात्मेत्यादिसूत्रार्थो न युक्तः । किन्त्वेतत्सूत्रार्थोपीति समुच्चय इत्यर्थः ।

श्री०— पूर्वसूत्रेति । न प्रतीक इति सूत्रे इत्यर्थः । प्रतीकेषु आदित्यादिषु ।

सु०— एतद्विवृणोति स इति ।

अनु०— स नेति युक्तिस्तत्रापि समेत्युक्तविरुद्धता ॥

प्रतीकानामात्मत्वेनोपासनस्याकर्तव्यत्वे त्वया या तादात्म्याभावलक्षणा स नेति युक्तिरभिहिता सा तत्रापि ब्रह्मप्रतीकयोरपि समेति हेतोः प्रतीकेषु ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येति सूत्रे व्याख्यायमाने सति उक्तयुक्तिविरुद्धता भवतीति । एतदुक्तं भवति । प्रतीकेषु ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येति सूत्रव्याख्यानमसत् । प्रतीकं ब्रह्मतया नोपास्यम् । अब्रह्मत्वात् । यद्यन्न भवति न तत्तत्त्वेनोपास्यमिति युक्तिविरुद्धत्वात् । न चेयं युक्तिरप्रमा । प्रतीकानामात्मत्वेनोपासनस्य अकर्तव्यतायां पूर्वसूत्रे परेणैवोपन्यस्तत्वात् । अन्यथाऽनैकान्त्येन तत्रापि साधिका न स्यात् । न च ब्रह्मप्रतीकयोरभेदः ब्रह्मणः सत्यत्वात् प्रतीकानां कल्पितत्वात् । पारमार्थिकभेदाभावः तावदस्तीति चेत् । तर्हि जीवप्रतीकयोरपि स नास्तीत्यसिद्धिः स्यादिति ।

शे०— उक्तस्यैव पुनर्वचनात् 'स ने'त्युत्तरभाष्यवैयर्थ्यमाशङ्क्य परिहरति **एतद्विवृणोतीति** । ननु युक्तिविरुद्धत्वकथनमात्रेणैव परकीयसूत्रव्याख्यानस्यापव्याख्यानत्वसिद्धेर्भाष्ये युक्तेः समत्वकथनम-नर्थकमित्यतः प्रामाण्यासिद्धिपरिहारव्युत्पादनार्थत्वान्न तदिति भावेन युक्तिविरुद्धत्वोक्तिफलकथनपूर्वकं विरोधियुक्तिस्वरूपोपदर्शनपूर्वकं च वाक्यतात्पर्यमाह **एतदुक्तं भवतीति** । विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन व्याप्त्यन्वासिद्धिमाशङ्क्य तदभावेऽपि सामान्यव्याप्तिसत्वान्न तदिति भावेन तामुपदर्शयति **यद्यन्नेति** ॥ **अनैकान्त्येनेति** । अत्राब्रह्मरूपस्यापि प्रतीकस्य ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वेन प्रतीकेऽनैकान्त्यप्रसङ्गेनेत्यर्थः ॥ **तत्रापीति** । प्रतीकानामात्मत्वेनोपासनस्याकर्तव्यतायामपीत्यर्थः ॥ **अभेद इति** । ततश्चाब्रह्मत्व-हेतुरसिद्ध इति भावः । न तथाऽप्यनैकान्तिकपरिहार इत्यत आह **प्रतीकानामिति** । प्रतीकेषु विशेषणाभावायत्तविशिष्टहेत्वभावप्राप्त्या हेत्वगमनान्नानैकान्तिकमिति भावः ।

म०— **अन्यथेति** । अब्रह्मत्वयुक्तेरप्रमात्वं न वाच्यं तथा सति प्रतीकानि आत्मतया नोपास्यानि अनात्मत्वादिति त्वदीयानुमानेपि अनात्मत्वस्याभासत्वं स्यादविशेषात् । अन्यथा ब्रह्मभूतानामपि प्रतीकानां ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वदर्शने यद्यन्न भवति तत्तत्वेन नोपास्यमिति व्याप्तेरत्रैव व्यभिचारेणासाधक-त्वापातादित्यर्थः । प्रतीकं ब्रह्मतया नोपास्यं अब्रह्मत्वादित्यनुमानेऽसिद्धिमाशङ्कते **न चेति** ॥ **ब्रह्मण इति** । तथाच विरुद्धधर्माधिकरणत्वान्नाभेद इति भावः । ननु ब्रह्मप्रतीकयोर्विरुद्धधर्माधिकरणत्वेन काल्पनिकभेदसद्भावेपि पारमार्थिकभेदाभावेनाब्रह्मत्वरूपहेतुरसिद्ध एवेति शङ्कते **पारमार्थिकेति** । तर्हि प्रतीकं नात्मतयोपास्यं अनात्मत्वादितित्वदीयानुमानेपि प्रतीकात्मनोर्विरुद्धधर्माधिकरणत्वेन काल्प-निकभेदसद्भावेपि पारमार्थिकभेदाभावेनानात्मत्वहेतुरप्यसिद्धः स्यादित्याह **तर्हीति** ।

प०— परमसाध्यं वदन्नेव युक्तिप्रकारं व्यञ्जयति **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **अप्रमेति** । अप्रमाणमित्यर्थः ॥ **अनैकान्त्येनेति** । ब्रह्मप्रतीकयोरतादात्म्येपि ब्रह्मदृष्टेर्नामादावङ्गीकारादिति भावः । **तत्रापि** पूर्वसूत्रेपीत्यर्थः । हेतोरभावान्नानैकान्त्यमित्याशङ्क्य निराह **न चेति** ॥ **असिद्धि-रिति** । तादात्म्याभावरूपहेतोरिति योज्यम् ।

श्री०— **ब्रह्मप्रतीकयोरिति** । ब्रह्मादित्यादिप्रतीकयोरप्यभेदेन दृष्टेरकर्तव्यत्व इत्यर्थः । **अन्यथेति** । यद्यन्न भवति न तत्तत्त्वेनोपास्यमिति युक्तेरमानत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **तत्रापीति** । प्रतीके जीवमतिं न बध्नीयादित्यत्रापीत्यर्थः । कुत इत्यत उक्तम् **अनैकान्त्येनेति** । ब्रह्मानात्मकेऽप्यादि-त्यादिप्रतीके ब्रह्मत्वेन दृष्ट्यङ्गीकारेण न हि स इत्युक्तयुक्तेर्व्यभिचारप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु स नेति युक्तिः समेत्युक्तमयुक्तम् । ब्रह्मप्रतीकयोरभेदाङ्गीकारादित्याशङ्क्य निराकरोति **न च ब्रह्मप्रतीकयोरभेद**

इति । कुतो नेत्यतो विरुद्धधर्माधिकरणत्वादित्याह **ब्रह्मणः सत्त्वादिति** । सत्यत्वादित्यर्थः । **सः** पारमार्थिकभेदः ॥ **असिद्धिरिति** ॥ प्रतीकं जीवत्वेन नोपास्यमतत्त्वात् तादात्म्याभावादिति यावदित्येवं 'न हि स' इत्यनेनोक्तहेतोरसिद्धिः स्यात् । पारमार्थिकभेदाभावरूपतादात्म्यस्यैव सत्त्वादित्यर्थः ।

सु०—स्यादेतत् । 'न हि स' इति न निर्विशेषणो हेतुः सूत्रकारस्याभि(प्रेतो)मतो येन ब्रह्मदृष्टिः प्रतीकेपूक्तयुक्तिविरुद्धा स्यात् । किं तूपास्यस्योत्कर्षप्राप्त्यभावे सतीत्यनेन विशिष्टः । प्रतीकानां ब्रह्मत्वेनोपासने तूत्कर्षप्राप्तिरस्ति । अतोऽतद्भावेऽप्युपासना (कार्या) युज्यत इत्यत आह यदीति ।

अनु०— यद्यप्युत्कर्षमात्रेण ह्यतद्भावेऽप्युपासना ॥

आद्योऽपिशब्दोऽतिप्रसङ्गसमुच्चयार्थः । हिशब्दस्योत्तरार्धेनान्वयः । यदि विशिष्टहेतुं व्याख्याय प्रतीकानामतद्भावेऽब्रह्मत्वेऽप्युत्कर्षप्राप्तिमात्रेण ब्रह्मत्वेनोपासनाऽङ्गीक्रियते । तदा आत्मत्वेनापि **तदुपासनमङ्गीकार्यं न तु निराकार्यम् । कुत इत्यत आह** उत्कर्ष **इति ।**

उत्कर्ष आत्मनोऽपि स्याच्चेतनत्वादचेतनात् ॥

यस्माद्ब्रह्मवदात्मनोऽपि प्रतीकादुत्कर्षोऽस्ति । कथम् । आत्मनश्चेतनत्वात् । **अचेतनं खलु प्रतीकम् । तस्यात्मत्वेनोपासनायामुत्कर्षप्राप्तिः स्यादिति । अतिप्रसङ्गस्य विपर्ययपर्यव-सानमाह** तस्मादिति ।

तस्मादतत्त्वं नोपास्यमिति वेदविदां मतम् ॥

यस्माद्विशिष्टहेतौ व्याख्यायमाने पूर्वसूत्रेऽसिद्धिः स्यात् । तत एव प्रतीकेषु ब्रह्मोपा-सनवदात्मोपासनं च प्रसज्येत । तस्मात, अतत्त्वं, यद्यन्न भवति तत्तत्त्वेन नोपास्यमिति सामान्यमेव सूत्रकारस्याभिमतम् । न तु विशेषणप्रक्षेपः । तथा च ब्रह्मदृष्टिरिति प्रतिज्ञा स्वोक्तयुक्तिविरुद्धैवेति । अत्र व्याप्तेर्निर्विशेषणत्वाभिधानस्य हेतोर्निर्विशेषणत्व एव तात्पर्यम् । स्पष्टत्वार्थं तु व्याप्त्यभिधानमिति वाच्यम् ।

शे० अत **इति** । हेत्वसिद्धेरित्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गेति** । न केवलं विशिष्टहेतौ व्याख्यायमाने पूर्वसूत्रेऽसिद्धिरेव 'उत्कर्ष आत्मनोऽपि स्यादि'त्यनेनैवोच्यते किन्तु प्रतीकेषु ब्रह्मोपासना-वदात्मोपासनमपि प्रसज्येतेत्यतिप्रसङ्गोऽपीत्यतिप्रसङ्गसमुच्चयार्थः । ननु तस्मादतत्त्वादित्येव हेतुर्न तु विशिष्ट इति हेतोर्निर्विशेषणत्वमेव वक्तव्यम् । व्याप्तेर्निर्विशेषणत्ववचनं तु असङ्गतमित्यत आह **अत्रेति** ।

स० — **तत एवेति** । असिद्धेरेवेत्यर्थः ।

प० — **अतद्भाव इति** । तादात्म्येऽसत्यपीत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गसमुच्चयार्थ इति** । अविशिष्टहेतुपक्षे युक्तिविरुद्धत्वरूपातिप्रसङ्गेन सह **विशिष्ट**हेतोरप्यात्मत्वेनोपासनापादनरूपातिप्रसङ्ग-समुच्चयार्थ इत्यर्थः । यद्वा विशिष्टहेतुव्याख्यानपक्षे न केवलं पूर्वसूत्रेऽसिद्धिः । किन्तु आत्मत्वोपा-सनप्रसङ्गश्चेत्येवं समुच्चयार्थ इत्यर्थः । अतद्भाव इत्यनुवादः । अब्रह्मत्व इति व्याख्या । हिशब्दार्थो यस्मादिति ॥ **असिद्धिः स्यादिति** । न हि स इत्यत्राभिमतस्योपास्यस्योत्कर्षप्राप्त्यभावे सत्यतद्भावरूपहेतोरिति योज्यम् । ननु परेण विशिष्टहेतोरुक्तत्वादिहातत्त्वान्नोपास्यमिति विशेषणं विना-कृतस्य व्याप्त्युक्तिरसङ्गतेत्यत आह **अत्र व्याप्तेरिति** ।

या० — **अतिप्रसङ्गसमुच्चयार्थ इति** । न केवलं विशिष्टहेतौ व्याख्यायमाने पूर्वसूत्रेऽ-सिद्धिरेव 'उत्कर्ष आत्मनोऽपि स्यादि'त्यनेनोच्यते । अपि तु प्रतीकेषु ब्रह्मोपासनवत् आत्मोपासनं च प्रसज्येतेत्यतिप्रसङ्गोऽपि इति अतिप्रसङ्गसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । ननु तस्मादतत्त्वादित्येव हेतुर्न तु विशिष्ट इति हेतोर्निर्विशेषणत्वे वक्तव्ये व्याप्तेर्निर्विशेषणत्ववचनमसङ्गतमित्यत आह **अत्र व्याप्तेरिति** ।

श्री० — **अनेन विशिष्ट इति** । न हि स इत्युक्तस्तादात्म्याभावरूपो हेतुरिति शेषः ॥ **असिद्धिः स्यादिति** । अचेतनानां चेतनत्वेन ध्यानप्राप्त्योत्कर्षप्राप्तेर्विशेषणासिद्धिः स्यात् इत्यर्थः ॥ **तत एवेति** । असिद्धेरेवेत्यर्थः । अचेतनानां चेतनत्वोपास्त्योत्कर्षप्राप्तेरेवेत्यर्थः ॥ **स्वोक्तयुक्तीति** । न हि स इत्युक्तयुक्तीत्यर्थः । अतत्त्वं नोपास्यमित्येवं व्याप्तेर्निर्विशेषणत्वकथनमसङ्गतम् । अतत्त्वा-दित्येव हेतुर्वक्तव्यो न तूक्तविशेषणविशिष्ट इत्येवं हेतोरेव निर्विशेषणत्वस्य वक्तव्यत्वादित्यत आह **अत्र व्याप्तेरिति** । **व्याप्त्यभिधानं** व्याप्तेर्निर्विशेषणत्वेनाभिधानम् ।

सु० — **एवं प्रतिज्ञाव्याख्यानमपाकृत्य उत्कर्षादिति हेतुव्याख्यानमपाकरोति** उत्कर्षादिति ।

अनु० — उत्कर्षाद्ब्रह्मताध्याने यदि स्यात्फलमञ्जसा ॥
ब्रह्मणो नीचताज्ञानादनर्थः किं न जायते ॥

ब्रह्मताध्याने प्रतीकानामुत्कर्षादुत्कर्षस्य दृष्टत्वादञ्जसा फलं पुरुषार्थरूपं फलं यदि स्यात्तदा, तदेव ब्रह्मणो नीचताध्यानमिति, तस्मादनर्थः किं न जायते, जायत एवेति समन्वय-**फलत्वादकार्यमेवेदमिति** ।

अभ्युपगम्येदं समन्वयफलत्वमुक्तम् । **वस्तुतस्तु न पुरुषार्थः किं त्वनर्थ एवेत्याह** अचेतनस्येति ।

अचेतनस्य ब्रह्मत्वध्याने तुष्टिर्न हि क्वचित् ॥
नीचस्य स्वात्मताज्ञानात्कुप्यति ब्रह्म लोकवत् ॥

तुष्ट्यभावाच्च न पुरुषार्थलाभस्ततः । क्वचिदित्यनेन यदचेतनं तदुपचिकीर्षालक्षणतुष्टिरहितमिति व्याप्तिं सूचयति । नीचस्य प्रतीकस्य स्वात्मताध्यानाद्ब्रह्म कुप्यति । ततश्चानर्थं प्रयच्छति । तत्र दृष्टान्तो लोकवदिति । यथा लोके शिलादिकं राजत्वादिना चिन्तितं न प्रसीदति नापि पुरुषार्थं प्रयच्छति । यथा च राजा चण्डालत्वेन ध्यातः कुप्यति अनर्थं च ददाति तथेत्यर्थः । अनेन प्रतीकानामचेतनत्वेऽपि ब्रह्मैव सर्वाध्यक्षत्वात्फलं दास्यतीति च प्रत्युक्तम् । तस्यानेनोपासनेन कुपितत्वात् ।

शे० — हेत्वपव्याख्याननिरासस्य मूलारूढतासिध्यर्थमपेक्षितं पूरयन् भाष्यं योजयति **प्रतीकानामिति** । ध्यानस्य वास्तवोत्कर्षानापादकत्वादाह **उत्कर्षस्य दृष्टत्वादिति** । प्रतीकानां ब्रह्मत्वेन ध्यानापेक्षया ब्रह्मणः प्रतीकत्वेन ध्यानस्य भिन्नत्वे, तस्यानर्थसाधनत्वेऽपि प्रतीके ब्रह्मताध्यानस्यानर्थसाधनत्वाप्राप्तेस्तस्यैव ब्रह्मणो नीचताध्यानत्वमाह **तदेवेति** । अस्त्वेवमेकस्यैवार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वं च । ततोऽपि किमित्यतस्तत्फलं तस्यापि च फलं दर्शयति **समव्ययफलत्वादकार्यमेवेति** । 'असत्यानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च । अशक्यानि च वस्तूनि नारभेत विचक्षण' इत्यभियुक्तोक्तेरिति भावः ।

प्रतीकानां ब्रह्मत्वोपासनस्य समव्ययफलत्वप्रतिपादनेन फलवत्त्वसमर्थनात्तदभावप्रतिपादनपरोत्तरग्रन्थस्य तद्विरोधमाशङ्क्य परिहरति **अभ्युपगम्येदमिति** । मूले प्रतीकानां ब्रह्मत्वध्यानस्य तुष्ट्यसाधनत्वमात्रप्राप्तावपि पुरुषार्थासाधनत्वालाभात्साध्यमाह **तुष्ट्यभावाच्चेति** । अचेतनस्य ब्रह्मत्वध्याने तुष्टिर्नेत्येतावता पूर्तेः किं क्वचिदित्यनेनेत्यतोऽचेतनत्वस्य तुष्ट्यभावसाधकत्वोपयोगिव्याप्त्युपदर्शकत्वान्न तस्यानर्थक्यमित्याह **क्वचिदितीति** ॥ **तत्रेति** । उभयविधव्याप्तावित्यर्थः ॥ **ब्रह्म कुप्यतीति** । यद्यपि नीचस्य स्वात्मताध्यानं न कोपजनकमपि तु स्वात्मनो नीचताध्यानमेव तथाऽपि नीचस्य स्वात्मताध्यानस्यैव स्वात्मनो नीचताध्यानताया उक्तरीत्या सिद्धत्वात्तदभिप्रायेण ब्रह्म कुप्यतीत्युक्तमत एवात्र यथा राजा चण्डालत्वेन ध्यातः कुप्यतीति वक्ष्यमाणो दृष्टान्तोऽपि सङ्गच्छत इति ध्येयम् । अनेनेत्युक्तं हेतुमेव दर्शयति **तस्येति** ।

स० — अनेनेत्युक्तहेतुं दर्शयति **तस्येति** ।

प० — **तत इति** । अचेतनस्य ब्रह्मत्वध्यानान्न पुरुषार्थलाभ इति पूर्वेणान्वयः ।

या० — **ब्रह्म कुप्यतीति** । यद्यपि नीचस्य स्वात्मताध्यानं न कोपजनकं किन्तु स्वात्मनो नीचताध्यानमेव । तथाऽपि नीचस्य स्वात्मताध्यानं स्वात्मनो नीचताध्यानमपि भवतीति पूर्वमुक्त्वा-त्तदभिप्रायेण ब्रह्म प्रकुप्यतीत्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । अत एवात्र यथा राजा चण्डालत्वेन ध्यातः कुप्यतीति वक्ष्यमाणो दृष्टान्तोऽपि सङ्गच्छत इति ।

सु० — **न वयं ब्रह्मणि प्रतीकत्वोपासनं ब्रूमः । येन ब्रह्म कुपितमनर्थं प्रयच्छेत् किन्तु प्रतीके ब्रह्मत्वोपासनम् । ततः पुरुषार्थप्राप्तिरित्यत आह** चण्डाल इति ।

अनु० — चण्डालो नृप इत्युक्ते नृपश्चण्डाल इत्यपि ॥
को विशेषः परिज्ञाते नृपेण स्यात्कथञ्चन ॥

चण्डालमुद्दिश्य चण्डालो नृप इत्युक्ते तथा नृपमुद्दिश्य नृपश्चण्डाल इत्युक्ते नृपेण परिज्ञाते सत्यनर्थप्राप्तौ कथञ्चन को विशेषः स्यान्न कथञ्चित्कोऽपि । अत्रोक्तशब्देन ध्यान-मुपलक्ष्यते । अज्ञातोपासनो राजा नानर्थं करोतीति नृपेण परिज्ञात इत्युक्तम् । तथा च प्रतीकं ब्रह्मेत्युपासने ब्रह्म प्रतीकमित्युपासने च सम एवानर्थ इति वाक्यशेषः ।

शे० — गूढाभिसंधिर्यथाश्रुते शङ्कते **न वयमिति** । ततः पुरुषार्थप्राप्तिरिति कोपकारण-स्योपासनस्याभावेन ब्रह्मैव सर्वाध्यक्षत्वात्फलं दास्यतीति भावः । उक्तिसाम्यस्य वक्ष्यमाणत्वादत्र तद्विवक्षायां पौनरुक्त्यमित्यत्राह **अत्रोक्तशब्देनेति** । मूले दार्ष्टांतिकमनुक्त्वा दृष्टान्तमात्रोक्तिरयुक्तेत्य-तस्तत्पूरयति **तथेति** ।

प० — शङ्कते **न वयं ब्रह्मणीति** ॥ **ततः पुरुषार्थप्राप्तिरिति** । अकुपितं ब्रह्मैव फलं दास्यतीति भावः । प्रकृतानुगुण्यायाह **अत्रोक्तशब्देनेति** । अन्यथोक्तिमात्रस्योपचारेणापि संभवा-दनानुगुण्यं स्यादिति ज्ञेयम् । राजवदित्यस्यार्थो राजा यथेति । तत्र तस्यैवेत्यस्य प्रायिकत्वात्प्रथमा-न्तादपि वतिरिति भावः ।

या० — उक्तमभिप्रायं स्पष्टयितुं यथाश्रुते शङ्कामुपस्थापयति **न वयमिति** ॥ **ततः पुरुषार्थ-प्राप्तिरिति** । कोपकारणोपासनस्याभावेन ब्रह्मैव सर्वाध्यक्षस्तत्फलं दास्यतीति भावः । ज्ञानस्यैव प्रकृतत्वादुक्तेरुपचारेणाप्युपपत्त्याऽनर्थहेतुत्वाभावसंभवाच्चाह **अत्रोक्तशब्देनेति** ।

श्री० —कथञ्चन को विशेषः स्यादिति पदानामन्वयं दर्शयित्वाऽभिप्रायमाह **कथञ्चनेत्यादि** ।

सु०— ननु क्षत्तरि राजदृष्टिः फलवती, राज्ञि क्षत्तृदृष्टिरनर्थहेतुर्दृष्टा । तत्कथमुभयस्य साम्यमुच्यत इति चेन्न । तत्र दृष्टेरभावात् । उक्तिमात्रं तूपचारेण । सिंहो देवदत्त इति यथा । दृष्टौ तु तत्राप्यनर्थसाम्यमेवेत्याशयेनाह पुरत इति ।

अनु०— पुरतो नरदेवस्य चण्डालो यदि पूज्यते ॥
राजवत्किं न कोपः स्याद्राज्ञो लोकेऽभिपश्यति ॥

राजा यथा पूज्यते तथा । तदा राज्ञः कोपो न स्यात्किम् । लोकेऽभिपश्यति सतीति कोपातिशयप्रदर्शनार्थम् । पूजया दर्शनमुन्नीयत इत्यतः पूज्यत इत्युक्तम् ।

न केवलं दृष्टेरुन्नायिकायां पूजायामेव राजकोपः किन्तु तादृश्यामुक्तावपीत्याह राज्ञस्त्विति ।

राज्ञस्तु पुरतः प्रोक्ते चण्डालो(ले) नृप इत्यपि ॥
आत्मानं स इति प्रोक्तमितिवद्धेव कुप्यति ॥

नाज्ञाता प्रोक्तिः कोपजननीत्यतो राज्ञस्तु पुरत इत्युक्तम् । चण्डाले नृप इति प्रोक्तेऽपि प्रकर्षेण न मयोपचारेणोच्यते अपि तु वस्तुत एवेत्युक्तेऽपि राजा कुप्यत्येव हि । आत्मानं प्रति हि स चण्डाल इति प्रोक्तं प्रकर्षेणोक्तमितिवदित्यत्र यथा तथैवेत्यर्थः । पूजैव कोपकारणं न दर्शनमित्याशङ्कानिरासाय विवेकार्थमयं श्लोकः ।

शे०— पूर्वपक्ष्यभिसंध्युद्घाटनपूर्वकं तत्परिहारतयोत्तरवाक्यमवतारयति **ननु क्षत्तरीति ॥ उक्तिमात्रं त्विति ।** दृष्ट्यनुन्नायकोक्तिरित्यर्थः ॥ **राजा यथेति ।** अनेन मूले राजवदिति प्रथमान्ताद्वतिस्तत्र तस्येवेति लक्षणस्य प्रायिकत्वेनाभियुक्तैर्व्याख्याततया नियमत्वाभावादित्युक्तं भवति । नन्वत्र राजवच्चण्डालदर्शनस्यानर्थसाधनत्वाभिप्राये पूज्यत इति पूजाग्रहणानर्थक्यापत्त्या तदनुरोधेन राजवच्चण्डालपूजाया एवानर्थसाधनतयाऽकर्तव्यता लभ्यते । तत्कथमनेन दर्शनस्य तत्सिद्धिरित्यतो नात्र पूज्यत इत्युक्त्यनुरोधेन तथा पूजाया अनर्थसाधनत्वं शङ्कनीयम् । राजवच्चण्डालदर्शनस्यानर्थसाधनत्वेऽभिहिते परबुद्धेः परं प्रत्यप्रत्यक्षत्वात्कथं परसंबन्धिनो राजवच्चण्डालदर्शनस्य परं प्रति सिद्धिरिति । येनानर्थसाधनत्वं तस्येत्यतः प्रत्यक्षेण तदसिद्धावपि पूजाया दर्शनकार्यतया तदविनाभूतत्वाच्च तदनुमापकत्वेनानुमानादेव तत्सिद्धिसंभवान्न दर्शनस्यानर्थसाधनत्वानुपपत्तिरित्यनर्थसाधनदर्शनानुमापकतया पूज्यत इति पूजाग्रहणस्यार्थवत्त्वसंभवेनान्यथासिद्धतया न तदनुरोधेन तस्यास्तत्साधनत्वलाभ इत्याशयेनाह **पूजयेति ॥ तादृश्यामिति ।** दृष्टेरुन्नायिकायामित्यर्थः । प्रोक्तिरित्यत्रोक्त इत्येतावता पूर्तेः किं प्रशब्देनेत्यत उक्तौ प्रकर्षसूचकत्वान्न तदानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य कोऽसावुक्तेः प्रकर्षो

यत्सूचकत्वं प्रशब्दस्य स्यादित्यतस्तदर्थकथनपूर्वकं तत्सूचितमुक्तौ विशेषमपि दर्शयति **प्रकर्षेणेत्यादि** । इतिवदित्यस्य विवरणमित्यत्र यथेति । ननु पूजाया अनर्थसाधनत्वाभिप्रायमेव पूजाग्रहणमस्तु किं तत्साधनदर्शनानुमापकतया तद्ग्रहणमित्यन्यथासिद्धिकल्पनयेत्यतस्तादृशपूजाया एवानर्थसाधनत्वे यत्र तादृशोक्त्युन्नीतदृष्ट्याऽनर्थस्तत्र तत्साधनपूजाया अभावेनानर्थाभावापत्त्या पूजयोक्त्या वोन्नीतदृष्टेरेवानुगताया अनर्थसाधनत्वसंभवे क्वचित्तादृशी पूजा क्वचिच्च तादृश्युक्तिरेवानर्थसाधनमित्यननुगतयोस्तादृशपूजोक्त्योस्तत्साधनत्वकल्पनाया असंभवेनोन्नीता दृष्टिरेव साधनं न पूजेति युक्तमन्यथासिद्धत्वकल्पनं पूजाग्रहणस्येत्याशयवानाह **पूजैवेति** ।

प० — दृष्टेः प्रकृतत्वादाह **पूजयेति** ॥ **तादृश्यामिति** । दृष्टेरुन्नायिकायामित्यर्थः । प्रोक्तेपीत्यत्र प्रशब्दार्थं प्रकर्षेणेत्यनूद्य तं प्रकर्षं व्यक्तीकुर्वन्नाह **न मयेत्यादिना** । इतिवदित्यनुवादः । इत्यत्र यथा तथैवेति व्याख्या ॥ **विवेकार्थमिति** । पूजातोऽसङ्कीर्णस्य दृष्ट्युन्नायकस्य प्रवचनस्योक्त्यर्थमयं श्लोक इत्यर्थः । तर्हि तथा प्रोक्तिरेव कोपहेतुरस्त्विति न वाच्यम् । आचार्यपित्रादिना शिक्षारूपेणैतादृशवाक्योक्तौ कोपादर्शनेन तथादृष्टेरेव तथात्वादिति भावः ।

या० — 'तत्र तस्येवे'त्यस्य प्रकृतेऽसंभवात् 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरि'त्यस्यापि राजकर्तृकक्रियातौल्याभावेनासंभवात् 'तत्र तस्येवे'त्यस्य लक्षणस्याभियुक्तैः प्रायिकत्वेन व्याख्यातत्वेन प्रथमान्तादयं वतिरित्याशयेनाह **राजा यथा पूज्यत इति** ॥ **विवेकार्थमिति** । पूजाऽसङ्कीर्णस्य दर्शनस्यैव कोपकारणताप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । न च तत्रापि तथा प्रोक्तिरेव कोपकरणं न दर्शनमिति वाच्यम् । शुकबालाद्युदीरिततथाविधप्रोक्तावपि कोपाभावात् । अतस्तादृशदर्शनोन्नायकप्रोक्तिरेव कोपकारणतया वाच्या । एवं च लाघवादावश्यकत्वादनुगतत्वाच्च तादृशं दर्शनमेव कोपकारणमिति निश्चीयत इति भावः ।

श्री० — 'उन्नीयत इत्यतः' इत्यभिप्रेत्य ॥ **इत्युक्तेऽपीति** । न केवलं पूजिते सतीत्यर्थः । प्रोक्तमितिवदिति वतिः सप्तम्यर्थे इत्याह **इत्यत्र यथेति** ॥ **विवेकार्थमिति** । स्पष्टत्वार्थमित्यर्थः । **अयं श्लोकः** राज्ञस्त्विति श्लोकः । पूर्वं पूजया दर्शनमुन्नीयत इत्याशयेनैव पूज्यत इत्युक्तं न तु दर्शनं स्पष्टमुक्तम् ; अत्र च प्रोक्त इति वचनात्तस्य च प्रकर्षेण न चोपचारेणोच्यते अपि तु वस्तुत एवेत्युक्त्या दर्शनस्य स्पष्टमवगमात् । वास्तवोक्तेर्ज्ञानाव्यभिचरितत्वात् । पूजा च न ज्ञानाव्यभिचारिणी । उत्कर्षज्ञानाभावेऽपि लोकानुकरणाय लोके पूजाया बहुलमुपलम्भादित्यवगन्तव्यम् ।

सु०— एवमुद्देशविधानोक्त्या द्वैरूप्यमङ्गीकृत्य फलतः साम्यमुक्तम् । इदानीं तदपि नास्तीत्याह अभेदेनेति ।

अनु०— अभेदेनैतयोर्ध्याने को विशेषो वचस्यपि ॥

एतयोर्ब्रह्मप्रतीकयोरभेदेन ध्यानेऽङ्गीकृते न केवलमनर्थसाम्यं किन्तु वचस्यपि को विशेषः । वचनद्वयार्थोऽप्यविशिष्ट एवेत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तमाह अयमिति ।

अयं राजा त्वमित्युक्ते चण्डालेऽथ नृपेऽपि च ॥
चण्डाल इति तु प्रोक्ते सममेव हि दूषणम् ॥

व्यक्तिभेदेन दूषणपरिहारः स्यादित्यतोऽयमित्युक्तम् । दूषणं नीचत्वलक्षणम् । द्वयोरभेदेन ध्याने दूषणं संभवत्येव । न चैवम् । प्रतीकस्य हि ब्रह्मत्वं भाव्यते । न तु ब्रह्मणः प्रतीकत्वमित्यत आह ध्यात इति ।

ध्यातेऽप्येकस्य तद्भावे तद्भावोऽन्यस्य किं न तत् ॥

तत्तयोर्ब्रह्मप्रतीकयोरेकस्य प्रतीकस्य तद्भावे ब्रह्मभावे ध्याते सत्यन्यस्य ब्रह्मणस्तद्भावः प्रतीकभावः ध्यातो न किम् ।

एतदुक्तं भवति । भवेदयं परिहारो यदि प्रतीक(स्य)स्वरूपोपमर्देन तस्य ब्रह्मत्वमुपास्यमिति पक्षः स्यात् । न चैवम् । प्रतीकाभावप्रसङ्गस्य परेणैवोक्तत्वात् । भेदाभेदाभिप्रायेणायं परिहार इत्यपि नास्ति । न हि घटो मृदभिन्नो मृद्घटाद्भिन्नेति भेदाभेदौ किन्नाम परस्परम् । तस्मादनुपमर्दितस्वरूपस्य प्रतीकस्य ब्रह्मत्वे ध्याते ब्रह्मणोऽपि प्रतीकत्वं ध्यातमेवेति युक्तमुक्तमिति ।

नन्वस्मिन्नुपासने ब्रह्मणा ज्ञातेऽनर्थः स्यान्न त्वज्ञाते । अतस्तथोपासनं करिष्यत इत्यत आह न चैवेति ।

न चैव तदविज्ञातं सर्वज्ञब्रह्मणा क्वचित् ॥

तत् उपासनम् । ब्रह्मणोऽज्ञाने सर्वाध्यक्षं ब्रह्मैव फलं दास्यतीत्यपि रिक्तं वचः स्यात् ।

शे०— पूर्वोत्तरविरोधपरिहारायाह एवमिति । द्वैरूप्यं भिन्नार्थत्वम् । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेत्यादाविव रूपशब्दस्याभिधेयपरत्वादिति भावः ॥ तदिति । द्वैरूप्यमित्यर्थः ॥ व्यक्तिभेदेनेति । राजव्यक्तिभेदेनेत्यर्थः । ननु प्रतीकस्य स्वस्वरूपानुपमर्देन ब्रह्मभावध्यानाभ्युपगमे भवेद् ब्रह्मणोऽपि प्रतीकभावस्य ध्यानत्वप्राप्तिः । न चैवमभ्युपगच्छामः । किं नाम प्रतीकस्वरूपोपमर्देन

तस्य ब्रह्मभावध्यानम् । तत्कथं ब्रह्मणः प्रतीकभावस्य ध्यातत्वप्राप्तिः स्यात् । यद्वा कार्यं कारणाभिन्नं कारणं च कार्याद्भिन्नमिति कार्यकारणयोर्व्यवस्थितभेदाभेदाङ्गीकारात्प्रतीकस्य ब्रह्मकार्यतया तदभेदेऽपि कारणस्य ब्रह्मणः प्रतीकाद्भिन्नत्वेन प्रतीकस्य ब्रह्मत्वध्यानेऽपि न ब्रह्मणः प्रतीकतया ध्यातत्वप्राप्तिरित्यतोऽभिप्रायमाह **एतदुक्तं भवतीति** । यद्येवंरूपौ न भेदाभेदौ तर्हि किंरूपौ ताविति पृच्छति **किं नामेति** । परिहरति **परस्परमिति** । भेदाभेदौ द्वावपि कार्यकारणयोः परस्परप्रतियोगिकावेव वर्तेते भेदसाधकस्य खण्डितत्वादेरभेदसाधकस्य सामानाधिकरण्यस्य चोभयत्राविशिष्टत्वादिति भावः ॥ **तस्मादिति** । कार्यकारणयोः परस्परमभेदस्य सत्त्वादित्यर्थः ।

प० — **द्वैरूप्यमिति** । नामादिप्रतीकोद्देशेन ब्रह्मत्वविधानं ब्रह्मोद्देशेन प्रतीकत्वविधानमित्येवमुद्देशविधानोक्त्योर्द्वैरूप्यमित्यर्थः ॥ **व्यक्तिभेदेनेति** । चण्डाले राजान्तरतादात्म्यमन्यस्मिन्देशान्तरे तस्मिन्नेव राज्ञि चण्डालत्वमुक्तं चेदपि पुरःस्थिते राजनि नीचत्वदूषणं न प्राप्नोति । अत एकस्मिन्नेव तद्वचनप्राप्त्यर्थमग्रमित्युक्तिरित्यर्थः । शङ्कते **द्वयोरभेदेनेत्यादि** । भाव्यते चिन्त्यत इत्यर्थः । तदित्यनुवादेन तयोरिति विपरिणामेन निर्देशः । ब्रह्मप्रतीकयोरिति व्याख्या । अभिप्रायस्यास्फुटत्वादाह **एतदुक्तं भवतीति** । ननु ब्रह्मकार्यस्य नामादिप्रतीकस्य ब्रह्मरूपकारणाभेदेऽपि ब्रह्मरूपकारणस्य नामादितो भेदादित्येवं भेदाभेदाभिप्रायेण ब्रह्मणो नीचत्वं न प्राप्नोतीत्यत आह **भेदाभेदेति** । एवंविधं भेदाभेदं निराह **न हीति** । मृदिति भिन्नं पदम् । घटाद्भिन्नेत्यन्वयः ॥ **परस्परमिति** । कार्यस्य कारणात्कारणस्य कार्याद्भेदाभेदावित्यर्थः ॥ **तस्मादिति** । कारणे ब्रह्मणि कार्याभेदस्य सत्त्वादित्यर्थः ।

या० — **व्यक्तिभेदेनेति** । राजव्यक्तिभेदेनेत्यर्थः ॥ **दूषणपरिहार इति** । एकस्यैव राज्ञो नीचतादात्म्यरूपं दूषणं यदत्र वाक्यद्वयेऽभिप्रेतं तद्राजव्यक्तिभेदेन लभ्यत इत्यर्थः । शङ्कते **द्वयोरभेदेनेति** । द्वावुद्दिश्याभेदे ध्यात इत्यर्थः । न चैवमित्यस्यानन्तरं किन्त्विति शेषः ॥ **प्रतीकस्वरूपोपमर्देनेति** । प्रतीकस्वरूपस्यैवाभावे कथं ब्रह्मणि तत्प्रतियोगिकाभेदध्यानं संभवतीति भावः । प्रतीकं हि ब्रह्मणः कार्यम् । कार्यं हि कारणादभिन्नम् । कारणं कार्याद्भिन्नम् । अतः कथं प्रतीके ब्रह्मत्वे ध्याते ब्रह्मणि प्रतीकता ध्याता स्यात् । उक्तरीत्या कार्यस्य प्रतीकस्य कारणादभिन्नत्वेऽपि कारणस्य ब्रह्मणः प्रतीकाद्भिन्नत्वाङ्गीकारादित्याशङ्क्य निराकरोति **भेदाभेदाभिप्रायेणेति** ॥ **परस्परमिति** । भेदाभेदौ द्वावपि कार्यकारणयोः परस्परप्रतियोगिकौ वर्तेते । भेदसाधकस्य खण्डितत्वादेरभेदसाधकस्य सामानाधिकरण्यादेरुभयत्राविशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ **तस्मादिति** । अभेदस्योभयगतत्वादित्यर्थः ।

श्री० — **न चैवमिति** । ब्रह्मप्रतीकयोर्द्वयोरप्यभेदेन ध्यानं नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । तदुपपादयति **प्रतीकस्य हीति** । प्रतीकस्य ब्रह्मविकारत्वेन विकारभूतप्रतीकस्वरूपोपमर्देन ब्रह्मत्वं भाव्यत इत्यर्थः ॥ **न तु ब्रह्मण इति** । तस्य प्रतीकविकारत्वाभावेन तत्स्वरूपोपमर्दाभावादित्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । प्रतीकाभावप्रसङ्गात् । 'विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्ये'त्यादिना ग्रन्थेनेत्यर्थः ॥ **भेदाभेदेति** । कार्यकारणयोर्भेदाभेदावङ्गीकृतौ । तत्रायं विवेकः । कार्यस्य कारणाभेदः कारणस्य कार्याद्भेद इति । तथाच प्रतीकस्य ब्रह्मविकारत्वेन ब्रह्मकार्यत्वात्प्रतीकस्वरूपोपमर्देनाभेदो ब्रह्मणाऽङ्गीक्रियते । कारणस्य ब्रह्मणस्तु प्रतीकाद्भेद एव । तथा च प्रतीकस्वरूपोपमर्देन तस्य ब्रह्मत्वे ध्याते ब्रह्मणि प्रतीकता कथं ध्याता स्यात् । तस्य ततो भिन्नत्वादित्येवं भेदाभेदाभिप्रायेणेत्यर्थः । **अयं परिहार इति** । द्वयोरभेदेन ध्यानदूषणं समं भवत्येव । न चैवं प्रतीकस्य हि ब्रह्मत्वं भाव्यते न तु ब्रह्मणः प्रतीकत्वमित्युक्तः परिहार इत्यर्थः ॥ **परस्परमिति** । कार्ये कारणप्रतियोगिकभेदाभेदौ कारणेऽपि कार्यप्रतियोगिकभेदाभेदाविति परस्परमित्यर्थः । तदुपपादयति **न हीति** । कार्ये कारणाद्भेदकथनस्य प्रयोजनमाह **तस्मादिति** । कारणेन ब्रह्मणा कार्यस्य प्रतीकस्य भेदसद्भावादित्यर्थः । अनुपमर्दितस्वरूपस्य विकारस्येत्यत्रायं हेतुः । भेदसद्भावादेव विकारस्वरूपोपमर्दो नास्तीति ॥ **युक्तमुक्तमिति** । 'ध्याते त्वेकस्य तद्भाव' इत्युक्तं युक्तमित्यर्थः ।

सु०— **ननु श्रुतिविहितमाचरता कथं ब्रह्मकोपेनानर्थप्राप्तिरित्याशङ्कां परिहरन्नपव्याख्याननिराकरणमुपसंहरति** तस्मादिति ।

अनु० — तस्मादपेशलं सर्वमन्यस्य ब्रह्मतावचः ॥

सर्वमिति श्रुतिसूत्रव्याख्यानरूपम् । **एतेन सालग्रामादौ विष्ण्वादिप्रतिपत्तिरपि परास्ता वेदितव्या** । **सूत्रव्याख्यानमुपक्रम्यापव्याख्यानदूषणमसङ्गतमित्यतः स्वोक्तदार्ढ्यार्थमिति भावेनाह** तस्मादिति ।

तस्माद्यथोक्तमार्गेण ब्रह्मोपास्यं मुमुक्षुभिः ॥ ४ ॥

परकीयव्याख्यानस्य दूषितत्वात् । यथोक्तमार्गेण **अस्मदुक्तं सूत्रार्थमनतिक्रम्य वर्तमानेन मार्गेण** ॥ ४-१-४ ॥

शे० — **श्रुतिविहितमिति** । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिश्रुतिविहितमित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । तथा ध्यानस्यानर्थफलकत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ ४ । १ । ४ ॥

प०— **श्रुतिविहितमिति** । 'नामब्रह्मेत्युपासीते'त्यादिश्रुतिविहितमित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । अन्यस्यान्य(थाध्या)ताध्यानादनर्थकथनेनेत्यर्थः ॥ **परमतदूषणं** ॥ ४ । १ । ४ ॥

या०— **श्रुतिविहितमिति** । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिश्रुतिविहितमित्यर्थः । इयमाशङ्का मूलगतसर्वपदनिवर्त्या प्रदर्शितेति ज्ञेयम् ॥ ४ । १ । ४ ॥

श्री०— इदमेव च ब्रह्मोपासनं यदादित्यादिषु तद्दृष्टिः प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनामित्युक्तं दूषयति **एतेनेति** । 'प्रतीकसंस्थितत्वेन ध्येयो विष्णुरिति' वचनेनेत्यर्थः ॥ ४ । १ । ४ ॥

॥ इति ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणान्यथाव्याख्याननिराकरणम् ॥

॥ अथ तदधिगमाधिकरणम् ॥

सु०— ॐ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॐ ॥ **निवृत्ता साधनचिन्ता । प्रतिबन्धा(का)नां पूर्वोत्तराणामनन्तकर्मणां भावान्न ज्ञानिनो मोक्षः संभवतीत्याशङ्कानिरासाय कर्मनाशाख्यं ज्ञानफलमिदानीं निरूप्यते । तत्र ज्ञानसामर्थ्येनैव कर्मक्षयो भवतीति प्रतीतिं निराकर्तुं सूत्रतात्पर्यमाह** तथेति ।

अनु०— ॐ **तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्** ॐ ॥

तथोपास्याञ्जसा दृष्टं ब्रह्म पापं च भस्मसात् ॥

करोति निखिलं पूर्वं पाश्चात्यस्याप्यसङ्गताम् ॥

करोति

तथा **उक्तप्रकारेण,** अञ्जसा **आदरनैरन्तर्याभ्यां,** उपास्य दृष्टं, **ज्ञानात्** पूर्वं, निखिलं पापं, **चशब्दादनिष्टं पुण्यं** च, पाश्चात्यस्य **पापस्यानिष्टपुण्यस्य** च । **अनेन 'अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयो' रिति सूत्रतात्पर्यमुक्तं भवति ॥**

शे० — ॐ **तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्** ॐ ॥ **साधनचिंतेति** । मोक्षान्तरङ्गतयाऽवश्यंभाविसाधनचिंतेत्यर्थः ॥ **पूर्वोत्तराणामिति** । द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञाया द्वन्द्वे चेति प्रतिषेधादामि सर्वनाम्नः सुडिति न सुडिति ज्ञेयम् । न च द्वन्द्वे चेति समुदायस्य संज्ञानिषेधेऽप्यवयवानामनिषेधात्तदन्तविधिना सर्वनाम्नः परस्यामः सुट् स्यादेवेति वाच्यम । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोगात्सर्वनाम्नो विहितस्याम एव सुड्विधानस्थित्याऽत्र च समासादेव तस्योत्पन्नत्वेनावयवादविहिततया तदप्रसङ्गात् । पापं भस्मसात्करोतीत्येतावता पूर्तेः पापं चेति चशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य ज्ञानिकृतज्ञानात्पूर्वभाव्यनिष्टपुण्यसमुच्चयार्थत्वान्न तदिति भावेन **चशब्दं** तदर्थतया व्याचष्टे **चशब्दादिति** । सूत्रेऽघमात्रस्य श्रवणादसूत्रितानिष्टपुण्यसमुच्चयार्थत्वे उत्सूत्रार्थत्वादभाष्यत्वमित्याशङ्क्यात्र सूत्रे तस्याश्रुतत्वेऽपि सूत्रान्तरे श्रुतत्वात्तदर्थतयाऽस्य नाभाष्यत्वप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्यैतद्व्याख्येयसूत्रोदाहरणपूर्वकं तद्व्याख्यानतां भाष्यस्योपदर्शयति **अनेनेति** । अनिष्टपुण्यसमुच्चायकचशब्देनेत्यर्थः ।

प० — ॐ **तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ** ॐ । पूर्वोत्तरमूलयोः सङ्गतिं वक्तुमाह **निवृत्तेति** । निरूप्यते सूत्रकृतेति योज्यम् ॥ **तत्रेति** । तदधिगमसूत्रे । तथेत्यनुवादः, उक्तेत्यादि व्याख्या । विष्णुः स्वामीति, प्रतीकेषु ब्रह्मास्तीति, विष्णुर्ब्रह्म गुणपूर्ण इतिचोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥

अनेनेति । अनिष्टपुण्यनाशकथनेनेत्यर्थः । अतः मुक्तावनुभवकारणादन्यत्पुण्यं नश्यति अप्रारब्धमनभीष्टं चेति तत्रार्थकथनादिति भावः ।

सु० — ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ॥ इदं सूत्रं केचिद्ब्रह्मविद एवाघस्येव पुण्यस्या(संश्ले)शेषो विनाशो भवति, शरीरपाते प्रत्यासन्ने सतीति व्याचक्षते; तदसत् । अतोऽन्यदपीत्यस्य पुनरुक्तताप्रसङ्गात् । व्याख्यानव्याख्येयभावस्य चानन्यगतित्वात् । पूर्वसूत्र एवाघपदस्थाने कर्मपदप्रक्षेपेणोपपत्तौ सूत्रान्तरारम्भवैयर्थ्यात् । अस्माकं त्वग्निहोत्रादीत्यादिसूत्राणि पुण्येऽपि विभागसूचनार्थानि । ज्ञानोत्तरं पुण्यार्जनस्याभावादश्लेषशब्दो विनाशार्थो व्याख्यातव्यः । तथा च प्रकृतपरित्यागोऽप्रकृतस्वीकारश्चेत्याशयवानन्यथा सूत्रतात्पर्यमाह तद्द्विषश्चेति ।

अनु० — ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ॥

तद्द्विषश्चैवं पुण्यनाशोऽप्यसङ्गता ॥

ब्रह्मद्विषश्च । एवं ज्ञानिवत् । द्वेषपरिपूर्तेः पूर्वस्य पुण्यस्य नाशो भवत्युत्तरस्यासङ्गतापि । अत्र सूत्रं यदेव विद्ययेति हीति, तत्पुनरुक्तम् । एतदर्थस्य तच्छ्रुतेरिति सूत्रेण प्रागुक्तत्वादित्यत आह यदेवेति ।

यदेव विद्ययेत्यत्र पूर्वोक्ताद्धि विशिष्यते ॥

अत्रोक्तं प्रमेयमिति शेषः । अतो न पुनरुक्तिदोष इति हेरर्थः । वक्ष्यमाणोऽर्थविभागः प्रकरणवशात् प्रसिद्ध इति वा । कथं विशिष्यत इत्यतः पूर्वसूत्रतात्पर्यं तावदाह पूर्वमिति ।

पूर्वं स्वर्गादिलब्ध्यर्थं वीर्यवत्त्वेन चोदितम् ॥

कर्म विद्यायुतं

स्वर्गादीति मोक्षेतरपुरुषार्थग्रहणम् । उत्तरसूत्रतात्पर्यमाह पश्चादिति ।

पश्चान्मोक्षे वीर्यप्रदं त्विति ॥

पश्चात्त्विति संबन्धः । विद्यायुतं कर्मेति वर्तते । वीर्यप्रदं आनन्दातिशयप्रदम् । इति चोदितमिति संबन्धः । सकलकर्मक्षये तदैव मुक्तिः स्यात् । न चैवम् । जीवन्मुक्तानामुपलंभादित्याशङ्कापरिहारायोक्तं सूत्रकारेण अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः इति । तर्हि प्रारब्धकर्मभावात्कथं मोक्ष इत्याशङ्क्य पुनः सूत्रेण भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपद्यत इति । एतदपि न ब्रह्मविन्मात्रविषयमित्याशयवान् व्याचष्टे तत इति ।

ॐ **भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपत्स्यते** ॐ ॥

ततो भोगेन पुण्यं च क्षपयित्वेतरत्तथा ॥

ब्रह्मद्विट् ब्रह्मदर्शी च तमोमोक्षाववाप्नुतः ॥

अनारब्धक्षयानन्तरम् । **इतरत्पापम्** ।

शे०— पुनरुक्ततेति । अत्र सूत्रे ज्ञानिकृतपुण्यनाशस्यैव त्वया प्रतिपाद्यत्वाङ्गीकारात्तस्य चेतरस्याप्येवमित्यत्रैव प्रतिपादनादिति भावः । व्याख्यानव्याख्येयभावाभ्युपगमात्सूत्रद्वयस्य न तत्प्रसङ्ग इत्यत आह **व्याख्यानेति** । अत्र चास्मदुक्तरीत्या गत्यन्तरस्यैव सत्त्वान्न तदाश्रयणं युक्तमिति भावः । नन्वेवं भवत्पक्षेऽप्याद्यसूत्र एवाघपदस्थाने कर्मपदप्रक्षेपेणैवोपपत्तौ सूत्रान्तरारंभवैयर्थ्यमविशिष्टमित्यतोऽस्मन्मते इतरस्येत्यस्य ज्ञानिकृतपुण्यविषयत्वाभावस्याग्रे स्फुटत्वान्न तद्वैयर्थ्यं । नाप्यग्निहोत्रादीत्यादिसूत्राणां । तेषां ज्ञानिपुण्यविषयतायामपि तदीयपुण्ये विभागपूर्वकं विनियोगप्रतिपादकत्वात । तथाहि । अग्निहोत्रादीत्यत्र यज्ज्ञानिसंबन्ध्यग्निहोत्रादिपुण्यमकाम्यं तस्य ज्ञानात्पूर्वकालीनस्य ज्ञानार्थतायास्तदुत्तरस्य च मुक्तावानन्दातिशयानुभवार्थतया, अतोऽन्यदपीत्यत्राकाम्यपुण्यादन्यस्य ज्ञानात्पूर्वकालीनस्याप्रारब्धानभीष्टभेदभिन्नस्य काम्यस्याघवदेव विनाशितया, प्रारब्धस्य चेष्टस्यानाशितया, उत्तरकालीनस्यापीष्टानिष्टरूपस्य संश्लेषाश्लेषयोर्यदेवेत्यत्र ज्ञानिकृताकाम्यकर्मणो महानन्दफलतया मोक्षानुप्रवेशस्य समर्थितत्वेन पुण्ये विभागस्य सद्भावादाद्यसूत्र एवाघपदस्थाने कर्मपदप्रक्षेपेण ज्ञानात्पूर्वोत्तरयोरप्रारब्धानभीष्टकाम्यपुण्ययोर्ग्रहीतुमशक्यत्वान्नोत्तरसूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावेनाह **अस्माकं त्विति** ॥ **किंचेतरस्यापीति** । सूत्रस्य त्वदुक्तार्थत्वेऽश्लेषशब्दस्य पूर्वसूत्रगताश्लेषशब्दार्थतया प्रकृतसंबन्धाभावरूपार्थपरित्यागस्तत्राप्रकृतविनाशार्थतया विकल्पनं च प्रसज्यत इत्याह **ज्ञानोत्तरमिति** । नन्वत्राप्यश्लेषशब्दस्य संबन्धाभावार्थतया विनाशार्थत्वाभावान्न प्रकृतत्यागादीत्यत उक्तं **ज्ञानोत्तरमिति प्रागिति** । तृतीयस्य चतुर्थ इति शेषः ॥ **हेरर्थ इति** । अव्ययानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥ **वक्ष्यमाण इति** । पूर्वं स्वर्गादीत्यादिनेति शेषः ॥ **इति चेति** । हेरर्थ इति संबन्धः । स्वर्गादीत्यादिपदसंग्राह्यतावच्छेदकमाह **मोक्षेतरेति** ।

स० — **अतोन्यदित्यस्येति** । इतरस्याप्येवमित्यनेनेति शेषः । ननु व्याख्यानव्याख्येयभावाभ्युपगमान्न पौनरुक्त्यमित्यत आह **व्याख्यानेति** । प्रकृते चास्मदुक्तप्रकारेण गत्यन्तरमेवास्तीति न व्याख्यानव्याख्येयभाव इति भावः ॥ **पूर्वसूत्र एवेति** । तदधिगमेति पूर्वसूत्र एवेत्यर्थः । नन्वेवं

भवतामपि तदधिगमेति पूर्वसूत्र एवाघपदस्थाने कर्मपदप्रक्षेपेणैवोपपत्तावतोन्यदपीत्येकेषामुभयोरित्यादि-सूत्रवैयर्थ्यमित्यत आह **अस्माकं त्विति** । किञ्चेतरस्यापीति सूत्रस्य त्वदुक्तार्थे प्रकृतत्यागादि प्रसज्येत । तदधिगमेतिसूत्रेऽश्लेषशब्दस्य संबन्धाभावार्थत्वेन तस्यैव प्रकृतत्वेन विनाशार्थत्वे संबन्धाभावरूपप्रकृत-परित्यागात् तदर्थत्वेनाप्रकृतविनाशार्थत्वाभ्युपगमात् । न चाश्लेषशब्दो न विनाशपर इति नोक्त दोष इति वाच्यम् । ज्ञानोत्तरं पुण्यार्जनभावेन संबन्धाभावार्थकत्वानुपपत्त्या विनाशार्थकत्वस्यैवाङ्गीकार्यत्वात् । तथा च प्रकृतपरित्यागाप्रकृतस्वीकारौ स्यातामित्यत आह **ज्ञानोत्तरमिति** ॥ **वक्ष्यमाण इति** ।

|| इति चतुर्थे प्रथमः ||

प० — **पुनरुक्ततेति** । तत्रापि ब्रह्मविदः पुण्यनाशोक्तेरिति भावः । भवत्पक्षेऽपि कथं न पुनरुक्तिराद्यसूत्रेणेत्यत आह **अस्माकं त्विति** ॥ **सूत्राणीति** । 'अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात्', 'अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः', 'भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपत्स्यते' इति त्रीणि सूत्राणि यथाक्रमं काम्याकाम्यप्रारब्धरूपपुण्यविभागसूचनार्थानीत्यर्थः । यदेव विद्ययेति सूत्रं त्वग्नि-होत्रादिति सूत्रार्थोपोद्बलकमिति भावः । परोक्तसूत्रार्थे दोषान्तरमाह **ज्ञानोत्तरमिति** ॥ **प्रकृतेति** । पूर्वत्राश्लेषशब्दितासंबन्धरूपार्थस्यैव प्रकृतत्वादिति भावः ॥ **सूत्रेणेति** । पुरुषार्थाधिकरणस्थसूत्रेणेत्यर्थः । दोषोक्तेः स्थानप्रदर्शनाय अत्रेत्यनुवादः ॥ **वक्ष्यमाण इति** । उत्तरश्लोक इति भावः । पूर्वत्रान्वि-तत्वात्पुनरनुसन्धानायाह **वर्तत इति** ॥ **अनारब्धेति** । अनारब्धकार्ये एव पूर्वपुण्यपापे विनश्यतः । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षे अथ संपत्स्यत इति तदवधेरिति' सूत्रार्थः ।

या० — **पुनरुक्ताप्रसङ्गादिति** । अत्रापि पुण्यनाशे एव प्रतिपाद्येते इति त्वयाऽङ्गीकारा-दिति भावः । नन्वेवं भवत्पक्षेऽपि तदधिगम इति पूर्वसूत्र एवाघपादस्थाने कर्मपदप्रक्षेपेणोपपत्तावग्रिम-सूत्राणां वैयर्थ्यमित्यत आह **अस्माकं त्विति** । अस्माकमितरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते त्विति सूत्रं तावन्न व्यर्थम् । तस्य ज्ञानिकृतपुण्यविषयत्वाभावस्याग्रे स्फुटत्वात् । नाप्यग्निहोत्रादीत्यादिसूत्राणां तेषां ज्ञानिविषयत्वेऽपि तदीयपुण्ये विभागपूर्वकं, विनियोगप्रतिपादकत्वात् । तथा हि । अग्निहोत्रादीत्यत्र यज्ज्ञानिसंबन्धि अग्निहोत्रादिपुण्यमकाम्यं तज्ज्ञानात्पूर्वकालीनं ज्ञानायैव, ज्ञानोत्तरं तु मोक्ष आनन्दाति-शयानुभवायेत्युच्यते । अतोऽन्यदपीत्यत्र तु अकाम्यपुण्यादन्यत् काम्यं पुण्यं ज्ञानात्पूर्वकालीनम-प्रारब्धमनभीष्टं च तदघवदेव विनश्यति । ज्ञानोत्तरं तु काम्यं पुण्यमनिष्टं चैतस्याश्लेष इत्युच्यते । यदेव विद्ययेत्यत्रापि ज्ञानोत्तरस्याकाम्यपुण्यस्य मोक्षानुप्रवेशः श्रुत्युदाहरणेन समर्थ्यते । ततश्चैवास्मन्मते पुण्ये विभागस्याभिप्रेतत्वेनाघपदस्थाने कर्मपदप्रक्षेपेण ज्ञानात्पूर्वोत्तरप्रारब्धान भीष्टकाम्यपुण्ययोरेव

ग्रहीतुमशक्यत्वान्नोत्तरसूत्राणां वैयर्थ्यमित्यर्थः। किं चेतरस्याप्येवमिति सूत्रस्य त्वदुक्तार्थकत्वेऽत्र-त्याश्लेषशब्दस्य पूर्वसूत्रगताश्लेषशब्दार्थतया प्रकृतसंबन्धाभावरूपार्थपरित्यागस्तत्राप्रकृतस्य विनाशस्यार्थतया कल्पनं च प्रसज्यत इत्याह **ज्ञानोत्तरमित्यादिना**। नन्वत्राप्यश्लेषशब्दो न विनाशार्थो व्याख्यायते किं त्वसंबन्धार्थ एव, तथा च नोक्तदोष इत्यत उक्तम् **ज्ञानोत्तरमिति** ॥ **हेरर्थ इति**। अव्यया-नामनेकार्थत्वादिति भावः।

श्री०— ॐ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॐ ॥ कर्मपदप्रक्षेपेणेति। उत्तरपूर्वकर्मणो-रिति कर्मपदप्रक्षेपेणेत्यर्थः। एवं ज्ञानिवदिति व्याख्याने दृष्टं ब्रह्म पापं भस्मसात्करोतीतिवत् तद्-द्विषोऽपि दृष्टं ब्रह्म पुण्यं भस्मसात्करोतीत्यपरोक्षज्ञानातिदेशोऽपि प्रतीयते। न चैतद्युक्तम्। निर्गुणस्य ब्रह्मणः साक्षात्कर्तुमशक्यत्वात्। 'न मे गुरोरप्यपरोक्षतां गतमि'ति मध्वविजयपञ्चमसर्गवचनात्। अतस्तेषां द्वेषपरिपूर्तिरेव पुण्यनाशसाधनमित्येवमपरोक्षज्ञानस्थाने द्वेषपरिपूर्तिरेव वक्तव्येत्याशयेनाह **द्वेषपरिपूर्ताविति**। 'पश्यतो ब्रह्म निर्द्वंद्वं हीनं च ब्रह्म पश्यतः' इत्यत्रापि हीनब्रह्मदर्शनं नाम तद्द्वेषपरिपूर्तिरेव नान्यत्। 'न मे गुरोरप्यपरोक्षतां गतम्। अतो निर्गुणोपासने मा स्म विश्वसीरि'त्य-च्युतप्रेक्षं प्रति तद्गुरुणोक्तत्वादित्यवगन्तव्यमिति संप्रदायः। आदिपदेन मोक्षग्रहणनिरासायाह **मोक्षेतरेति**। इष्टापत्तिं परिहरति **न चैवमिति**। कुत इत्यत आह **जीवन्मुक्तानामिति**। शुकादी-नामित्यर्थः ॥ ४ । १ । ८ ॥

इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽमृतसुधावाक्यार्थविवरणे
॥ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

सु०— प्रारब्धकर्मणामनन्तत्वे भोगेन क्षयो न शक्य(ते) इत्याशङ्कामागमवाक्येन परिहरति ब्रह्मणामिति।

अनु०— ब्रह्माणां शतकालात्तु पूर्वमारब्धसङ्क्षयः ॥
ब्रह्मणस्त्वेव तावस्त्वं पञ्चाशद्ब्रह्मणस्तथा ॥
रुद्रस्य विंशदेवस्यादिंद्रस्यार्कादिके दश ॥ अन्येषां ब्रह्ममात्रस्य त्वंत आरब्धसंक्षयः ॥
ब्रह्मणैव सहातश्च परं नारायणं व्रजेत् ॥ इति सत्तत्ववचनं स्वयं भगवतोदितम् ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

ब्रह्मणां शतमिति षष्ठ्या अलुक् । तस्य **कालो ब्रह्मणां** शतकालः तस्मात्तत्समाप्तेः **पूर्वमेव सर्वेषां ज्ञानिनामारब्धसंक्षयो** भवति । **अस्यैव विवरणं ब्रह्मणस्तु तावच्चमेव ब्रह्मकल्पानां शतेनैव कर्मक्षयवत्त्वम्** । **ब्रह्मण** इति जातावेकवचनम् । **पञ्चाशतां ब्रह्मणां कालात्पूर्वं रुद्रस्यारब्धसङ्क्षयः** । **तथाशब्दः** समुच्चये । **विंशतिपर्यायो विंशच्छब्दः** । ब्रह्मणां विंशतिरेव तदवच्छिन्न **एवेंद्रस्य प्रारब्धकर्मसंक्षयकालः** । अर्कादिके **अर्कादीनां दश ब्रह्मणस्तदवच्छिन्नः कर्मक्षयकालः** । ब्रह्ममात्रस्य **एकस्यैव ब्रह्मणः** । अतः परं **प्रारब्धकर्मसङ्क्षयानन्तरमपि ब्रह्मणा सहैव नारायणं व्रजेत्** ॥ ४ । १ । ८ ॥

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ चतुर्थेऽध्यायेऽस्मिन्प्रथमचरणः पर्यवसितः ॥
इति **श्रीमन्न्यायसुधायां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः** ॥ ४ । १ ॥

शे० – ॐ **भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथसंपत्स्यते** ॐ ॥ ब्रह्मणामित्येतस्य भिन्नपदत्वेन तत्सापेक्षशतशब्दस्यासमर्थत्वान्न कालशब्देन समासः संभवति । देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादाविव नित्यसापेक्षत्वात् समासकल्पनं तु अगतिका गतिरित्यतो ब्रह्मणां शतकालादित्येतावत एकपदतामाश्रित्य समासं समर्थयते ॥ **ब्रह्मणां शतमितीति** । तर्हि सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुलोपप्रसक्त्या ब्रह्मशतकालादिति भवितव्यम् । ब्रह्मणां शतकालादिति तु कथमित्यत आह **षष्ठ्या अलुगिति** । षष्ठ्या आक्रोश इति स्मरणादिति भावः । सर्वज्ञानिप्रारब्धकर्मभोगस्य ब्रह्मशतकालाभिव्याप्तिप्रतीतिं परिहरति **तस्मादिति** । अनेन मूले कालशब्दस्तत्समाप्तिपर इत्युक्तं भवति । पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति **अस्यैवेति** । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भत्वयोग्यजीवस्येत्यर्थः ॥ **ब्रह्मकल्पानां शतेनैवेति** । ब्रह्मशतकालस्यादौ कियतः कालस्य ब्रह्मापरोक्षज्ञानसाधनार्थं गतत्वात् । अपरोक्षज्ञानकालमारभ्य किंचिन्न्यूनब्रह्मकल्पशतेनैवेत्यर्थः । व्यक्त्यैक्यस्य बाधितत्वेन तन्निबन्धनैकवचनानुपपत्तेर्जातिरूपार्थैक्यविवक्षानिबन्धनं पञ्चाशद्ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मण इत्येकवचनमित्याह **ब्रह्मण इतीति** । बुद्ध्या विविक्तस्य कालादित्यस्य पूर्वमित्यस्यारब्धसंक्षय इत्यस्य चानुवृत्तिमभिप्रेत्य पञ्चाशद्ब्रह्मणस्तथा रुद्रस्येत्येतद्व्याचष्टे ॥ **पञ्चाशतामिति** । यद्यपि रुद्रपदयोग्यस्य जीवस्य किंचिन्न्यूनपञ्चाशद्ब्रह्मकालमनुवर्तत इति सामान्यमेव सन्न्यायरत्नावल्यामुक्तं तथाऽपि तथैव चत्वारिंशद्भिः पदं शैवं च जन्मभिरिति भागवततात्पर्यस्थवाक्यानुरोधेन किंचिन्न्यूनशब्दस्तदर्थो व्याख्येयः । ततश्चैकचत्वारिंशद्ब्रह्मकल्पसमाप्तेः पूर्वमित्यर्थः । रुद्रस्य शेषत्वानन्तरमेव मुक्तेः क्लृप्तत्वादिति ध्येयम् । ननु पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतमिति सूत्रे

द्वयोर्दशतोर्विंशतिरित्येव निपातनात् विंशतिरित्येव वक्तव्यं विंशदिति तु कथमित्यत: प्रमाणबलाद्विंशति-शब्दपर्यायविंशच्छब्दस्यापि सिद्धत्वान्नानुपपत्तिरित्याह **विंशतीति** । ब्रह्मणां विंशतेर्ब्रह्मधर्मत्वेन न कालत्वमित्यत आह **तदवच्छिन्न इति** । किञ्चिन्न्यूने तद्विंशतीत्यवच्छिन्न एवेत्यर्थ: । इन्द्रादिपद-योग्यानामप्येवं कालतो ह्रासक्रमो भवतीति सन्न्यायरत्नावल्यामुक्तत्वादिति ध्येयम् । ब्रह्मण इत्यादि-षष्ठी । प्राय(:)पठितत्वाद्योग्यत्वाच्चार्कादिक इति सप्तमी षष्ठ्यर्थे । एकवचनं तु जात्यभिप्रायमित्यभिप्रेत्य व्याख्याति **अर्कादीनामिति** । अनुवृत्तस्य षष्ठ्येकवचनान्तस्य ब्रह्मशब्दस्य दशेति प्रथमाबहुवचनेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तन्निर्वाहाय विभक्तिविपरिणामं जात्येकवचनतां चाभिप्रेत्य विशेष्यमाह **दशब्रह्मण इति** । दशब्रह्मणामेवारब्धसंक्षयकालत्वानुपपत्तेराह **तदवच्छिन्न इति** । दशब्रह्मण इति क्वचित्पाठ: । तत्र दशशब्दो दशकपर: । ब्रह्मण इत्यनुवर्तते । तच्च जात्यभिप्रायम् । ततश्च ब्रह्मणां दशकमर्कादीनामारब्धसंक्षय इति योजना । तदवच्छिन्नेत्यादि पूर्ववदेव योज्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ **एकस्यैव ब्रह्मण इति** । एकब्रह्मावच्छिन्न: काल इत्यर्थ: । ब्रह्मणैवेत्येवकारस्य वैयर्थ्यादिप्रसङ्गेन यथाश्रुत-संबन्धानुपपत्तेर्भिन्नक्रमतया तं योजयति **सहैवेति** ॥ ४ । १ । ८ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यचरणानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां चतुर्थाध्यायस्य प्रथम: पाद: ॥

प०— ब्रह्मणामित्यस्य भिन्नपदत्वे शतपदेन समस्तेनान्वयसामर्थ्याभावादाह **ब्रह्मणां शत-मितीति** । 'पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशदि'त्यादिपञ्चमाद्यपादीयसूत्रे विंशतिपदस्यैवोक्तेर्विंशदिति कथमित्यत आह **विंशतिपर्याय इति** । प्रामाणिकप्रयोगात् सोऽपि शब्दोऽभ्युपेय इति भाव: । ब्रह्मणां विंशतिरेवेन्द्रस्येत्यादेरन्वयमाह **ब्रह्मणां विंशतिरेवेत्यादि** । जातावेकवचनमित्युक्तेर्ब्रह्मणामित्युक्ति: । व्यवहितत्वादन्वयमाह **ब्रह्मणा सह नारायणं व्रजेदिति** ॥ ४ । १ । ८ ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे

॥ चतुर्थाध्यायस्य प्रथम: पाद: ॥

या०— ननु ब्रह्मणामित्यस्य पृथक्पदत्वात्कथं तस्य कालपदसमस्तेन शतपदेनान्वय इत्यत आह **ब्रह्मणांशतमिति** ॥ **षष्ठ्या इति** । तथा चैकपद्यमैकस्वर्यं च समासप्रयोजनमित्युक्तत्वात् तदेकमेव पदमिति भाव: । 'तथैव चत्वारिंशद्भि: पदं शैवं च जन्मभिरि'ति भागवततात्पर्यविरोध

परिहाराय बुद्ध्या विविक्तस्य कालादित्यस्य पूर्वमित्यस्य चानुवृत्तिमभिप्रेत्य पञ्चाशद्ब्रह्मण इत्येतद्व्याचष्टे **पञ्चशतां ब्रह्मणामिति** ॥ **पूर्वमिति** एकचत्वारिंशद्ब्रह्मकल्पानन्तरमित्यर्थः । रुद्रस्य शेषत्वानन्तरमेव मुक्तेः क्लृप्तत्वात् । ननु पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्ठिसप्तत्यशीतिनवतिशतमित्यत्र द्वयोर्दशतोर्विंशतिरिति शब्दस्य निपातनात्कथं विंशदिति प्रयोग इत्यत आह **विंशतिपर्याय इति** । विंशतिशब्दपर्यायो विंशदित्यपि शब्दः प्रमाणबलादङ्गीकार्य इति भावः । ननु ब्रह्मणां विंशतेर्ब्रह्मधर्मभूतायाः कथं कालत्वमित्यत आह **तदवच्छिन्न इति** । एवमग्रेऽपि । एकस्यैव ब्रह्मण इत्यत्रापि तदवच्छिन्नकालस्येत्यर्थः ॥ ४ । १ । ८ ॥

इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्येण यदुपतिना कृतायां सुधाटिप्पण्यां
॥ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

श्रीमत्-जयतीर्थ(टीकाकृत्पादाचार्य)विरचिता

श्रीमन्-न्यायसुधा

षड्टिप्पणीसमेता

अथ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

सु०— द्वितीयपादप्रतिपाद्यप्रदर्शनपरं भाष्यं 'देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्चास्मिन्पाद उच्यत' इति । तत्र देवानामित्येतद्यदि मोक्षोत्क्रान्तिभ्यां संबध्यते तदा देवेभ्योऽन्येषां सशरीराणामेवावस्थानमिति प्राप्नोति । अन्यत्र वा तच्छरीरपरित्यागप्रकारश्चिन्तनीयः । अचिन्तने वा कारणं वाच्यम् । यदि च मोक्षेणैव संबध्यते तदा देवानां मोक्ष इतरेषामुत्क्रान्तिश्चेत्युक्तं भवति । मोक्षश्च प्रकरणवशाद्देहादिति गम्यते । तथा च प्रथमपादे कर्मनाशाख्यं फलमस्मिन्पादे उच्यत इति यथा सामान्येनोक्तं तथाऽत्राप्युत्क्रान्तिरस्मिन्पाद उच्यत इति वक्तव्यम् । किमनेन विभागे(नेत्थ)न कृतं स्यादित्यत आह देवानां चेति ।

अनु० — देवानां च मनुष्याणामेतावत्सममेव हि ॥

उत्क्रान्तिमार्गौ देवानां न प्रायेण भविष्यतः ॥

यदतीतपादे चिन्तितं कर्मनाशाख्यं फलमेतावद्देवानां मनुष्याणां च सममेव । कर्मनाशाभावे तत्फलानुवृत्तेरावश्यकत्वात् । मनुष्यशब्दो देवव्यतिरिक्तान् लक्षयति । तस्मात् सामान्येन पूर्वपादप्रतिपाद्यमुक्तम् । एतत्पादप्रतिपाद्या देहादुत्क्रान्तिस्तृतीयपादप्रतिपाद्योऽर्चिरादिमार्गश्च देवानां न प्रायेण भविष्यतोऽतो विभागेनोक्तिर्युक्तेति । अनेन 'मार्गो गम्यं चास्मिन्पाद उच्यत' इत्येतद्भाष्यमपि देवव्यतिरिक्तानां मार्गः सर्वेषां गम्यं चेति व्याख्येयमिति सूचितं भवति । स्फुटं चैतद्वक्ष्यति । 'उत्क्रान्तिमार्गश्च विमुक्तगम्यमि'ति ।

शे० — यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषान्या न रोचते तस्मात् ॥

अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥

ननु देवानां च मनुष्याणामिति भाष्यमनर्थकम् । न च देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्चास्मिन्पाद-उच्यत इति विभागेन पादप्रतिपाद्योक्तिसमर्थनार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तथा पादप्रतिपाद्योक्ति

बिना तदलाभेन तत्समर्थनार्थत्वायोगात्कथञ्चिल्लाभेऽपि विभागेनोक्तौ बाधकाप्रतिभासेन तत्समर्थनानर्थक्याच्चेत्यतोऽत्रानुक्तावपि भाष्ये तथोक्त्या तल्लाभात् तत्रानुपपत्तिसद्भावाच्च न तत्समर्थनपरोत्तरभाष्यवैयर्थ्यमित्याशयेन पादप्रतिपाद्यप्रदर्शनपरभाष्योदाहरणपूर्वकं तत्रानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **द्वितीयपाद इति** ॥ **अन्यत्रेति** । पादान्तर इत्यर्थः । अन्यथा नियमाधिकरणविरोधादिति भावः ॥ **कारणं वाच्यमिति** । शास्त्रान्तरसिद्धत्वासंभावनादिराहित्यरूपमित्यर्थः । अन्यथाऽवश्यवक्तव्यानुक्तिप्रसङ्गादिति भावः ॥ **प्रकरणवशादिति** । कर्ममोक्षानन्तरभावितया वक्ष्यमाणमार्गादिरूपतत्प्राप्तिपूर्वभावितया देहमोक्षस्यैवावशिष्टतया प्रकरणप्राप्तत्वादित्यर्थः । किमत आह **तथा चेति** ॥ **उत्क्रान्तिरस्मिन्पाद उच्यत इति वक्तव्यमिति** । चरमदेहनाशोऽत्र प्रतिपाद्यत इत्येव वक्तव्यम् । उत्क्रान्तिर्मोक्ष इति विभागेनोक्तिर्व्यर्थेति भावः ॥ **मनुष्यशब्द इति** । यद्यपि देवशब्दस्यैव लक्षकत्वमाश्रयितुं शक्यम् । प्रथमपठितदेवपदत्यागेन चरमश्रुतमनुष्यशब्दे तत्स्वीकारायोगात् । तथाऽपि एकप्रकरणपठितत्वादुत्तरवाक्यगतदेवशब्दस्यापि तथा सति तल्लक्षकत्वप्रसङ्गेन तन्निरासार्थं मनुष्यपदस्यैव लक्षणाश्रयणमिति भावः । ननु 'देवानां च मनुष्याणामेतावत्सममेव हि । उत्क्रान्तिमार्गौ देवानां न प्रायेण भविष्यतः'इत्येतावतैव भाष्यखण्डेन देवानामित्यादिविभागेन पादप्रतिपाद्योक्तिसमर्थनसिद्धेरितरांशवैयर्थ्यमित्यतस्तावतैतत्पादप्रतिपाद्यार्थविभागोक्तिपरभाष्यसमर्थनसिद्धावपि तृतीयपादप्रतिपाद्यार्थविभागोक्तिपरभाष्यसमर्थनासिद्धेस्तत्समर्थनार्थत्वान्न तदंशस्यापि वैयर्थ्यमिति भावेन तदुदाहरणपूर्वकमनेन सूचितं तद्व्याख्यानप्रकारं दर्शयति **अनेनेति** । मार्ग इत्याद्यंशान्तरेणेत्यर्थः ॥

स० — **अन्यत्र चेति** । । पदान्तरे इत्यर्थः ।

प० — स्वयं कृतापि तद्व्याख्ये'त्यादिस्वप्रतिज्ञानुसारेण भाष्यं स्पष्टीकरोतीत्याशयेन मूलमवतारयितुं स्पष्टीकृतौ काऽनुपपत्तिरित्यतो भाष्यमनूद्य तत्रानुपपत्तिं दर्शयति **द्वितीयेति** ॥ **अन्यत्र वेति** । पादान्तरे ॥ **प्रकरणेति** । देहत्यागोक्तिप्रकरणवशादित्यर्थः ॥ **देहादिति** । तथाच मोक्षोऽप्युत्क्रान्तिरूप एव प्राप्त इति भावः । ऋषिगन्धर्वादिग्रहणायाह **मनुष्यशब्द इति** ॥ **न प्रायेणेति** । प्रायपदव्यावर्त्यस्याग्रे 'जातानां मानुषे लोके' इत्यादिना मूल एव व्यक्तत्वादिहानुक्तिः ॥ **एतद्भाष्यमपीति** । उत्तरपादभाष्यमपीत्यर्थः ॥ **(स्फुटंचै) स्पष्टं चैतदिति** । इति व्याख्येयमिति स्वोक्तं प्रमेयं उत्तरपादे 'ये शरीरादुत्क्रान्ताः मानुषास्तेषां भगवल्लोकागमनार्थो मार्गः ये कर्मणो देहाच्च विमुक्ताः तेषां सर्वेषामपि गम्यमिदमुभयमेतत्पादोदितमि'ति वक्ष्यतीत्यर्थः ।

या०— देहादिति ॥ गम्यत इति । तथा च मोक्षोऽप्युत्क्रान्तिरूप एवेति प्राप्तमिति भावः । ततः किमित्यत आह **तथा च प्रथमपाद इति** । प्रायेणेत्यस्य व्यावर्त्यं 'जातानां मानुषे लोक' इत्यत्राचार्यः स्वयमेव दर्शयिष्यति । 'उत्क्रान्तिमार्गश्च विमुक्तगम्यमि'त्यस्य ये शरीरादुत्क्रान्ता मानुषास्तेषां मार्गो भगवल्लोकगमनार्थः । ये कर्मणो देहाच्च विमुक्तास्तेषां सर्वेषामपि गम्यमित्यर्थः ।

श्री०— तथाऽत्राप्युत्क्रान्तिरिति । तथा च देहान्मोक्षस्याप्युत्क्रान्तिरूपत्वेन सर्वसाधारण्यादिति भावः ॥ **विभागेनेति** । इतरेषामुत्क्रान्तिरितिविभागेनेत्यर्थः ।

सु०— भवत्विदं प्रतिपाद्यं एत(त्पादप्रति)त्प्रतिपादने का सङ्गतिरित्यतः प्रसङ्गात्पादचतुष्टयस्यापि सङ्गतिमाह कर्मेति ।

अनु०— कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयम् ॥
फलं मोक्ष इति प्रो(क्तं)क्तः क्रमात्पादेषु चोदि(तं,तः ॥

तथाशब्दः समुच्चये । उत्क्रान्तिशब्देन **देवतदितरसाधारणश्चरमदेहनाशो लक्ष्यते; मार्गशब्देन ब्रह्मप्राप्तिश्च** । **इतिशब्दो भोग इत्यतः परो (परं) योज्यः । क्वचित्पाठः प्रोक्तमित्युदितमिति** च तत्र यथास्थान एव इतिशब्दः । **आद्ये मोक्षानुवादेन फलचतुष्टयात्मकत्वं विधेयम्** । **द्वितीये तु विपर्ययेण** । **क्रमादित्येतदावर्तनीयम्** ।

ततश्चायमर्थः । **फलं खल्वत्राध्याये निरूपणीयम्** । फलं च **मोक्षः** । **स च कर्मक्षयादिचतुष्टयात्मकः** । **आत्यन्तिकानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्त्योरत्रैवान्तर्भावात्** । **कर्मक्षयादयश्च क्रमाद्भवन्ति** । **ज्ञानोदयानन्तरमेव हि कर्मक्षयः क्षीणकर्मणश्चोत्क्रान्तिः उत्क्रान्तस्य च स्वयोग्यमार्गेण गतस्य ब्रह्मप्राप्तिः ततो भोग इति** । **तस्मादेतेषु पादेषु क्रमादेवोदिता इत्यन्तर्भावलक्षणा चानन्तर्यलक्षणा च सङ्गतिरिति** ।

शे० पादचतुष्टयस्यापीति । एकीकृत्य पादचतुष्टयस्यापि सङ्गतिप्रतिपादने निमित्तं तु लाघवायेति पूर्वपादोक्तमवधेयम् । ननूत्क्रान्तिवद्द्वितीयपादप्रतिपाद्यतयाऽभिमतस्य देवानां मोक्षस्यावश्यवक्तव्यस्यापरिग्रहान्न्यूनत्वं तत्परिग्रहे चार्थद्वयप्रतिपादकतयाऽर्थैकत्वाभावान्नैकपादत्वम् । एवं मार्गवद्गम्यस्यापि तृतीयपादप्रतिपाद्यतया तदनुक्तेर्न्यूनत्वं तस्याप्यत्र परिग्रहे चार्थैक्याभावान्नैकपादत्वमित्यत आह **उत्क्रान्तिशब्देनेति ॥ देवतदितरसाधारण इति** । नाशो लक्ष्यत इत्यनुवर्तते । इतिशब्दस्य यथाश्रुतसंबन्धे फलचतुष्टयानुवादेन मोक्षत्वविधानापत्त्या फलचतुष्टयं मोक्ष इति प्रोक्तमिति नपुंसकस्य वक्तव्यतया प्रोक्त इति पुलिङ्गानुपपत्तेर्नेत्थं वचनव्यक्तिः। किन्तु मोक्षः फलचतुष्टयं प्रोक्त इति मोक्षानुवादेन फलचतुष्टयत्वविधानमेवेति न पुलिङ्गानुपपत्तिरित्याशयेनेतिशब्दस्य भिन्नक्रमतयाऽन्वयमाह **इतिशब्द**

इति । यथास्थान एवेति । यद्यप्यत्र भोग इत्यतः परं इतिशब्दस्यावश्यकत्वान्न यथाश्रुतस्थान एवेतिशब्दो योजयितुं शक्यत इति तथोक्तिरयुक्ता तथापि यथा पूर्वत्र यथाश्रुतसंबन्धपरित्यागेन भिन्नक्रमतयैव तत्संबन्धो न तथाऽत्र किन्तु यथाश्रुतसंबन्धोऽप्यस्तीत्यभिप्रायेणैवमुक्तम् । तदर्थं च यत्रेतिशब्दः श्रूयते तत्रास्त्येवेति योज्यम् । इतिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वं यथाश्रुतान्वयाश्रयणेन सूचितं पाठभेदेनोद्दिश्य विधानभेदमुपदर्शयति **आद्य इति ।** पुल्लिङ्गपाठ इत्यर्थः ॥ **द्वितीय इति ।** नपुंसकपाठ इत्यर्थः ॥ **विपर्ययेणेति ।** फलचतुष्टयानुवादेन मोक्षात्मत्वं विधेयमिति विपर्ययेणेत्यर्थः ॥ **आवर्तनीयमिति ।** अन्यथा कर्मक्षयादीनां क्रमात्पादेषूदितत्वप्रयोजकीभूतायाः कर्मक्षयादीनां क्रमभावितायाः अलाभेन क्रमात्पादेषूदितत्वानुपपत्तिप्रसङ्गादितिभावः ।

ननु च भाष्यकारीयं फलस्य मोक्षत्वकथनमनर्थकम् । न च तस्यैतदध्यायप्रतिपाद्यत्वसिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यम् । फलस्यैतदध्यायार्थत्वासिद्ध्या तदानर्थक्यात् । तत्सिद्धावपि फलस्यान्यादृशस्यापि संभवान्न तस्य मोक्षतायां नियामकमस्ति । अस्तु वा फलस्य मोक्षत्वमपि । तथाऽपि न तच्चातुर्विध्यं भाष्यकृदुक्तं युक्तम् । आत्यन्तिकानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्त्योरपि पृथक् सत्वात् । अस्तु वा तच्चातुर्विध्यमपि । तथाऽपि न भाष्यकृदुक्तस्तत्क्रमो युज्यते । उक्तक्रमे नियामकाभावात् । भावेऽपि क्रमादुदितत्वे न नियामकं पश्यामः । अस्तु वा क्रमेणोदितत्वमपि । तथाऽपि सङ्गत्यनुक्तिस्तदवस्थैवेत्येताः शङ्काः क्रमेण परिहरति **ततश्चेति ॥ फलमिति ।** जिज्ञास्यतया प्रथमसूत्रप्रतिज्ञातेष्वर्थेषु फलस्यैवावशिष्टत्वादिति भावः ॥ **फलं चेति ।** धर्मार्थकामानामनित्यतया फलत्वानुपपत्तेर्मोक्षस्य च नित्यतया तदुपपत्तिरिति भावः ॥ **अन्तर्भावादिति ।** ततश्च नोक्तचातुर्विध्यानुपपत्तिरिति भावः । क्रममेवोपदर्शयति **ज्ञानोदयानन्तरमेवेत्यादिना ॥ स्वयोग्यमार्गेणेति ।** मनुष्याणामर्चिरादिरूपेण देवानां स्वस्वष्टप्रवेशार्थं तदभिसर्पणरूपेणेत्यर्थः ॥ **अन्तर्भावलक्षणेति ।** कर्मनाशादिफलचतुष्टयस्योक्त्या तत्प्रतिपादकानां चतुर्णां पादानां फलाध्यायेऽन्तर्भावलक्षणा सङ्गतिरुक्तेत्यर्थः । पूर्वपूर्वपादस्योत्तरोत्तरपादार्थं प्रत्युपजीव्यत्वादुत्तरोत्तरपादानां पूर्वपूर्वपादेन सहानन्तर्यलक्षणा सङ्गतिरपि क्रमादुदितत्वोक्त्या भवतीत्याह **आनन्तर्येति ।**

स० — ननूत्क्रान्तेरनेकप्रकारत्वेन तत्प्रतिपादकस्यास्य पादस्यैकार्थप्रतिपादकत्वाभावादैक्यं न स्यादित्यत आह **उत्क्रान्तिशब्देनेति ॥ अन्तर्भावलक्षणेत्यादि ।** कर्मक्षयादिचतुष्टयस्य फलत्वोक्त्यान्तर्भावलक्षणा क्रमादुदितत्वोक्त्या चानन्तर्यलक्षणा च सङ्गतिरुक्ता भवतीत्यर्थः ।

प० — समस्तपादप्रतिपाद्यलाभायाह **उत्क्रान्तिशब्देनेति** ॥ **मार्गशब्देनेति** । प्राप्तिश्चेति लक्ष्यत इत्यन्वेति । **विपर्ययेणेति** । चतुष्टयफलानुवादेन मोक्षत्वं विधेयमित्यर्थः । **आवर्तनीयमिति** । कर्मक्षयादयः क्रमात् भवन्त्यतः पादेषु क्रमादुदिता इत्यावर्तिता इत्यन्वयः इत्यग्रे व्यक्तम् ॥ **स्वयोग्यमार्गेणेति** । अर्चिरादिमार्गेणेत्यर्थः । उत्क्रान्तिपदोपलक्षितदेवानां च स्वोत्तमदेवप्रवेशमार्गेणेत्यर्थः । शेषगरुडमार्गेणेति वाऽर्थः ॥ **अन्तर्भावेति** । फलाध्याये चतुर्विधफलबोधकपादानामन्तर्भावात्क्रमिकार्थबोधकानां पूर्वपूर्वपादानन्तर्याच्चेति भावः । अयमर्थ इत्यनेनेतिशब्दान्वयः ।

या० — ननु द्वितीयपादप्रतिपाद्यतयाऽभिमतस्य देवानां मोक्षस्यात्रापरिग्रहान्न्यूनता । तत्परिग्रहे चार्थभेदात्कथं द्वितीयपादैक्यमित्यत आह **उत्क्रान्तिशब्देनेति** । ननु तृतीयपादप्रतिपाद्यतयाऽभिमताया ब्रह्मप्राप्तेरत्रापरिग्रहान्न्यूनता स्यादित्यत आह **मार्गशब्देनेति** ॥ **ब्रह्मप्राप्तेरिति** । देवतदितरसाधारणीति शेषः । तथा च तृतीयपादे सर्वसाधारणब्रह्मप्राप्तिरेव प्राधान्येन प्रतिपाद्यतया विवक्षिता । मार्गस्तु तादर्थ्येन केषांश्चिदेवातो न पादैक्यानुपपत्तिरिति भावः । यथास्थाने इतिशब्दो विवक्षित एवेत्यर्थः । तथा चात्र भोग इत्यतः परोऽपि योज्य इति भावः ॥ **स्वयोग्यमार्गेणेति** । मनुष्याणामर्चिरादिरूपेण देवानां स्वस्रष्टृप्रवेशरूपेणेत्यर्थः ॥ **अन्तर्भावलक्षणेत्यादि** । उक्तरीत्या फलभूतमोक्षविशेषरूपकर्मक्षयादिप्रतिपादकानां पादानां फलाध्यायेनान्तर्भावलक्षणा सङ्गतिः पूर्वपूर्वपादार्थस्योत्तरोत्तरपादार्थं प्रत्युपजीव्यत्वाच्च स्वस्वपूर्वपूर्वपादावधिकानन्तर्यलक्षणा सङ्गतिरुत्तरोत्तरपादस्येत्यर्थः ।

श्री० — **आद्य इति** ॥ प्रोक्त उदित इति पुल्लिङ्गान्तपाठ इत्यर्थः ॥ **मोक्षानुवादेनेति** । मोक्षः कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिर्मार्गो भोग इति चतुष्टयं फलं तदात्मक इति यावत् । (प्रोक्तः) स च क्रमात्पादेषूदित इति योज्यमित्यर्थः ॥ **द्वितीये त्विति** । प्रोक्तमुदितमिति नपुंसकान्तपाठ इत्यर्थः ॥ **विपर्ययेणेति** । फलचतुष्टयानुवादेन मोक्षत्वं विधेयमित्यर्थः । ततश्च कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिर्मार्गो भोग इति फलचतुष्टयं मोक्ष इति प्रोक्तं तच्च क्रमात्पादेषूदितमिति योज्यमिति भावः । नन्वनिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिरूपफलस्यैवैतदध्यायप्रतिपाद्यत्वात्कर्मक्षयादीनां चातथात्वात्कथं तेषामध्यायान्तर्भाव इत्यत आह **आत्यन्तिकेति** । कर्मक्षयोत्क्रान्त्योरनिष्टनिवृत्तिरूपत्वान्मार्गभोगयोरिष्टप्राप्तिरूपत्वाद्युक्तस्तेषां फलाध्यायान्तर्भाव इति भावः ।

सु० — **देवानां मार्गो नास्तीत्युक्तम् । तत्किं यत्र स्थितास्तत्रैव मुक्ता भवन्तीत्यत आह** स्रष्टृष्वेवेति ।

अनु० — स्रष्टृष्वेव च सृज्यानां प्रवेशो ब्रह्मणो लये ॥
देवानां मार्ग उद्दिष्टो

क्वचिदस्रष्टृष्वपीति चशब्दः, तथा च न्यायविवरणे । ब्रह्मणो लये प्रत्यासन्ने सति प्रवेशार्थं तदभिसर्पणमेव मार्गगमनमित्यर्थः । तर्हि देवानां मार्गो नास्तीत्युक्तस्य को विषय इत्यत आह नेति ।

नार्चिरादिः

देवानां देहादुत्क्रमो नास्तीत्युक्तम् । तत्कुतः । सदेहानामेवावस्थानप्रसक्तेरित्यत आह न चेति ।

न चोत्क्रमः ॥

अत एवेत्युपस्कर्तव्यम् । चशब्देन सदेहानामवस्थानं समुच्चिनोति ।

एतदेव विवृणोति स्रष्टु(स्त्विति)रिति ।

स्रष्टुस्तु ग्रासभूतस्य देहस्तत्र लयं व्रजेत् ॥
यतः, सृज्यस्य देवस्य नैवोत्क्रान्तिस्ततो भवेत् ॥

देहश्चेतनाधिष्ठित एव । तत्र स्रष्टरि । उत्क्रान्तिः शरीरात् । चेतननिष्क्रमणात्प्रागेव सृज्यानां देहः स्रष्टृषु विलीयत यत इत्यर्थः । स्रष्टृषु लये निमित्तं स्रष्टुर्ग्रासभूतस्येति । देहस्त्विति संबन्धः ।

शे० — मार्गो नास्तीत्युक्तमिति । मार्गाभावे च तत्र गमनमपि नास्तीत्युक्तप्रायमिति भावः । ननु तत्तत्सृज्यानां तत्तत्स्रष्टृष्वेव प्रवेश इति तु नियमो न युक्तः । तथा सत्यश्विप्रभृतीनां वरुणादौ लयाभावप्रसङ्गादित्यतोऽत्र चशब्देनास्रष्टृष्वपि लयप्रतिपादनेनोक्तनियमासिद्धेर्नानुपपत्तिरित्याशयेन चशब्दार्थमाह **क्वचिदिति ।** तथा सति नियामकाभावादतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह **तथा चेति ।** तत्समानानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तेरिति । अस्रष्टृष्वपि लयोऽभिहित इत्यर्थः । न्यायविवरणे वरुणादनुत्पन्नाबादिदेवतासमानानां वरुणाद्यनुत्पन्नानामश्विप्रभृतीनां स्वसमानादिदेवतालयस्थाने वरुणे युक्त्या लयसमर्थनान्नातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु ब्रह्मणो लयात्पूर्वमेव देवतानामपि लयावश्यंभावात्कथं प्रवेशोक्तिस्तदेत्यत आह **प्रत्यासन्न इति ।** ननु मूले मार्गगमनस्यानुक्तत्वात्कथमनेनैवोक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽत्र प्रवेशशब्दस्य लक्षणया तदर्थाभिसर्पणपरत्वेन प्रवेशमात्रपरत्वाभावात् तस्यैव च मार्गगमनत्वसंभवादुक्तशङ्कापरिहारकत्वमस्येत्याह **प्रवेशार्थमिति ॥ तर्हीति ।** तदभिसर्पणस्य मार्गगमनत्व इत्यर्थः । असति मार्गे तद्गमनानुपपत्त्या तत एव मार्गस्य सिद्धेरिति

भावः ॥ **अत एवेति** । सृज्यदेहानां स्रष्टृप्रवेशेन लयादेवेत्यर्थः ॥**चशब्देनेति** । अनेनात एवोत्क्रमः चशब्दात्सदेहानामवस्थानं च नेति चशब्दो भिन्नक्रमतया योजितो भवति ॥ **एतदेवेति** । अत एवेत्युक्तमेवेत्यर्थः । मूले स्रष्टुस्त्विति तुशब्दो विशेषार्थ इति भावेन तं दर्शयति **चेतनाधिष्ठित एवेति** । अन्यथा तत्रत्यचेतनस्योत्क्रान्तिप्रसङ्गेन तन्निषेधानुपपत्तेरिति भावः । अनेनात एवेत्येतत्कथं विवृतं भवतीत्यतस्तं प्रकारमाह **चेतनेति** । मूले स्रष्टुस्तु ग्रासभूतस्येत्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्य सृज्यदेहस्य स्रष्टृषु लये किं निमित्तमित्याशङ्कानिरासाय तन्निमित्तोपदर्शनार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परतया तद्योजयति **स्रष्टृष्विति** । अनेन तत्र ग्रासत्वं तत्र लये निमित्तम् । यो यद्ग्रासः स तत्र लीयत इति व्याप्तेरित्युक्तं भवति ।

स०— ननु यदि तत्तदुत्पन्नानां तत्तत्स्रष्टृषु लयः । तर्हि वरुणाद्यनुत्पन्नाश्विप्रभृतीनां वरुणादौ लयो न स्यादित्यत आह **क्वचिदस्रष्टृष्वपीति चशब्द इति** । तत्र नियामकमाह **तथाचोक्तं न्यायविवरण इति** । 'तत्समानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तेरि'**ति** न्यायविवरणे उक्तमित्यर्थः । न्यायविवरणस्य चायमर्थः । वरुणाद्युत्पन्नाबादिदेवतासमानां वरुणाद्यनुत्पन्नानामश्विप्रभृतीनां स्वसमानाबादिदेवतालयस्थाने वरुणादावेव लयोपपत्तेरिति । **एतदेवेति** । अत एवेत्येतदेवेत्यर्थः ।

प०— **न्यायविवरण इति** । 'भूतेषु तच्छ्रुतेरि'ति सूत्रन्यायविवरणे तत्तद्भूतोद्भवत्वात्तत्तद्देवानामित्युक्त्वा तत्समानानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तेरित्युक्तेरस्रष्टृष्वपि प्रवेशोऽभिमत इति भावः, यथाऽश्विप्रभृतीनां वरुणाद्यजातत्वेपि स्वसमानाऽबादिदेवतालयस्थाने वरुणादौ लय इति ध्येयम् । उक्तं हि भाष्ये । 'वरुणेऽश्विनावग्नावग्नयः तथा ऋभवः पृथिव्यां वरुण आपोऽग्नय' इत्यादि । ननु ब्रह्मलयात्पूर्वमेव देवानां लयात्कथं स्रष्टृषु प्रवेशोक्तिः ब्रह्मणो लय इत्युच्यत इत्यत आह **प्रत्यासन्न इति** । ननु कथं प्रवेशो मार्ग उद्दिष्ट इत्यत आह **प्रवेशार्थमित्यादि** ॥ **अत एवेतीति** । स्रष्टृषु देहलयादेवेत्यर्थः । जीवे उत्क्रान्ते देहमात्रस्य तत्र लय इति भ्रमनिरासायाह **चेतनाधिष्ठित एवेति** । तत्रेत्यनुवादः, स्रष्टरीति व्याख्या । तत इत्यस्योपपत्तये यत इत्यस्यान्वयमाह **चेतनेत्यादि** ॥ **इति संबन्ध इति** । तेन चेतनाधिष्ठितत्वरूपविशेषलाभ इति भावः ।

या०— **तथा च न्यायविवरण इति** । 'तत्समानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानदेवतालयस्थान एव लयोपपत्तिरिति न्यायविवरणेऽस्रष्टृष्वपि प्रवेशोऽभिहित इत्यर्थः । यथाऽश्विप्रभृतीनां वरुणाद्यनुत्पन्नत्वेऽपि स्वसमानाबादिदेवतालयस्थान एव वरुणादौ लय इति भावः । ननु ब्रह्मणो लये देवानामपि लयात्कथमेतदित्यत आह **प्रत्यासन्न इति** ॥ **मार्गो नास्तीत्युक्तमिति** । मार्गाभावे तत्र

गमनं नास्तीत्यप्युक्तप्रायमिति भावः । ननु मूले मार्गगमनस्यानुक्तत्वात्कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह **प्रवेशार्थमिति** । तथा च मूले प्रवेशशब्देन तदर्थकमभिसर्पणं, मार्गशब्देन च तद्गमनं लक्षणीयमिति भावः ॥ **अत एवेति** । स्रष्टृप्रवेशेन लयादेवेत्यर्थः ॥ **चेतनाधिष्ठित एवेति** । तत्र चेतनस्योत्क्रमणप्राप्तिरिति भावः । एतच्च विशेषार्थकतुशब्देन लब्धमिति ज्ञातव्यम् । अत एव देहस्त्विति संबन्ध इति वक्ष्यति । ग्रासभूतस्येत्यनेन यो यद्ग्रासभूतः स तस्मिन् लीयत इति व्याप्तेर्ग्रासत्वं निमित्तमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ।

सु० — देवानामर्चिरादिमार्गो नास्तीत्युक्तं तत्कुत इत्यतो यत्पुरा मार्गान्तरमुक्तं तत एवैतत्सिद्धमित्याशयवांस्तदनुवादेन युक्त्यन्तरमाह लयाच्चेति ।

अनु० — लयाच्चैवार्चिरादीनां लोकानामपि सर्वशः ॥
कथं मार्गो भवेत्तेषां विशतामुत्तरं स्वतः ॥

देवतामुक्तेः प्रागेवेत्यर्थः । अर्चिरादीनां लोकानामिति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । सर्वेषामपि भवेत् **अर्चिरादिरिति शेषः । स्वत(कं) उत्तरं विशतामित्युक्तानुवादः । ननु** प्रायेणेत्युक्तत्वात्कदाचिद्देवानामुत्क्रान्तिमार्गावङ्गीकार्यौ । **तत्रोक्तयुक्तिविरोध इत्यत आह** जातानामिति ।

जातानां मानुषे लोके देवानां तु कदाचन ॥
उत्क्रान्तिमार्गौ भवतो न तदा मुक्तिरिष्यते ॥

यद्यपि भवतस्तथाऽपि **न तदा मुक्तिरिष्यते किन्तु ब्रह्मणा सहैव । अतो नोक्तयुक्तिविरोधः । एतदुक्तं भवति । उत्क्रान्तिमार्गसामान्यमपेक्ष्यैव प्रायेणेत्युक्तम् । न तु मुक्तिकालीनावुत्क्रान्तिमार्गौ । तस्य च व्यावर्त्यावमोक्षकालीनौ । युक्तिस्तु मुक्तिविषयेति न विरोध इति** ।

शे० — **मार्गांतरमिति** । स्रष्टृप्रवेशरूपमित्यर्थः । अर्चिरादयो ये लोकास्तेषामिति समानाधिकरणा षष्ठीति भ्रमनिरासायाह **अर्चिरादीनामिति** । लोकानामपीत्यपिशब्दस्य वैयर्थ्यादिप्रसङ्गेन यथाश्रुतसंबन्धानुपपत्तेर्भिन्नक्रमतया तं योजयति **सर्वेषामपीति** । स्रष्टृप्रवेशरूपमार्गसद्भावात्कथमित्याक्षेपानुपपत्तिमाशङ्क्य न तदाक्षेपोऽत्राभिमतः किंनामार्चिरादिरूपस्यैवेति नानुपपत्तिरिति भावेनापेक्षितं शेषमाह **अर्चिरादिरिति शेष इति** । ननु मुक्तिकालीनावुत्क्रान्तिमार्गौ कदाचिद्देवानां विद्येते न वा । आद्ये उक्तयुक्तिविरोधः । द्वितीये प्रायेणेत्यस्य वैयर्थ्यमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ।

स० — **मार्गान्तरमिति** । मृज्याना स्रष्टृषु प्रवेशरूपम् । **उक्तयुक्तीति** । 'लयाच्चैवार्चिरादीनामि'त्युक्तयुक्तिविरोध इत्यर्थः । ननु प्रायेणेत्यस्य किं प्रयोजनमित्यतः 'उत्क्रान्तिमार्गौ देवानां न भविष्यत' इत्युक्तेर्मोक्षकालीनावमोक्षकालीनौ वा सर्वथादेवानामुत्क्रान्तिमार्गौ न स्त इति प्राप्तम । तत्र प्रायेणेत्युक्तेऽमोक्षकालीनावुत्क्रान्तिमार्गौ प्रायेण न भविष्यतः कदाचित्तु भविष्यत इत्यर्थो लभ्यत इति भावेनाह **तस्य चेति** । प्रायेणेत्यस्यार्थः ।

प०— **मार्गान्तरमिति** । स्रष्टरि प्रवेशार्थं तदभिसर्पणरूपमित्यर्थः । सर्वश इत्यस्यापि पदान्वयेनार्थः **सर्वेषामपीति** । भवेदित्यनुवादेन तत्र शेषमाह **अर्चिरादिरिति शेष इति** । अपौन-रुक्त्यायाह इत्युक्तानुवाद इति ॥ **इत्युक्तत्वादिति** । आद्यश्लोके उक्तत्वादित्यर्थः ॥ **उक्तयुक्तीति** । स्रष्टृष्विति श्लोके लयाच्चैवेतिश्लोके चोक्तयुक्तीत्यर्थः । ननु न तदा मुक्तिरित्यनेन न चोद्यपरिहारः । प्रायःपदव्यावर्त्यसत्त्वे प्रागुक्तयुक्तिविरोधः, तदसत्त्वे तत्पदवैयर्थ्यमित्यतः कालभेदेन समाधिमाह **एतदुक्तमिति** ॥ **सामान्यमिति** । मोक्षामोक्षकालीनत्वविशेषमनादाय मोक्षामोक्षकालीनसाधारण्यमपेक्ष्येत्यर्थः ।

या०— **मार्गान्तरमिति** । स्रष्टृप्रवेशरूपमित्यर्थः ॥ **तत एवैतत्सिद्धमिति** । 'विशतामुत्तरं स्वत' इत्यनुवादेन देवतामुक्तेः प्रागेवेत्यस्य सूचितत्वादिति भावः । ननु मोक्षकालीनोत्क्रान्तिमार्गौ कदाचिद्देवानां विद्येते न वा । आद्ये उक्तयुक्तिविरोधः । द्वितीये प्राय इत्यस्य वैयर्थ्यमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीत्यादि** ।

श्री०— अर्चिरादीनां लोकानामिति सामानाधिकरण्यभ्रमं निवारयति **व्यधिकरण इति** । अर्चिरादीनां लयाल्लोकानां महरादीनां च सप्तानां लयादित्यर्थः । अर्चिरादयोऽन्तरिक्षलोकान्तर्गता एवेत्याशयः । सर्वश इत्यस्यार्थः **सर्वेषामिति** ॥ **उक्तयुक्तीति** । लयाच्चैवार्चिरादीनामित्युक्तयुक्तीत्यर्थः ॥ **प्रायेणेत्युक्तमित्यादि** । उत्क्रान्तिमार्गौ देवानां न भविष्यत इत्येतत्प्रायः कदाचिदुत्क्रान्तिमार्गौ भवत इति सामान्यमेव नेत्यस्य व्यावर्त्यं न तु मोक्षकालीनोत्क्रान्तिमार्गौ व्यावर्त्यकथनपरप्रायःशब्दार्थौ । देवानां मोक्षसमये उत्क्रान्तिमार्गौ न भवतः कदाचिन्मोक्षसमयेऽप्युत्क्रान्तिमार्गौ भवत इति व्यावर्त्यकथनपरप्रायःशब्दार्थो न भवतीत्यर्थः ॥ **तस्य चेति** । देवानामुत्क्रान्तिमार्गौ न भविष्यत इत्यस्य व्यावृत्तिकथनपरप्रायःशब्दार्थभूतौ न भविष्यत इत्यस्य व्यावर्त्यावित्यर्थः । तथाच देवानां मोक्षसमये उत्क्रान्तिमार्गौ न भविष्यत इत्येतत्प्रायः । कोऽर्थः । कदाचिदमोक्षसमये स्त इति ।

सु०— किं देवानामेव ब्रह्मणा सह मुक्तिः । अन्येषामपीति ब्रूमः । तर्हि 'भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलमि'त्यादिविरोध इत्यत आह अन्येषामपीति ।

अनु०— अन्येषामपि साक्षात्तु मुक्तिः प्राप्यापि तं हरिम् ॥
सहैव ब्रह्मणा भूयादिति शास्त्रस्य निर्णयः ॥

साक्षान्मुक्तिः लिङ्गशरीरभङ्गलक्षणा । **प्राप्यावस्थितानामपीति योज्यम्** । तमिति **वैकुण्ठादिस्थम्** । **छन्दस्युभयथेति** अनाशीर्विषयस्यापि **लिङ आर्धधातुकत्वाद्भूयादिति** साधु । **इतीश्वराशीरिति** वा । **अस्मिन्पक्षे** साध्यमादौ पृथग्वाच्यं तस्य **निमित्तं** ज्ञापकं **चानेनोच्यत इति** ।

शे०— ननु समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति समानकर्तृकत्व एव क्त्वाप्रत्ययविधानात् । प्रकृते च हरिप्राप्तिं प्रति पुरुषाणां, भवनक्रियां प्रति च मुक्तेः कर्तृत्वात्क्रियाद्वयस्य समानकर्तृकत्वाभावेन क्त्वाप्रत्ययस्याप्रसक्त्या कथं तदादेशः प्राप्येति ल्यप् स्यादित्यतोऽवस्थितिरूपक्रियान्तराध्याहारस्यात्राभिप्रेतत्वेन प्राप्त्यवस्थितिरूपक्रियाद्वयस्यैव कर्तृत्वेन क्त्वाप्रत्ययप्रसक्त्या न तदादेशस्य ल्यपोऽनुपपत्तिरित्याशयेन क्रियान्तरमध्याहरति **प्राप्यावस्थितानामपीति** । ननु भवतेर्लिङि तस्य लिङाशिषीत्याशीर्विषय एव लिङ आर्धधातुकसंज्ञाविधानेन प्रकृते चानाशीर्विषयतया आर्धधातुकसंज्ञाया अप्रसङ्गेन तिङ्शित् सार्वधातुकमिति सार्वधातुकसंज्ञायां कर्तरि शबिति कर्त्रर्थकसार्वधातुकनिमित्तकशपि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे अवादेशे च सति, यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति लिङ्निमित्तयासुटि सुट्तिथोरिति तकारनिमित्ते सुटि च सार्वधातुकलिङः लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सकारद्वयस्यापि लोपे इतश्चेति तिप इकारलोपेन तकारमात्रावशेषे अतो येय इति या इत्यस्य ईयादेशे लोपो व्योर्वलीति यलोपे आद्गुण इति गुणे च सति भवेदिति भवितव्ये भूयादिति कथमित्यतश्छन्दस्युभयथेत्यनाशीर्विषयस्यापि लिङ आर्धधातुकसंज्ञाविधानेन तिप आर्धधातुकसंज्ञोपपत्त्या सार्वधातुकसंज्ञाया अप्रसङ्गेन तन्निमित्तकशपोऽप्राप्त्या यासुट् परस्मैपदेष्विति यासुटि लिङो ङित्वे च तस्मिन्परत क्ङिति चेति निषेधेन सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणाप्राप्त्या स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपे इकारलोपे च सति भूयादित्यस्याप्युपपन्नत्वात् न दोष इत्याशयेनाह **छन्दस्युभयथेति** । यद्यपि छन्दसि विषये सार्वधातुकासार्वधातुकं चेत्युभयथापि भवतीत्येतावत्सूत्राल्लभ्यते न त्वनाशीर्विषयस्यापि आर्धधातुकत्वमिति नैतद्बलेन तत्सिद्धिः । तथाऽप्येतत्सूत्रव्याख्यानावसरे सर्वमपि प्रकरणमपेक्ष्यैव तदुच्यते व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्च इति वृत्तिकृतोक्तत्वात् । एतत्सिद्धयभिप्रायेणास्यात्रोपन्यास इत्यवधेयम् । अस्मिन्पक्षे छान्दसत्वमाश्रयणीयं भवतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह **इतीश्वराशीरिति वेति** । नन्वेवं साध्यानुक्तिप्रसङ्गेन तत्किमित्याकाङ्क्षाऽनुपरमेण साकाङ्क्षत्वाद्वाक्याभासत्वं स्यादित्यत आह **अस्मिन्पक्ष इति** । ईश्वराशीरिति

पक्ष इत्यर्थः । सर्वेषामपि ब्रह्मणा सहैव मुक्तिर्भवतीति साध्यं पृथगेव श्लोकाद्बहिरेव वाच्यमित्यर्थः ॥ **तस्येति** । तस्य साध्यस्य, किं कारणमिति जिज्ञासायामीश्वराशीर्लक्षणं तद्भूयादित्यनेन, किं ज्ञापकमित्याकाङ्क्षायां शास्त्रलक्षणं ज्ञापकं च शास्त्रस्य निर्णय इत्यनेनोच्यत इत्यर्थः ।

स० — ननु प्राप्येतिक्त्वाप्रत्ययोऽनुपपन्नः समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति समानकर्तृकत्व एव क्त्वाप्रत्ययविधानात् । प्रकृते च हरिप्राप्तिं प्रति पुरुषाणां कर्तृत्वात् भवनक्रियां प्रति च मुक्तेः कर्तृत्वात्क्रियाद्वयस्य समानकर्तृकत्वाभावेन क्त्वाप्रत्ययानुपपत्तिरित्यत आह **प्राप्यावस्थितानामपीति** । तथा चोभयत्रापि पुरुषाणामेव कर्तृत्वेन न दोष इति भावः । ननु सर्वेषामपि ब्रह्मणा सहैव मुक्तिर्भवतीति वस्तुस्थितिरेव वक्तव्या भूयादित्याशीः कथनमयुक्तम् । न च भूयादित्यपि नाशीः । किं नाम वस्तुस्थितिरेवेति वाच्यम् । अनाशीर्विषयत्वे भूयादितिरूपनिष्पत्तेरेवासंभवात् । तथाहि । लिङाशिषीत्याशीर्विषय एव लिङस्तिङ आर्धधातुकसंज्ञाविधानेन प्रकृते आशीर्विषयत्वाभावे आर्धधातुकसंज्ञाऽभावापत्त्या तिङ्शित्सार्वधातुकमित्यनेन तिङः सार्वधातुकसंज्ञाविधानेन कर्तरि शबिति शपि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे लिङः सलोपोनन्त्यस्येति सलोपे इतश्चेतीकारलोपे अतोय इति य इत्यस्य इयादेशे लोपे व्योर्वलीति यलोपे आद्गुण इति गुणे च भवेदित्येव स्यात् न तु भूयादितीत्यतोऽनाशीर्विषयत्वेपि भूयादिति रूपनिष्पत्तिः संभवतीत्याह **छन्दस्युभयथेतीति**। आशीर्विषयेऽनाशीर्विषये वा । लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञा स्यादिति सूत्रार्थः । तथा चानाशीर्विषयस्यापि लिङस्तिङ आर्धधातुकसंज्ञाविधानेन प्रकृतेऽप्यार्धधातुकसंज्ञायां जातायां आर्धधातुकत्वेन च शबाद्यप्राप्तौ भूयादिति रूपनिष्पत्तिरिति भावः । **अस्मिन्पक्ष इति** । भूयादितीश्वराशीरित्यस्मिन्पक्ष इत्यर्थः । सर्वेषामपि ब्रह्मणा सहैव मुक्तिर्भवतीति साध्यं पृथगेव श्लोकात् बहिरेव द्रष्टव्यम् । न तु पदार्थत्वेनेति भावः ॥ **तस्य निमित्तमिति** । अयं भावः । सर्वेषामपि ब्रह्मणासहैव मुक्तिर्भवतीति प्रतिज्ञाते किमत्र निमित्तं किंचात्र ज्ञापकमिति शङ्काद्वयं प्राप्नोति । अत्र किं निमित्तमिति शङ्कानिरासाय ईश्वराशीर्लक्षणं निमित्तं भूयादित्यनेनोच्यते । किं ज्ञापकमिति द्वितीयशङ्कानिरासाय 'इतिशास्त्रस्य निर्णय' इत्यनेन शास्त्रलक्षणज्ञापकमुच्यत इति सर्वं सुस्थम् । यद्वा यतो धूमवान् अत एवाग्निमान् इत्यत्र धूमस्य लिङ्गत्वे वह्निज्ञापकत्वमिव यतोन्येषामपि ब्रह्मणा सह मुक्तिः भूयादितीश्वराशीः अत एव ब्रह्मणा सहान्येषां मुक्तिर्भवतीत्यत्रान्येषां मुक्तिभवने ईश्वराशिषो लिङ्गत्वेन ज्ञापकत्वमित्यर्थः ।

प० — **भेज इति** । प्रथमस्कन्धे सप्तदशेऽध्याये 'स वै महाभागवतः परीक्षिद्येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः । ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेने'ति पूर्वशेषः । समानकर्तृकक्रियापूर्वकालीनत्ववाचिक्त्वाऽऽदेशल्यपो निर्वाहाय क्रियान्तरमाह **प्राप्यावस्थितानामपीति योज्यमिति ॥ वैकुण्ठादिस्थमिति** ।

अमुक्तस्थानगतमिति भावः। ननु भूसत्तायामित्यतः आशिषिलिङ्लोटावित्याशीरर्थे लिङि लिङाशिषीति तस्यार्धधातुकसंज्ञायां तिबादेशशपोऽप्राप्तौ यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति तिपो यासुडागमे गुणाभावे इतश्चेति तिप इकारलोपे स्कोःसयोगाद्योरिति सकारलोपे भूयादिति रूपं भवति न चेहाशीर्विषयत्वमस्ति येन लिङ आर्धधातुकतया शपोऽप्राप्तौ भूयादिति रूपं साधु स्यात् किन्तु भवेदिति भाव्यमित्यत आह **छन्दसीति**। यद्यपि तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे तिङ्शित्सार्वधातुकम्, आर्धधातुकं शेषः, लिट् च, लिङाशिषि, छन्दस्युभयथेति छन्दोविषये आशीर्लिङ् सार्वधातुकमार्धधातुकं चेत्युभयथा भवतीत्येव प्रस्तावात्प्राप्तं न त्वनाशीर्विषयविषयं आर्धधातुकमित्यपि तथापि सर्वप्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यते। व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्च इति वृत्तावुक्तत्वादेतदपि तत्राभिप्रेतमिति भावः॥ **साध्यमादाविति**। साक्षान्मुक्तिर्लिङ्गभङ्गरूपा मुक्तिर्ब्रह्मणा सहैव भवेदिति साध्यं श्लोकस्यादौ वाच्यमित्यर्थः। कुतो हेतोरित्यतः यतः साक्षान्मुक्तिर्ब्रह्मणा सहैव भूयादितीश्वरस्याशीः आशासनमस्ति अतः कारणादिति निमित्तम्। कुतो ज्ञायत इत्यत इति **शास्त्रनिर्णय** इति ज्ञापकं चानेन श्लोकेनोच्यत इत्यर्थः। शास्त्रेण क्रियमाणो निर्णयः शास्त्रनिर्णय इति तस्यार्थो ध्येयः।

या० — **प्राप्यावस्थितानामिति**। अन्यथा क्त्वादेशल्यबनुपपत्तिरिति भावः॥ ननु भवतेर्लिङि तस्य तिपि लिङाशिषीत्याशीर्विषयस्य लिङ आर्धधातुकत्वेन शबाद्यप्राप्तौ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्यनेन यासुटि इतश्चेतीकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरन्ते चेति सकारलोपे भूयादिति रूपं भवति। अनाशीर्विषयत्वे तु आर्धधातुकत्वाभावाच्छबादिप्राप्त्या गुणावादेशादेरपि प्रसङ्गेन भवेदित्येवं रूपं स्यादित्यत आह **छन्दस्युभयथेति**। यद्यपीदं छन्दसि विषये उभयथा भवति सार्वधातुकमार्धधातुकं चेत्येव व्याख्यातं न त्वनाशीर्विषयस्याप्यार्धधातुकत्वमिति। तथाऽपि सर्वमपि प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यत इति व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपञ्च इति च काशिकायामुक्तत्वादिदमप्यत्राभिप्रेतमिति भावः॥ **साध्यमिति**। अन्येषां साक्षान्मुक्तिर्ब्रह्मणा सहैव भवतीति साध्यं पृथग्वाच्यं बहिरेवाध्याहार्यमित्यर्थः॥ **तस्य निमित्तमित्यादि**। तस्य साध्यस्य किं कारकं किंवा ज्ञापकमिति जिज्ञासायां भूयादित्यनेनेश्वराशीर्लक्षणं कारकं, शास्त्रस्य निर्णय इत्यनेन ज्ञापकं चोच्यत इत्यर्थः।

श्री० — हरिं प्राप्य मुक्तिर्भूयादित्यत्र प्राप्तिभवनयोः पुरुषमुक्तिकर्तृकत्वेन समानकर्तृकत्वाभावात् क्त्वादेशभूतल्यबनुपपत्तिरित्यत आह **प्राप्यावस्थितानामिति**। तथा च प्राप्त्यवस्थानयोः पुरुषकर्तृकत्वान्न दोष इति भावः। भू इत्यस्मात् तिपि इप् इत्यस्य लोपे यासुडागमे सुट् इत्यस्य लोपे भूयादिति रूपम्। सार्वधातुकत्वे भवेदिति रूपं तस्य स्यादिति द्रष्टव्यम्।

सु०— इति शास्त्रस्य निर्णय इत्युक्तमेव विवृणोति क्ष्मेति ।

अनु०— क्ष्मांभोनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थभूतादिभिः परिवृतः प्रतिसंजिघृक्षुः ॥
अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा कालं परं स्वमनुभूय परः स्वयंभूः ॥
एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टा ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः ॥
तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं ब्रह्म प्रधानमुपयान्त्यगताभिमानाः ॥
भगवन्तमनुप्राप्ता अपि तु ब्रह्मणा सह ॥
परमं मोक्षमायान्ति लिङ्गभङ्गेन योगिनः ॥
प्राप्ता अपि परं देवं सहैव ब्रह्मणा पुनः ॥
आनन्दव्यक्तिमायान्ति पूर्णां लिङ्गस्य भङ्गतः ॥
इति श्रुतिपुराणोक्ति(णादि)बलाद्विज्ञायते च तत् ॥

भूतानामादिर्भूतादिः । क्ष्माऽऽदिपदैः पञ्चानां महाभूतानां, मनसो, दशानामिन्द्रियाणां, पञ्चानां विषयाणां, भूतादिपदोपलक्षितस्य त्रिविधस्याप्यहङ्कारस्याभिमानिनो देवा उच्यन्ते । अव्याकृतं **परमेश्वरम्** । यर्हि **यदा** । **गुणत्रयस्यात्माभिमानी** । परं **परसंख्योपेतम्** । परः **क्ष्मादिभ्यः** । एवं **तदा** । भगवन्तमिति **तदीयं लोकम्** । अगताभिमाना **अगतजीवभावाः** । **परमं मोक्षमित्यस्यैव विवरणं** लिङ्गभङ्गेनेति । **इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया** । **यद्वा** । **लिङ्गभङ्गेन निमित्तेन परमं मोक्षमानन्दाविर्भावमायान्तीति** व्याख्येयम् । **तच्चेति चशब्देन स्रष्टृष्वेवेत्युक्तं समुच्चिनोति । श्रुत्यादिकं भाष्योदाहृतं ग्राह्यम्** ।

शे०— भूतादिपदस्य भूतेन्द्रियादिपरत्वे क्ष्मांभोनलेत्यादिपूर्वेण **पौनरुक्त्यप्रसङ्गादन्यथा** व्याचष्टे **भूतानामादिरिति** क्ष्मादिपदानां जडपरतायां वक्ष्यमाणमुक्त्यसंभवप्रसङ्गाद्देवतापरतामाह **क्ष्मादिपदैरिति** । भूतादिपदस्य स्ववाच्यमात्रपरतायां तामसाहङ्कारस्यैव तथात्वेन भूतादिपदेन तदभिमानिमात्रलाभेन त्रिविधाहङ्काराभिमानिनामलाभप्रसङ्गात्तल्लाभाय लक्षणया त्रिविधाहङ्कारपरतया भूतादिपदं व्याचष्टे **भूतादिपदोपलक्षितस्येति** । क्ष्मादिपदानां तत्तद्देवतापरत्वे लक्षणाप्रसङ्ग इत्यतोऽभिमन्यमानवाचकशब्दानामभिमानिषु मुख्यताया अभिमान्यधिकरणसिद्धत्वान्न तत्प्रसङ्ग इत्याशयेनोक्तम् **अभिमानिन इति** । अमृतं पुरुषं पुराणं, ब्रह्म प्रधानमित्युत्तरत्र श्रवणादाह **अव्याकृतं परमेश्वरमिति** । 'सहैव ब्रह्मणा भूयादि'ति पूर्वोक्ताया, अन्येषां **लिङ्गभङ्गस्य** ब्रह्मलिङ्गभङ्गेन समानकालतायाः, क्ष्मेत्यादिप्रमाणारूढत्वस्यात्र **प्रमाणे ब्रह्मलिङ्गभङ्गस्य** कालविशेषस्य तत्कालेऽन्येषां **लिङ्गभङ्गस्य** चानुक्तावसंभवा-

त्तदुपपत्तये यर्ह्येवशब्दौ यदातदेत्यर्थतया व्याचष्टे **यर्हि यदा, एवं तदेति** । गुणत्रयमात्मा यस्येति न स्वरूपार्थकस्यात्मशब्दस्य बहुव्रीहिर्युक्तः गुणत्रयस्यैतत्स्वरूपताया बाधितत्वादित्यभिप्रेत्य समासप्राबल्यात् षष्ठीतत्पुरुष इत्याह **गुणत्रयस्यात्मेति** । तथाऽपि हिरण्यगर्भस्य गुणत्रयस्वरूपताया बाधितत्वात्कथं षष्ठीतत्पुरुषोऽपीत्यतो वाऽऽत्मशब्दस्याभिमानिपरत्वेन स्वरूपार्थत्वाभावाद् गुणत्रयाभिमानितायाश्चाबाधितत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **अभिमानीति** । वैयर्थ्येनान्यत्वाद्यर्थकत्वासंभवात्परशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह **परमिति** । ब्रह्मवर्षशतरूपमित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्य परत्वोक्तेर्मूले वैयर्थ्यमाशङ्क्य क्ष्मादिदेवैः कुतस्तस्य परिवृतत्वमित्यतस्तत्र तदुत्तमत्वरूपहेतुकथनपरत्वान्न तदानर्थक्यमिति भावेन परशब्दं तदुत्तमत्वार्थतया व्याचष्टे **परः क्ष्मादिभ्य इति** । भगवन्तमिति भगवच्छब्दस्येश्वरपरत्वे तमनुप्रविष्टानां तेनैव साकमित्यादिनोच्यमानब्रह्मप्राप्त्युक्तिविरोधात्तल्लोकपरतया भगवत्पदं व्याचष्टे **भगवन्तमितीति** । नन्वगताभिमानिनां दोषित्वेन भगवत्प्राप्तेरयोगात्तथोक्तिरयुक्तेत्यतोऽत्रागताभिमानपदस्य जीवभावात्यागपरत्वेन दोषात्यागपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **अगतेति** ॥ **विवरणमिति** । विशेषकथनतया लिङ्गभङ्गेनेत्यस्य परमं मोक्षमिति सामान्योक्तिविवरणत्वमिति भावः । लिङ्गभङ्गस्य कर्तृत्वकरणत्वयोरयोगेन तत्र तृतीयाया अयोगात्तदनुपपत्तिमाशङ्क्याह **इत्थम्भूतलक्षण इति** । किंचित्प्रकारं प्राप्त इत्थम्भूतस्तस्य लक्षणं चिन्हं तत्र तृतीयेत्यर्थः । तथा च परमत्वरूपं प्रकारं प्राप्तस्य मोक्षस्य लिङ्गभङ्ग एव चिन्हम् । **अनेनैव** मोक्षस्य परमत्वादिति भावः । 'आनन्दव्यक्तिमायान्ति पूर्णां लिङ्गस्य भङ्गतः' इत्युदाहरिष्यमाणप्रमाणानुसारेण लिङ्गभङ्गस्य पूर्णामानन्दव्यक्तिं प्रति निमित्तत्वस्थित्या लिङ्गभङ्गस्य कर्तृत्वाद्यभावेऽपि निमित्तत्वात्तत्रैवेयं तृतीयेति पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । भगवन्तमनु प्राप्ता इत्यादिश्रुत्यपेक्षया क्ष्माम्भ इत्यादिपुराणस्य प्रथममुक्तत्वेऽपि श्रुतेरव्यवधानेन प्रकृतत्वादभ्यर्हितत्वाच्च मूले श्रुतिपुराणादीति श्रुत्यादित्वेन निर्देश इति ज्ञेयम् । चशब्दस्य मूले यथाश्रुतान्वये वैयर्थ्यप्रसङ्गात्सृष्ट्येवेत्युक्तस्यार्थस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वालाभप्रसङ्गाच्च तत्सिद्ध्यर्थं भिन्नक्रमतया तदन्वयप्रदर्शनपूर्वकं तत्प्रयोजनमाह **तच्चेति** ॥ **चशब्देनेति** । ननु ब्रह्मणा सहैव सर्वेषां लिङ्गभङ्गमित्यत्रैव पूर्वं श्रुतिपुराणयोरुदाहृतत्वात्सृष्ट्येव सृज्यानां लय इत्यत्रार्थे तयोरनुदाहृतत्वात्कथं तस्य श्रुत्यादिप्रमाणकत्ववचनं सङ्गच्छेतेत्यतोऽत्र भाष्ये श्रुत्यादिशब्दस्य भाष्योक्तश्रुत्यादिपरत्वस्याप्यभिप्रेतत्वेनात्रोक्तश्रुत्यादिमात्रपरत्वाभावादत्रोदाहृतश्रुत्यादिना तदसिद्धावपि 'पृथिव्यामृभवो विलीयन्ते वरुणेऽश्विनावग्नावग्नयो वायाविंद्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयन्त' इति 'मुक्ताः सन्तोऽग्निमाविश्य देवाः सर्वेऽपि भुञ्जते । अग्निरिन्द्रस्तथेन्द्रश्चे'त्यादिभाष्योदाहृतश्रुत्यादिभिस्तत्सिद्धिसंभवान्न तस्याप्यर्थस्य श्रुत्याद्यप्रामाणिकत्वप्रसङ्ग इत्याशयेनाह **श्रुत्यादिकमिति** ।

प०— क्ष्मांभो निलेत्यादिनाऽपौनरुक्त्यायाह **भूतानामादिरिति** । स च त्रिविधोऽहङ्कार इत्यग्रे व्यक्तम् ॥ **त्रिविधस्येति** । तैजसतामसवैकारिकभेदेन त्रिविधस्येत्यर्थः । तामसाहङ्कारस्यैव भूतकारणतया भूतादिपदेन ग्रहणेऽप्यन्यांशयोरप्राप्तेर्भूतादिपदोपलक्षितस्येत्युक्तं छत्रिन्यायेनेति भावः ॥ **देवाः उच्यन्त इति** । तथाच भूतादिभिः परिवृतः सन् अव्याकृतं विशतीत्युपपन्नं जडत्वे तदयोगादिति भावः । परो विविक्त इत्यस्यावधिमाह **क्ष्मादिभ्य इति** । एवमित्यस्यार्थः **तदेति** । भगवत्पदेन तल्लोको विवक्षितः । अन्यथा ब्रह्मोपयान्तीत्युत्तरवाक्यानुपपत्तिरिति भावः । कर्त्राद्यर्थायोगादाह **इत्थंभूतेति** । मुक्तस्वरूपप्रकारं प्राप्तानां लिङ्गभङ्गो लक्षणं ज्ञापकमिति कमण्डलुना तापसमद्राक्षीदिति वत्तृतीयेत्यर्थः । चशब्दान्वयेनानुवादः **तच्चेति** । ननु सहैव ब्रह्मणेत्यत्र भगवन्तमिति श्रुतेः क्ष्मेति पुराणस्य चोक्तावपि चशब्देन समुच्चितेऽर्थे नोक्तं श्रुत्यादिकमित्यत आह **श्रुत्यादिकमिति** । 'नैकस्मिन्दर्शयतो हीं'ति सूत्रे 'पृथिव्यामृभवो विलीयन्त' इत्यादिश्रुतेः 'ऋभवः पृथिव्यामि'त्यादिश्रुतेः । तथा सोऽध्यक्ष इति सूत्रे 'मुक्ताः सन्तोऽग्निमाविश्ये'त्यादिस्मृतिवाक्यादेरुक्तत्वादिति भावः ।

या०— **भूतानामादिरिति** । अन्यथा क्ष्मेत्यादेर्वैयर्थ्यमिति भावः ॥ **भूतादिपदोपलक्षितस्येति** । तामसाहङ्कारस्यैव भूतादिपदवाच्यत्वादिति भावः ॥ **देवा उच्यन्त इति** । जडानां वक्ष्यमाणमुक्त्यसंभवादिति भावः ॥ **विवरणमिति** । विशेषकथनस्य सामान्योक्तिविवरणरूपत्वादिति भावः । लिङ्गभङ्गस्य कर्तृत्वकरणत्वयोरभावात्कथं तृतीयोपपत्तिरित्यत आह **इत्थंभूतलक्षण इति** । परमस्वरूपप्रकारं प्राप्तो मोक्षः इत्थंभूतस्तद्विशेषरूपतया तज्ज्ञापको लिङ्गभङ्गस्तल्लक्षणमतस्तत्र तृतीयेत्यर्थः । सामान्यविशेषयोरभेदेऽपि ज्ञाप्यज्ञापकभावः शिंशुपारूपवृक्ष इत्यादाविव नानुपपन्न इति ध्येयम् । 'भगवन्तमनुप्राप्ता' इत्यादिश्रुत्यपेक्षया 'क्ष्मांभ' इत्यादिपुराणस्य प्रथममुक्तत्वेऽपि श्रुतेरव्यवधानेन प्रकृतत्वादभ्यर्हितत्वाच्च मूले श्रुतिपुराणोक्तीत्युक्तम् । ननु सर्वेषां ब्रह्मणा सहैव मुक्तिरित्यत्रैव श्रुतिपुराणयोरुदाहरणं कृतम् । चशब्दोक्ते स्रष्टृष्वेव सृज्यानां प्रवेश इत्यस्मिन्नर्थे तु न श्रुत्यादिकमुदाहृतमतः कथं तत्प्रतिपत्तव्यमित्यत आह **श्रुत्यादिकमिति** । 'पृथिव्यामृभवो विलीयन्ते वरुणेऽश्विनावग्नावग्नयो वायाविन्द्रः सोम आदित्ये बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयन्त' इत्यादिका श्रुतिः 'मुक्ताः सन्तोऽग्निमाविश्य देवाः सर्वेऽपि भुञ्जते । अग्निरिन्द्रं तथेन्द्रश्च वायुमाविश्य सोऽपितु । आविश्य परमात्मानं भुंक्ते भोगांस्तु बाह्यकानि'त्यादिका स्मृतिश्च भाष्योदाहृता चशब्देनोक्तेऽर्थे ग्राह्येत्यर्थः । अत्र मूले इति शब्दो न ग्रन्थप्रकृतस्य परामर्शकः, किन्तु बुद्धिसन्निहितस्येति ज्ञातव्यम् ॥

सु०— ननु यथा द्वितीयतृतीयपादप्रतिपाद्यमुत्क्रमादिकमसाधारणं तथा चतुर्थपादोदितो भोगः किमसाधारणः । किंवा प्रथमपादोदितकर्मक्षय इव साधारण इत्यपेक्षायामाह भोगस्त्विति ।

अनु०— भोगस्तु सर्वदेवानां नरादीनां च विद्यते ॥

असाधारण्ये प्रमाणाभावादिति भावः । अस्मिन्प्रथमभाष्ये देवानां मोक्ष इति प्रथमनिर्देशः कृतस्तस्य तात्पर्यमाह तत्रेति ।

तत्र प्रवेशो देवानामुत्तरोत्तरतः क्रमात् ॥

उच्यते

तत्र द्वितीयपादे । प्रथममिति शेषः । उत्तरोत्तरतः उत्तरोत्तरेषु । अतः प्रथममसौ निर्दिष्ट इति ।

शे०— ननु भोगस्त्वित्युत्तरवाक्ये भोगस्य सर्वसाधारण्यमुच्यते । तदनर्थकम् । न च तस्य साधारण्यासाधारण्यजिज्ञासापरिपूर्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । तत्साधारण्यासाधारण्यकोटिद्वयप्रापकाभावेन तन्मूलकजिज्ञासाया एवायोगेन तत्पूरकत्वानुपपत्तेरित्यतो द्विविधफलदर्शनस्यैव तत्प्रापकत्वसंभवेन तन्मूलकजिज्ञासोदयसंभवादित्यभिप्रेत्य तन्मूलोपदर्शनेन जिज्ञासायाः संभावितत्वं दर्शयन्नेव तत्परिपूरकतया उत्तरग्रन्थं योजयति **ननु यथेति** । ननु चोत्क्रान्तिवदसाधारण्यमेव तस्य किं न स्यादित्यत आह **असाधारण्य इति ॥ अस्मिन्प्रथमभाष्य इति** । 'देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्चास्मिन्पाद उच्यत' इत्येतत्पादीयप्रथमभाष्ये देवानां मोक्ष इति प्रथमं देवमोक्षस्य निर्देशः कृत इत्यर्थः ॥ **तस्य तात्पर्यमाहेति ।** किं तस्य प्रथमनिर्देशे कारणमिति जिज्ञासायां तदाहेत्यर्थः । यत्र क्वचिद्देवानामुत्तरोत्तरतः प्रवेशचिन्तनस्य द्वितीयपादे देवानां मोक्षस्य भाष्ये प्रथमनिर्देशे कारणत्वायोगात्तत्रेत्येतद्द्वितीयपादपरतया योजयति **तत्रेति ।** द्वितीयपादे तत्प्रवेशनिरूपणस्य देवानां मोक्षे द्वितीयपादार्थत्वमात्रसंभावकत्वेऽपि प्रथमनिर्देशे कारणत्वं कथमित्यतः प्रथमं तन्निरूपणस्यैव तत्प्रयोजकतयाऽभिमतत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यापेक्षितं पूरयति **प्रथममिति शेष इति ॥ उत्तरोत्तरेष्विति** । अनेनोत्तरोत्तरत इत्याद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसिरिति उक्तं भवति । अतः प्रथममिति सूत्रकारेण वाङ्मनसि दर्शनादित्यादिना ग्रन्थेन प्रथमं देवानां मोक्षस्यैव प्रतिपादितत्वात्तदनुसारेण भाष्यकृताऽपि भाष्ये देवानां मोक्ष एव प्रथमं निर्दिष्ट इति न भाष्यकारीयः प्रथमं निर्देशो निर्निबन्धनः, सूत्रकृता त्वितरापेक्षया देवानां प्राधान्यात्तद्देहलय एव प्रथमं चिन्तित इति न तं प्रत्यपि पर्यनुयोगावकाश इति भावः ।

स० — **अस्मिन्प्रथमभाष्य इति** । एतत्पादीयप्रथमभाष्य इत्यर्थः ।

प० — **अस्मिन्निति** । पाद इत्यर्थः ॥ **भाष्य इति** । श्रीमत्सूत्रभाष्य इत्यर्थः । आद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तसिप्रत्ययान्तत्वमुपेत्याह **उत्तरोत्तरेष्विति** ॥ **अत इति** । सूत्रकृता प्रथमं देवानां लयस्योक्तत्वादित्यर्थः ।

या० — **तस्य तात्पर्यमाहेति** । तस्य प्रथमं निर्देशे कारणमाहेत्यर्थः ॥ **अतः प्रथममिति** । तथा च सूत्रकारेण द्वितीयपादे वाङ्मनसि दर्शनादित्यादिग्रन्थेन प्रथमं देवानां मोक्षस्यैव प्रतिपादितत्वात्तदनुसारिणा भाष्यकारेण भाष्ये देवानां मोक्ष एवं प्रथमं निर्दिष्ट इति कारणमनेनोक्तमिति ज्ञातव्यम् । सूत्रकारेणापीतरापेक्षया देवानां प्राधान्यात्तद्देहलय एवात्र प्रथममुक्त इति भावः ।

सु० — तदयुक्तमेतत् । वाङ्मनसीत्यादिसूत्रेषु देवानामश्रवणात् । अथ वागादिशब्दास्तदभिमानिनामुपलक्षका इति मतं तदा, सति वाचके लाक्षणिकप्रयोगस्य प्रयोजनं वाच्यम् । यद्वा वाचका एवेति पक्षस्तथाऽपि प्रसिद्धशब्दपरित्यागेनाप्रसिद्धशब्दप्रयोगे प्रयोजनं वक्तव्यमेवेत्यत आह देहेति ।

अनु० — देहगानां च वृत्तीनामेवमेव तु ॥

बाह्यतत्त्वव्यावृत्त्यर्थं देहगानामित्युक्तम् । वर्तते देह एताभिरिति वृत्तयो जडा वागाद्याः यथा मुच्यमानानां देवानामेवमेव देहगानां तदभिमतानां वागादीनामुत्तरोत्तरेषु मरणकाले लयो भवतीत्येतदपि प्रसङ्गाज्ज्ञापयितुं वागादिपदप्रयोग इति भावः । वागादिशब्दा देवानां वाचका एवेति तुशब्देन सूचयति ।

शे० — **बाह्यतत्त्वेति** । ब्रह्माण्डबाह्यानां वागादीन्द्रियरूपतत्त्वानां तैजसाहङ्कारादुत्पन्नत्वात्तत्र, मनस्तत्त्वस्य च वैकारिकाहङ्कारकार्यत्वात्तत्रैव विलयादत्रोच्यमानो वागादीनां मनआदौ लयो न बाह्यतत्त्वविषय इत्यर्थः । एवमेवेत्युक्ते विवृण्वन्नेव किमनेन वागादिपदप्रयोजनमुक्तमित्याशङ्कापरिहारकतया वाक्यं योजयति **यथेति** । एतज्ज्ञापनस्य न प्रकृते कश्चिदुपयोगो दृश्यत इत्यत उक्तम् ॥ **प्रसङ्गादिति** । ननु वागादिशब्दप्रयोगस्य प्रयोजनोक्त्या तैर्देवानां लक्षणया मुख्यवृत्त्या वा श्रवणसिद्ध्या तदश्रवणप्रयुक्त-नन्वित्युक्तदोषोद्धारसिद्धेर्न भाष्ये तुशब्देन किंचित्प्रयोजनमित्यत आह **वागादिशब्दा इति** । अनेन भाष्ये तुशब्दो विशेषार्थो विशेषश्च वाचकत्वमित्युक्तं भवति ।

प० — **बाह्येति** । अण्डाद्बाह्यानां वागादींद्रियरूपतत्त्वानां तैजसाहङ्कारे लयात् मनस्तत्त्वस्य च वैकारिके लयादत्रोक्तलयो न तद्विषय इति ज्ञापनाय देहगानामित्युक्तिरित्यर्थः ॥ **वाचका एवेति** । तदधीनत्वन्यायादिति भावः । **पादार्थसङ्गत्योरुक्तिः** ।

या० — बाह्यतत्त्वेति । ब्रह्माण्डबाह्यानां वागादींद्रियरूपतत्त्वानां तैजसेऽहङ्कारे मनस्तत्त्वस्य च वैकारिके विलयादत्रोक्तो विलयो न तद्विषय इति भावः ।

सु० — भवेदेवं पादार्थः सङ्गतिश्च । **यदि भगवज्ज्ञानभोगाभ्यां निवृत्तसमस्तानिष्टकर्माणः, स्वोत्तमप्रवेशेन ब्रह्मनाड्योत्क्रमेण वा परित्यक्तदेहाः, स्वोचितेनार्चिरादिना वा पथा वैकुण्ठलोकवासिनं भगवन्तं हिरण्यगर्भेण सह प्राप्ता भिन्नलिङ्गशरीराः विध्वस्तप्रकृतयोऽत्यन्तनिवृत्तानिष्टाः सम्यगाविर्भूतानन्दादिगुणा भगवत्समीप एव तमुपासीनाः, स्वरूपेण वा लीलागृहीतविग्रहैर्वा सङ्कल्पमात्रसाध्यान्दिव्यभोगांस्तारतम्येन भुञ्जाना न कदाचित्पुनरावर्तन्त, इत्येतन्मोक्षस्वरूपं 'कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिरि'त्यादिनोक्तं निश्चितं स्यात् । न चैवम् । तैस्तैः वादिभिरन्यथामोक्षस्वरूपस्य वर्णितत्वात् । विप्रतिपत्तौ च संशयस्य ध्रुवत्वादित्यत** आह तत्रेति ।

अनु० — तत्र मोक्षस्वरूपं तु वादिनः प्रतिभाऽऽश्रयात् ॥
नाना वदन्ति

तत्र । **तथा सति, सूत्रकारेणोक्तलक्षणे मोक्षे श्रुत्यादिप्रमाणैरुपपादिते सति** । वादिनस्तु प्रतिभाश्रयात् **स्वोत्प्रेक्षामात्रेण नाना वदन्ति । अतः प्रमाणमूलत्वादस्याप्रमाणमूलानामुत्प्रेक्षामात्रयोनीनां वादानां च साम्याभावान्न संशयावकाशः** ।

शे० — स्वोचितेनेति । शेषगरुडमार्गयोरन्यतरेण स्वयोग्यमार्गेणेत्यर्थः ॥ **वैकुण्ठलोकवासिनमिति** । इदं चार्चिरादिमार्गगतानपेक्ष्योक्तं न तु गरुडशेषमार्गगतान् । तेषां भगवत्प्राप्तेर्ब्रह्माण्डलयोत्तरभावित्वेन ब्रह्माण्डान्तरस्थवैकुण्ठलोकगतभगवत्प्राप्तेरयोगात् । ततश्च 'ये पूर्वमर्चिरादिना पथा वैकुण्ठगतभगवन्तं प्राप्ता ये च ब्रह्माण्डलये स्वोत्तमप्रवेशेन त्यक्तदेहाः स्वोचितेन शेषगरुडमार्गयोरन्यतरेण पथा पुन्नामकं हिरण्यगर्भं प्राप्तास्ते सर्वेऽपि पुन्नामकेन हिरण्यगर्भेण सह भिन्नलिङ्गशरीरा विध्वस्तस्वगुणाच्छादकप्रकृतयोऽत एवात्यन्तनिवृत्तानिष्टा' इत्यतः परं 'महाप्रलये भगवदुदरे स्थित्वा पुनः सृष्टौ भगवल्लोकाविर्भावे सति श्वेतद्वीपगतभगवद्दर्शनेनापगतभगवदिच्छाऽऽवरका' इत्येतावत्पूरणीयम् । ततः 'सम्यगाविर्भूतानन्दादिगुणा' इति योजना । एवं च 'प्रधानावरणव्योम्नोरन्तरे विरजानदी । विधेर्देहापगमने लिङ्गमात्रशरीरगाः । पूर्णसाधनसंपन्ना अपरोक्षदृशश्च ये । निर्गत्य चोर्ध्वं वैकुण्ठादतीत्यावरणानि च । विरजायां कृतस्नाना ब्रह्मणा सह सर्वशः । त्यक्तलिङ्गास्ततः सर्वे स्वरूपेण व्यवस्थिता' इत्यादिप्रमाणानुरोधात् । अस्मिन्नेव कल्पे लिङ्गशरीरभङ्गो न तु 'योगी तावन्न मुक्तः स्यादि'ति वचन-

बलादुत्तरकल्पे स मन्तव्यः । योगी तावदिच्छाऽऽवरकान्न मुक्तः स्यादित्यर्थकत्वेन तस्य सावकाशत्वात् । अन्यथोदाहृतनिरवकाशप्रमाणविरोधादिति गुरुसम्प्रदायः ॥ तत्रेतिभाष्यपदानुवादेन तथा सतीति व्याख्यानम् । स्वपदव्याख्यानं, सूत्रकारेणोक्तलक्षणे मोक्षे प्रमाणैरुपपादिते सतीति ॥ मोक्षस्वरूपं त्विति तुशब्दो भिन्नक्रम इत्याशयेनाह **वादिनस्त्विति** । कथमेतावताऽप्युक्तशङ्कापरिहार इत्यतस्तत्रेति सूत्रकृदुक्तस्य मोक्षस्य प्रामाणिकत्वोक्त्या वाद्यन्तरोक्तमोक्षस्योत्प्रेक्षामूलकत्वोक्त्या च लब्धं परिहारमाह **अत इति** ।

प० — मूलोक्तान् पादानामर्थान् बुद्ध्यारोहायानुवदन्नुत्तरग्रन्थसन्दर्भमवतारयति **भवेदेवमित्यादिना** । कर्माणि इत्यन्तं प्रथमपादार्थः । प्रारब्धबुद्ध्योक्तं **भोगाभ्यामिति** । देहा इत्यन्तं द्वितीयपादार्थः ॥ **स्वोचितेनेति** । शेषगरुडमार्गयोरन्यतरेणेत्यर्थः । उपासीना इत्यन्तं तृतीयपादार्थः । स्वरूपेणेत्यादि चतुर्थपादार्थः ॥ **इत्यादिनोक्तमिति** । तत्र सङ्क्षेपेणोक्तस्य ग्रन्थकर्त्रभिमतस्य विवरणेनास्माभिरनूदित इति तत्रानुक्तानुवाददोषो न शङ्क्यत इति भावः ॥

या० — **स्वोचितेनेति** । स्वयोग्येन शेषगरुडमार्गयोरन्यतरेणेत्यर्थः । वैकुण्ठलोकवासिनमित्यर्चिरादिमार्गगतानपेक्ष्यैवोक्तम् । न तु शेषादिमार्गगतान् । तेषां भगवत्प्राप्तेर्ब्रह्माण्डलयोत्तरभावित्वात् । वैकुण्ठलोकस्य च ब्रह्माण्डान्तःस्थत्वात् । ततश्च ये पूर्वमर्चिरादिना पथा वैकुण्ठलोकगतं भगवन्तं प्राप्ता ये च ब्रह्माण्डलये स्वोत्तमप्रवेशेन त्यक्तदेहाः स्वोचितेन पथा पुन्नामकं हिरण्यगर्भं प्राप्तास्ते सर्वेऽपि पुन्नामकेन हिरण्यगर्भेण सह विरजास्नानेन भिन्नलिङ्गशरीरा विध्वस्तस्वगुणाच्छादिकादिप्रकृतयोऽत एवात्यन्तनिवृत्तानिष्टा इत्यनन्तरं महाप्रलये भगवदुदरे स्थित्वा, पुनः सृष्टौ भगवल्लोकाविर्भावे श्वेतद्वीपगतभगवद्दर्शनेनापगतभगवदिच्छावरका इत्येतद्ग्राह्यम् । अन्यत्रोक्तत्वात् । ततः सम्यगाविर्भूतानन्दादिगुणा इत्यादीत्येवं योजना द्रष्टव्या । एवं च 'अन्तिमावरणयोर्न्नोरन्तरे विरजा नदी । विधेर्देहापगमने लिङ्गमात्रशरीरकाः । पूर्णसाधनसंपन्ना अपरोक्षदृशश्च ये । निर्गत्य चोर्ध्वं वैकुण्ठादतीत्यावरणानि च । विरजायां कृतस्नाना ब्रह्मणा सह सर्वशः । त्यक्तलिङ्गास्ततः सर्वे स्वरूपेण व्यवस्थिताः' इत्यादिप्रमाणसद्भावादस्मिन्नेव कल्पे लिङ्गशरीरभङ्गः । न तु योगी तावन्न मुक्तः स्यादि'ति वचनबलादुत्तरकल्पे । योगी तावदिच्छावरकान्न मुक्तः स्यादित्यर्थकत्वेन सावकाशत्वात् । अन्यथोदाहृतप्रमाणविरोधादिति ज्ञातव्यम् ॥ **इत्यादिनोक्तमिति** । यद्यपि विध्वस्तप्रकृतय इत्यादिकं तत्र नोक्तं तथाऽपि उपलक्षणया तदपि तत्राभिप्रेतमित्याशयेनैवमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ।

सु० — ननु यदि तथा तथा प्रमाणानि सन्ति तर्हि तत्तद्वादिनां तादृशानि ज्ञानानि कुतो न जायन्ते । प्रमाणाभासैर्विमोहितास्त इति चेत् । तत्त्वज्ञाभिमता अपि कुतस्तैर्न विमूढाः । दोषदर्शनादिति चेत् । इतरेऽपि कुतो न दोषान्पश्यन्ति प्रमाणैस्तत्त्वज्ञानोदयोऽपि समान इत्यतो मूलकारणमाह पुंसां हीति ।

अनु० — पुंसां हि मतयो गुणभेदतः ॥

पृथक् पृथक् प्रजायन्ते

गुणभेदो गुणविशेषः । हिशब्देन 'ज्ञानं कर्म च कर्ते'त्यादिप्रमाणप्रसिद्धिं द्योतयति । एतद्विशदयति तमसैवेति ।

तमसैवान्यथा मतिः ॥

रजसा मिश्रबुद्धित्वं सत्त्वेनैव यथा मतिः ॥

मिश्रज्ञानेऽन्यथात्वं सम्यक्त्वं चास्तीत्यतोऽन्यथैवेत्युक्तम् । यथेति भिन्नं पदं सम्यग्वाची । तमोगुणः प्रमाणेषु चेतःप्रवृत्तिं प्रतिबध्याभासानां दोषानाच्छाद्य विपरीतज्ञान(मुत्पा)मप्युत्पादयतीत्यादि द्रष्टव्यम् ।

शे० — नन्विति । यद्यप्युत्प्रेक्षामात्रयोनीनामिति वादानामुत्प्रेक्षामात्रमूलत्वाभिधानान्नेयं शङ्का युक्ता । तथाऽपि तदेव व्यवस्थापयितुमुत्प्रेक्षायामपि मूलकारणं वक्तुं चेयं शङ्केति ध्येयम् ॥ न विमूढा इति । अविशेषादिति भावः । दोषदर्शनभावाभावाभ्यां विशेषादविशेषोऽसिद्ध इति शङ्कते दोषेति । अविशेषादेव दोषदर्शनभावाभावरूपविशेषस्याप्यनुपपत्तिरेवेत्यविशेषतादवस्थ्यमिति परिहरति इतरेऽपीति । प्रमाणजन्यतत्त्वज्ञानोत्पत्तितदनुत्पत्तिरूपवैलक्षण्याद्युक्तो दोषदर्शनभावाभावरूपो विशेष इत्याशङ्क्याविशेषादेव तत्त्वज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्तिरूपवैलक्षण्यस्याप्यनुपपत्तिरेवेत्यविशेषतादवस्थ्यमित्याह प्रमाणैरिति । इत्यादिप्रमाणेत्यत्रादिपदेन 'तथैव गुणभेदत' इति वाक्यशेषपरिग्रहः । 'तमसैवान्यथामतिः' 'सत्त्वेनैव यथामतिरि'त्यत्र तमसा सत्त्वेनेत्येतावता पूर्तेरेवशब्दयोर्निष्प्रयोजनत्वात्तमसेव रजसाप्यन्यथामतेः, सत्त्वेनेव रजसाऽपि यथामतेश्च, दृष्टत्वेन विरुद्धार्थत्वाच्च नैवशब्दयोर्मूले यथाश्रुतसंबन्धः किन्तु भिन्नक्रमतयेति भावेन तत्पक्षे तयोर्वैयर्थ्यं तद्व्यावर्त्योपदर्शनेन परिहरति मिश्र इति ॥ अन्यथैवेत्युक्तमिति । एतच्च वक्ष्यमाणभिन्नपदत्वसिद्धवत्कारेणैवोक्तमित्यवधेयम् । योग्यताद्यर्थकयथाशब्दस्य मतिशब्देनाव्ययीभावसमासे योग्यतादेरेव सत्त्वगुणजन्यत्वप्राप्त्या सम्यङ्मतेस्तदलाभादव्ययीभावश्चेति तस्याव्ययसंज्ञायामव्ययादाप्सुप इति सुब्लोपप्रसङ्गेन विभक्तिश्रवणानुपपत्तेश्च समासपक्षं परित्यज्य भिन्नपदतामाश्रित्य तत्रापि सादृश्यार्थताया बाधितत्वात् मतेः सम्यक्त्वसमर्पकपदाभावेन सम्यङ्मतेः

सत्त्वगुणजन्यत्वासिद्धेश्च तत्सिद्ध्यर्थं यथापदं सम्यगर्थतया व्याचष्टे **यथेत्यादि** । 'निवृत्तिमार्गः कथित आदौ भगवता यथे'त्यादौ तद्दर्शनादिति भावः ॥ **इत्यादि द्रष्टव्यमिति** । रजोगुण एकत्रैव धर्मिणि विरुद्धाकारावगाहिनोः स्वस्वविषये प्रवृत्तिं प्रतिबध्य तयोर्गुणान्दोषांश्चाच्छाद्य मिश्रज्ञानमुत्पादयति । सत्त्वगुणस्त्वाभासान् दोषान्प्रकाश्य तत्र चेतःप्रवृत्तिं प्रतिबध्य प्रमाणैर्यथार्थमेव ज्ञानमुत्पादयतीत्यस्यार्थस्यादिपदेन परिग्रहः ।

प०— **इत्यादीति** । गीतायामन्तिमेऽध्याये 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः । प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपीति प्रतिज्ञापूर्वकं ज्ञानकर्मकर्तॄणां सात्त्विकराजसतामसभेदेन प्रत्येकं त्रैविध्योक्तेरिति भावः । एवकारयोरन्वयं दर्शयन्नेव कृत्यं व्यनक्ति **मिश्रज्ञान इत्यादिना** । अव्ययीभावसमासे विसर्गो न युक्त इत्यत आह **भिन्नं पदमिति** । ननु यदीत्यादिना कृतचोद्यस्य कथं तमसाऽन्यथैव मतिरित्यनेन निरास इत्यत आह **तमोगुण इति । आभासानां** प्रमाणाभासानामित्यर्थः ॥ **इत्यादीति** । रजोगुणः प्रमाणेष्वेव चेतःप्रवृत्तिं प्रतिबध्याऽऽभासेषु दोषानाच्छाद्य प्रमाणाभासानां सम्यग्बुद्धिमुत्पाद्य मिश्रज्ञानं जनयति । सत्वगुणः प्रमाणेष्वेव चेतःप्रवृत्तिमुत्पाद्य आभासेषु दोषान् व्यक्तीकृत्य यथावन्मतिं जनयतीत्येवं ज्ञेयमित्यर्थः ।

या०— 'ज्ञानं कर्म च कर्ता चे'त्यस्य 'त्रिधैव गुणभेदत' इत्युत्तरं वाक्यं तेन प्रकृतसिद्धिरिति ज्ञातव्यम् । **भिन्नपदमिति** । अन्यथा यथामतीति स्यादिति भावः ॥ **इत्यादीति** । रजोगुण एकत्रैव धर्मिणि विरुद्धाकारावगाहिनोः प्रमाणतदभासयोः स्वविषये प्रवृत्तिं प्रतिबध्य तयोर्गुणान्दोषाभावांश्चाच्छाद्य संशयरूपं ज्ञानमुत्पादयति । सत्त्वगुणस्तु आभासानां दोषान्प्रकाश्य तत्र चेतःप्रवृत्तिं प्रतिबध्य प्रमाणैर्यथार्थज्ञानमेवोत्पादयतीति द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

सु०— **सम्यग्ज्ञानं सत्त्वगुणेन भवतीत्युक्तम् । तस्य मुक्तेषु तावदपवादमाह** गुणेति ।

अनु०— गुणातीता विमुक्तानां मतिः शुद्धचितिर्यतः ॥
सम्यगेवाथ नित्या च

यद्यपि विमुक्तानां मतिः सम्यगेव अथापि गुणातीता सत्त्वजन्या न भवति । कुतः शुद्धचितिः नित्या च यतः । जडं हि कुतश्चिज्जायते न चेतनम् । तथाऽनित्यमेव न नित्यम् । दैत्यानां स्वरूपज्ञानेष्वविद्यमानं सम्यक्त्वं तर्हि कथमित्यतः शुद्धेत्युक्तम् । स्वाभाविकदोषरहितेत्यर्थः ।

स्वरूपोपाधिगतदोषनिबन्धनं हि दैत्यानां ज्ञानानामसम्यक्त्वम् । करणनिमित्तो ज्ञानानां विषयनियमो वैशद्यभेदश्च । तत्र यदि मुक्तानां ज्ञानं नित्यं तर्हि निर्विषयं वा स्यात् सर्वविषयं वा । एवं वैशद्येऽपीति । तत्राह तत्तदिति ।

तत्तन्माहात्म्ययोगतः ॥
बहुला चातिविशदा

तेषां तेषां माहात्म्यं योग्यतारूपं तदेव योगो निमित्तं ततस्तदनुसारेण (बहुल) बहुलार्थविषयिण्यतिविशदा च ।

शे०— भगवदवतारसूत्रकृज्ज्ञान एवोक्तस्यापवादे वक्तव्ये तदधीनमुक्तादिज्ञानेष्वपवादकथनं कैमुत्यार्थमित्याशयेनाह **तस्य मुक्तेषु तावदिति** । स्पष्टा चेत्यादिना श्रीदेव्यादिमतावप्युत्तरत्रापवादकथनात्तावच्छब्दः ॥ **शुद्धचितिरित्यादि** । अनेन शुद्धचितित्वं नित्यत्वं चेति हेतुद्वयमुक्तं भवति । तत्राद्यहेतुमुपपादयति **जडं हीति** । द्वितीयमुपपादयति **तथेति** । कुतश्चिज्जायत इति प्रतिज्ञाद्वये शेषः । ननु जडं हि कुतश्चिज्जायते न चेतनमित्युक्तरीत्या चितित्वमात्रेणैव मुक्तमतेः सत्त्वगुणजन्यत्वाभावसिद्ध्योक्तापवादसिद्धेः किमिति शुद्धत्वेन चितेर्विशेषणम् । न च तस्या याथार्थ्योपपादनार्थत्वान्नानर्थकमिदमिति वाच्यम् । चितित्वमात्रेणैव तत्सिद्धिसंभवेनास्य तादर्थ्यायोगादित्यतश्चितित्वमात्रस्य तदसाधकत्वात्तेन तदसिद्ध्या याथार्थ्योपपादनाय शुद्धत्वविशेषणस्यार्थवत्त्वादिति भावेन चेतनत्वमात्रस्य तदसाधकत्वव्युत्पादनपूर्वकं तत्साधकतया शुद्धत्वं व्यापारयति **दैत्यानामिति** ॥ **तर्हि कथं सम्यक्त्वमिति** । सत्त्वगुणाजन्यत्वे मुक्तमतेः सम्यक्त्वं कथमित्यर्थः । ननु चेतनत्वमात्रेण तदस्त्वित्यत उक्तं **दैत्यादीनां स्वरूपज्ञानेष्वविद्यमानमिति** । यदि मुक्तमतेश्चेतनत्वमात्रेण सत्त्वगुणजन्यत्वाभावेऽपि याथार्थ्यं तर्ह्यविशेषाद्दैत्यादीनां स्वरूपज्ञानस्यापि चेतनत्वाद्याथार्थ्यं स्यात् । न चैतदस्ति । अतो न चेतनत्वेन मुक्तमतेर्याथार्थ्यसिद्धिरिति भावः । ननु मुक्तमतेः कथं शुद्धत्वोक्त्याऽपि याथार्थ्यसिद्धिरित्यतस्तद्व्याचष्टे **स्वाभाविकेति** । दैत्यानां स्वरूपज्ञाने बाह्यदोषराहित्यस्य सत्वात्तस्यापि सम्यक्त्ववारणाय **स्वाभाविकेत्युक्तम्** । तथाच शुद्धत्वेन स्वतस्त्वापवादकदोषरहितत्वलाभात्तदप्रामाण्यशङ्कायां निरस्तायां स्वत एव तद्याथार्थ्यसिद्धिरिति भावः । स्वाभाविकदोषराहित्यस्याप्रयोजकत्वात् सम्यक्त्वासाधकत्वमाशङ्क्य व्यतिरेकव्याप्त्युपदर्शनेन तत्परिहरति **स्वरूपेति** । शङ्कते **करणनिमित्त इति** । यत्सन्निकृष्टकरणेन यज्ज्ञानमुत्पद्यते स तस्य विषय इति व्यवस्थाश्रयणादिति भावः ॥ **वैशद्यभेद इति** । रेखोपरेखाद्यशेषविशेषविषयकत्वमित्यर्थः ॥ **एवं वैशद्येऽपीति** । यदि मुक्तानां ज्ञानं नित्यं स्यात्तर्ह्यविशदं वा स्यादतिविशदमेव वा स्यादितिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

स० शङ्कते **करणेति** ॥ **एवं वैशद्येऽपीति** । यदि मुक्तानां ज्ञानं नित्यं स्यात् तर्ह्यतिविशदं वा स्यात् अविशदमेव वा स्यादित्यर्थः ।

प०— विधेयत्वे प्रकृतासङ्गतिरित्यत आह **यद्यपीति** ॥ **अनित्यमेवेति** । कुतश्चिज्जायत इत्यनुकर्षः । उत्तरवाक्यमवतारयितुं शङ्कामाह **करणनिमित्त इति** । यत्सन्निकृष्टेनेत्यादिना विषयलक्षणस्य जिज्ञासासूत्रेऽन्यथाख्यातिवादेऽभिधानादिति भावः ॥ **वैशद्यभेदश्चेति** । प्रत्यक्षजन्यस्य वैशद्यं दृष्टं विषयगतरेखोपरेखादेरपि विषयीकरणात् अनुमानजातस्य च तदभावादिति भावः ॥ **सर्वविषयं वेति** । विशेषविषयनियामकादिति भावः ॥ **एवं वैशद्येपीति** । अविशदं वा सर्वथा विशदं वा स्यादित्यर्थः ।

या०—शङ्कते **करणनिमित्त इति** । यत्सन्निकृष्टेन करणेन यज्ज्ञानमुत्पद्यते स तस्य विषय इति व्यवस्थाऽऽश्रयणादिति भावः ॥ **वैशद्यभेद इति** । रेखोपरेखादिविशेषविषयकत्वभेद इत्यर्थः । करणं यथा यथा स्वच्छं तथा तथा रेखोपरेखादिविशेषविषयकं ज्ञानं भवतीति भावः ॥ **एवं वैशद्येऽपीति** । अविशदं वा स्यात्सर्वत्र विशदं वा स्यादित्यापादनीयमित्यर्थः ।

श्री०— तत्सन्निकृष्टकरणजन्यत्वाभावेऽपि तद्विषयकत्वाङ्गीकारे दोषमाह **सर्वविषयं वेति** । असन्निकृष्टकरणजन्यत्वाविशेषादित्यर्थः ।

सु०— **श्रीदेव्यामप्युक्तस्यापवादमाह** स्पष्टा चेति ।

अनु०— स्पष्टा चैव श्रियो मतिः ॥

महाशुद्धचितित्वेन

श्रियो मतिश्च सम्यक्त्वेऽपि गुणातीतेति संबन्धः । महाशुद्धचितित्वेनेति पूर्ववदेव तत्र हेतुः । महच्छब्देन कदाऽपि (बाह्य)दोषसंबन्धो नास्तीत्युच्यते । स्पष्टैवेति मुक्तमतेरप्यतिशयेन विशदेत्यर्थः । एतदपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

भगवज्ज्ञानेऽप्यपवादमाह ततोऽपीति ।

ततोप्यतिमहाच्चितिः ॥

अशेषोरुविशेषणामतिस्पष्टतया दृशिः ॥

नित्यमेकप्रकारा च नारायणमतिः परा ॥

सूर्यप्रभावदखिलम् भासयन्ती निरन्तरा ॥

निर्लेपा वीतदोषा च नित्यमेवाविकारिणी ॥

नारायणमतिश्च सम्यक्त्वेऽपि परा गुणेभ्य इति शेषः । तत्र **पूर्ववदेव हेतुः** । ततः श्रियोऽप्यतिशयेन महाशुद्धचितिः । **विशिष्यन्त इति विशेषाः पदार्थाः** । **अशेषाणामुरूणामनन्तानां विशेषाणां** दृशिर्विषयीकारिणी । अतिस्पष्टतयाऽशेषपदार्थविषयेत्येतदपि **बहुला चातिविशदेतिवद्व्याख्येयम्** । दृशिः साक्षात्कार इति वा । **नित्यमेकप्रकारेत्युत्पत्तिविनाशरहितेत्ययमपि** गुणातीतत्वे हेतुः । **केचिदेकमेवेश्वरज्ञानमित्याश्रिताः** । अपरे त्वनेकानीति । तद्विवेकार्थमुक्तं निरन्तरा **निर्भेदेति** । तर्हि किं तेषु तेषु पदार्थेषु ज्ञातेषु विक्रियते नेत्याह नित्यमविकारिण्येवेति । कथं तर्हि तत्तद्विषयीकरणमित्यत उक्तम् ...येति । यथा सूर्यप्रभा स्वयं **निर्विकाराऽपि तांस्तान्प्राप्तान्विषयान्प्रकाशयति तथेयमपीत्यर्थः** । अत्र च **विशेष एव निर्वाहकः** । अत एवैकेत्यनुक्त्वा निरन्तरेत्युक्तम् । **निर्लेपा** वीतदोषा चेति शुद्धत्वव्याख्यानम् । लेपः **कर्मसंबन्धः** । महच्छब्दव्याख्यानं **पूर्ववत्** । यद्वा **नित्यमेवेति तदर्थमत्रापि** योज्यम् । **परा स्वतन्त्रेत्यतिशब्दस्य** व्याख्यानत्वेनापि व्याख्येयम् । **अत एव तत्तन्त्रत्वाच्चेति** वक्ष्यति ।

शे० — **उक्तस्येति** । सम्यग्ज्ञानं सत्त्वगुणेन भवतीत्युक्तस्येत्यर्थः । चैवशब्दयोर्विरुद्धार्थतयैकत्र संबन्धासंभवात् स्पष्टा चैवेत्यत्र यथाश्रुतमेव शब्दसंबन्धमभ्युपगम्य चशब्दं भिन्नक्रमतया योजयति **श्रियो मतिश्चेति** ॥ **पूर्ववदेवेति** । मुक्तमतेर्गुणातीतत्वे शुद्धचितित्वस्येव श्रियो मतेर्गुणातीतत्वे महाशुद्धचितित्वस्य हेतुत्वव्युत्पादनप्रकारो द्रष्टव्य इत्यर्थः । चितित्वमात्रमेव पूर्ववत्तन्मतेर्गुणातीतत्वहेतुरन्यद्याथार्थ्यापवादकदोषनिरासायेति विशेषणकृत्यमपि तद्वदेव द्रष्टव्यमिति भावः । शुद्धत्वमात्रेणैव पूर्ववत्तन्निरासिसिद्धेर्महदिति विशेषणवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य स्वभाविकदोषराहित्यस्य शुद्धत्वविशेषणेन लाभेऽपि बाह्यदोषसंबन्धस्य कदाऽप्यभावात्तल्लाभाय महदिति विशेषणमित्याशयेन तत्परतया महच्छब्दं योजयति **महच्छब्देनेति** । इदं च स्वरूपकथनार्थमिति ज्ञेयम् । स्पष्टैवेत्येवशब्दवैयर्थ्यमाशङ्क्य तत्तात्पर्यकथनेन परिहरति **स्पष्टैवेतीति** ॥ **एतदपीति** । स्पष्टैवेत्येतदपि पूर्ववद् 'बहुला चातिविशदे'तिवद्व्याख्येयमित्यर्थः । करणनिमित्तकत्वाद्वैशद्यभेदस्य लक्ष्मीज्ञानस्य स न स्यादित्याशङ्क्य नित्यत्वेऽपि तद्योग्यतानुसारेणातिविशदत्वस्योपपत्तिरिति व्याख्येयमित्याशयः ।

अपवादमिति । उक्तस्येति शेषः ॥ **पूर्ववदेवेति** । यथा शुद्धचित्त्वं मुक्तमतेर्गुणातीतत्वे हेतुर्यथा वा महाशुद्धचितित्वं श्रियो मतेर्गुणातीतत्वे हेतुस्तथा ततोऽप्यतिमहाशुद्धचितित्वं भगवन्मतेर्गुणातीतत्वे हेतुरित्यर्थः । गृहीतग्राहिणां ज्ञानानामित्यादाविव प्रकृत्यर्थस्याविवक्षया विषयीकारित्वमत्र दृशिरित्यस्यार्थ इत्याशयेनाह **दृशिर्विषयीकारिणीति** ॥ **इतिवद्व्याख्येयमिति** । ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वे विषयनियमो वैशद्यभेदश्च न स्यात् । तस्य करणनिमित्तकतया नित्येश्वरज्ञाने तदयोगादित्याशङ्क्य

तन्माहात्म्ययोग्यतया तदुपपत्तिरिति व्याख्येयमित्यर्थः । दृशिरित्यत्र प्रकृत्यर्थस्याविवक्षाऽऽश्रयणीया भवतीत्यपरितोषादाह **दृशिः साक्षात्कार इति वेति** ॥ **विक्रियत इति** । तत्तत्पदार्थविषयकत्वेनेति शेषः ।

ननु दृष्टान्तमात्रस्यानिर्णायकत्वात्सविषयकत्वस्वाभाव्याद्भगवन्मतेस्तदा तदा प्राप्ततत्तद्वस्तुविषयकत्वरूपविशेषाणां तत्रोत्पत्त्यवश्यम्भावेन तदभिन्नाया मतेर्न निर्विकारत्वम् । अन्यथेदानीमेतद्विषया भगवन्मतिरिति कादाचित्कव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात् इत्यत आह **अत्र चेति** । भगवन्मतेस्तदा तदा प्राप्ततत्तद्वस्तुविषयकत्वस्वाभाव्येऽपि निर्विकारत्व इत्यर्थः । चशब्देन श्रीमुक्तमत्योः संग्रहः । विशेषशब्दश्च शक्तिव्यक्त्यात्मकत्वरूपावस्थाविशेषवचनः । अयमर्थः । स्यादयं दोषो यदीश्वरादिमतिषु कादाचित्कव्यवहारास्पदानां तत्तद्वस्तुविषयकत्वरूपविशेषाणां तदा तदोत्पत्तिरिति स्यात् । न चैवम् । किं नाम शक्त्यात्मना पूर्वं विद्यमानानामेव तेषां तदा तदा व्यक्त्योक्तव्यवहारास्पदत्वमिति । ननु शक्तिव्यक्त्योरपि परस्परमभेदात्कथमेतदपीत्यत्राप्येतदेवोत्तरम् ॥ **अत्र चेति** । शक्तिव्यक्त्योरभेदे-चेत्यर्थः । **विशेषः** अभेदेऽपि भेदकार्यसंपादनक्षमो विशेष एव निर्वाहक इत्यर्थः । भवेदेतद्यदि विशेषोऽपि ग्रन्थकृत्संमत इति स्यात् । तदेव कुतः सिद्धमित्यत आह **अत एवेति** । विशेषस्य ग्रन्थकृत्संमतत्वादेवेत्यर्थः । यद्वा विशेषसूचनार्थमेवेत्यर्थः । नित्यमविकारिण्येवाखिलं भासयन्तीत्यनेन भेदकार्यमुपदर्श्य तत्कार्यकारकतया प्रसक्तं भेदं प्रतिषेद्धुं **निरन्तरेत्युक्तम्** । अन्यथैकैवेत्येवावक्ष्यदित्यर्थः । केचित्तु 'नैकस्या भगवन्मतेरनेकविषयत्वं तस्य भेदसाध्यत्वादित्यतो भेदाभावेऽपि तत्प्रतिनिधिविशेषसद्भावात्तद्बलेनैकस्या अपि भगवन्मतेरनेकविषयत्वमुपपन्नमेवेत्याह **अत्र चेति** । एकस्यानेकविषयत्वे चेत्यर्थः । चस्त्वर्थः ॥ **अत एवेति** । भेदाभावेऽपि तत्कार्यनिर्वाहकविशेषाभ्युपगमादेवेत्यर्थ' इत्याहुः । अन्ये तु 'नन्वेतावता ज्ञानानेकत्वपक्षोऽभ्युपगतः स्यात् । न चासौ संभवति । अनेकत्वस्य भेदव्याप्तत्वेन भेदस्यापि तथा सति प्रसङ्गात्तस्य च प्रमाणविरुद्धत्वात् इत्यत आह **अत्र चेति** । ईश्वरज्ञानस्य भेदं विनाऽप्यनेकत्वे इत्यर्थः । ननु भवेदेवं यदीश्वरज्ञानानेकत्वं ग्रन्थकृत्संमतं स्यात् । तत्रैव किं नियामकमित्यत आह **अत एवेति** । ईश्वरज्ञानस्यानेकत्वाभावे एकेत्येव ब्रूयान्न तु निर्भेदेति । तथाऽनुक्त्या निर्भेदेत्युक्त्या च ग्रन्थकृतोऽप्येतत्संमतमिति ज्ञायत इत्यर्थ' इत्याहुः । 'एकेत्युक्तौ बहुत्वानापत्त्या तत्प्रयोजकभेदस्याप्यप्रसक्ततया तन्निरासानुपपत्तेरखिलं भासयन्तीति बहुत्वप्रयोजकभेदकार्यमभिधाय निरन्तरेति तन्निराकरणात्तत्प्रयोजकभेदप्रतिनिधिविशेषाङ्गीकारो ज्ञायत इत्यर्थ इत्यप्याहुः ।

ननु भगवन्मतेरतिमहाशुद्धचितित्वप्रतिपादकेन ततोऽप्यतिमहाचितिरिति विशेषणेनैव शुद्धत्वकथनात् तत्प्रतिपादकस्य निर्लेपेत्यादेः पौनरुक्त्यमित्यतो व्याख्यानव्याख्येयभावान्न तदित्याशयेनाह **निर्लेपेत्यादि**। ननु वीतदोषेत्यस्य भवतु तद्व्याख्यानत्वं निर्लेपेत्यस्य तु कथमित्यतो लेपपदस्य पुण्यपापरूपकर्मसंबन्धपरत्वेन दोषवाचकत्वात्तस्यापि शुद्धत्वव्याख्यानत्वोपपत्तिरित्याशयेन लेपपदार्थमाह **लेप इति**। ननु निर्लेपा वीतदोषा चेत्यनेन ततोऽपीत्येतत्पूर्ववाक्योक्तशुद्धत्वस्य व्याख्यानेऽपि तत्रोक्तमहत्त्वस्याव्याख्यानान्नास्य पूर्वेण व्याख्यानव्याख्येयभावो युक्त इत्यतो महाशुद्धचितित्वेनेत्यत्रत्यमहच्छब्दव्याख्यानस्यैव ततोऽप्यतिमहाशुद्धचितिरित्यत्रत्यमहच्छब्दव्याख्यानत्वसंभवान्न पुनस्तदव्याख्यानं दोषायेत्याशयेनाह **महच्छब्देति**। अत्र पक्षे कस्यचित्पूर्वं व्याख्यानं कस्यचिदेव त्विदमिति वैचित्र्यमाश्रयणीयं भवतीत्यरुच्या पक्षान्तरमाह **यद्वेति**। **तदर्थं** महच्छब्दव्याख्यानार्थं नित्यमेवेतिपदमत्रापि निर्लेपा वीतदोषा चेत्यत्रापि योज्यम्। न केवलमविकारिणीत्यत्रैव नित्यमिति संबध्यते किन्तु निर्लेपेत्यादावपीत्यपिशब्दार्थः। ततश्च, ततोऽप्यतिमहाचितिरिति पूर्ववाक्योक्तमहत्त्वस्य नित्यमेवेत्यनेन, शुद्धत्वस्य च निर्लेपा वीतदोषा चेत्यनेन, व्याख्यानान्न व्याख्यानव्याख्येयभावानुपपत्तिरिति भावः। यद्वा महच्छब्दार्थभूतकदाऽपिबाह्यदोषसंबन्धाभावान्तर्गतकदाऽपीत्यंशस्यात्रानुक्तेः कथं व्याख्यानव्याख्येयभाव इत्यत आह **यद्वेति**। **तदर्थं** महच्छब्दव्याख्यानोपपादनार्थं नित्यपदस्यान्वयानन्वयाभ्यां यद्वेति पक्षान्तरोक्तिरिति ध्येयम्। तथाऽप्यतिमहाशुद्धचितिरित्यत्रत्यातिशब्दस्याव्याख्यानान्न व्याख्यानव्याख्येयभावः संभवतीत्यत आह **परा स्वतन्त्रेतीति**। न केवलं परेत्यस्य भगवन्मतेर्गुणातीतत्वोपपादकत्वं किं त्वतिमहाचितिरित्यत्रत्यातिशब्दार्थकथनत्वमपीत्यपिशब्दार्थः। अत एवेतीश्वरज्ञानस्यातिशब्देन स्वातन्त्र्यस्योक्तत्वादेवेत्यर्थः॥ **वक्ष्यति** लक्ष्मीज्ञान इति शेषः।

म०— **पूर्ववदेवेति**। शुद्धचितिरित्यस्य यथा गुणातीतत्वे हेतुत्वमुपपादितं यद्वदित्यर्थः। **एतदपीति** स्पष्टा चैवेत्येतदपि पूर्वव'द्बहुला चातिविशदा चे'तिपूर्ववत् व्याख्येयमित्यर्थः। लक्ष्मीज्ञानस्य नित्यत्वे विषयनियमवैशद्ये न स्यातामित्याशङ्क्य तद्योग्यतानुसारेण लक्ष्मीज्ञानस्यातिविशदत्वस्य चशब्दोक्तस्य बहुलार्थविषयत्वस्य चोपपत्तिरिति व्याख्येयमिति भावः। **पूर्ववदेवेति**। शुद्धचितियेत इत्येतद्वत् ततोप्यतिमहाचितिरिति गुणातीतत्वे हेतुरित्यर्थः। **अतिस्पष्टतयेति** ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वे विषयनियमो वैशद्यभेदश्च न स्यात् इत्यत्र तात्पर्यम्। तद्योग्यतया तदुपपत्तिरिति व्याख्येयमित्यर्थः। न चैकस्यानेकविषयत्वं कथम्। तस्य भेदनिमित्तत्वादित्यतः भेदाभावेपि तत्प्रतिनिधिविशेषबलेनैकस्या अपि भगवन्मतेः अनेकविषयत्वमुपपन्नमित्याह **अत्र चेति**। एकस्यानेकविषयत्वे चेत्यर्थः। चस्त्वर्थे। **अत एवेति**। भेदकार्यनिर्वाहकविशेषाभ्युपगमादेवेत्यर्थः। यद्वा

नन्वेतावता ज्ञानानेकत्वपक्षोऽभ्युपगतः स्यात् । स चानुपपन्नः अनेकत्वस्य भेदव्याप्तत्वेन भेदाङ्गीकारापत्तेः तस्य च प्रमाणविरुद्धत्वादित्यत आह **अत्र चेति** । ईश्वरज्ञानस्य भेदं विनाप्यनेकत्वरूपार्थ इत्यर्थः । नन्वीश्वरज्ञानानेकत्वस्य ग्रन्थकृदभिमतौ किं मानमित्यत आह **अत एवेति** । ईश्वरज्ञानस्यानेकत्वाभावे एकेत्येव प्रब्रूयात् । तथानुक्त्यैवैतज्ज्ञायत इत्यर्थः । ननु महाशुद्धचितित्वस्य ततोऽप्यतिमहाचितिरित्यनेनोक्तत्वात् निर्लेपा वीतदोषा चेत्यनेन तदुक्तौ पौनरुक्त्यमित्यतो व्याख्यानव्याख्येयभावान्न दोष इत्याह **निर्लेपेत्यादिना** । ननु निर्लेपा वीतदोषा चेत्यनेन शुद्धत्वव्याख्यानेपि तत्रोक्तस्य महेत्यस्याव्याख्यानात् न व्याख्यानव्याख्येयभाव इत्यत आह **महच्छब्दव्याख्यानं पूर्ववदेवेतीति** । महाशुद्धचितित्वेनेत्यत्र महच्छब्दे यद्व्याख्यानं तदेव ततोऽप्यतिमहाचितिरित्यत्र महच्छब्दव्याख्यानमिति न पुनस्तद्व्याख्यानमिति भावः । **नित्यमेवेति** । **तदर्थं** महच्छब्दव्याख्यानार्थं नित्यमेवेति पदं निर्लेपा वीतदोषा चेत्यत्रापि योज्यम् । न केवलमविकारिणीत्यत्रैव नित्यमिति संबध्यते किन्तु निर्लेपेत्यादावपीत्यपि शब्दार्थः । अयं भावः । व्याख्यानव्याख्येयभावेन पौनरुक्त्यपरिहारो युक्तः । ततोऽप्यतिमहाचितिरिति पूर्वमुक्तं इदानीं च नित्यं निर्लेपा वीतदोषा चेति व्याख्यानव्याख्येयभावस्योपपन्नत्वात् । ननु महच्छब्दार्थभूतकदापिबद्धदोषसंबन्धातीतत्वान्तर्गतकदापीत्यस्यात्रानुक्तेः कथं व्याख्यानव्याख्येयभाव इत्यत आह **यद्वेति** ॥ **तदर्थं** महच्छब्दोपपादनार्थम् । नित्यपदस्यान्वयानन्वयाभ्यां यद्वेति पक्षान्तरत्वोक्तिरिति ध्येयम् । ततोऽप्यतिमहाचितिरित्यत्रत्यातिशब्दार्थाकथनात् कथं व्याख्यानव्याख्येयभावस्तत्राह **परेति** । न केवलं परेत्येतस्य भगवन्मतेर्गुणातीतत्वप्रतिपादकत्वं किं नामातिमहाचितिरित्यत्रातिशब्दव्याख्यानत्वमपीत्यपिशब्दार्थः । **अत एवेति** । ईश्वरज्ञानस्यातिशब्देन स्वातन्त्र्यस्योक्तत्वादेवेत्यर्थः । लक्ष्मीज्ञान इति शेषः ।

प० **गुणातीतेति** । सत्त्वगुणजन्या नेति तदर्थः प्रागेवोक्त इति भावः । कुतो न जायत इत्यत आह **महाशुद्धेति** । जडमनित्यं च कुतश्चिज्जायते स्वरूपचेतनात्मकं नित्यं चाश्रियो ज्ञानं कथं जायेत इति चेतनत्वं नित्यत्वं चेतिद्वयं चेतिपदलब्धं तत्र हेतुरित्यर्थः । दैत्यरक्षःप्रभृतीनां स्वरूपज्ञानेऽविद्यमानं सम्यक्त्वं श्रीज्ञाने कथमित्यतः शुद्धेत्युक्तम् । स्वाभाविकदोषरहितेत्यर्थः । इति **पूर्ववदेव** व्याख्येयमिति भावः ॥ **एतदपीति** । ननु स्पष्टैवेत्यस्यातिविशदैवेत्यर्थः तत्र वैशद्यविषयनियमयोः यत्सन्निकृष्टकरणेनेत्युक्त्या करणनिमित्तत्वात् कथंश्रियश्चितिरजन्यापि विशदैवेत्युच्यत इत्यतः तन्माहात्म्ययोगत इत्येतदत्राप्याकृष्य तदुपपादकत्वेन व्याख्येयमित्यर्थः ॥ **परा गुणेभ्य इति** । गुणजन्या नेत्यर्थः । महाशुद्धचितिरित्यनन्तरमितिशब्दोऽध्याहार्यः ॥ तथात्वे इति तत्र पूर्ववदेवहेतुरित्यन्वयः श्लिष्टो भवति । व्याख्यातप्रायमेतत् ॥ **इतिवद्व्याख्येयमिति** । वैशद्यविषयनियमयोः

करणनिमित्तत्वदर्शनेपि यथा मुक्तज्ञानानां नित्यमाहात्म्ययोगत इत्यनेन बह्वर्थविषयकत्वं वैशद्यं चोपपादितं अत्रापि तथोपपादनं कार्यमित्यर्थः । **गुणातीतत्व इति** । गुणाजन्यत्व इत्यर्थः ॥ **विक्रियत इति** । तत्तदाकारतया मायावादमत इव विकारवत्किमित्यर्थः । ननु निर्भेदज्ञानस्याविकारिणस्तदातदा प्राप्तानेकपदार्थविषयकत्वं कथमित्यत आह **अत्र च विशेष एवेति** । ज्ञानगतसामर्थ्यलक्षणविशेष एव भेदप्रतिनिधितया भेदकार्यनिर्वाहक इत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । विशेषनिर्वाह्यत्वसूचनार्थत्वादेवैकाऽखण्डेत्यनुक्त्वा निरन्तरा निर्भेदेत्युक्त्या भेदप्रतिनिधिविशेषः सूचित इति भावः । अपौनरुक्त्यायाह **इति शुद्धत्वव्याख्यानमिति पूर्ववदिति** । कदापि बाह्यदोषसंबन्धो नेति वक्तुं महच्छब्दप्रयोग इति भावः ॥ **नित्यमेवेति** । नित्यमेवेति पदद्वयं न केवलमविकारिणीत्यत्रान्वेति किन्तु **तदर्थं** महच्छब्दव्याख्यानार्थं **अत्रापि** वीतदोष इत्यत्रापि योज्यमित्यर्थः । तथाच निर्लेपेति शुद्धत्वव्याख्यानम् । नित्यमेव वीतदोषेति महच्छब्दव्याख्यानमिति भावः । यद्वा नित्यमेवेत्येतत्तदर्थंदोषसंबन्धस्य सार्वकालिकत्वार्थमत्रापि महच्छब्देऽपि योज्यमित्यर्थः ॥ **व्याख्यानत्वेनापीति** । न केवलं गुणेभ्यः परेति गुणातीतत्वं व्याख्यानत्वेनेत्यपेरर्थः ।

या० — पूर्ववद्व्याख्येयमिति । करणनिमित्तत्वाद्वैशद्यभेदस्य श्रीज्ञानस्य नित्यत्वे स न स्यादित्याशङ्कानिवर्तकतया तन्माहात्म्ययोगत इत्यस्याप्यनुवृत्तिं कृत्वा पूर्ववदुपपादनीयमित्यर्थः ॥ **इतिवद्व्याख्येयमिति** । उक्तशङ्कापरिहारस्तत्र यथा माहात्म्ययोगत इत्यनेन कृतस्तथाऽत्रापि तदनुवर्त्य कर्तव्य इत्यर्थः ॥ **विक्रियत इति** । तत्तत्पदार्थविषयकत्वनेति शेषः ॥ **निर्विकाराऽपीति** । स्वप्रकाश्यवस्तुकृतविशेषशून्याऽपीत्यर्थः । ननु तथेयमपीत्ययुक्तम् । स्वभावतो निर्विषयकत्वेन तत्र प्रकाश्यवस्तुकृतविशेषानुत्पत्तावपि भगवन्मतेः सविषयकत्वस्वाभाव्यात्तदा तदा प्राप्ततत्तद्वस्तुविषयकत्वरूपविशेषाणां तत्रोत्पत्त्यवश्यंभावेन तदभिन्नाया मतेर्निर्विकारत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथेदानीमेतद्विषया भगवन्मतिरिति कादाचित्कव्यवहारानुपपत्तिरित्यत आह **अत्र चेति** । चशब्देन श्रीमुक्तमत्योर्ग्रहणम् । भगवन्मतेस्तदा तदा प्राप्ततत्तद्वस्तुविषयकत्वस्वाभाव्येपि निर्विकारत्व इत्यर्थः । **विशेष एवेति** । अत्र विशेषशब्देन शक्तिव्यक्त्यात्मकत्वरूपावस्थाविशेषः । भेदप्रतिनिधिभूतश्चेत्युभावपि विवक्षितौ ॥ ततश्चायमर्थः ॥ स्यादयं दोषो यदि भगवदादिमतौ कादाचित्कव्यवहारास्पदानां तत्तद्वस्तुविषयरूपविशेषाणां तदा तदोत्पत्तिरित्यङ्गीकुर्मः । न चैवम् । किं तु शक्त्यात्मना पूर्वं विद्यमानानामेव तेषां तदा तदा व्यक्त्योक्तव्यवहारास्पदत्वमिति । तत्र शक्तिव्यक्त्योरपि परस्परमभेदात्कथमेतदित्याशङ्कायामभेदेऽपि भेदकार्यकारी विशेष एव निर्वाहकतया वक्तव्य इति ॥ **अत एवेति** । विशेषसूचनार्थमेवेत्यर्थः ।

नित्यमविकारिण्येवाखिलं भासयन्तीत्यनेनोक्तरीत्या भेदकार्यं प्रदर्श्य निरन्तरेत्यनेन तत्र भेदप्रतिषेधे तदुपपादको विशेषस्तत्र कल्पनीय इति सूचितमिति भावः। नन्वेवं वीतदोषेत्यनेन बाह्यदोषसंबन्धाभावस्यापि शुद्धशब्दार्थतया सामान्यतो व्याख्यातत्वेन महच्छब्दवैयर्थ्यमित्यत आह **महच्छब्दव्याख्यानमिति**। न बाह्यदोषसंबन्धाभावमात्रं महच्छब्दार्थः। किं तु तस्य सार्वकालिकत्वमपि। अत एव पूर्वं कदाऽपीत्युक्तमिति भावः॥ **अत्रापीति**। निर्लेपा वीतदोषा चेत्यत्रापीत्यर्थः। तथा च नित्यमेवेत्यनेनासमभिव्याहृतं निर्लेपेत्यादिकं शुद्धत्वव्याख्यानं, तत्समभिव्याहृतं तु महत्वव्याख्यानमिति ज्ञातव्यम्।

सु०— एतानि विशेषणानि लक्ष्मीज्ञानेऽप्यतिदिशति विशेषानिति।

अनु०— विशेषांस्तद्गतांस्त्यक्त्वा प्रायस्तल्लक्षणा श्रियः॥

तद्गतान्**भगवद्गतांस्तानि** लक्षणानि यस्याः सा तथोक्ता। **श्रियो मतिः** प्रतिपत्तव्येति **शेषः। भगवद्गताशेषविशेषविषयीकारित्वं विहायान्यधर्मवती** ज्ञातव्येत्यर्थः। **प्राय इत्युक्तस्य तात्पर्यमाह** तथैवेति।

तथैव स्पष्टताभावात्तत्तन्त्रत्वात्तु केवलं॥

न तादृशी

यथा भगवन्मतेर्निरतिशयस्पष्टत्वं तथैव। केवलं तत्तन्त्रत्वात् **भगवन्मात्राधीनत्वात्**। **अत्र केवलमिति स्वरूपकथनम्। पराधीनत्वादित्येव हेतुः**। तादृशी **भगवन्मतिसदृशी**। **अतः प्राय इत्युक्तमिति** भावः।

शे०— श्रियो मतेर्भगवन्मतिसादृश्याभावे निरतिशयस्पष्टत्वाभावस्येव भगवन्मात्राधीनत्वस्य हेतुत्वमिति भ्रमनिरासायाह **अत्र केवलमितीति**। श्रियो मतेर्भगवन्मात्राधीनत्वमेव न तु हिरण्यगर्भादिज्ञानवत्तदितराधीनत्वमप्यस्तीति वस्तुस्थितिकथनार्थमेव केवलं तत्तन्त्रत्वादिति तस्या भगवन्मात्राधीनत्वमुक्तं न तु तस्या भगवन्मतिसादृश्याभावे तस्य हेतुशरीरप्रविष्टत्वाभिप्रायेण तत्कीर्तनमित्यर्थः। उक्ताभिप्रायेणैव लक्ष्मीज्ञानस्य भगवन्मात्राधीनत्वमुक्तमित्येव किं न स्यात् किं स्वरूपकथनत्वाश्रयणेनेत्यत आह **पराधीनत्वादित्येवेति**। तावतैव श्रीमतेरपराधीनभगवन्मतिसादृश्याभावसमर्थनादिति भावः। अत्र लक्ष्मीज्ञानस्येव भगवज्ज्ञानस्यापि भगवदधीनत्वेन तन्मात्रेण लक्ष्मीज्ञानस्य भगवन्मतिसादृश्याभावसिद्ध्यनुपपत्तेर्भगवदधीनत्वादित्यनुक्त्वा पराधीनत्वादित्युक्तमित्यवधेयम्॥ **अत इति**। श्रीमतेः भगवन्मतिसादृश्याभावादित्यर्थः।

प०— स्वरूपकथनमिति। तत्तन्त्रत्वमात्रस्य 'न तादृशी'त्यत्र हेतुत्वसंभवादिति भावः॥

सु०— लक्ष्मीमतिविशेषणानि मुक्तब्रह्ममतावतिदिशति ब्रह्मणस्त्विति ।

अनु०— ब्रह्मणस्तु प्रायेणैवं श्रियो यथा ॥

ब्रह्मणस्तु मतिः श्रियो यथैवं प्रायः । तथा वैशद्याद्यभावात्प्राय इत्युक्तम् । केवलमित्युक्त्यभावाच्च । अत एव तत्र तदुक्तम् । ब्रह्मण इति विशिष्याभिधाने को हेतुरित्यत आह मुक्तानां त्विति ।

मुक्तानां तु तदन्येषां समुद्रतरलोपमा ॥

विशेषबलेन वृद्धिह्रासवतीत्यर्थः । यथोक्तं अवृद्धिह्रासरूपत्वमित्यादि । मुक्तग्रहणस्य तात्पर्यमाह अग्नीति ।

अग्निज्वालावदेव स्यात्तृतिगानां दशो भवः ॥

अग्निज्वालाया अग्नेरिव संसारिणां दशोऽ**तःकरणाद्भव उत्पत्तिरेव स्यान्न तु व्यक्तिमात्रम्** ॥

शे०— तथेति । लक्ष्मीमतेर्यथा वैशद्यं तथा वैशद्याभावादित्यर्थः । तदुक्तौ निमित्तान्तरमाह **केवलमित्युक्त्यभावाच्चेति** । केवलमित्यनेन यल्लक्ष्मीज्ञानस्य भगवन्मात्राधीनत्वमुक्तं तस्य मुक्तब्रह्ममतावभावाच्च प्राय इत्युक्तमित्यर्थः । तस्य भगवदधीनत्ववल्लक्ष्म्यधीनत्वस्यापि सद्भावेन भगवन्मात्राधीनत्वाभावादिति भावः ॥ **अत एवेति** । मुक्तब्रह्मज्ञानस्य भगवन्मात्राधीनत्वाभावादेवेत्यर्थः । तत्र लक्ष्मीज्ञाने तन्मात्राधीनत्वमित्यर्थः । लक्ष्मीज्ञानस्य भगवन्मात्राधीनत्वोक्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या मुक्तब्रह्मज्ञानस्य तदभावसिद्धेर्युक्ताऽत्र प्राय इत्युक्तिरिति भावः ॥ **विशेषबलेन वृद्धिह्रासवतीत्यर्थ इति** । ननु कथं चतुर्मुखेतरमुक्तमतेर्वृद्धिह्रासवत्त्वं 'गुणदोषैः सुखस्यापि वृद्धिह्रासौ विमुक्तगौ । नृणामि'त्युक्तरीत्या मनुष्याणां सुखपदोपलक्षितज्ञानादेर्मुक्तौ वृद्धिह्रासवत्त्वेऽपि 'सुराणां मुक्तौ तु सुखं क्लृप्तं यथाक्रममि'त्यनेन देवानां मुक्तौ ज्ञानादीनां गुणानां वृद्धिह्रासाभावाभिधानात् । न चात्रापि चतुर्मुखेतरमुक्तमात्रस्य मतेर्न वृद्धिह्रासावुच्येते किंतु मनुष्याणामेवेत्यविरोध इति वाच्यम् । मुक्तानां तु तदन्येषामिति मूलग्रन्थास्वारस्यप्रसङ्गात् । 'समुद्रतरलोपमेति मुक्तरुद्रादिमतेः संकोचविकासप्रकारो दर्शितः । अग्निज्वालावदिति अमुक्तरुद्रादिमतेरेवंरूपत्वातिशयो दर्शित' इति सन्न्यायरत्नावलीविरोधापाताच्चेति चेन्न । उदाहृतग्रन्थद्वयानुरोधेनात्र टीकायां संकोचविकासरूपयोरेव वृद्धिह्रासयोरभिमततया निषिद्धवृद्धिह्रासपरत्वाभावेनाविरोधात् । ज्ञानोत्तरकृतोपासनादिजनितपुण्यातिशयलब्धभोगविशेषभावाभावयोरेव वृद्धिह्रासशब्दार्थतया विवक्षितत्वादविरोधः । 'भोगानां तु विशेषेषु वैचित्र्यं लभ्यते क्वचिदि'ति वचनादित्यप्याहुः । बहुपरिमाणत्वाल्पपरिमाणत्वरूपावेव

वृद्धिह्रासाविहाभिमतौ 'अल्पतेजस्तथैवाल्पं जीवरूपं हि संसृतौ । करोति सुमहत्तेज' इति बृहद्भाष्य-वचनान्न तु प्रसिद्धावित्यविरोध इत्यप्याहुः । तदन्यमुक्तमतेर्वृद्धिह्रासवत्त्वाभ्युपगमे 'न हीयते यत्र गत्वे'ति वृद्ध्याद्यभावप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोध इत्यतस्तस्य प्रायिकतयाऽपि प्रमाणेनैव प्रतिपादनान्न तद्विरोध इति भावेन तत्प्रायिकत्वप्रतिपादकं प्रमाणवाक्यं पठति **यथोक्तमिति** । अत्रोक्तयोरपि वृद्धिह्रासयोः संकोचविकासमात्ररूपत्वेन निषिद्धवृद्धिह्रासरूपत्वाभावान्न कश्चिद्विरोध इति हृदयम् ।

स० प्राय इत्युक्तौ निमित्तान्तरमाह **केवलमित्युक्त्यभावाच्चेति** । केवलमित्यनेन यल्लक्ष्मी-ज्ञानस्य भगवन्मात्राधीनत्वमभिहितं तस्य ब्रह्ममतावभावाच्च प्राय इत्युक्तमिति भावः । तस्य भगवदधीनत्ववत् लक्ष्म्यधीनत्वस्यापि सद्भावेन तन्मात्राधीनत्वस्याभावादिति भावः । **अत एवेति** । ब्रह्म-ज्ञानस्य भगवन्मात्राधीनत्वाभावादेवेत्यर्थः । अत्र लक्ष्मीज्ञाने तन्मात्राधीनत्वमुक्तमित्यर्थः । यदि ब्रह्मज्ञानस्यापि भगवन्मात्राधीनत्वं स्यात् तर्हि लक्ष्मीज्ञानस्योच्यमानं भगवन्मात्राधीनत्वमयुक्तं स्यात् । तथाच तदन्यथानुपपत्त्या ब्रह्मज्ञानस्य तन्मात्राधीनत्वाभावात्प्राय इत्युपपद्यत इति । **विशेषबलेन वृद्धिह्रासवतीत्यर्थ इति** । ननु कथं चतुर्मुखेतरमुक्तमतेर्वृद्धिह्रासवत्त्वं 'गुणदोषैः सुखस्यापि वृद्धिर्ह्रासौ विमुक्तिगौ । नृणामि'त्यनेन मनुष्याणां सुखपदोपलक्षितज्ञानादेर्मुक्तौ वृद्धिर्ह्रासवत्त्वेपि 'सुराणां मुक्तौ तु सुखं क्रमं यथाक्रममित्यनेन देवानां मुक्तौ ज्ञानादेर्वृद्धिर्ह्रासाभावाभिधानात् । न च चतुर्मुखेतरमुक्त-मात्रस्य मतौ वृद्धिर्ह्रासौ नोच्येते किं तु मनुष्याणामेवेति सांप्रतम् । 'समुद्रतरलोपमेति मुक्तरुद्रादि-मतेः सङ्कोचविकासप्रकारो दर्शितः । अग्निज्वालावदित्यमुक्तरुद्रादिमतेरेवंरूपत्वातिशयो दर्शित' इति सन्न्यायरत्नावलीविरोधादिति चेत् सन्न्यायरत्नावल्यनुसारेण सङ्कोचविकासवत्त्वेपि वृद्धिर्ह्रासवत्त्वा-भावेनाविरोधादिति ।

प० — **वैशद्यादीति** । अत्रादिपदेनेश्वरविषये श्रियो मतेरिवाधिकविषयत्वाभावादिति गृह्यते । **केवलमित्युक्तीति** । तस्य भगवन्मात्राधीनत्वार्थपरत्वेन ब्रह्ममतेश्चेशरमोभयाधीनत्वात्तदभिप्रायेण प्राय इत्युक्तमित्यर्थः ॥ **अत एवेति** । ब्रह्ममतिव्यावृत्त्यर्थत्वादेवेत्यर्थः ॥ **तत्रेति** । श्रीप्रकरणे केवल-मित्युक्तमित्यर्थः ॥ अस्मिन्पक्षे न स्वरूपकथनं तदिति भाति । 'समुद्रतरलोपमे'त्यस्य तात्पर्यार्थः **वृद्धिह्रासवतीति** । शक्तिव्यक्त्यात्मना बह्वर्थाल्पविषयिणीत्यर्थः । निर्भेदमतौ कथमेतदित्यत उक्तम् **विशेषबलेनेति** ॥ **यथोक्तमिति** । एतदध्यायान्ते 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चे'ति सूत्रभाष्ये । 'अवृद्धि-र्ह्रासरूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत् । कादाचित्कविशेषस्तु नैव तेषां निषिध्यत' इत्युक्तमित्यर्थः ।

या० — **केवलमित्युक्तीति** । एवमित्यतिदिष्टे तत्तन्त्रत्वादिति ब्रह्ममतिविशेषणे केवलमित्युक्तेर-योग्यतापराहतत्वेनाभावादित्यर्थः । न हि ब्रह्ममतिः केवलं भगवत्तन्त्रा किं तु रमातन्त्राऽपि तथा च

भगवत्तन्त्रत्वरूपविशेषणं केवलमित्युक्तिः। नापि प्रायःपदव्यावर्त्येति भावः। केवलमित्युक्तिर्वचनं यस्येति बहुव्रीहेर्विवक्षितत्वेन कैवल्याभावाचेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ **अत एवेति** । प्रायःपदव्यावर्त्य-प्रदर्शनार्थमेवेत्यर्थः। तथा च स्वरूपकथनार्थमेव तन्न भवतीति भावः ॥ **अवृद्धिह्रासरूपत्वमित्यादीति** । 'अवृद्धिह्रासरूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत् । कादाचित्कविशेषस्तु नैव तेषां निषिध्यत' इति भाष्योदाहृतवचने इदमुक्तमित्यर्थः। इदं च ज्ञानोत्तरकृतोपासनादिजनितपुण्यातिशयलब्धभोग-विशेषभावाभावनिमित्तमिति मन्तव्यम् ।

सु०— भवत्वेवं ज्ञानानां गुणनिमित्तं नानाविधत्वम् । प्रकृते तु किमित्यत आह एवंविधेष्विति ।

अनु० — एवंविधेषु ज्ञानेषु तमसा मुष्टदृष्टयः ॥

ज्ञानेष्वेवंविधेषु सत्सु मुष्टदृष्टयोऽपहृतसम्यग्ज्ञानाः । सम्यग्ज्ञानाभावेऽन्यथादृक्त्वमपि नोपपद्यते । अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्य भ्रांत्युपयोगित्वादित्यत उक्तम् खद्योतेति ।

खद्योतसदृशात्यल्पज्ञानत्वादन्यथादृशः ॥
वदन्ति वादिनो मोक्षं नानामतसमाश्रयात् ॥

यथाऽन्धतमसे खद्योता अपि भयहेतवस्तथा विपर्ययबहुलमल्पं सम्यग्ज्ञानमपि तामसमेव । यथोक्तम् । अतत्त्वार्थवदल्पं चेति । नानामतसमाश्रयान्नाना वदन्तीति योजना । ज्ञानानां गुणवशादनेकविधत्वोपपत्तेस्तमसाऽऽवृता वादिनः प्रमाणावधीरणात्सम्यग्ज्ञानविकला आभासादरणादधिष्ठानसामान्यज्ञानवत्त्वाच्च विपरीतज्ञानिनो मोक्षं नानाविधमाचक्षत इत्यर्थः। कारणैकत्वान्मिथ्याज्ञानेनाप्येकविधेन भाव्यमिति चेन्न । सहकारिवैचित्र्याद्वैचित्र्योपपत्तेः। तदिदमुक्तं नानामतसमाश्रयादिति । मतानां च प्रवाहेणानादित्वमुक्तम् । मूलकारणे तमोगुणेऽपि वैचित्र्याच्च । अत एवोक्तं गुणभेदत इति ।

शे०— **यथोक्तमिति** ॥ **अतत्त्वार्थवदल्पं चेति** । अतत्त्वार्थकल्पनायुक्तं यदल्पं सम्यग्ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतमिति विपर्ययबहुलस्याल्पसम्यग्ज्ञानस्यापि तामसत्वं गीतायामुक्तमित्यर्थः ॥ **प्रमाणावधीरणादिति** । तमोगुणप्रयुक्तप्रमाणविषयकचेतःप्रवृत्तिप्रतिबन्धनिमित्ततदवज्ञानादित्यर्थः ॥ **आभासेति** । तमोगुणप्रयुक्तप्रमाणदोषाच्छादननिमित्तकतदादरणादित्यर्थः। पूर्वेणैव शङ्कापरिहाराद्भाव्ये नानामतसमाश्रयादित्येतद्व्यर्थमित्याशङ्क्य तद्व्यावर्त्यां शङ्कामुत्थापयति **कारणैकत्वादिति** । मिथ्याज्ञान-मूलकारणतमोगुणस्यैकत्वादित्यर्थः ॥ **सहकारीति** । सहकारिभूतानां मतानां वैचित्र्यादित्यर्थः।

नन्वाधुनिकानां मतानां कथं मोक्षविषयकनानाविधभ्रममूलकारणतमोगुणसहकारित्वं सङ्गच्छत इत्यत आह **मतानां चेति** ॥ **उक्तमिति** । 'अनादिकालतो वृत्ता: समया हि प्रवाहत' इत्यादिना समयपाद इति शेषः । अङ्गीकृत्य चेदं मूलकारणे तमोगुणेऽवैचित्र्यं सहकारिवैचित्र्यान्मिथ्याज्ञानवैचित्र्योपपादनं कृतम् । वस्तुतस्तु मूलकारणस्यावैचित्र्यमेवासिद्धमित्याह **मूलकारण इति** ॥ **अत एवोक्तमिति** । अनेन गुणभेदत इति वाक्य सत्त्वरजस्तमोलक्षणगुणभेदत इति, तमोगुणे भेदतोऽवान्तरभेदत इति च द्वेधा व्याख्यातं भवति ।

स० — **अत एवोक्तं गुणभेदत इति** । अनेन गुणभेदत इत्येतत्र केवलं सत्त्वरजस्तमोलक्षणभेदात् नाना वदन्ति किं नाम तमोगुणेऽपि वैलक्षण्यात् नाना वदन्तीत्येवं वाक्यं व्याख्यातं भवति ।

प० भयहेतव इत्यस्यानन्तरमत एव तामसा इति ग्राह्यम् । **अन्धतमस इति** । अवसमन्धेभ्यस्तमस इति समासान्तः ॥ **अतत्त्वेति** । गीतायामन्तिमेऽध्याये 'यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् । अतत्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतमि'ति तामसज्ञानस्वरूपमुक्तमित्यर्थः । अतत्त्वार्थविषयकं यदल्पं सम्यग्ज्ञानं तत्तामसमित्यर्थः । तत्र मोक्षस्वरूपमित्यादेर्व्यवहितत्वाद्बुद्ध्यारोहाय सर्वस्य निष्कृष्टार्थमाह **ज्ञानानामिति** । अवधीरणादनादरणादित्यर्थः । धृञ् अनादर इति धातोः ॥ **सहकारीति** । नानाविधतत्तद्दर्शनरूपसहकारिवैचित्र्यादित्यर्थः । आधुनिकमतानां मोक्षविषयकभ्रमहेतुमूलकारणवैचित्र्यापादकं कथमित्यत आह **मतानामिति** । **उक्तं** समयपादादिभागे उक्तमित्यर्थः ।

या० — **अतत्त्वार्थवदल्पं चेति** । अतत्त्वार्थकल्पनायुक्तं यदल्पं सम्यग्ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतमिति विपर्ययबहुलस्याल्पसम्यग्ज्ञानस्यापि तामसत्वमुक्तमित्यर्थः । **अवधीरणात्** अनादरणात् । धृङ् अनादर इति धातोः । अवज्ञानादिति यावत् ॥ **आभासेति** । प्रमाणाभासेत्यर्थः । न चाधुनिकानां मतानां कथं मोक्षविषयकनानाविधभ्रममूलकारणे सहकारित्वमित्यत आह **मतानां चेति** ॥ **उक्तमिति** । 'अनादिकालतो वृत्ता: समया हि प्रवाहतः' इति समयपाद इति शेषः ।

सु० — समधिगतमेतत् नानाविधेषु मोक्षवादेष्वेकः प्रमाणमूलोऽन्ये मिथ्याज्ञानमूला इति । न तु विशेषोऽतः पुनः संशय एवेत्यतः परमतानां सर्वेषां हेयत्वं दिदर्शयिषुरादौ तावज्जिनोदितं मोक्षस्वरूपमनुवदति आश्रित्येति ।

अनु० — आश्रित्य प्रतिभामाह जिनस्तत्रातितामसीम् ॥

तत्र **तेषु वादिषु** । **वेदप्रामाण्या(स्या)नङ्गीकारादतितामसीमित्युक्तम्** । **किमाहेत्यत आह ज्ञानादिति** ।

ज्ञानात्कर्मक्षयान्मोक्षो भवेद्देहाख्यपञ्जरात् ॥

ज्ञानात्केषाञ्चित्कर्मणां क्षयो भवति । केषाञ्चिद्भोगात् । ततः कर्मक्षयात् पक्षिणः पञ्जरादिव आत्मनो देहान्मोक्षो भवेत् । देहावस्थानस्य कर्मनिमित्तत्वात् । ततः कथं वर्तत इत्यत आह पञ्जरेति ।

पञ्जरोन्मुक्तखगवदलोकाकाशगोचरः ॥
नित्यमूर्ध्वं व्रजत्येव पुद्गलो हस्तपादवान् ॥
इति

यथा पञ्जरोन्मुक्तः खग ऊर्ध्वं व्रजत्येवमेवोर्ध्वं व्रजति । अयं तु विशेषः । अलोकाकाशो गोचरो यस्य स तथोक्तः । नित्यमेवेति च । देहपरिमाणस्यात्मनो देहाभावे परिमाणाभावप्राप्तौ उक्तं हस्तपादवानिति । चरमदेहस्य यः सन्निवेशस्तथाभूत इत्यर्थः । इत्याहेति संबन्धः ।

अनूदितं दूषयति तदिति ।

तत्केन मानेन मोक्षरूपं प्रदर्श्यते ॥

प्रदर्श्यते परं प्रति जिनेन । यद्यप्यनन्तचतुष्टयावाप्तिर्मुक्तस्योच्यते जिनेन । तथाऽपि सा सम्प्रतिपन्नत्वान्नानूदिता नापि दूषिता ।

शे०— एकः प्रमाणमूल इति । वस्तुनि विकल्पापत्त्या परस्परविरुद्धानां सर्वेषां वादानां प्रमाणमूलत्वस्य, निःस्वभावत्वापत्त्या च सर्वेषामप्रमाणमूलत्वस्य वाऽसंभवात् । न तु विशेष इति सूत्रकारीय एव मोक्षवादः प्रमाणमूलो न त्वन्य इति विशेषो न समधिगत इत्यर्थः । यद्यपि निर्दोषश्रुत्यादिमूलः सूत्रकारीयो मोक्षवाद इतरे त्वप्रमाणमूला उत्प्रेक्षामात्रमूला इति साम्याभावेन संशयानवकाशाद्विशेषावधारणमपि 'तत्र मोक्षस्वरूपं तु' इत्यादिना व्युत्पादितमिति नैवं शङ्काऽवकाशः । तथाऽपि तत्तद्वाद्युक्तप्रमाणाभासनिराकरणेनाप्रमाणमूलत्वमुत्प्रेक्षामात्रमूलत्वं च यावन्न व्युत्पाद्यते तावत्तदनुक्तमयमेवेति तदुपपादनार्थमेवायं यत्न इत्यवधेयम् । यद्वा मतानामपि प्रवाहतोऽनादित्वेन श्रुतितुल्यतां मन्यमानस्येयं शङ्काऽत एव मतानां प्रागुक्तस्यानादित्वस्यात्र स्मारणं कृतम् । यथा चानादिमतानां श्रुतितुल्यतया संशयाजनकत्वं तथा समयपादारंभ एवोक्तमिति ध्येयम् ॥ परमतानामिति । अन्यमोक्षवादानामित्यर्थः । कर्मक्षयस्य देहान्मोक्षं प्रति हेतुतामुपपादयति देहावस्थानस्येति ॥ अयं त्विति । अलोकाकाशगोचरत्वादिः दृष्टान्तापेक्षया दार्ष्टान्तिके विशेष एव । न तु यथा पञ्जरोन्मुक्तः खगोऽलोकाकाशगोचरो नित्यमूर्ध्वं व्रजति एवमेव नित्यमूर्ध्वं व्रजतीत्यलोकाकाशगोचरत्वाद्यन्तर्भावेन व्याप्ति-

शरीरमिहाभिमतम् । तथा सति पञ्जरोन्मुक्तखगस्योर्ध्वं गतिसद्भावेऽपि उक्तविधगतेरभावाद्दृष्टान्तासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । नित्यमेवेति चेत्यतः परं विशेष इत्यनुवर्तते **परिमाणाभावप्राप्ताविति ।** ततश्च परिमाणरहितस्य द्रव्यस्य शून्यत्वेनोर्ध्वगत्यनुपपत्तिरिति शङ्काशेषः । **तथाभूतः** तत्परिमाणः । ननु नित्योर्ध्वगतेरिवानन्तचतुष्टयावाप्तेरपि परैरभ्युगतत्वेन तस्या अप्यनूद्य दूषणीयत्वात्तदभावाद्भाष्ये न्यूनतेत्याशङ्कामननुवादादौ निमित्तकथनेन परिहरति **यद्यपीति ॥ अनन्तचतुष्टयेति ।** ज्ञानदर्शनवीर्यसुखलक्षणं यदनन्तचतुष्टयं तदवाप्तिराविर्भाव इत्यर्थः । अत्र जीवो ज्ञानदर्शनवीर्यसुखलक्षण इति, आद्यं जीवगुणानां ज्ञानादीनां प्रतिबन्धकमिति, मोक्षः स्वाभाविकस्वरूपाविर्भाव इति च समयपादीयं वाक्यत्रयं ज्ञापकम् ।

भ० — **अनन्तचतुष्टयावाप्तिरिति ।** ज्ञानदर्शनवीर्यसुखलक्षणानन्तचतुष्टयावाप्तिरित्यर्थः । अत्र च 'जीवो ज्ञानदर्शनसुखवीर्यलक्षण' इत्याद्यं 'जीवगुणानां ज्ञानादीनां प्रतिबन्धकमि'ति च समयपादीयं ज्ञापकं बोध्यम् ।

प० — उत्तरग्रन्थमवतारयति **समधिगतमेतदित्यादिना ॥ एक इत्यादि ।** सर्वस्य प्रमाणमूलत्वे हि विरुद्धानेकप्रकारता मोक्षस्य प्राप्नोति । सर्वस्य मिथ्याज्ञानमूलत्वे च वस्तुनो निःस्वरूपत्वता स्यात् अत एवं वाच्यमित्यर्थः । हेयत्वं मोक्षविषये इति योज्यम् । तेन समयपा(दापौ)-दादपौनरुक्त्यं ध्येयम् । एवकारान्वयेनानुवादो **नित्यमेवेति चेति ।** अयं विशेष इति पूर्वेणान्वयः । **अनन्तचतुष्टयेति ।** जीवो ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुण इति समयपादे सुधोक्तदिशाऽनन्तं (पूर्णं) यच्चतुष्टयं ज्ञानादितदवाप्तिः तदाविर्भाव इत्यर्थः । ज्ञानादेर्जीवस्वभावत्वात् अनन्तत्वं ज्ञेयम् । ज्ञानदर्शनयोः सामान्यविशेषभावेन भेदः । **केवलमिति ।** मूलप्रमाणशून्यमित्यर्थः । देहबन्धान्मुक्तो जीवः ऊर्ध्वगतिमान् बन्धमुक्तत्वात् पञ्जरोन्मुक्तखगवदित्यनुमानमित्यर्थः । यद्वा विमता गतिः सुखयुता दुःखहीना च ऊर्ध्वगतित्वात् पञ्जरोन्मुक्तखगगतिवदित्याद्यनुमानमित्यर्थः ।

या० — **एकः प्रमाणमूल इत्यादि ।** वस्तुनि विकल्पापातेन परस्परविरुद्धानां सर्वेषां प्रमाणमूलत्वासंभवादिति भावः ॥ **न तु विशेष इति ।** सूत्रकारीय एव मोक्षवादः प्रमाणमूल इति विशेषो न समधिगत इत्यर्थः । यद्यपि निर्दोषश्रुत्यादिमूलः सूत्रकारीयो मोक्षवाद इतरे च न तथेति साम्याभावाद्विशेषनिश्चयोपपत्तिरिति पूर्वमुक्तम् । तथाऽपि मतानामपि प्रवाहतोऽनादित्वेन श्रुतितुल्ययोगक्षेमतैवेति मन्यमानस्येयं शङ्केति ज्ञातव्यम् । अत एव मतानामनादित्वं पूर्वोक्तं स्मारितम् ॥ **हेयत्वं दिदर्शयिषुरिति ।** मोक्षविषय इति शेषः । तेन समयपाद एव तेषां हेयत्वस्य दर्शितत्वादत्र

तत्प्रदर्शनं व्यर्थमिति शङ्काऽनवकाशः । तत्र जगत्कारणत्वविषय एव हेयताया दर्शितत्वात् । नित्यमेवेति च विशेष इत्यन्वयः । **तथाभूतः** तत्परिमाणः ॥ **यद्यप्यनन्तचतुष्टयेति** । अनन्तं यच्चतुष्टयं ज्ञानदर्शनसुखवीर्यरूपं तदवाप्तिराविर्भाव इत्यर्थः । जैनमते ज्ञानादिचतुष्टयस्यात्मस्वभावभूतस्यापि सत्त्वेन तेषामनन्तत्वात् । अत्र च 'जीवो ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणः', 'मोक्षः स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भाव' इति समयपादीयं वाक्यद्वयमेव ज्ञापकमिति ज्ञेयम् ।

श्री०— अनन्तचतुष्टयेति । ज्ञानदर्शनसुखवीर्यरूपा जीवगणाः संसारे घातुकबन्धप्रतिबद्धा मुक्तावाविर्भवन्तीति जैनमतमिति समयपादे उक्तत्वादित्यवधेयम् ।

सु०— कथमुक्तमोक्षस्वरूपमप्रामाणिकमिति चेत् । न तावदत्र प्रत्यक्षमस्ति नापि आगमः । तदीयागमस्यास्माभिरनङ्गीकारात् । वेदादेश्च परेणानङ्गीकृतत्वात् । अतः केवलं किञ्चिदनुमानं वक्तव्यं तत्राह गतिरिति ।

अनु०— गतिरूर्ध्वा च दुःखेता गतित्वाल्लौकिकी यथा ॥
इत्युक्ते चानुमानैकशरणस्य किमुत्तरम् ॥

चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन विप्रतिपन्नेति प्रतिज्ञायां सिद्ध्यति । हेतौ च चेतनाश्रितेति । तेनाचेतनगतौ बाधो, देवदत्तगतौ सिद्धार्थत्वं, अचेतनगतौ व्यभिचारश्च न संभवति । दुःखेनेता प्राप्ता दुःखेता । प्राप्तिश्च न साध्यसाधनभावलक्षणा । तथा सति देवदत्तस्य सुखार्थायां मन्दगतौ व्यभिचारापातात् । दूरत्वस्य चानियतत्वात् । तीव्रत्वस्याप्यपरिनिष्ठितत्वात् । किं तर्हि समानकालीनेन दुःखेन सहैकाधिकरणत्वलक्षणा । कदाचिद्देवदत्तः दुःखेन विनापि गच्छति तत्र व्यभिचार इति चेन्न । देवदत्तस्य कदाऽपि निर्दुःखताया अनङ्गीकारात् । आध्यात्मिकादिष्वन्यतमेन महताऽल्पेन वाऽयं खलु सदा संवलितः । चेतनशब्देन जाग्रतोऽभिधानान्न सुप्तगतौ व्यभिचारः । सुखार्थोऽपि गतिरल्पं दुःखमुत्पादयतीत्यभ्युपगम्य दुःखसाधनत्वं वा साध्यम् । लौकिकी देवदत्तादिगतिः । इति च प्रत्यनुमाने केनचिदुक्ते, एकं च तच्छरणं चैकशरणं अनुमानमेकशरणं यस्यासौ तथोक्तः । अन्यथा पूर्वकालैकेत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात् ।

शे०— न तावदिति । मुक्तस्यातीन्द्रियत्वेन तदाश्रितपरिस्पन्दस्याप्यतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षायोग्यत्वादिति भावः । अनङ्गीकृतत्वादित्यत्र प्रमाणतयेति शेषः ॥ **किंचिदनुमानमिति** । विप्रतिपन्ना गतिः स्वसमानकालीनदुःखविरहसमानाधिकरणा बन्धमुक्तगतित्वात् पञ्जरबन्धमुक्तखगगतिवत्

ानमित्यर्थः । गतिरूर्ध्वा दुःखेता गतित्वादित्येतावतैव पूर्तेः किं भाष्ये चशब्देनेत्यत आह
इति । किं तदनुक्तिर्यत्समुच्चयार्थश्चशब्द इत्यतस्तद्दर्शयति **तेनेति** । अनुक्तसमुच्चयार्थकचशब्दे-
॥ **चेतनाश्रितेति** । सिध्यतीति पूर्वेणान्वयः । किं प्रतिज्ञायां हेतौ चोक्तविशेषणसिध्याऽपि
ामित्यत आह **तेनेति** । प्रतिज्ञायां विप्रतिपन्नेतिविशेषणेन हेतौ चेतनाश्रितेतिविशेषणेनेत्यर्थः ॥
नगताविति । गतिमात्रस्य पक्षत्वेऽचेतनगतावंशबाध इत्यर्थः ॥ **अचेतनगताविति** । चेतनगति-
पक्षत्व इति शेषः । ननु दूरगतित्वात्तीव्रगतित्वादिति दूरत्वादिना गतिविशेषणाद्विशिष्ट-
नादेव न देवदत्तस्य सुखार्थायां मन्दगतौ व्यभिचार इत्यत आह **दूरत्वस्य चेत्यादि** ।
विवक्षितदूरत्वस्य दृष्टान्ते, तत्र विवक्षितस्य च पक्षेऽसत्वात्साधनवैकल्यादिकम् । दूरत्वसामान्य-
यां च तस्य यत्किंचिदपेक्षया मन्दगतावपि सत्त्वाद्व्यभिचारतादवस्थ्यमिति भावः ॥ **अपरि-**
त्वादिति । अनियतत्वादित्यर्थः । तथा च पूर्ववत्साधनवैकल्यमेवेति भावः । तर्हि किंरूपा
साध्यतयाऽभिमतेति पृच्छति **किं तर्हीति** । उत्तरमाह **समानेति** । तथाच मन्दगतावपि
मानकालीनेन दुःखेन सहैकाधिकरणकत्वरूपवैवक्षिकदुःखप्राप्तिरूपसाध्यस्यापि सत्वान्न व्यभिचार
भावः । उदाहरणस्यानादरणीयत्वान्मन्दगतौ व्यभिचारस्योक्तविवक्षया परिहारेऽप्यन्यत्र
वारो दुर्वार एवेत्याशयेन शङ्कते **कदाचिदिति** ॥ **अनङ्गीकारादिति** । तथा च साध्यस्यापि
न व्यभिचार इति भावः । अनङ्गीकारमेव तन्निमित्तकथनेनोपपादयति **आध्यात्मिकादिष्विति** ।
सगतेश्चेतनगतित्वेऽपि तद्दशायां दुःखस्यासत्वेन समानकालीनदुःखसमानाधिकरणत्वस्य तत्राभावाद्व्य-
र इत्यत आह **चेतनशब्देनेति** । तथाच हेतोरेवागमनान्न तत्र व्यभिचार इति भावः ।
पप्राप्तिविवक्षायां गौरवं मन्वानः साध्यसाधनभावलक्षणमेव प्राप्तिसाध्यत्वेन विवक्षितत्वात्तत्रोद्भावितं
ाध्यसद्भावप्रतिपादनेन परिहरति **सुखार्थाऽपीति** । नन्वेकशब्दस्य पूर्वेणानुमानशब्देन समाना-
णसमासमनभ्युपगम्योत्तरेण शरणशब्देन तत्स्वीकारे किं निमित्तमित्यत आह **अन्यथेति** ।
नुमानशब्देनानुमानं च तदेकं चेति विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति विशेषणसमासो नाङ्गीकर्तुं
ते । तस्य **दिक्संख्ये संज्ञायामिति** संज्ञायामेव नियमितत्वेन प्रकृते च एकशाठीत्यादाविव
ष्टस्य संज्ञात्वाभावेन तदसंभवात् । अतः संख्यार्थकस्यैकशब्दस्य समानाधिकरणेन समासविधानार्थं
न पूर्वकालैकेतिसूत्रेणैव स वाच्यः । न चासौ वक्तुं शक्यः । तथा सति तस्य पूर्वकालैकेति
शास्त्र प्रथमानिर्दिष्टतया प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमिति उपसर्जनत्वेनोपसर्जनं पूर्वमिति
पातः स्यादित्यर्थः । ननु तथाऽप्यनुमानमेकं शरणं यस्येति त्रिपदबहुव्रीहिसंभवे किं द्विपदबहुव्रीह्या-
नेति चेन्न । बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोः प्राङ्निपातो वक्तव्य इति संख्यायाः प्राङ्निपातनियमना-

देकशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गेन तत्परित्यागसंभवात् । अत एवानित्यैकरूपा इत्यादावनित्यमेकं रूपं येषामिति त्रिपदबहुव्रीह्यनाश्रयणमभियुक्तानाम् । किंत्वेकं रूपमेकरूपं अनित्यमेकरूपं येषां ते तथोक्ता इति द्विपदबहुव्रीह्याश्रयणमेव । एकशब्दस्य संख्यार्थकत्वेऽपि एकरूपशब्दस्यासंख्यार्थतया पूर्वनिपाताभावसंभवात् । तथा प्रकृतेऽप्येकशब्दस्य संख्यार्थकत्वेऽप्येकशरणशब्दस्यासंख्यार्थतया द्विपदबहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरिति पूर्वनिपाताप्रसङ्गादित्याशयात् ।

स० — **अतः केवलं किञ्चिदनुमानं वक्तव्यमिति** । ननु दूरत्वं तीव्रत्वं वा गतौ विशेषणं दीयते अतो न देवदत्तस्य सुखार्थायां मन्दगतौ व्यभिचार इत्यत आह **दूरत्वस्येति** । **अनिष्ठितत्वादिति** । अनियतत्वादित्यर्थः । **अन्यथेति** । अनुमानशब्देन एकशब्दस्य समास इत्यर्थः ।

प० — **बाध इति** । विप्रतिपन्नेत्यनुक्तावचेतनदेवदत्तगत्योरपि पक्षतापत्तेर्बाधसिद्धार्थत्वे इत्यर्थः । हेतौ चेतनाश्रितेत्यनुक्तौ चाचेतनगतौ व्यभिचारश्च प्राप्नोतीत्यर्थः । दुःखेतेत्यत्र दुःखहेतुरिति भ्रमनिरासायाह **दुःखेनेति** । दूरगतित्वादिति वा तीव्रगतित्वादिति वा हेतुर्विशेष्यतेऽतो न व्यभिचार इत्यत आह **दूरत्वस्येति** । मुक्तगतेः संसारदशापन्नदुःखेन अस्ति सामानाधिकरण्यमित्यतः सिद्धार्थत्वनिरासाय समानकालीनेत्युक्तम् ॥ **सुप्तगताविति** । उत्तमानां जाग्रति चक्षुरादौ रूपान्तरस्य सतः प्राज्ञं प्रति गतौ तथा सर्वजीवानां हृत्कर्णिकामूलस्थानां कर्णिकामध्यस्थप्राज्ञं प्रति गतौ चेत्यर्थः । 'प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विदन्ती'ति सुप्तस्य गतिश्रवणा'द्गतिशब्दाभ्यामि'ति सूत्रोक्तेश्च । एकत्र सुप्तस्यान्यत्र नीयमानस्य गताविति वाऽर्थः । एकं च तदनुमानं चेति विग्रहे त्वेकानुमानशरणस्येति भाव्यमित्यत आह **अन्यथेति** ॥ **पूर्वेति** । 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेने'ति समासविधायके द्वितीयाद्यपादस्थसूत्रे एकशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टतया प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्युपसर्जनसंज्ञायां उपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातः स्यादित्यर्थः ।

या० — **किंचिदनुमानमिति** । विप्रतिपन्ना गतिः स्वसमानकालीनदुःखविरहसमानाधिकरणा बन्धमुक्तगतित्वात् पञ्जरबन्धमुक्तखगगतिवदित्यनुमानमित्यर्थः । व्यभिचारपरिहाराय दूरत्वविशेषणे त्वाह **दूरत्वस्येति** । पक्षे विवक्षितस्य दूरत्वस्य दृष्टान्ते, दृष्टान्तीयस्य च तस्य पक्षेऽभावादित्यर्थः । दूरत्वसामान्यविवक्षायां च तस्य यत्किंचिदपेक्षया मन्दगतावपि सत्त्वेन व्यभिचारापरिहारादिति भावः । एवं तीव्रत्वस्येत्येतदपि व्याख्येयम् । मुक्तगतेः पूर्वतनेन दुःखेन सहैकाधिकरणत्वसत्त्वात्सिद्धसाधनतापरिहाराय समानकालीनेनेति विशेषणम् ॥ **अन्यथेति** । एकपदस्यानुमानपदेन समानाधिकरणसमासे 'पूर्वकालैक-

पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणे'नेति सूत्रेणैकशब्दस्यानुमानशब्दापेक्षया पूर्वनिपातः स्यादित्यर्थः। तत्र सूत्रे समासविधायकमेव न पूर्वनिपातविधायकम्। तथाऽप्यत्रैकशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वे-नोपसर्जनसंज्ञाया 'मुपसर्जनं पूर्व'मिति पूर्वनिपातविधिप्रवर्तनात्परंपरया पूर्वनिपातविधायकमपि भवतीत्या-शयेनोक्तमिति ज्ञातव्यम्। इदं चैकशब्दस्य संख्यार्थत्वमाश्रित्यैव। केवलार्थत्वे तु दोषैकदृगित्यादाविव निपातभावो न दोषायेत्यन्यत्रोक्तम्।

श्री० — **विप्रतिपन्नेति**। मोक्षकालीनोर्ध्वगतिरित्यर्थः॥ **तेनेति**। प्रतिज्ञायां हेतौ च विप्रतिपन्नचेतनपदद्वानेनेत्यर्थः॥ **अचेतनगताविति**। उर्ध्वगतिमात्रस्य पक्षत्वे पाषाणस्योर्ध्वमुत्क्षेपणं यत्र क्रियते साऽप्यूर्ध्वगतिः पक्षवत्तया आयास्यति। तत्र दुःखेतत्वसाधने बाधः। यदा देवदत्त उद्धरणं करोति तदा तदीयोर्ध्वगतौ सिद्धसाधनता च स्यादतः प्रतिज्ञायां विप्रतिपन्नेत्युक्तमित्यर्थः। मन्दगतौ व्यभिचारवारणाय दूरगतित्वादिति हेतुः क्रियत इत्यत आह **दूरत्वस्येति**। ननु गतित्वं हेतुरतो न मन्दगतौ व्यभिचार इत्यत आह **तीव्रत्वस्यापीति**॥ **अपरिनिष्ठितत्वादिति**। तस्य मन्दगतिरपि बालकगत्यपेक्षया तीव्रा भवत्येवेति एतावत्येव गतिस्तीव्रेति निष्ठा नास्तीत्यर्थः॥ **ताविति**। यदा गाढनिद्रया सुप्तमेव कञ्चित्पुरुषं हस्ते गृहीत्वा कश्चिन्नयति तदा तदीयायां व्यभिचार इत्यर्थः। ननु दुःखसाधनत्वे साध्ये सुखार्थायां देवदत्तगतौ व्यभिचारः स्यादित्यत ॥ **सुखार्थाऽपीति**। एकं च तदिति। एकशब्दः केवलार्थ इत्यर्थः। सङ्ख्यार्थत्वे माह **अन्यथेति**। पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवला इति सूत्रे प्रथमानिर्दिष्टस्यैकशब्दस्य निर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्युपसर्जनसंज्ञायामुपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपाते सत्येकानुमानेति इत्यर्थः।

सु० — **प्रत्यनुमानस्योत्तरं शङ्कते** अनूर्ध्वेति।

अनु० — अनूर्ध्वगतिता तत्र यद्युपाधिः

तत्र देवदत्तगतेर्दुःखेतत्वेऽनूर्ध्वताविशिष्ट गतित्वं प्रयोजकं न गतित्वमात्रमिति यदि दित्यर्थः। पक्षेतरोऽयं कस्माच्छङ्कित इति चे(त्)न्न। लक्षणसंपत्तौ तदुपाधित्वस्योक्त- ॥ **निराकरोति** खगस्येति।

अनु० — खगस्य च॥

दूरोर्ध्वगमने दुःखमिति साध्यानुगो न सः॥

तदा वदाम इत्यादावुपस्कर्तव्यम् । खगस्य पारावतादेर्दूरोर्ध्वगमने च दुःखमस्तीति हेतोः स उपाधिः साध्यानुगः साध्यव्यापको न भवतीत्यतोऽनुपाधिः । इदमुक्तं भवति । किमयं केवलसाध्यव्यापकोऽभिमतः किं वा साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । न प्रथमः । अधर्मे साध्यसद्भावेऽप्यनूर्ध्वताविशिष्टगतित्वस्याभावेन साध्याव्यापकत्वात् । न द्वितीयः । खगस्य दूरोर्ध्वगतौ गतित्वावच्छिन्ने दुःखेतत्वे सत्यप्यनूर्ध्वगतित्वस्याभावात् । अनेनोर्ध्वगतित्वाभावोऽनूर्ध्वगतित्वं केवलसाध्ये उपाधिरित्यपि प्रत्युक्तमिति । दूरग्रहणं खगस्य दुःखं व्यञ्जयितुम् । तदा हि तस्मिन्दुःखकार्याणि दृश्यन्ते । प्रत्यागमनसमयदर्शितदुःखकार्याणि तानीति चेन्न । ऊर्ध्वं गच्छत्येव तद्दर्शनात् ।

शे० — अनुमानमात्रोच्छेदकत्वेन पक्षेतरस्यानुपाधित्वात्र तदाशङ्का युक्तेत्याशङ्कते **पक्षेतर इति** । ऊर्ध्वताविशिष्टगतित्वस्य पक्षेऽपि सत्त्वेनानूर्ध्वगतित्वस्य पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वात् पक्षेतरत्वमित्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । न विलक्षणत्वाधिकरणे 'साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिः साधनस्य चे'त्येतद्ग्रन्थव्याख्यानावसरे तर्हि विशेषणद्वयसम्पन्नं न वेत्यादिना ग्रन्थेन विशेषणद्वयसम्पन्नस्य पक्षेतरस्योपाधितायाः समर्थितत्वादित्यर्थः । खगस्येत्यादिग्रन्थस्य परिहारत्वे ज्ञापकाभावादपेक्षितं पूरयति **तदेत्यादि** । सर्वाणि वाक्यानि सोपस्कराणि भवन्तीत्यभियुक्तवचनादिति भावः । नन्वधर्मे साध्याव्यापकतया वक्तुं शक्यत्वात्तामनुक्त्वा खगस्य तदूर्ध्वगमनपर्यन्तं भाष्यकाराणां धावनमनर्थकमित्याशङ्क्य साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वपक्षदूषणार्थत्वान्न तदिति भावेनात्र संभावितकल्पद्वयमाद्यपक्षदूषणं च बहिरेवोक्त्वा द्वितीयपक्षदूषणपरतया भाष्यं योजयितुमाह **इदमुक्तं भवतीति** । खगस्य दूरोर्ध्वगमनपर्यन्तं भाष्यकारीयधावनस्य प्रयोजनान्तरमप्याह **अनेनेति** ॥ **प्रत्युक्तमितीति** । खगस्य दूरोर्ध्वगतौ सत्यपि दुःखसाधनत्वे ऊर्ध्वगतित्वस्यैव सत्त्वेन तदभावरूपानूर्ध्वगतित्वस्य तत्राभावेनोक्तोपाधेरपि साध्याव्यापकत्वमिति भावः ॥ **तदा हीति** । दूरोर्ध्वगमने हीत्यर्थः ॥ **दुःखकार्याणीति** । गात्रस्वेदकंपपूर्ववद्रागाभावादीनीत्यर्थः ।

स० — **अनेनेति** । खगस्य दूरोर्ध्वगतौ गतित्वावच्छिन्ने सुखेतत्वे सत्यपि उर्ध्वगतित्वस्यैव सत्त्वेन उर्ध्वगतित्वाभावरूपानूर्ध्वगतित्वस्य तत्राभावात्तस्य साध्याव्यापकत्वेनेत्यर्थः ।

प० — तत्रेत्यनुवादः देवदत्तेत्यादि व्याख्या ॥ **अनूर्ध्वताविशिष्टमिति** । तच्च दृष्टान्ते सत्त्वात् पक्षे चासत्त्वात् साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वाद्भवत्युपाधिरिति भावः ॥ **लक्षणेति** । व्याप्तिरूपेत्यर्थः॥ **उक्तत्वादिति** । युक्तिपादेतद्ग्रन्थे साध्यव्यापकवैलोम्यमित्युपाधिलक्षणविवरणप्रकरणे साध्यसमव्यापकस्योपाधित्वखण्डनप्रस्तावे उक्तत्वादित्यर्थः । अधर्मत्यागेन खगगत्युक्तौ तात्पर्यं वक्तुमाह **इदमुक्तमिति** ॥

अनेनेति । खगगतौ साध्याव्याप्यकत्वकथनेनेत्यर्थः ॥ **प्रत्यागमनेति** । तथा चोर्ध्वगतौ दुःखे तत्स्वरूपसाध्यस्यैवाभावान्न साध्याव्यापकत्वदोष इति भावः ।

या० — **उक्तत्वादिति** । द्वितीयाध्याय इति शेषः ॥ **दुःखकार्याणीति** । पूर्ववद्रागाभावादीनीत्यर्थः । तैश्च दुःखमनुमेयमिति भावः ॥

श्री० — **उक्तत्वादिति** । अनुकूलतर्काभावदशायामित्यर्थः ॥ **ऊर्ध्वगतित्वाभाव इति** । तथा च नाधर्मे साध्याव्यापकेति भावः । अयमप्युपाधिः खगस्य दूरोर्ध्वगतौ साध्याव्यापकत्वादेव प्रत्युक्त इत्यवधेयम् ।

सु० — मा भूदयमुपाधिः शरीरवृत्तित्वं तु भविष्यति । देवदत्तगतौ यद्दुःखेतत्त्वं तत्र न गतित्वं प्रयोजकं किं नाम शरीरवृत्तित्वम् । न चेदं साध्याव्यापकम् । यद्दुःखं तच्छरीरवृत्तीत्यस्य व्यभिचाराभावादित्यतः सर्वोपाधिव्यापकं दूषणमाह प्रतिसाधनेति ।

अनु० — प्रतिसाधनरूपस्य नानुमानस्य दूषणम् ॥

उपाधिः

जिनोक्तानुमानानां प्रतिसाधनं त्वस्माभिरुपन्यस्तम् । प्रतिसाधनरूपस्यानुमानस्य चोपाधिर्न दूषणम् । अतोऽस्माकमनुमानमेवानुक्तं किं तपद्दूणगवेषणेन । पूर्वोपाधेस्त्वङ्गीकारेण दूषणमसिद्धिमिति । कुतो नेत्यत आह प्रतिरूपं हीति ।

प्रतिरूपं हि साधनं तत्र चापरम् ॥

यदुपाधिनापि दूषणं तत्प्रतिरूपं साधनं न त्वनैकान्त्यादिकम् । हिशब्दो यस्मादित्यर्थे ।

एतदुक्तं भवति । उपाधिस्तावत्प्रतिपक्षोन्नायकः नेतरथा दूषणम् । ततः प्रतिपक्षस्योपाधिमुद्भावयता प्रतिपक्ष एवोद्भावितो भवति । प्रतिपक्षश्च साधनाय प्रवृत्तं प्रतिबध्नाति न पुनः किंचित्साधयति । प्रथमेनैव प्रतिबद्धत्वात् । अतः प्रतिपक्षस्य प्रतिपक्षोऽकिंचित्करत्वान्न दूषणम् । अत एवोपाधिरनीति ।

शे० — **सर्वोपाधीति** । निरस्तानिरस्तसर्वोपाधीत्यर्थः । **अत इति** । दूषणस्यैवोद्भाव्यत्वादित्यर्थः ॥ **तद्दूषणेति** । उपाधेः साध्याव्यापकत्वरूपदूषणेत्यर्थः । तर्ह्यनूर्ध्वगतित्वरूपोपाधेरपि प्रतिसाधनरूपानुमानदूषणत्वाभावापत्त्या तस्याः साध्याव्यापकत्वेन दूषणं भाष्यकारीयं कथं सङ्गच्छत इत्यत

आह **पूर्वोपाधेस्त्विति ॥ प्रतिरूपं साधनमिति** । प्रतिरूपसाधनोन्नायकमित्यर्थः । न त्वनैकान्त्यमित्यत्रापि नानैकान्त्याद्युन्नायकमित्यर्थः । आदिपदेन व्याप्यत्वासिद्ध्यादिपरिग्रहः ।

ननु व्यभिचाराद्युन्नायकत्वेनाप्युपाधेर्दूषणत्वसंभवान्न प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनैव तस्य दूषणत्वमिति नियमसिद्धिः । तत्सिद्धावपि प्रतिपक्षस्यापि प्रतिपक्षदूषणत्वसंभवान्न तत्र तस्यादूषणत्वसिद्धिः । तदसिद्धौ च नोपाधेरपि प्रतिपक्षेऽदूषणत्वसिद्धिरित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति ॥ उपाधिस्तावदिति** । पक्षादिप्रविभागोत्तरकालमिति शेषः ॥ **नेतरथेति** । व्यभिचारोन्नायकत्वेन दूषणं नेत्यर्थः । अयमाशयः । साधनस्य साध्यव्यापकपरित्यागो हि पक्षादन्यत्र वा स्यात्पक्षे वा । नाद्यः । स्फुटे व्यभिचारे सति तदर्थमुपाध्यप्रतीक्षणात् । द्वितीये साध्यव्यापकव्यावृत्तिः पक्षात्साध्यमपि व्यावर्तयतीति प्रतिपक्षोन्नायकतैव । न च तदाऽप्यव्याप्त्युन्नायकमेवास्तु । उपाधिव्यावृत्त्या साध्यरहिते पक्षे वर्तमानस्य हेतोर्व्यभिचारावश्यंभावादिति वाच्यम् । तथा सति बाधप्रतिरोधयोरपि व्यभिचारोन्नायकत्वापातात् । तत्र ताभ्यामेवानुमाने दुष्टे किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति चेत् । तर्ह्यत्रापि व्यापकव्यावृत्तिरूपप्रतिपक्षेणैवानुमाने दुष्टे किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति तुल्यम् । किंच पक्षे व्यभिचारः किं निश्चित उत सन्दिग्धः । आद्येऽपि पक्षे साध्याभावो निश्चितो न वेति वाच्यम् । आद्येऽपि किं प्रमाणान्तरेणोत साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या । प्रथमे तत एवानुमानं दुष्टमिति किमुपाधिना । न द्वितीयः । परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात् । नेति पक्षे उपाधेः साध्यव्यापकत्वानिश्चयात्कथं तद्व्यावृत्त्या पक्षे साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्यात् । नान्त्यः । पक्षे सन्दिग्धव्यभिचारस्य स्वतःसिद्धत्वेन तदर्थमुपाधिमुखनिरीक्षणानपेक्षात् । सर्वानुमानोच्छेदापत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ **प्रतिपक्ष इति** । लोक इति शेषः ॥ **न पुनरिति** । स्वसाध्यं न साधयतीत्यर्थः । तथात्वे हि खलु स्थापनानुमाने प्राबल्यापादकतया प्रतिपक्षान्तरं सार्थकं स्यादिति भावः । अस्तु तर्हि प्रतिपक्षप्रतिबन्धकत्वेनैव प्रतिपक्षदूषणत्वं इत्यत आह **प्रथमेनैवेति** । स्थापनानुमानेनैव प्रतिपक्षस्य प्रतिबद्धत्वान्न प्रतिपक्षस्य तत्प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । कुतः स्वसाध्यं न साधयतीत्यस्याप्येतदेवोत्तरं **प्रथमेनैवेति** । **अकिञ्चित्करत्वादिति** । साधनबाधनान्यतरकारित्वाभावादित्यर्थः ॥ **अत एवोपाधिरपीति** । अकिञ्चित्करप्रतिपक्षस्योन्नायकत्वादेव प्रतिपक्ष उपाधिरपि न दूषणमित्यर्थः । एतच्चाङ्गीकृत्योक्तं न वस्तुतः । प्रतिपक्षेऽपि प्रतिपक्षोपाध्योः 'विमतं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवदित्युक्ते विमतं विकर्तृकमस्मत्संमतकर्तृरहितत्वादित्युत्तरं, अकार्यत्वमुपाधिरित्युक्ते शरीरजन्यत्वमितरत्राप्युपाधिरित्युत्तरमि'ति तत्र तत्राचार्यैरुद्भावितत्वेन प्रतिपक्षेऽपि तयोर्दूषणत्वस्थितेः। न च प्रतिपक्षे उपाध्युद्भावनस्य वैयर्थ्यात्कथं दूषणत्वमिति वाच्यम् । स्वपक्षसाधनार्थमेकं परसाधनप्रतिरोधनार्थमपरमिति सार्थकत्वात् । न च पूर्वेण प्रतिपक्षेण प्रतिबद्धस्य कथं स्वपक्षसाधकत्वमिति वाच्यम् ।

एकेनैकस्य प्रतिबन्धसंभवेऽपि बहूनामेकेन प्रतिबन्धस्यान्याय्यतया तदयोगात् । उक्तं च 'द्विविधं बलवत्त्वं च बहुत्वाच्च स्वभावतः' इति । अन्यथा बहुत्वप्रयुक्तस्य प्राबल्यस्य दत्तजलाञ्जलिता स्यात् । तस्यैतत्परित्यागेनासङ्कीर्णोदाहरणाभावात् । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः ।

स० — **अत एवोपाधिरपीति** । प्रतिपक्षे प्रतिपक्षयोगस्य अकिञ्चित्करत्वादेवेत्यर्थः ।

प० — **शरीरवृत्तित्वमिति** । पक्षे च देहबन्धान्मुक्तगतौ गतित्वरूपसाध्ये सत्यपि उपाधेरभावात् साधनाव्यापकत्वमिति भावः । तदित्यनुवादः दूषणपदेनान्वयः । उपाधिनिमित्तदूषणमित्यर्थः ॥ **न त्वनैकान्त्यादिकमिति** । व्याप्यत्वासिद्धिरादिपदार्थः । अस्फुटत्वादाह **एतदुक्तमिति** । उपाधेः प्रतिपक्षोन्नायकस्य प्रतिपक्षत्वोक्तिरयुक्तेत्यतो वाह **एतदुक्तमिति** । न त्वित्युक्त्या चस्त्वर्थ इति सूचितम् । **अत एवेति** । अकिञ्चित्करत्वादेवोपाधिरपि न दूषणमित्यर्थः ।

या० — **प्रतिरूपं साधनमिति** । प्रतिरूपसाधनोन्नायकमित्यर्थः । न त्वनैकान्त्यादिकमित्यत्रापि नानैकान्त्याद्युन्नायकमित्यर्थः । आदिपदेन व्याप्यत्वासिद्ध्यादिकं ग्राह्यम् ॥ **प्रतिपक्षश्चेति** । लोक इति शेषः ॥ **न पुनः किंचिदिति** । स्वसाध्यं न साधयतीत्यर्थः । तथात्वे हि स्थापनानुमाने प्राबल्यसंपादकतया प्रतिपक्षान्तरं सार्थकं स्यादित्याशयः ॥ **अकिंचित्करत्वादिति** । अयमाशयः । प्रतिपक्षे प्रतिपक्षान्तरमुद्भाव्यमानं न तावत्स्वसाध्यं साधयति । पूर्वेण प्रतिपक्षेण प्रतिबद्धत्वात् । नापि पूर्वं प्रतिपक्षं प्रतिबध्नाति । तस्य स्थापनानुमानेनैव प्रतिबद्धत्वात् । नापि स्थापनायामनेकत्वप्रयुक्तं प्राबल्यं संपादयति पूर्वेण प्रतिपक्षेण प्रतिबद्धस्य तस्य स्वसाध्यसाधनासमर्थस्यान्यत्र प्राबल्यानापादकत्वात् । शतमप्यन्धानां न पश्यतीति न्यायादिति । **अत एवेति** । अकिंचित्करप्रतिपक्षोन्नायकत्वादेव प्रतिपक्षानुमाने उपाधिरपि न दूषणमित्यर्थः ।

श्री० — **व्यभिचारादर्शनादिति** । सुखे दुःखसामानाधिकरण्यरूपदुःखेतत्वशरीरवृत्तित्वयोः सद्भावेन कुत्रापि व्यभिचारादर्शनादित्यर्थः । **प्रतिरूपं साधनमिति** । स्वव्यावृत्त्या पक्षे साध्याभावसाधकमित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षरूपमिति यावदिति भावः ॥ **प्रथमेनैवेति** । यथा नित्यः शब्दः श्रावणत्वादित्यनुमानस्य प्रतिपक्षभूतं शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यनुमानं तत्र चेदुपाधिः कश्चनोद्भाव्यते । तर्हि तेन सत्प्रतिपक्षोन्नयने पुनर्नित्यत्वमेव साधितं स्यात् । तच्च प्रथमेनानित्यत्वसाधककृतकत्वानुमानेनैव प्रतिरुद्धम् । न च नित्यत्वसाधकानुमानानामनेकत्वप्राप्त्या प्राबल्यमिति वाच्यम् । शतमप्यन्धानां न पश्यतीति न्यायात् एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धादिति भावः ॥ **अत एवोपाधिरपीति** । प्रतिपक्षस्याकिंचित्करत्वात्तदुन्नायकोपाधिरप्यकिंचित्कर इत्यर्थः ।

इतिशब्दोऽत्रान्तेऽध्याहार्यः । सर्वेष्वपि प्रसङ्गेष्वपसिद्धान्तस्य कथञ्चिदुद्भावयितुं शक्यत्वादिति भावः । एतेन मुक्तानां सततोर्ध्वगतिः सिद्धा चेद्बाधोऽन्यथाऽऽश्रयासिद्धिरित्यपि परास्तम् । परसिद्धाश्रये प्रतिपक्षस्य प्रसञ्जनात् ।

शे०— बाधादीति । अचेतनगतेर्दुःखेतत्वाभावस्य प्रमाणसिद्धत्वेन तत्र तत्साधने बाधः संसारिगतेर्दुःखेतत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेन तस्यास्तत्साधने सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ **तत्रेति** । ईश्वरगताविर्यथः । तत्र गतित्वसद्भावेऽपि दुःखेतत्वाभावादिति भावः ॥ नन्वतिप्रसङ्गप्रकारोपदर्शकत्वेन प्रसङ्ग इत्यादिभाष्यस्य 'न प्रसङ्गः क्वचिद्भवे'दिति भाष्ये इतिशब्देन भवितव्यमिति तदभावो दोष इत्यतस्तदध्याहारस्यात्राभिप्रेतत्वाद्युक्तमस्य तत्प्रकारोपदर्शकत्वमिति भावेनाह **इतिशब्द इति** ॥ **सर्वेष्वपीति** । यदि निर्वह्निः स्यात्तर्हि निर्धूमोऽपि स्यादित्यादिप्रसङ्गेष्वपीत्यर्थः ॥ **अपसिद्धान्तस्येति** । धूमादिलिङ्गजातस्य स्वयमभ्युपगतत्वेन निर्धूमत्वाद्युक्तस्तद्विरुद्धत्वादिति भावः । 'प्रसङ्गार्थतया प्रोक्ता न सिद्धान्तस्य दूषका' इत्यादिभक्तिपादीयानुव्याख्यानतट्टीकोक्तरीत्या वस्तुतस्तत्रापसिद्धान्ताभावसिद्धेः, कथञ्चिदित्युक्तम् । एतेनेत्युक्तमेव विवृणोति **परसिद्धेति** ।

स०— बाधादिप्रसङ्गादिति । अचेतनगतौ दुःखेतत्वाभावस्य प्रमाणसिद्धत्वेन तत्र तत्साधने बाधः। आदिपदेन देवदत्तस्य दुःखसाधनगतेरपि पक्षत्वप्राप्त्या तत्र दुःखेतत्वस्य सिद्धत्वेनांशतः सिद्धसाधनं स्यादित्यस्य संग्रहः । **तत्रेति** । ईश्वरगताविर्यथः । गतित्वस्येश्वरगतौ सद्भावेपि दुःखेतत्वाभावेन व्यभिचारापातादिति भावः ।

प०—एतेन प्रसङ्गरूपताकथनेनेत्यर्थः ॥ **बाध इति** । शरीरिवृत्तित्वरूपव्यापकनिवृत्त्या गतेरपि निवृत्त्युक्तौ बाध इति वा सततोर्ध्वगतिः दुःखहीनेत्याद्यनुमाने भवद्भिरुक्तदुःखेतत्वरूपप्रत्यनुमाने बाध इति वाऽर्थः ।

या०— सर्वेष्वपि प्रसङ्गेष्विति । यद्यपि धूमादिकं न कस्यापि सिद्धान्तः येन तदभावापादनेऽपसिद्धान्तता । तथाऽपि प्रामाणिकं न परित्याज्यमप्रामाणिकं न स्वीकार्यमिति सामान्यतः सर्वैराचार्यैरभ्युगतत्वेन धूमाभावाद्यापादनमपि केनचित्क्रियमाणं सामान्यतः स्वाचार्याभ्युपगमविरुद्धमेव प्रामाणिकपरित्यागादिरूपत्वात् । अतस्तत्राप्यपसिद्धान्तता वक्तुं शक्यैव । तदिदमाह **कथञ्चिदिति** । सामान्यतः स्वाचार्याभ्युपगतविरुद्धाचरणरूपत्वेनेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । उक्तरीत्या मुक्तगतौ व्यभिचारस्य परिहर्तुं शक्यत्वेनेत्यर्थः ।

श्री० — **नानुमिनुयाः** एवमपि कस्मान्नानुमानं करोषीत्यर्थः । **सततोर्ध्वगतिः** मुक्तिकालीना ॥ **सिद्धा चेदिति** । सिद्धान्तिनां भवतामिति शेषः ॥ **बाध इति** । दुःखितत्वाभावादिति भावः ।

सु० — **उपाध्यन्तरमाशङ्कते लोकेति** ।

अनु० — लोकाकाशगतित्वं चेदुपाधिः

अत्र लोकाकाशसंबन्धित्वमेवोपाधिः । साध्यव्यापकत्वात् । **गतित्वं तु स्वरूपकथनम्** । **दूषयति** साधनेति ।

साधनानुगः ॥

सोऽपीत्युक्ते वदेत्किं स

या गतिः सा लोकाकाशसंबन्धिनीति सोऽप्युपाधिः साधनमनुगच्छति व्याप्नोति । **मुक्तगतावुपाधेरभावान्नेति चेन्न** । **तत्रापि गतित्वेन तत्साधनात्** । **एतेन शरीरिवृत्तित्वस्यापि साधनव्यापकत्वं समर्थितं वेदितव्यम्** । तदिदमुक्तं इत्युक्ते वदेत्किं स इति । **स्वामिमते मोक्षे प्रमाणमुपदर्शयन्नुपसंहरति** तस्मादिति ।

तस्माद्देवोदितो भवेत् ॥

मोक्षः

जिनोक्ते मोक्षस्वरूपे प्रमाणाभावात् ।

शे० — **तत्रापीति** । मुक्तगतिर्लोकाकाशसंबधिनी गतित्वादिति गतित्वेनैव लोकाकाशसंबन्धित्वसाधनादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । लोकाकाशसंबन्धित्वरूपोपाधेः साधनव्यापकत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः ॥ **समर्थितं वेदितव्यमिति** । या गतिः सा शरीरिनिष्ठेति शरीरिवृत्तित्वमपि साधनव्यापकमेव । न च मुक्तगतावुपाधेरभावान्न साधनव्यापकतेति वाच्यम् । तत्रापि गतित्वेनैव तत्साधनसौलभ्यादिति व्यभिचारपरिहारसंभवादिति भावः ।

स० — **तत्रापीति** । मुक्तगतिर्लोकाकाशसंबधिनी गतित्वादिति गतित्वेनैव लोकाकाशसंबन्धित्वसाधनादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । लोकाकाशसंबन्धित्वरूपोपाधेः साधनव्यापकत्वोपपादनेनेत्यर्थः । मुक्तगतिः शरीरिणि वर्तते गतित्वादिति तत्राप्युपाधेः पक्षे साधनसंभवादिति भावः ।

प० — **एतेनेति** । गतित्वेन तत्साधनस्य कथनेनेत्यर्थः । तस्मादित्यस्यार्थः **जिनोक्तेति** ॥ **जिनोक्तमोक्षस्वरूपभङ्गः** ॥

श्री० — **एतेनेति** । मुक्तगतावपि गतित्वेन शरीरिवृत्तित्वसाधनादिति भावः ।

सु०— उक्तदोषातिदेशेन बौद्धोक्तमपि मोक्षं दूषयति एवमिति ।

अनु०— एवं स्वयं विष्णुर्यद्यपीशो ह्यशेषवित् ॥
चकार सौगतमतं मोहायैव चकार यत् ॥
असुराणामयोग्यानां वेदमार्गे प्रवर्तताम् ॥
अतोऽसुराधिकारत्वान्न ग्राह्यं तन्मतं क्वचित् ॥

यथाऽप्रामाणिकत्वाज्जैनमतं न ग्राह्यमेवं तन्मतं **सौगतमतमपि क्वचिद् ग्राह्यं न भवति । ननु परमाप्तेन बुद्धरूपेण(पिणा) विष्णुना कृतमिदं कथं न ग्राह्यमित्यत उक्तम्** स्वयमिति । **यद्यपि सौगतमतं स्वयं विष्णुश्चकार तथाऽपि न ग्राह्यमिति संबन्धः । ईश इति करणपाटवमभ्युपैति । अशेषविदिति तत्त्वज्ञानम् । अभ्युपगमे कारणं प्रमाणप्रसिद्धिं हिशब्देनाह । तर्हि कुतो न ग्राह्यमित्यत उक्तम्** मोहायैवेति । **यद्यस्मादसुराणां मोहायैव तच्चकार । अतोऽसुराधिकारत्वान्न ग्राह्यम् । अधिक्रियन्तेऽस्मिन्नित्यधिकारः । असुराणामधिकारोऽसुराधिकारस्तस्य** भावस्तत्त्वं तस्मात् । **असुराः कुतो मोहनीया** इत्यत उक्तम् अयोग्यानामिति । **वेदमार्ग इति पूर्वेणोत्तरेण च संबध्यते । एतदुक्तं भवति । यद्यपि भगवान्बुद्धः पटुकरणस्तत्त्वज्ञानवांश्च श्रुत्यादिसिद्धः । ग्रन्थकरणादेव विप्रलभ्य । नैतावताऽप्याप्तः । विप्रलम्भकत्वात् । यथोक्तम् 'ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् । बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीकटेषु भविष्यती'ति । अतस्तदुक्तं मोक्षस्वरूपं हेयमेवेति ॥**

शे० एवमित्यस्य 'न ग्राह्यं तन्मतं क्वचिदि'त्यनेन व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वात्संबन्ध इत्यभिप्रेत्य तद्व्याचष्टे यथेति तत्त्वज्ञानमित्यतः पूर्वमभ्युपैतीत्यनुवर्तते । **अभ्युपगम इति ।** बौद्धशास्त्रप्रणेतुर्बुद्धस्य करणपाटवतत्त्वज्ञानयोरभ्युपगम इत्यर्थः । **प्रमाणेति ।** श्रुत्यादिप्रमाणेत्यर्थः । अधिकारशब्दस्य अधिकृतिरधिकार इति भावसाधनत्वपक्षेऽसुराधिकृतित्वादस्य तदधिकारिकत्वालाभप्रसङ्गात् असुराणामधिकृतिरधिकारो यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणस्य जघन्यत्वेनायोग्यत्वात् असुराधिकारिकत्वलाभायाधिकरणसाधनतामाह **अधिक्रियन्त इति ॥ पूर्वेणोत्तरेण चेति ।** अयोग्यानामिति पूर्वेण वेदमार्ग इत्युत्तरेण चेत्यर्थः । अनेन वेदमार्गेऽयोग्यानामथापि वेदमार्गे प्रवर्ततामिति योजना सूचिता भवति **यथोक्तमिति ।** भागवत इति शेषः ।

म०— अभ्युपगम इति । बौद्धशास्त्रप्रणेतुर्बुद्धस्य करणपाटवतत्त्वज्ञानयोरभ्युपगम इत्यर्थः । अधिकरणमधिकार इति भावव्युत्पत्तिनिरासायाह **अधिक्रियन्त इति ॥ पूर्वेणोत्तरेण चेति ।** अयोग्या-

नेतिपूर्वेण, प्रवर्तनामित्युत्तरेण [illegible] । [illegible] वेदमार्गे अयोग्यानां वेदमार्गे प्रवर्तनामिति योजना
वता भवति ।

प० – तत्त्वज्ञान[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] इति ॥ यद्यपीत्यादिना
णुक्ततत्त्वाङ्गीकार [illegible] ॥ प्रमाणेति । 'मोहनार्थं
वानामि'त्यादि[illegible] ॥ अधिक्रियन्त इति । अधिपूर्वात्कृञोऽकर्तरि
कारक इति कर्मणि [illegible] भावः । कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरि
ति भावेनोक्तम् ॥ [illegible] इत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तरीत्येति । वेदमार्गे
ोग्यानां, वेदमार्गे [illegible] आप्तत्वादाप्तोक्तं कुतो न
ह्यमित्यत आह [illegible] ॥ [illegible] । प्रथमस्कन्धे तृतीयेऽध्याये ।

या० — [illegible] त्यन्यथा
चेष्ट अधिक्रियन्त इति ।

श्री० — [illegible] ॥ [illegible] । तत्त्वज्ञानादिमता आप्तेन
हन प्रणीतत्वादिदं [illegible] । [illegible] प्रमाणसिद्धत्वादि-
र्थः । असुराणामधिकार [illegible] । [illegible] सुरैरधिक्रियमाणत्वा-
त्यर्थः ॥ चिच्छुर्येति [illegible] ।

सु० — [illegible] बौद्धमतं विशेषतो निराकर्तुं तद्भेदानाह चतुरिति ।

अनु० [illegible]

व्यावहारिकस्यात्प्रतिपत्ति [illegible] । [illegible] आह शून्यमिति ।

शून्यं विज्ञानमेकम् ॥

अनुमेयं [illegible] तथा प्रत्यक्षमपरम् ॥

इति

एकलमद्वितीयं शून्यमेव तत्त्वमित्येकं मतम् । एकं विज्ञानमेव तत्त्वमित्यपरम् ।
नुमेयं बहिस्तत्त्वं ज्ञानव्यतिरिक्तं यस्मिंस्तथोक्तम् । अस्त्येव ज्ञानव्यतिरिक्तमपि तत्त्वं किं
तदनुमेयमिति सौत्रान्तिकमतमन्यदित्यर्थः । तथाशब्दः समुच्चयार्थः । प्रत्यक्षं बाह्यगं
स्मिंस्तद्वैभाषिकमतं चैकमित्येवं चतुष्प्रकारमिति । एतेषु शून्यवादिनोऽतितामसाः । प्रमित-

सकलवस्त्वपलापात् । ततो ज्यायांसो विज्ञानवादिनः । रूपाद्यपलापेऽपि विज्ञानमात्राङ्गीकारात् । ततः सौत्रान्तिका बाह्यार्थाभ्युपगमात् । तस्य चानुमेयत्वाभ्युपगमेन वैभाषिकेभ्यः कष्टाः । ततो वैभाषिकाः । बाह्यार्थमभ्युपगम्य तस्य यथायथं प्रत्यक्षादिगम्यताऽभ्युपगमादित्येतज्ज्ञापयितुमनेन क्रमेणोद्देशः कृतः ।

शे०— शास्त्रकर्तुर्बुद्धस्यैकत्वात्कथं तच्चातुर्विध्यमित्यतो विनेयव्याख्यातृमतिभेदात्तदित्याशयेनाह **व्याख्यातृमतीति** । यद्यपि मन्दमध्योत्तमबुद्धिभेदाद्विनेयानां व्याख्यातॄणां त्रैविध्यकथनात्तदनुरोधेन मतत्रैविध्यमेव वक्तुं युक्तम् । तथाऽपि मन्दबुद्धीनां वैभाषिकसौत्रान्तिकभेदेन द्वैविध्याश्रयणात् साक्षात्परम्पराप्रयोजकोपाधीनेकीकृत्येदं चातुर्विध्यकथनमित्यवधेयम् । ननु चतुष्प्रकारत्वं प्रतिज्ञाय प्रकारपञ्चकोपदर्शनमसङ्गतमित्यत एकलमित्यस्य शून्यविज्ञानयोरद्वितीयत्वप्रतिपादनार्थतया विध्यन्तरोपदर्शकत्वाभावान्न तदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तथा योजनां दर्शयति **एकलमद्वितीयमित्यादि** । ननु समयपादे निरस्तत्वक्रमानुरोधेन तथा प्रत्यक्षबाह्यगमिति वैभाषिकमतस्य प्रथममनन्तरं चानुमेयबहिस्तत्त्वमिति सौत्रान्तिकमतस्य तदनन्तरमेकलं शून्यमिति माध्यमिकमतस्यानन्तरमेकलविज्ञानवादिमतस्य निर्देशः कर्तुमुचितः तत्कथं शून्यादित्वेन चातुर्विध्यप्रदर्शनमित्यतो निमित्तकथनपूर्वकं निर्देशक्रममुपपादयति **एतेष्विति** ॥ **प्रमितसकलेति** । ज्ञानज्ञेयरूपसकलेत्यर्थः । शून्यं त्वप्रमितमिति भावः । **रूपाद्यपलापेऽपीति** । ज्ञेयप्रपञ्चापलापेऽपीत्यर्थः । **सौत्रान्तिकाः** ज्यायांस इत्यनुवर्तते । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

प०— बहिस्तत्वमित्यस्यार्थो ज्ञानव्यतिरिक्तमिति ॥ **यस्मिन्निति** । मत इति योज्यम् । एवमग्रेपि । निर्देशक्रमबीजमाह **एतेष्विति** ॥ **प्रमितसकलेति** । शून्यं तु न प्रमितमिति तदङ्गीकारोऽप्रामाणिकाङ्गीकार इति प्रमितसकलेत्युक्तम् ॥ **रूपाद्यपलापेऽपीति** । अर्थात्मकनामात्मकप्रपञ्चापलापेऽपीति वा शून्यवाद्युक्तरूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काररूपजगदपलापेपीति वाऽर्थः ।

या०— प्रमितसकलेति । ज्ञानज्ञेयादिसकलेत्यर्थः । शून्यं तु न प्रमितमित्याशयः ॥ **रूपाद्यपलाप इति** । ज्ञेयप्रपञ्चापलापेत्यर्थः ।

सु०— तत्र शून्यवाद्युक्तं मोक्षमनुवदति तत्रेति ।

अनु०— तत्र तु ये शून्यं वदन्त्यज्ञानमोहिताः ॥
ते मोक्षं तादृशं ब्रूयुर्निःशङ्कं मायिनो यथा ॥

तेषु चतुर्षु । ये शून्यमेव तत्त्वं वदन्ति ते मायिना यथाभूतं मोक्षमाचक्षते तादृशमेव ब्रूयुः । इयांस्तु विशेषः । मायिनो वेदः प्रमाणमित्यभिमानात् 'परमं साम्यमुपैति', 'सोऽश्नुते सर्वान्कामानि'त्यादेर्वेदाच्छङ्कमानास्तस्यान्यथाव्याख्यानं विधाय स्वाभिमतं मोक्षं प्रतिपादयन्ति । शून्यवादिनस्तु वेदप्रामाण्यानभ्युपगमादुच्छृंखलमेवेति । तदिदमुक्तं निःशङ्कमिति । अज्ञानेति तमोगुणो लक्ष्यते । अज्ञानकारणत्वात् । 'प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव चे'ति वचनात् । तेन मोहिताः ।

शे० — **इयांस्तु विशेष इति** । दृष्टान्तापेक्षया दार्ष्टान्तिके निःशङ्कमिति विशेषोक्तिरेव । न त्वेतदन्तर्भावेनापि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोऽवधेय इति भावः ॥ **अन्यथाव्याख्यानमिति** । गौणमुक्तिपरत्वेन व्याख्यानमित्यर्थः । तमोगुणः प्रमाणेषु चेतःप्रवृत्तिं प्रतिबध्याभासानां दोषानाच्छाद्य विपरीतज्ञानमुत्पादयतीत्युक्तरीत्या तमोगुणस्यैव विपरीतमतिरूपमोहं प्रति मूलकारणत्वात्प्रमाणजन्यज्ञानाभावरूपस्याज्ञानस्य तन्मूलकारणत्वानुपपत्त्याऽज्ञानशब्दस्य तत्परत्वानुपपत्तेः तमोगुणपर एवात्राज्ञानशब्द इत्यभिप्रेत्य कथं तत्राशक्तस्तत्परः स्यादित्यतो लक्षणयेत्याह **अज्ञानेति तमोगुणो लक्ष्यत इति** । लक्षणाबीजभूतं शक्यसंबन्धमाह **अज्ञानकारणत्वादिति** । तमोगुणस्याज्ञानं प्रति कारणत्वादित्यर्थः । यद्यपि प्रमाणजन्यज्ञानप्रागभावरूपाज्ञानस्यानादित्वान्न तमोगुणजन्यत्वं संभवति । तथाऽपि तस्याग्रिमक्षणसंबन्धरूपपरिपालनसद्भावात्तद्रूपकार्यत्वविवक्षयेयमुक्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु भवेदज्ञानशब्दस्य तमोलक्षकत्वं यदि तमोगुणस्य मोहकारणत्वमज्ञानस्य तमोजन्यत्वं च प्रमितं स्यादित्यतस्तमोमोहयोरज्ञानतमसोश्च कार्यकारणभावोपपादकं प्रमाणं पठति **प्रमादेति** । तथा च मुख्यार्थानुपपत्तिशक्यसंबन्धयोः प्रमाणेन सिद्धेर्युक्ता लक्षणेति भावः ।

स० — **अज्ञानेति** । अज्ञानस्य मोहकारणत्वाभावादिति भावः । नन्वज्ञानशब्देन कथं तमोगुणस्य लक्षणा । तद्बीजशक्यसंबन्धाभावादित्यतस्तमाह **अज्ञानकारणत्वादिति** । अज्ञानं प्रति कारणत्वात् तमोगुणस्येति शेषः । एतेन कार्यकारणभाव एव शक्यसंबन्ध इत्युक्तं भवति । नन्वेवमपि न लक्षणोपपद्यते । तस्य शक्यसंबन्धस्येव मुख्यार्थानुपपत्तेरपि बीजत्वात् । प्रकृते चाज्ञानशब्दस्य मुख्यार्थत्वाभ्युपगमे बाधकाभावात् । किं च शक्यसंबन्धोऽपि नास्त्येव । न च कार्यकारणभाव एव शक्यसंबन्ध इति वाच्यम् । तमोगुणस्याज्ञानं प्रति कारणत्वे मानाभावात् । इत्यतो मुख्यानुपपत्तिं वदन्नेव अज्ञानस्य तमोगुणकार्यत्वं च व्युत्पादयितुं प्रमाणवाक्यमेव पठति **प्रमादेति** । तथा चाज्ञानशब्दस्य मुख्यार्थत्वे मोहकारणत्वायोगः । तमोगुणस्य मोहकारणत्वस्योदाहृतप्रमाणसिद्धत्वेन तद्बाधादिति मुख्यार्था-

नुपपत्तिसंभवात् लक्षणा संभवतीत्युक्तं भवति । तमोगुणस्याज्ञानकारणत्वस्य उदाहृतप्रमाणसिद्धत्वेन कार्यकारणभावरूपशक्यसंबन्धश्चोपपादितो भवति ।

प० — **अन्यथाव्याख्यानमिति** । साम्यशब्दस्यैक्यपरत्वेन सर्वानित्यस्यापरममुक्तिपरत्वेन व्याख्यानं विधायेत्यर्थः । मोहिता इत्युक्तं मिथ्याज्ञानं न ह्यज्ञानमात्राद्भवतीति मूलकारणमाह **तमोगुणो लक्ष्यत इति** । लक्षणाबीजमाह **अज्ञानकारणत्वादिति** । अज्ञानं तत्त्वज्ञानाभावः ॥ **इति वचनादिति** । गीतायां चतुर्दशेऽध्याये 'सत्त्वात्सञ्जायतेऽज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादे-त्यादि । **मोहिता इति** । मिथ्याज्ञानिन इत्यर्थः ।

या० — **अन्यथाव्याख्यानमिति** । गौणमुक्तिपरत्वेन व्याख्यानमित्यर्थः । अज्ञानमात्रस्य सज्जीवसाधारणत्वान्न मोहकारणत्वमत आह **तमोगुण इति** । अजहत्स्वार्थलक्षणेयं अधिष्ठानगत-विशेषाज्ञानस्यापि मोहकारणत्वात् । लक्षणाबीजं शक्यार्थसंबन्धं दर्शयति **अज्ञानकारणत्वादिति** । अत्र यद्यप्यज्ञानशब्देन नाधिष्ठानगतविशेषज्ञानप्रागभावात्यन्ताभावौ गृहीतुं शक्यौ तयोरजन्यत्वात् । अत एव न तद्विषयं भावरूपाज्ञानम् । तस्याप्यनादित्वात् । तथापि सञ्जनसञ्जन्त्यादिना कथञ्चि-त्प्रसक्तस्याधिष्ठानगतविशेषज्ञानस्य प्रध्वंस एव ग्राह्य इत्याहुः । वस्तुतस्तु भावरूपस्यानाद्यज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावस्य वा ग्रहणेऽपि न दोषः । तमोगुणोद्रेकेण तयोरग्रिमक्षणसत्त्वरूपस्य परिपालनस्य सत्वात् । परिपालनस्यैव चात्र कार्यतया विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ।

श्री० — **यथाभूतं** ब्रह्मभावरूपं परमं साम्यमित्यादि । ब्रह्मभावस्य मोक्षत्वे परमं साम्यमुपैतीति श्रुतिविरोधः ॥ साम्यस्य भेदगर्भत्वात् । सोऽश्नुत इत्यत्र ब्रह्मणा सहेति भेदोक्तेः । **अन्यथाव्याख्यानं** व्यावहारिकभेदपरत्वरूपम् । ननु 'प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव चे'त्यज्ञानमोहयोरुभयोरपि तमो-गुणकार्यत्वेनाज्ञानमोहिता इति कथमुक्तं तमोगुणमोहिता इति वक्तव्यत्वादित्यतो लक्षणया तथैवोच्यत इत्याह **तमोगुण इति** । लक्षणाबीजं संबन्धं दर्शयति **अज्ञानकारणत्वादिति** । मुख्यार्थे बाधकं लक्षणाबीजसंबन्धं च प्रमाणेन दर्शयति **प्रमादेतीत्याहुः** ।

सु० — **एवं सामान्येनोक्तं स्पष्टमाचष्टे** न किञ्चिदिति ।

अनु० — न किञ्चिन्मुक्त्यवस्थायामात्माऽऽत्मीयमथापि वा ॥

किञ्चिदित्यस्यैव विवरणम् । **आत्माऽप्यथवाऽऽत्मीयमिति** । **आत्मेति** (वि)ज्ञान-**मुच्यते** । **आत्मीयमिति** ज्ञेयम् । **तदुभयमपि मोक्षे नास्ति** ।

शे० — **विवरणमिति** । अतो न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ **ज्ञानमुच्यत इत्यादि** । न तु तद्व्यतिरेकेणात्मा ज्ञेयव्यतिरेकेणात्मीयं वाऽस्त्येतन्मत इत्यर्थः ।

या० — शून्यवादिमतेऽपि मुक्त्यवस्थायां शून्यस्यात्मनः सत्त्वादाह **आत्मेति** । ज्ञानमुच्यते । एवं च विज्ञानवादिभिर्हि मुक्त्यवस्थायां ज्ञेयाभावादुपप्लवरहितं ज्ञानमात्रमस्तीति स्वीकृतम् । शून्यवादिभिस्तूभयमपि तत्र नास्तीत्युच्यत इति भावः ।

सु० — **शून्यवादोऽपि द्विविधः । एकात्मवादोऽनेकात्मवादश्चेति । तत्र प्रथम एव मुख्यसिद्धान्तः । मन्दानां तु बुद्ध्यारोहाय तु द्वितीयोऽवतारितः । तदुभयसाधारणमुक्त्वा विशेषं विवक्षुरादावाद्यमाह** एकस्मिन्निति ।

अनु० एकस्मिन्संसृतेर्मुक्ते न किञ्चिदवशिष्यते ॥

किञ्चित् **चेतनमचेतनं च । एकमुक्तौ कुत एतदित्यत आह** तदिति ।

तत्संवृत्यैव भेदोऽयं चेतनाचेतनात्मकः ॥
दृश्यते संसृतेर्ध्वंसे निर्विशेषैव शून्यता ॥

तस्यैकस्यैवात्मनः संवृत्याऽज्ञानेनैवायं परिदृश्यमानश्चेतनाचेतनात्मको, भिद्यत इति भेदः पदार्थसमूहो, दृश्यते । न तु परमार्थो नाप्यनेकाज्ञानकल्पितः । अतस्तस्यैकस्यैवात्मनः संवृतेर्ध्वंसे जाते सति शून्यतैव पारमार्थिकी (अव)विशिष्यत इति युक्तमेवेति । निर्विशेषेति शून्यस्य स्वरूपसङ्कीर्तनम् । संवृतेर्ध्वंस एव मोक्ष इति वक्ष्यति । निर्विशेषत्वमेव विवृणोति न सत्त्वमिति ।

न सत्त्वं नैव चासत्त्वं शून्यतत्त्वस्य विद्यते ॥
न सुखत्वं न दुःखत्वं न विशेषोऽपि कश्चन ॥

सत्त्वं **परसामान्यादिरूपम्** । असत्त्वमभावप्रतियोगित्वम् । **किंबहुना कश्चनापि विशेषो न विद्यते** ।

शे० — **आद्यमिति** । एकात्मवादमित्यर्थः । किञ्चिदित्येतद्विवरणरूपात्मात्मीयमथापि वेति पूर्वग्रन्थानुसारेण चेतनाचेतनात्मक इत्युत्तरग्रन्थानुसारेण च किञ्चिदित्येतद्व्याचष्टे **किञ्चिच्चेतनमचेतनं वेति** । ज्ञानं ज्ञेयं चेत्यर्थः । तत्संवृत्यैवेत्यत्र तस्य संवृतिरिति विग्रहः ॥ एकस्मिन्निति प्रकृतस्यैवात्मनस्तदिति परामर्शं संवृत्यैवेत्येवकारस्यात्रापि संबन्धं चाभिप्रेत्य तत्संवृत्येत्यत्रत्यतत्पदार्थमाह **तस्यैकस्यैवात्मन इति** । चेतनाचेतनात्मकस्य प्रपञ्चस्य भेदत्वाभावान्मूले तथोक्तेरनुपपत्तिमाशङ्क्य तां घटयति **भिद्यत इति** ।

अज्ञानेनैवेत्येवकारव्यावर्त्यं दर्शयति **न त्विति** । पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुत्वं तस्यैवेत्यस्यावृत्तिं चाभिप्रेत्योत्तरार्धं योजयति **अत इति** ॥ **स्वरूपसङ्कीर्तनमिति** । अनेन केयं शून्यता नामेत्यतो निर्विशेषेत्युक्तमिति मूले योजनोक्ता भवति । निर्विशेषत्वमेव शून्यत्वमित्यर्थः । नन्वेवं संवृतिध्वंसदशायां न किञ्चिदवशिष्यत इत्यायातं न तु मोक्षे तत्कथं न किञ्चिन्मुक्त्यवस्थायामित्युक्तार्थविशेषकत्वमस्येत्यत आह **संवृतिध्वंस एवेति** ॥ **वक्ष्यतीति** । 'नानासंवृतिवर्जितमि'त्यत्रेति शेषः । यद्यपि तत्र संवृतिध्वंसोपलक्षितं शून्यमेव मोक्ष इत्युच्यते न तु संवृतिध्वंसमात्रं मोक्ष इति ध्वंस एवेत्यवधारणं नोपपद्यते । तथाऽपि भावनाप्रकर्षसाध्यो मोक्षः संवृतिध्वंस एवेत्यभिप्रेत्येदमवधारणमिति ध्येयम् । ननु पारमार्थिकसत्त्वस्य शून्यस्वरूपभूतस्य परेणाप्यङ्गीकृतत्वान्न सत्त्वमिति कथं तन्निषेध इत्यतो नायमङ्गीकृतसत्त्वस्य निषेधः किं नामानभिमतस्यैव तस्येत्यतो नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तन्निरूपयति **परसामान्यादिरूपमिति** । आदिपदेन प्रमाणसिद्धत्वार्थक्रियाकारित्वयोः परिग्रहः । ननु च शून्यस्य शून्यत्वं तावत्परेणाभ्युपगम्यते तदेव चासत्त्वम् । अतः कथं नैव चासत्त्वमिति तन्निषेध इत्यतो नायं निर्विशेषत्वरूपशून्यत्वापरपर्यायस्यासत्त्वस्य निषेधः किंत्वत्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वापरपर्यायस्यैवासत्त्वस्येत्यतो नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **अभावेति** । धर्माणामानन्त्यात्प्रातिस्विकरूपेण तन्निषेधस्य जन्मसहस्रेणापि कर्तुमशक्यत्वाद्विशेषतः कांश्चिद्धर्मान्निषिध्य सामान्यतो विशेषमात्रनिराकरणपरस्य मूलस्य 'नविशेषोऽपि कश्चने'त्यस्य तात्पर्यमाह **किं बहुनेति** । अयं धर्मो नास्त्ययं धर्मो नास्तीति विशिष्य किं बहुनोक्तेन शून्यातिरिक्तो न कोऽपि विशेषः शून्येऽस्तीत्यर्थः ।

स० — **आद्यम्** एकात्मवादम् । **वक्ष्यतीति** । निर्विशेषमित्यादिना ज्ञाननिवृत्त्युपलक्षितं शून्यमेव मोक्ष इति वक्ष्यतीत्यर्थः ।

प० — **भिद्यत इति भेद इति** । भिदृ्ऌ विदारण इत्यस्य कर्मणि घञि पुगन्तेति गुणे भेद इति रूपसिद्धेरिति भावः । भिन्नोऽयमित्यर्थः । भावसाधनत्वे अनन्वयादेवमुक्तम् । अयमित्यस्यार्थः **पदार्थसमूह इति** । एवकारान्वयपूर्वकं शेषं पूरयति **शून्यतैवेत्यादि** । संवृतेर्ध्वंसे न किञ्चिदित्युक्तं तर्हि मोक्षः क्व इत्यत आह **संवृतीति** ॥ **वक्ष्यतीति** । 'निर्विशेषं स्वयं भातमि'त्यादौ वक्ष्यतीत्यर्थः । तत्र संवृतिवर्जितमिति संवृतिध्वंसोपलक्षितं शून्यं मोक्ष इत्युक्तावप्युपलक्षणार्थं भावनाद्युपयोग इति तत्रैव तात्पर्यात् संवृतिध्वंसो मोक्ष इति वक्ष्यतीत्युक्तम् ॥ **परसामान्येति** । सत्ता जातिर्वा तद्व्याप्यार्थक्रियाकारित्वादिर्वा नेत्यर्थः । ननु सत्त्वराहित्यमेवासत्त्वं तथाच सत्त्वं नेत्युक्त्वा कथमसत्त्वमपि नेत्युच्यते व्याघातादित्यत आह **असत्त्वमभावप्रतियोगित्वमिति** ।

या० — नन्वेवं संवृतिध्वंसदशायां न किञ्चिदवशिष्यत इत्यागतं न मोक्ष इत्यत आह **संसृतिध्वंस एवेति** ॥ **वक्ष्यतीति** । नानासंवृतिवर्जितमित्यत्रेति शेषः । यद्यपि तत्र संवृतिध्वंस एव मोक्ष इति नोच्यते किन्तु संवृतिध्वंसोपलक्षितं शून्यमेव मोक्ष इति । तथाऽपि भावनासाध्यो मोक्षः संवृतिध्वंसरूप एवेति तत्राभिप्रेतत्वादत्रावधारणोपपत्तिरिति ध्येयम् । ननु पारमार्थिकं शून्यस्वरूपभूतं परेणाङ्गीकृतमतः कथमेतदित्यत आह **परमामान्यादिकमिति** । आदिपदेन प्रमाणसिद्धत्वार्थक्रिया-कारित्वादिरूपस्य संग्रहः । ननु परेण शून्यस्य शून्यत्वं तावदङ्गीक्रियते तदेव चासत्त्वमतः कथं नैव चासत्त्वमित्युक्तमित्यत आह **अभावप्रतियोगित्वमिति** । तथा चात्र निषिध्यमानमसत्त्वमत्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वापरपर्यायं, न निर्विशेषत्वरूपशून्यत्वापरपर्यायमिति भावः ॥

सु० — **ननु मोक्षस्तावदसन्न भवति । सदा संसारापत्तेः । अतः सता मोक्षेण सविशेषं शून्यमित्यत** आह निर्विशेषमिति ।

अनु० — निर्विशेषं स्वयं भातं निर्लेपमजरामरम् ॥
शून्यं तत्त्वमसंबाधं नानासंवृतिवर्जितम् ॥
अशेषदोषरहितं मनोवाचामगोचरम् ॥
मोक्ष इत्युच्यतेऽस्माभिः

शून्यं तत्त्वमेवास्माभिर्मोक्ष इत्युच्यते । न तु शून्यातिरिक्तो मोक्षोऽस्ति । अतो न तेन सविशेषत्वम् । तर्हि सर्वदा मोक्षभावाच्छून्यभावनादेर्वैयर्थ्यमित्यतो निर्विशेषमित्याद्युक्तम् । स्वयंभातमित्यस्यैव विवरणं मनोवाचामगोचरमिति । निर्लेपं **धर्माधर्मरहितं अजरं च तदमरं च** अजरामरम् । संबाधो **वस्त्वन्तरोपमर्दः । असंबाधमद्वितीयमिति यावत् । दोषाः कामादयः । न, केवलं शून्यं, मोक्षः किन्तु नानासंवृतिवर्जितत्वाद्युपलक्षितम् । उपलक्षणनिष्पत्तये च भावनाद्युपयोग इति ।**

शे० — शून्यभावनाऽऽदेरित्यादिपदेन शून्यज्ञानपरिग्रहः । विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यत्र बहुलग्रहणसामर्थ्याद्विशेषणयोरेव परस्परमयं समास इत्याशयेनाह **अजरं च तदमरं चेति** ॥ **वस्त्वन्तरोपमर्द इति** । वस्त्वन्तरेणोपमर्द इत्यर्थः । ननु शून्यस्यास्त्वेवंविधत्वं तथाऽपि शून्यतत्त्व-रूपमोक्षस्य सर्वदा भावाच्छून्यभावनाऽऽदेर्वैयर्थ्यशङ्कायाः कथं परिहार इत्यत आह **न केवलमिति** ।

स० — बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वेन जघन्यत्वात्तत्परित्यागेनोत्तरपदार्थप्रधानकर्मधारयमेवाह **अजरं चेति** ।

प॰— **नानासंवृतिवर्जितत्वादीति** । वर्जितपदेन ध्वंसो ग्राह्यः ॥ **भावनादीति** । बौद्धागमश्रवणमननवैराग्याद्युपयोग इत्यर्थः ।

या॰— **वस्त्वन्तरोपमर्द इति** । वस्त्वन्तरेणोपमर्द इत्यर्थः । अज्ञाननिवृत्त्यादीत्यत्रादिपदेन तत्कार्यप्रवाहनिवृत्तिर्ग्राह्या ।

श्री॰— **उपमर्दः** संबन्धविशेषः ।

सु॰— **अज्ञाननिवृत्त्याद्युपलक्षितं शून्यमेव मोक्ष इत्येतत्कुत इत्यत आह** नानेति ।

अनु॰— नानासंवृतिदूषितम् ॥

संसृत्यवस्था विज्ञेया

नानासंवृतिभिर्दूषितं शून्यमेव संसारावस्था विज्ञेया यतोऽनस्तद्विपरीतं शून्यमेव मोक्ष इति युक्तम् ।

एतदुक्तं भवति । शून्यं तत्त्वं स्वतो निर्विशेषमेकमेव । तस्य परमसूक्ष्मस्य वाङ्मनसातीतस्य स्वप्रकाशस्यावरणविक्षेपाद्यनेकशक्तिमत्या मूलसंवृत्त्या कर्तृत्वभोक्तृत्वशक्तिमदहङ्कारोपाधिवशात्किञ्चित्स्थूलता जायते, ततः सद्द्वितीयत्वेन सविशेषतायां स्थूलता सम्पद्यते । ततो मनोवचनगोचरत्वे जाते विधिनिषेधगोचरत्वेन सलेपत्वम् । रागादिदोषसंसर्गश्च । ततो देहेन्द्रियान्तःकरणविषयसंबन्धे स्थूलतरता भवति । ततो ममकारवतो दुःखादिमत्त्वे स्थूलतमत्वमित्येवं संवृत्या तत्कार्यत्वात्संवृतिसंज्ञकैरहङ्कारादिमिश्च संवलितं शून्यमेव संसारः । भावनाप्रकर्षादिना मूलसंवृतौ ध्वस्तायां तत्कार्यप्रवाहे च विलीने तदुपलक्षितं शून्यमेव मोक्ष इति ।

शून्यमेव चेन्मोक्षः संसारश्च । तदा मोक्षसंसारशब्दयोः पर्यायत्वमित्यादिकमापद्यते इत्येतदपि चोद्यमनेनैव परिहृतमित्याशयवानाह संवृत्यैवेति ।

संवृत्यैव विशिष्यते ॥

स्थितया ध्वस्तया चैव संसृतिर्मोक्ष इत्यपि ॥

यद्यपि शून्यमेव संसारो मोक्षश्च । तथाऽपि संसृतिरिति मोक्ष इत्यपि विशिष्यत एव । कथम् । स्थितया च ध्वस्तया च संवृत्यैव । उपलक्षणभेदादर्थभेदे सति न शब्दपर्यायत्वादिकमिति भावः ॥

शे० — अज्ञाननिवृत्त्यादीत्यादिपदेन वक्ष्यमाणतत्कार्यप्रवाहनिवृत्तिपरिग्रहः । **शून्यं तत्त्वमित्य-स्यात्रावृत्तिं यतोऽत** इत्यस्योपस्कारं चाश्रित्योक्तोपपादकतया वाक्यं योजयति **नानेति** ।

ननु नानासंवृतिदूषितस्य शून्यतत्त्वस्यैव संसारत्वे सिद्धे भवेदज्ञाननिवृत्त्याद्युपलक्षितस्य शून्यस्यैव मोक्षत्वं । तदेव कुतः । किंच शून्यतत्त्वस्यासंबाधमित्यद्वितीयत्वस्य निर्विशेषमिति निर्विशेषत्वस्य चोक्तत्वात्कथं तद्विरुद्धं सद्द्वितीयत्वं सविशेषत्वं च स्यात्संवृतेरेकत्वात्तन्नानात्ववचनमपि न युक्तम् । यथाकथञ्चिन्नानात्वाश्रयणेऽपि कास्ता नानाभूताः संवृतयः किञ्च ताभिः शून्यस्य दूषणमित्यतो द्वितीय-त्वसद्द्वितीयत्वयोर्निर्विशेषत्वसविशेषत्वयोश्च स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वाभ्यामविरोधं गौणमुख्यभेदेन संवृति-नानात्वं तादृशसंवृतिस्वरूपं तद्दूषणं च शृङ्गिग्राहिकया दर्शयन्नेव नानासंवृतिदूषितस्य शून्यस्य संसारत्वं व्यवस्थापयितुमाह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **परमसूक्ष्मस्येति** । यद्यपि परमते शून्यस्यापरिच्छिन्नत्वान्न परमसूक्ष्मत्वं किञ्चित्स्थूलत्वादिकं वाऽस्तीति न तदुक्तिर्युज्यते । तथाऽपि स्वभावतो वस्त्वन्तरोपमर्दरा-हित्याभिप्रायेण इयं परमसूक्ष्मत्वोक्तिरुपाधिवशात्किंचिद्वस्त्वन्तरोपमर्दस्तदधिकवस्त्वन्तरोपमर्दाद्यभिप्रायेण किञ्चित्स्थूलत्वाद्युक्तिश्चेत्यविरोध इति द्रष्टव्यम् । अहङ्कारादिभिरित्यत्रादिपदेन देहेन्द्रियादिपरिग्रहः ॥ **भावनाप्रकर्षादिनेति** । चतुर्विधभावनाप्रकर्षेण शून्यपरिज्ञानेन चेत्यर्थः ॥ **तत्कार्येति** । अहङ्कारादि-रूपतत्कार्येत्यर्थः । पर्यायत्वादिकमित्यत्रादिपदेन तत्प्रयुक्तसहप्रयोगानुपपत्तेर्वैयर्थ्यस्य च परिग्रहः । कथमनेन पर्यायत्वादिपरिहार इत्यत आह **उपलक्षणभेदादिति** । पाचकपाठकादाविवेति शेषः ।

प० — **अज्ञानेति** । संवृतीत्यर्थः । आदिपदेन तत्कार्यनिवृत्तिग्रहः । ननु निर्विशेषादि-रूपशून्यस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिनानावस्थापन्नत्वादिकं कथमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **परमसूक्ष्म-स्येति** । अप्रतिघरूपस्येत्यर्थः । यद्वा स्थौल्यादिपरिमाणशून्यस्येत्यर्थः । स्वत इति सर्वत्रानुषज्यते ॥ **वाङ्मनसेति** । अचतुरविचतुरेत्यादिसूत्रेण निपातनात्साधुः ॥ **आवरणेति** । आवरकशक्तिः स्वरूपाच्छादनशक्तिः । विक्षेपशक्तिः व्यामोहनशक्तिः । नानाविधतया भासकत्वशक्त्यादिरादिपदार्थः । संवृत्या विलसितो यः कर्तृत्वादिशक्तिमान्योऽहङ्कारः स एवोपाधिः तद्वशादित्यर्थः ॥ **भावनाप्रकर्षा-दिनेति** । शून्यमहमित्युपासनोत्कर्षेण आदिपदोक्ततपआदिना चेत्यर्थः । शङ्कते **शून्यमेव चेदिति** ॥ **इत्यादिकमिति** । भावनावैयर्थ्यादिरादिपदार्थः ॥ **उपलक्षणेति** । संवृतिध्वंसरूपोपलक्षणभेदादित्यर्थः ।

या० — **परमसूक्ष्मस्येति** । स्वभावतो वस्त्वन्तरोपमर्दरहितस्येत्यर्थः । अत एव किञ्चित्स्थूल-तादिशब्दैरप्युपाधिशब्दाद्वस्त्वन्तरोपमर्द एव व्याख्येयः । तेन परैः शून्यस्यापरिच्छिन्नत्वाङ्गीकारा-त्कथमेतदिति शङ्काऽनवकाशः ॥ **उपलक्षणभेदादिति** । पाठकपाचकादाविवेति भावः ।

सु० — एवमेकात्मवादमुपन्यस्यानेकात्मवादं दर्शयति केचिदिति ।

अनु० — केचित्त्वन्यथा प्राहुः

तेषु शून्यवादिषु । अन्यथा एकात्मवादिमतात् । कथमित्यत आह संवृत्यैवेति ।

संवृत्यैव त्वनेकधा ॥

अवच्छिन्नं महाशून्यं नानापुद्गलशब्दितम् ॥

तुशब्देनैकात्मवादं स्वाभाविकानेकात्मवादमुपाधिकृतानेकात्मवादं च व्यावर्तयति । संवृत्या नानाभूतया संवृत्यावच्छिन्नमेव न तु स्वभावतः । संवृतेस्तत्कृतावच्छेदानां च मिथ्यात्वान्नानापुद्गलशब्दितमित्युक्तं भवतीति शेषः ।

ततः किमित्यत आह यस्येति ।

यस्य शून्यैकरसताज्ञानात्सा त्वपगच्छति ॥

स पुद्गलत्वनिर्मुक्तो महाशून्यत्वमेष्यति ॥

संवृत्या यस्त्ववच्छिन्नो दुःखान्यनुभवत्यलम् ॥

इति

तत्रानेकेष्वात्मसु यस्यात्मनस्तु शून्यैकरसताज्ञानाच्छून्याद्वितीयताज्ञानात्सा संवृतिरपगच्छति मूलसंवृतिर्व्यावृत्ता भवति । अन्या नश्यति । स पुद्गलत्वात्कर्तृत्वादिरूपान्निर्मुक्तो महाशून्यत्वमेष्यतीव । यस्तु संवृत्याऽवच्छिन्न आत्मा स पुद्गलभावेन दुःखान्यलं परमार्थबुद्ध्यैवानुभवति । इति प्राहुरिति संबन्धः ।

शे० — नानाभूतयेति । अन्यथैकस्य जीवस्य तत्त्वज्ञानेन मूलसंवृतिनाशे सर्वेषां मोक्षप्रसङ्गः । अनाशे च नैकस्यापि मोक्ष इत्यतिप्रसङ्गादिति भावः । संवृत्यैवेत्येवकारो भिन्नक्रम इति भावेनाह अवच्छिन्नमेवेति । तत्प्रयोजनमाह न त्विति । नानापुद्गलरूपमित्यनुक्त्वा नानापुद्गलशब्दितमित्युक्तौ निमित्तं दर्शयन्योजयति संवृतेरिति । साकाङ्क्षत्वान्मूलेऽपेक्षितं पूरयति भवतीति शेष इति । मूले सेति तच्छब्दः संवृतितदितरसाधारणः । अपगच्छतीत्येतदप्यपसरणनाशपरमित्यभिप्रेत्य योजयति मूले संवृतिरित्यादि ॥ व्यावृत्ता भवतीति । भीरुभटवदपसरतीत्यर्थः । अन्यथा सर्वमोक्षप्रसङ्गादिति भावः ॥ अन्येति । प्रातिस्विकीत्यर्थः । पुद्गलत्वादित्यस्य विवरणं कर्तृत्वादिरूपादिति । ननु महाशून्यत्वस्य स्वाभाविकत्वेन सर्वदा सत्त्वात्कथमेष्यतीत्युक्तिरित्यत आह एष्यतीवेति ।

स० — एष्यतीवेति । महाशून्यत्वरूपायाः सर्वदा सत्त्वादेष्यतीत्ययुक्तमित्यत इवशब्दप्रयोगः ।

प०— अनेकधेति श्रवणादुक्तम् **नानाभूतयेति** । बहुविधया प्रतिस्विकरूपयेत्यर्थः । संवृत्यैवेत्येवकारान्वयमाह **अवच्छिन्नमेवेति** । शब्दितपदस्वारस्यमाह **संवृतेरिति** । शब्दितमित्यत्र शेषमाह **भवतीति शेष इति** ॥ **व्यावृत्ता भवतीति** । शैवालवदिति भावः ॥ **अन्येति** । अवच्छेदकत्वेन प्रातिस्विकं विद्यमानेत्यर्थः ।

या०— **नानाभूतयेति** । अन्यथैकस्य जीवस्य तत्त्वज्ञानेन मूलसंवृतिनाशे सर्वेषां मोक्षप्रसङ्ग इति भावः । न तु स्वभावतः । संवृतेः तत्कृतावच्छेदानां च मिथ्यात्वादिति भावः । नानापुद्गलतां यातीत्यनुक्त्वा शब्दितामिति किमर्थमुक्तमित्यतोऽभिप्रायमाह **संवृतेरित्यादिना** ॥ **व्यावृत्तेति** । भीरुभटवदपसरतीत्यर्थः । अन्यथा सर्वमोक्षप्रसङ्ग इति भावः ॥ **अन्यथेति** । प्रातिस्विकेत्यर्थः । महाशून्यस्य स्वभाविकत्वादाह ॥ **एष्यतीवेति** । अनाद्यनिर्वाच्यस्येत्यत्र प्रागभावादिव्यावृत्त्यर्थं भावत्वमपि बिवक्षितमिति ज्ञातव्यम् ।

श्री०— **एकात्मवादम्** एकजीववादम् । स्वाभाविकात्मवादमिति सिद्धान्तरीत्य भास्करमतानुसारेणोक्तमुपाधिकृतानेकात्मवादमिति । तन्मते आत्मभेदस्यौपाधिकत्वात् । संवृत्यावच्छिन्नमेव नानापुद्गलशब्दितमिति संबन्धः । न तु स्वभावतः इत्यत्र हेतुः **संवृतेरिति** ॥ **तत्कृतावच्छेदानां** संवृतिकृतभेदानाम् । भास्करमत इव सत्योपाधिकृतसत्यभेदवादो नाभ्युपगत इति भावः । शब्दितमित्येतदनूद्य व्याख्याति **इत्युक्तमिति** । अध्याहार्यमाह **भवतीति शेष इति** ।

सु०— **शून्यवाद्यभिमतमोक्षनिरासेन मायावाद्यभिमतोऽपि निरस्तो भविष्यतीत्याशयेन यदुक्तं मायिनो यथेति सिद्धान्तसाम्यं तदुपपादयति** (इत्ये)एवमिति ।

अनु०— एवं मायिनश्चाहुरेकजीवत्ववादिनः ॥
बहुजीवमताश्चेति

एकजीवत्ववादिनो बहुजीवमताश्चेति द्विविधमायिनश्चैवं द्विविधशून्यवादिवदेव मोक्षस्वरूपमाहुः । एको जीवो यस्मिंल्लोके स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तद्वदन्तीत्येकजीवत्ववादिनः । बहवो जीवा यस्मिंस्तत्तथोक्तं बहुजीवमतं येषां ते बहुजीवमताः ।

ननु शून्यवादिनः संवृतिनिबन्धनः संसारस्तन्निवृत्तिश्च मोक्ष इत्याचक्षते । मायावादिनस्तु मायाहेतुकोऽयं संसारस्तन्निवृत्तिश्च मोक्ष इति । अतो वैषम्यमित्यत आह मायेति ।

माया तेषां तु संवृतिः ॥

या शून्यवाद्यभ्युपगता संवृतिः सैव तेषां मायिनां माया । अनाद्यनिर्वाच्यत्वलक्षणस्य आवरणविक्षेपादेः कार्यस्य चैकत्वादिति भावः ॥ शून्यवादिनः शून्यं तत्त्वमाहुर्मायावादिनस्तु ब्रह्म । अतोऽस्ति वैषम्यमित्यत आह निर्विशेषत्वेति ।

निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मेति नो भिदा ॥

शून्यं ब्रह्मेति चैनयोर्भिदा नो विद्यते । कुतः निर्विशेषत्वस्य वाचैव द्वाभ्यां द्वयोर्निर्विशेषत्वेनोक्तत्वात् । वैधर्म्यं खलु वस्तुनो भेदकम् । तच्चात्र नास्तीति द्वयोरपि सम्मतम् । अतः शब्दभेदमात्रं न वस्तुभेद इति ।

शे०— मूले एकजीववादिन इति वक्तव्ये एकजीवत्वेति त्वप्रत्ययो व्यर्थ इत्याशङ्क्य तत्सार्थक्यमाह एको जीव इत्यादि । मायासंवृत्योरैक्यलाभाय यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजयति या शून्यवाद्यभ्युपगतेति ॥ अनाद्यनिर्वाच्यत्वलक्षणस्येति । अत्र भावत्वमपि संग्राह्यम् । ततश्चानादिभावत्वे सति अनिर्वाच्यत्वस्वरूपलक्षणस्येत्यर्थः । अन्यथा प्रागभावस्याप्यनाद्यनिर्वाच्यतयाऽज्ञानत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम् ॥ आवरणविक्षेपादेरिति । स्वरूपाच्छादनमावरणम् । अनदाकारप्रतिभासो विक्षेपः । आदिपदेन (नानाविधतया भासकत्वादिशक्तिः) । द्वाभ्यां शून्यवादिमायावादिभ्यां । द्वयोः शून्यब्रह्मणोः । ननु निर्विशेषत्वोक्तिर्न भेदाभावसाधिकेति कथं तस्यास्तत्साधकतया भाष्यकारीयोक्तिरित्यतो न तस्यास्तत्साधकतया अत्रोपन्यासः किन्तु तत्साधकभेदकधर्माभावस्यासिद्धिपरिहारकतयैवेत्याशयेन तदुपपादकतया तदुपयोगमाह वैधर्म्यमिति ।

स०— द्वाभ्यां शून्यवादिमायावादिभ्याम् । उभयोः शून्यब्रह्मणोः ।

प०— यदुक्तमिति । एतन्मतोपन्यासोपक्रमभागे उक्तमित्यर्थः ।

सु०— अथ मतम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्यैव सत्यादिलक्षणं ब्रह्म सर्वतो व्यावर्तितं तत्कथं शून्यं ब्रह्मेति नो भिदेत्युच्यते इति । सत्यम् । सदादिलक्षणैर्ब्रह्म श्रुत्या सर्वतो व्यावर्तितमिति । तत्तु मायावादिमते नोपपद्यत इत्याशयवानाह सदिति ।

अनु० सच्चित्सुखादिकं चैव किं कुतोऽखण्डवादिनः ॥

सदादिकं च किमेव न किमपीत्यर्थः । तथा हि । सदादिकं किं ब्रह्मस्वरूपमुतान्यत् । आद्ये न लक्ष्यलक्षणभावः । अनेकपदवैयर्थ्यं च । न द्वितीयः । अखण्डवादित्वात् । यथा भवतां सत्यत्वादिकं ब्रह्मस्वरूपमपि तल्लक्षणं तथा ममापि किं न स्यादिति चेन्न । अस्माभिः विशेषशक्त्या तन्निर्वाहाङ्गीकारात् । परेण तु कुतो निर्वाह्यमेतत् । मयापि विशेषोऽङ्गीक्रियत इति चेत् । न । अखण्डवादित्वात् ।

शे०— निर्विशेषत्ववचनं सिद्धान्त इव स्वमतेऽपि भिन्नधर्माभावाभिप्रायमेव न तु सर्वथा धर्माभावाभिप्रायमतो भेदकधर्मसद्भावाद्युक्तः शून्यब्रह्मणोर्भेद इति गूढाभिसन्धिः शङ्कते **अथ मतमिति** । लक्ष्यलक्षणभावनिर्वाहकविशेषसद्भावात्सिद्धान्ते तदुपपत्तावप्यखण्डवादित्वात्परस्य न तन्मते तदुपपत्तिरिति गूढाभिसन्धिरेव परिहरति **तथाहि मदादिकमित्यादिना** ॥ **न लक्ष्यलक्षणभाव इति** । तत्प्रयोजकस्य प्रसिद्धाप्रसिद्धविभागस्याभावादिति भावः । पूर्ववादी स्वाशयमुद्धाटयति **यथेति** । सिद्धान्त्यपि तमुद्धाटयति **अस्माभिरिति** ॥ **अखण्डेति** । अखण्डत्वस्य निर्विशेषत्वरूपत्वादिति भावः ।

प०— सत्यत्वादिकं स्वरूपं सदेव व्यावर्तकमिति मनसि निधाय शङ्कते **अथ मतमिति** । एवकारान्वयेनानुवादः ॥ किमेवमिति मनोगतं शङ्कते **यथेति** ।

या०— गूढाशयः शङ्कते **अथेति** । अविदिताशय इव विकल्पयति **मदादिकं किमिति** । पूर्वपक्षी स्वाशयमुद्धाटयति **यथा भवतामिति** ॥ **तथा ममापीति** । तथा च मदीयं निर्विशेषत्ववचनं भिन्नधर्माभावाभिप्रायकमेवेति तदाशय इति ध्येयम् । एवं च तच्चात्र नास्तीति द्वयोरपि संमतमित्युक्तत्वादथ मतमिति शङ्कायाः कथमुत्थानमिति चोद्यानवकाश इति ज्ञातव्यम् ।

सु०— यद्यपि सत्यादिपदप्रतिपाद्यवस्तुनि न भेदः । तथाऽपि व्यावर्त्यानामसत्त्वादीनामस्त्येव । अतस्तद्व्यावृत्तिप्रयोजनानि तद्वाचीनि शाऽनेकानि पदानि ब्रह्मणि वर्तन्त इत्यभ्युपगमात्कथमस्मन्मते श्रुत्यर्थानिर्वाह इत्यत आह **व्यावर्त्येति** ।

अनु०— व्यावर्त्यमात्रभेदस्तु विद्यते शून्यवादिनः ॥

व्यावर्त्यमात्रभेदस्त्वित्येकदेशोत्कीर्तनेन सकलमप्युक्तमुपलक्षयति । एषा प्रक्रिया समस्ता शून्यवादिनोऽपि मतेऽस्त्येवातो नैतयाऽपि ब्रह्मशून्ययोर्भेदो वक्तुं शक्यते । शून्यवादिनोऽपि विद्यत इति किमापादनेनोच्यते । नेत्याह अनृतादेरिति ।

अनृतादेरपोहं तु स्वयमेव हि मन्यते ॥

सत्यादिपदार्थत्वेन शून्यविशेषणत्वेन चेति शेषः । मन्यते शून्यवादी । अपोहपदार्थवादिनो बौद्धा इति प्रसिद्धमेवेति हिशब्देनाह । 'जाड्यसंवृतिदुःखान्तपूर्वदोषविरोधि यदि'ति प्रसिद्धं च ।

आस्तां तावद्ब्रह्मशून्ययोर्विशेषप्रतिपादनं निर्विशेषयोः । विशेषोऽस्तीति प्रतिज्ञैव तावदेषा नाङ्गं धत्ते । व्याहतत्वादिति भावेनाह निर्विशेषत्वत इति ।

निर्विशेषत्वतो नैव विशेषो ब्रह्मशून्ययोः ॥

नैव प्रतिज्ञातुं शक्यत इति शेषः ।

शे०— 'न व्यावृत्त्या प्रयोजनमि'ति जन्माधिकरणे निरस्तपक्षाश्रयणेनाह **व्यावृत्तप्रयोजनानीति** । यद्यसत्यविशेषणमित्यहिकुण्डलाधिकरणेऽपोहवादाश्रयणेनाशङ्क्य निरस्तपक्षाश्रयणेनाह **तद्वाचीनि वेति** ॥ **सकलमिति** । यद्यपीत्यादिना शङ्कितं सकलमपीत्यर्थः । स्वयमेव हीति भाष्ये हिशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्य सत्यादिपदार्थत्वेनानृतादेरपोहं स्वयमेव मन्यत इति शून्यविशेषणत्वेन च मन्यत इति प्रतिज्ञातप्रमेयद्वयोपपादकप्रसिद्धिद्योतनार्थत्वान्नानर्थक्यमित्याशयेन प्रथमप्रतिज्ञातप्रमेयोपपादकप्रसिद्धिप्रदर्शनपूर्वकं तत्सूचकतया हिशब्दं योजयति **अपोहेति** । अनन्तरप्रतिज्ञातप्रमेयोपपादकप्रसिद्धिपूर्वकं तत्सूचकतयाऽपि हिशब्दं योजयति **जाड्येति** । इति प्रसिद्धं चेत्यस्य हिशब्देनाहेत्यनुवृत्तेनान्वयः । 'निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मेति नो भिदे'ति पूर्वग्रन्थेन 'निर्विशेषत्वतो नैव विशेषो ब्रह्मशून्ययोरि'त्यस्य गतार्थतामाशङ्क्य परिहरति **आस्तामिति** । उक्तमर्थं मूलारूढं कर्तुमपेक्षितं पूरयति **नैवेत्यादि** ।

प०— पुनः शङ्कते **यद्यपीति** ॥ **अस्त्येवेति** । भेद इत्यनुकर्षः ॥ **तद्वाचीनीति** । अपोहवादिमत इवासत्यादिव्यावृत्तिवाचीनि वेत्यर्थः ॥ **सकलमपीति** । यद्यपीत्यादिनोक्तमित्यर्थः ॥ **अङ्गमिति** । स्वरूपं न धत्त इत्यर्थः ।

या०— **अपोहेति** । घटादिपदेष्वप्यघटादिव्यावृत्त एव वाच्य इति बौद्धैरङ्गीकारादिति भावः । इति प्रसिद्धं चेत्यस्य हिशब्देनाहेत्यनेनान्वयः ।

श्री०— **एषा प्रक्रियेति** । तच्चित्सुखादिकमित्युक्ता यद्यपीत्यादिनोक्ता च प्रक्रियेत्यर्थः ।

सु०—ननु मायावादिना वेदस्य प्रामाण्यं स्वतः प्रामाण्यं नित्यत्वं चाङ्गीकृत्य वेदवाक्यनिर्वाहोऽयं कृतः । शून्यवादी तु वेदप्रामाण्यमेव नाङ्गीकुरुते । तत्कथमुक्तं व्यावर्त्यमात्रेति । तत्राह प्रामाण्यादीति ।

अनु०— प्रामाण्यादि च वेदस्य फलतः सममेव हि ॥

शब्दमात्रेण विषमम् । अर्थस्तु द्वयोरपि सम एव । तस्माद्वाक्यार्थनिर्वाहोऽपि सम इत्युक्तमुपपन्नम् । वेदवाक्यपुरस्कारस्तु मायावादिनां छद्ममात्रं प्रमेयं तु समानमेवेति भावः ।

कथं फलतः समानमित्यत आह अतत्त्वावेदकमिति ।

अतत्त्वावेदकं यस्मात्प्रमाणं तेन कथ्यते ॥

वेद इति वर्तते । सर्वमपि प्रमाणमिति वा । तेन मायावादिना । कथ्यते **अविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चेत्यादाविति शेषः ॥ अतत्त्वावेदकत्वेऽङ्गीकृतेऽपि कुतः सममित्यत आह** अतत्त्वावेदकत्वमिति ।

अतत्त्वावेदकत्वं यदप्रामाण्यं सतां मतम् ॥

यत् **यस्मात्** सतां **विदुषाम्** । **नानाविधानि लक्षणानि प्रणयन्तोऽपि परीक्षका अतत्त्वावेदकव्यावृत्तये प्रयतन्त एव । अनुभूतिः प्रमाणमिति** वदताऽप्यतत्त्वावेदकाभावाभिमानेनैव **न प्रयत्नः कृतः । न पुनरतत्त्वावेदकस्यापि प्रामाण्याभिप्रायेण । अतो मायावादिनाऽभ्युपगतं वेदप्रामाण्यं नामाप्रामाण्यमेव । प्रामाण्याभावे च तत्स्वतस्त्वं दूरोत्सारितम् । नित्यत्वव्युत्पादनं च व्यर्थमेवेति ।**

शे० – मूले प्रामाण्यादीत्यादिपदसंग्राह्यप्रदर्शनं **स्वतःप्रामाण्यमित्यादि** ॥ **नित्यत्वं चेति** । यद्यपि ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपं नित्यत्वं न तेनाङ्गीकृतं शास्त्रयोनित्वाधिकरणे पौरुषेयत्वाभिधानात् । तथाऽप्याकाशादिसाधारणबहुकालावस्थायित्वरूपनित्यत्वविवक्षया अयं ग्रन्थ इत्यवधेयम् ॥ **अयमिति** । व्यावृत्तिप्रयोजनकत्वतद्वाचकत्वरूप इत्यर्थः । **द्वयोः** मायावादिशून्यवादिनोः । सम इत्यत्र द्वयोरित्यनुवर्तते । **उक्तं** व्यावर्त्यमात्रभेद इत्याद्युक्तम् । पूर्ववाक्याद्वेदस्येत्यनुवृत्तिमर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामं चाभिप्रेत्याह **वेद इति वर्तत इति** । तेन मायावादिना वेदो यस्मादतत्त्वावेदकं प्रमाणं कथ्यत इति योजनायां वेदपदानुवृत्तिविभक्तिविपरिणामौ उपाश्रयणीयौ भवतः । प्रत्यक्षादिप्रमाणानामतत्त्वावेदकत्वलाभश्च न भवतीत्यपरितोषाद्वस्तुस्थितिकथनाय पक्षान्तरमाह **सर्वमपीति** । अनेन सर्वमपीत्यध्याहृतेन सर्वमपि प्रमाणं यस्मादतत्त्वावेदकं कथ्यत इति योजना सूचिता भवति । अत्र पक्षे प्रमाणत्वरूपसामान्यधर्मपुरस्कारेण वेदस्यातत्त्वावेदकत्वलाभः न तु वेदत्वेन रूपेण । पूर्वयोजनायां तु तत्त्वेनैव तल्लाभ इति द्रष्टव्यम् ॥ **अविद्यावद्विषयिणीति** । अत्राविद्याशब्देनात्मानात्मनोरितरेतराध्यासपरिग्रहः । तमेतमेव लक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते इति पूर्वग्रन्थानुरोधात् । ततश्च कूटस्थे चैतन्ये बुध्यादितादात्म्याध्यासं विना प्रमातृत्वस्याभावेन प्रमाणप्रवृत्तेरसंभवात् प्रमाणान्यध्यासवत्पुरुषविषयाणि तदाश्रितानि तत्प्रयोज्यानीति यावत् । करणानां कर्तृप्रयोज्यत्वनियमात् । एवं चात्र प्रमाणप्रवृत्तेरात्मन्यनात्माध्यासपूर्वकताया उक्तत्वादविद्यावदाश्रितानां प्रमाणानां 'यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य' इति पञ्चपादिकारीत्या 'भाष्यकारेण दोषमात्रमेव विषयतोऽपि ज्ञानमिथ्यात्वे हेतुरुक्त इति विवरणग्रन्थानुरोधाच्चायथार्थज्ञानजनकत्वलाभेन प्रमाणानामतत्त्वावेदकत्वसिद्धिरुक्तग्रन्थादिति युक्त एवास्य वाक्यस्य संवादितयोपन्यास इति ध्येयम् । यादृशतादृशसत्त्वस्य प्रकृतानुपयोगित्वात्प्रकृतोपयोगितया सच्छब्दं व्याचष्टे ॥ **विदुषामिति** । तदुपपादयति **नानाविधानीति** ॥ **प्रयतन्त एवेति** । सम्यगित्यादि तद्व्यावर्तकविशेषणोपादानादिति भावः । प्रामाण्यस्वतस्त्वनित्यत्वयोरदूषणा-

द्भाष्ये न्यूनत्वमाशङ्क्य स्पष्टत्वात्तदनुक्तिरित्याह **प्रामाण्याभावे चेति** ॥ **व्यर्थमिति** । प्रामाण्यप्रयोजकनिर्दोषत्वव्युत्पादनार्थस्य नित्यत्वव्युत्पादनस्य वेदप्रामाण्यपक्षेऽर्थवत्त्वेऽपि त्वन्मते तस्यातत्त्वावेदकत्वेनाप्रामाण्यात् न प्रामाण्यप्रयोजकनिर्दोषव्युत्पादनार्थस्य नित्यत्वव्युत्पादनस्य किञ्चित्प्रयोजनमिति भावः ॥ **इति** इत्यतः परं 'स्पष्टमेवेत्यतो न भाष्ये तदुक्तिरि'ति शेषः ।

स० — **नित्यत्वव्युत्पादनमिति** । वेदस्य नित्यत्वव्युत्पादनं प्रामाण्योपपादनार्थं वाच्यं पौरुषेयत्वे पुरुषदोषनिबन्धनदोषवत्त्वापत्त्या अप्रामाण्यकारणदोषशून्यत्वाभावेन प्रामाण्यानुपपत्तेः । त्वन्मते च तस्यातत्त्वावेदकत्वेन प्रामाण्यस्यैवाभावेन कस्योपपत्त्यर्थं नित्यत्वव्युत्पादनमिति भावः ।

प० — आदिपदार्थः **तस्मादित्यादि** । निर्भेदत्वमित्यादिना वक्ष्यमाणतत्वमस्यादिवाक्यार्थनिर्वाहोपीत्यर्थः ॥ **वेद इति वर्तत इति** । विभक्तिविपरिणामेनानुवर्तत इत्यर्थः । कथ्यत इत्युक्तं तत्कुत्रेत्यतस्तद्वाक्यं पठति **अविद्यावदिति** । नन्वनुभूतिः प्रमाणमिति मते शुक्तिरूप्यज्ञानस्याप्यनुभवत्वात्तत्संग्रहः कृत इति भातीत्यत आह (**अतत्त्वावेदकाभावाभिमानेनेति** । अनुभूतिरिति । नन्वनुभूतिः प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं प्रणयताऽतत्त्वावेदकस्यापि प्रामाण्यमङ्गीकृतमन्यथाऽयथार्थज्ञानव्यावृत्त्यर्थविशेषणमुपाददेत । न चैवम् । तस्मात्कथमतत्त्वावेदकव्यावृत्तये प्रयतत एवेत्युक्तमित्यत आह) ॥ **अतत्त्वावेदकव्यावृत्तय इति** ॥ **प्रयतन्त एवेति** । ज्ञानमात्रस्य प्रमात्वाभ्युपगमादिति भावः । तदेव व्यनक्ति **अनुभूतिरित्यादिना** ॥ **व्यर्थमेवेति** । प्रामाण्यार्थं निर्दोषताव्युत्पादनाय नित्यत्वकथनम् । प्रामाण्यस्यैवाभावे तद्व्युत्पादनं व्यर्थमेवेत्यर्थः ।

या० — **वेद इति वर्तत इति** । विभक्तिपरिणामेनेति शेषः ॥ **अविद्यावद्विषयाणीति** । अत्राविद्याशब्देनात्मानात्मनोरितरेतराध्यासो ग्राह्यः । 'तत एतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्त' इति पूर्वमुक्तत्वात् । तथा च कूटस्थे चैतन्ये बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासं विना प्रमातृत्वस्याभावेन प्रमाणप्रवृत्तेरसंभवात्प्रमाणान्यध्यासवत्पुरुषविषयाणि तदाश्रितानि । तत्प्रयोज्यानीति यावत् । **करणानां कर्तृप्रयोज्यत्वनियमात्** । एवं चात्र प्रमातृप्रवृत्तेरात्मन्यनात्माध्यासपूर्वकताया उक्तत्वेनाध्यस्तपदार्थविषयकत्वमप्यर्थादुक्तमेवेत्यतत्त्वावेदकताऽपि प्रमाणानामभिप्रेतैवेति भावः । न च तत्त्वावेदकं यत्तदप्रमाणमिति नैयायिकादीनामपि मतम् । न हि ते सन्तोऽत आह **विदुषामिति** । परीक्षकाणामित्यर्थः ॥ **व्यर्थमेवेति** । प्रामाण्यप्रयोजकनिर्दोषताव्युत्पादनाय हि नित्यत्वं व्युत्पादनीयम् । प्रामाण्यस्यैवाभावे तद्व्युत्पादनं व्यर्थमित्यर्थः ।

श्री०— तत्कथमिति । तथा चैषा प्रक्रिया समानेत्युक्तमयुक्तमिति भावः । ननु प्राभाकरेणातत्त्वावेदकस्य प्रामाण्यमङ्गीकृतमेव । अनुभूतिः प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणे तद्व्यावर्तकविशेषणादानादित्यत आह **अनुभूतिः प्रमेति** ॥ **अतत्त्वावेदकाभावाभिमानेनेति** । अयथार्थज्ञानमेव नास्तीत्यभिमानेनेत्यर्थः ।

सु०— नन्वतत्त्वावेदकत्वेऽपि यस्य विषयो ब्रह्मज्ञानात्प्रागेव बाध्यते तदप्रमाणम् । यस्य तु विषयो ब्रह्मज्ञानेनैव बाध्यस्तदतत्त्वावेदकं प्रमाणमिति विभागः । वेदविषयस्तु ब्रह्मज्ञानेनैव बाध्यते । अतस्तस्य प्रामाण्यमित्याशयेनाशङ्कते दीर्घेति ।

अनु०— दीर्घभ्रान्तिकरी चेत्स्यादतत्त्वावेदकप्रमा ॥

या दीर्घभ्रान्तिकरी साऽतत्त्वावेदकप्रमेति यदि मतं स्यादित्यर्थः । किमिदं लोकवृत्तमनुसृत्योच्यते । किं वा स्वसङ्केतमात्रेण । आद्ये दोषमाह रज्ज्विति ।

रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिक्यादमानता ॥
स्यादागमस्यानिवर्त्यमहामोहप्रदत्वतः ॥

आगमस्य **वेदस्य । कुतः । अल्पेन कालेनानिवर्त्यत्वाद्यो महान्मोहस्तत्प्रदत्वतः । अप्रामाण्ये विशेषाभावेऽपि तद्धेतुकानर्थातिशयाभिप्रायेणाधिक्यादित्युक्तमिति भावः । द्वितीये अतिप्रसङ्गमाह** तलेति ।

तलनैल्यादिविज्ञानमाकाशे मानतां व्रजेत् ॥

तलमिन्द्रनीलं तस्य नैल्यमिव नैल्यं तलनैल्यम् । आदिपदार्थं स्वयमेव भाष्यकृद्विवृणोति छत्रेति ।

छत्राकारत्वविज्ञानं चन्द्रप्रादेशतामतिः ॥

आकाश इति वर्तते । मानतां व्रजेदिति सर्वत्र संबध्यते । अल्पकालानिवर्त्यभ्रान्तिहेतोः प्रामाण्यसङ्केतं कुर्वता एतेषामपि प्रामाण्यसङ्केतः करणीयोऽविशेषात् । ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयत्वमाश्रित्यायं सङ्केतः क्रियते न त्वल्पकालानिवर्त्यभ्रान्तिहेतुत्वमिति चेत् । (न) ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयत्वोक्त्याऽप्यस्यैवार्थस्य मायावादिना विवक्षितत्वात् । अन्यथा 'न खलु नाग इति नग इति वा पदात्कुञ्जरं गिरिं वा प्रतिपद्यमाना भवन्ति भ्रान्ता' इति वर्णदैर्घ्यादिज्ञानं कथमुदाहरेत् ।

शे०— अतस्तस्य प्रामाण्यमित्यतः परं नैवमतत्त्वावेदकस्य प्रामाण्यं शून्यवादी मन्यते इत्यतोऽस्त्येव मतयोर्वैलक्षण्यमिति शेषः । उक्तमर्थं मूलारूढं कर्तुं यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजयति

या दीर्घेति ॥ **अतत्त्वावेदकप्रमेति** । अतत्त्वावेदकत्वेऽपि प्रमाणमित्यर्थः । तद्धेतुकानर्थेत्यत्र तच्छब्देनाप्रमारूपज्ञानपरामर्शः । अन्यत्र सत एव नैल्यस्यारोपभ्रान्ति निवारयति **तस्य नैल्यमिव नैल्यमिति** । मूले आपादकानुक्तेस्तत्प्रदर्शनपूर्वकमतिप्रसङ्गमुपदर्शयति **अल्पकालेति** । प्रसङ्गमूलभूत-विशेषव्याप्तेर्दृष्टान्ताभावेनासंभवेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेरविकलत्वान्न प्रसङ्गमूलशैथिल्यमित्याशयेन तामाह **अविशेषादिति** ॥ **अयमिति** । दीर्घभ्रान्तिहेतुः अतत्त्वावेदकं प्रमाणमिति सङ्केत इत्यर्थः ॥ **अस्यैवेति** । अल्पकालानिवर्त्यभ्रान्तिहेतुत्वस्यैवेत्यर्थः । परस्य तथा विवक्षायां ज्ञापकं बाधकप्रदर्शन-मुखेनाह **अन्यथेति** । सत्त्वाविशेषेऽपि चक्षुषा रूपज्ञानमेव न तु रसज्ञानमितिवत् । अतात्त्विकप्रमा-णभावधूमबाष्पादिज्ञानात्तत्त्वप्रतिपत्तेरभावेऽपि सांव्यावहारिकेभ्योऽतात्त्विकप्रमाणभावेभ्यस्तत्त्वप्रतिपत्ति-रविरुद्धा । तथाच वर्णे ह्रस्वत्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतव इत्युक्त्वा तदुपपादनाय न खल्वित्यादि भामत्यामुक्तम् । तत्र वर्णदैर्घ्यादिज्ञानं तावदतत्त्वावेदकप्रमाणत्वेना-भिमतम् । तच्च न ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयकत्वाभिप्रायेण । तद्विषयस्य दैर्घ्यादेर्ब्रह्मज्ञानेतरनिवर्त्यत्वात् । नापि दैर्घ्यादिज्ञानजन्यभ्रान्तेस्तद्विषयस्य वा ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वाभिप्रायेण । तथा सति क्षणिकत्वादि-भ्रान्तेस्तद्विषयक्षणिकत्वादेश्च ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वेन क्षणिकत्वज्ञानसाधनस्यापि अतत्त्वावेदकप्रमाणत्वापातात् । तस्मादल्पकालानिवर्त्यभ्रान्तिहेतुत्वेनैव तस्यातत्त्वावेदकप्रमाणत्वं ब्रह्मज्ञानस्य च प्रायशः कालान्तरभावि-त्वात्तदुपादानमित्येव वाच्यम् । अन्यथा तदुदाहरणमसङ्गतं स्यात् । ततश्चास्मदभिहितातिप्रसङ्गसिद्धि-रिति भावः । अत्र टीकायां नग इति वा नाग इति वा शब्दात्कुञ्जरं गिरिं वा प्रतिपद्यमाना इति प्रायिकः पाठः । तत्र नाग इति शब्दात्कुञ्जरं नग इति शब्दाद्गिरिं वेति यथायोग्यमन्वयः । क्वचित्तु नाग इति वा नग इति वा शब्दात्कुञ्जरं गिरिं वेतिभामतीपाठानुसार्यपि पाठः । तत्र यथाश्रुत एव संबन्धः ।

स०— तलमिन्द्रनीलम् (?) । **अस्यैवार्थस्येति** । अल्पकालनिवर्त्यमप्रमाणं बहुकालनिवर्त्यं प्रमाणमित्यस्यैवार्थस्येत्यर्थः । परस्य तथा विवक्षायां ज्ञापकं बाधकोपदर्शनमुखेनाह **अन्यथेति** । अत्र योग्यतया अन्वयः, न यथाक्रमम् । अयं भावः । यदिब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वमेव प्रामाण्यहेतुः, तदितर-निवर्त्यत्वं चाप्रामाण्यहेतुरिति परस्य विवक्षितं स्यात् तदा परोक्तं वर्णदैर्घ्यादिज्ञानस्य प्रामाण्यं न स्यात् । तस्य ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वेन ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वाभावात् । न च, तस्य प्रामाण्यं परस्य संमतमिति कथमवगत-मिति वाच्यम् । तद्वाक्यादेव तदवगमात् । तदेतदाह **न खल्वित्यादि** । तथा च बहुकालनिवर्त्य-त्वमेव प्रामाण्यहेतुरिति उक्तापादनमसङ्गतमिति भावः ।

प०— **यस्येति** । ज्ञानस्येत्यर्थः ॥ **विशेषाभावेऽपीति** । बाध्यत्वाविशेषेणेति भावः ॥ **तद्धेतुकेति** । दीर्घभ्रान्तिकरणत्वहेतुकेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानबाध्यवेदाप्रामाण्यहेतुकेति वार्थः ॥ **वर्णदैर्घ्यादिज्ञानमिति** । तन्मते तस्य भ्रान्तित्वात्तस्य च लौकिकत्वेन ब्रह्मधीबाध्यत्वाभावात् अल्पकालानिवर्त्यभ्रान्तिहेतुत्वस्याविवक्षितत्वे वर्णदैर्घ्यादिभ्रान्तिरूपज्ञानं कथमुदाहरेदित्यर्थः ।

या०— तद्धेतुकानर्थेत्यत्र तच्छब्देनाप्रमारूपज्ञानपरामर्शः ॥ **अन्यथा न खल्विति** । अल्पकालानिवर्त्यभ्रान्तिहेतुत्वस्याविवक्षितत्व इत्यर्थः । न खलु नाग इति वा नग इति वा पदात्कुञ्जरं वा गिरिं वा प्रतिपद्यमान इत्येव भामतीवाक्यपाठः । अन्यस्तु प्रामादिक इति ज्ञातव्यं ।

श्री०— **भ्रांतिहेतुः** वेदस्य । **तेषामपि** आकाशे नैल्यादिज्ञानानामपि । **अविशेषात्** अल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतुत्वाविशेषात् ॥ **ब्रह्मज्ञानेति** । वेदस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यविषयकत्वादाकाशनैल्यादिज्ञानस्य तदभावादित्यर्थः ॥ **न त्वल्पकालेनेति** । येन तेषामपि प्रामाण्यसंकेतः कार्यः स्यादिति भावः ॥ **अस्यैवार्थस्येति** । अल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतुत्वरूपार्थस्यैवेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतोः प्रामाण्यानङ्गीकार इत्यर्थः । नागशब्दात्कुञ्जरम्, नगशब्दाद्गिरिम्, भ्रांता न भवन्ति खल्वित्यन्वयः । **वर्णदैर्घ्यादिकं** आकाशनैल्यादिवदारोपितम् । **उदाहरेत्** अर्थप्रमापकत्वेन स्वग्रन्थे पर इति शेषः । तथाच नाग इत्यादिशब्दादर्थभेदं प्रतिपद्यमाना भ्रान्ता न भवन्तीत्युक्त्या वर्णदैर्घ्यादेर्ब्रह्मज्ञानात्प्रागबाध्यतयाऽल्पकालानिवर्त्यभ्रान्तिहेतोर्वर्णदैर्घ्यादिज्ञानस्यातत्त्वावेदकत्वलक्षणं प्रामाण्यमङ्गीकृतमिति ज्ञायते । भ्रान्ता न भवन्तीत्येतदेव प्रकृतप्रामाण्यसाधकम् । तथा च तलनैल्यादिज्ञानस्यापि प्रामाण्यसंकेतः कार्य इति भावः ।

सु०— **किं चैवंविधं वेदप्रामाण्यं शून्यवादिनाऽप्यङ्गीकृतमेवेति कुतोऽयं विशेषः । न सर्वस्यापि वेदस्य मायावादिनाऽतत्त्वावेदकत्वमुच्यते किं नाम विधिप्रतिषेधविषयस्य । अद्वितीयं तत्त्वं प्रतिपादयतस्तत्त्वमसीत्यादेर्महावाक्यस्य निर्विशेषं सच्चिदानन्दात्मकं तत्पदार्थं प्रतिपादयतो 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं' 'सत्यं ज्ञानमि'त्यादेरवान्तरवाक्यस्य च तत्त्वावेदकत्वमङ्गीक्रियत एव, न चैवं शून्यवादिना; इत्यतः कथं साम्यमित्यतः शून्यवादिनाऽप्येवमेवाङ्गीक्रियते । तत्त्वावेदकत्वं हि न विषयविसंवादाभावातिरिक्तं किञ्चिदस्ति । वाक्यद्वयार्थस्य चाविसंवादः शून्यवादिनाऽप्यङ्गी(कृत)क्रियत एवेत्याशयवान्महावाक्यार्थाङ्गीकारं तावद्दर्शयति** निर्भेदत्वं त्विति ।

अनु०— निर्भेदत्वं तु शून्यस्य तेनाप्यङ्गीकृतं सदा ॥

तेन **शून्यवादिना अपि, सदेत्यनेन स्वयमेव नास्मदापादनेनेति सूचयति** ।

शे०— भाष्यकारीयमल्पकालानिवर्त्यभ्रान्तिहेतुत्वस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वेऽतिप्रसङ्गाभिधानं तस्य मतवैषम्यानापादकत्वाभिप्रायं चेत्यभिप्रेत्य स्वयं तस्य मतवैषम्यानापादकतामुपपादयति **किञ्चेति** ॥ **एवंविधमिति** । दीर्घभ्रान्तिहेतुत्वलक्षणमित्यर्थः ॥ **अङ्गीकृतमेवेति** । वेदविषयस्य शून्यभावनासाध्य-शून्यसाक्षात्कारनिवर्त्यताया उक्तत्वादिति भावः । पुनर्वैषम्यं शङ्कते **न सर्वस्यापीति** ।

स०— शून्यवादिना निर्विशेषत्वाभिप्रायेणैव शून्यमित्युच्यते न त्वसत्त्वाभिप्रायेणेत्येतत्कुत इत्यत आह **तत्त्वमिति** ।

प०— **एवं विधमिति** । अल्पकालानिवर्त्यभ्रान्तिहेतुकत्वरूपं वा शून्यज्ञानबाध्यविषयक-त्वरूपं वेत्यर्थः । शङ्कते **न सर्वस्यापीति** ॥ **विधीति** । यजेत स्वर्गकामः, ब्राह्मणो न हन्तव्य, इत्यादिविधिप्रतिषेधविषयस्येत्यर्थः ।

श्री०— **अविसंवादः** शून्यवादिनाऽपीति । अविसंवादिविज्ञानं प्रमाणमिति सौगता इति वचनादिति भावः ॥ **सत्त्वेतीति** । तथाच तत्त्वस्य सत्त्वादिधर्माणां विशेषाणामभाव उभयो संमत इत्यनेन निर्विशेषत्वाङ्गीकारः प्रदर्शित इति द्रष्टव्यम् ।

सु०— अवान्तरवाक्यार्थाङ्गीकारोऽपि द्वयोः समान इति दर्शयन्निर्विशेषत्वं तावदुभय-सम्मतमित्याह सत्त्वेति ।

अनु०— सत्त्वासत्त्वादिधर्माणामभाव उभयोर्मतः ॥

तत्त्वस्येति शेषः । उभयोर्मायावादिशून्यवादिनोर्मतः सम्मतः । सत्यत्वमपि शून्य-वादिनाऽङ्गीक्रियत इत्याशयेन **शून्यं नामासत्तस्य सत्त्वं कथमित्यत आह** न हीति ।

न हि सत्प्रतियोगित्वं शून्यत्वं तेन चेष्यते ॥

सत्प्रतियोगित्वं **सद्विरोधित्वमसत्त्वम्** । तेन च **शून्यवादिनाऽपि । निर्विशेषत्वाभिप्रायेण शून्यमित्युच्यते नासत्त्वाभिप्रायेण । तत्त्वमित्यङ्गीकारादिति भावः । आनन्दताऽपि** शून्यवादिना **अभ्युपगम्यत इति वक्तुं मायावाद्यभ्युपगतानन्दतां तावदनुवदति** न चेति ।

न च दुःखविरोधित्वादन्या ह्यानन्दतेष्यते ॥

मायिना

दुःखविरोधित्वमेवानन्दत्वं न तु धर्मरूपं किमपीत्यर्थः । हिशब्देनानृतजडविरोधी-त्यादितत्प्रसिद्धिं सूचयति । ततः किमित्यत आह शून्येति ।

शून्यपक्षेऽपि

तत्समानमिति शेषः । 'जाड्यसंवृतिदुःखान्तपूर्वदोषविरोधि यदि'त्यादितद्वचनात् । ज्ञानत्वाङ्गीकारं दर्शयति ज्ञानमिति ।

ज्ञानं जाड्यविरोधि च ॥

ज्ञानं च जाड्यविरोधिस्वरूपमेवोच्यते मायिना । तच्छून्यवादिनोऽपि समानमित्यर्थः ।

श्रे०— नासत्त्वाभिप्रायेणेति प्रतिज्ञाया हेतुमाह तत्त्वमितीति ।

प०— निर्विशेषत्वमिति । निर्विशेषमवान्तरवाक्यार्थ इत्युक्तेरिति भावः । मूले असत्त्व-पदेनाभावप्रतियोगित्वग्रह इति भावः ॥ इत्यादितत्प्रसिद्धिमिति । अनृतजडविरोधिरूपमंतत्त्रय-मलबन्धनदुःखताविरुद्धम् । अतिनिकटमविक्रियं मुरारेः परमपदं प्रणयादभीष्टवीमी'ति भाष्यकारीय-मुरारिशतकगतश्लोकोऽयम् । शून्यपक्षेऽपि कुतस्तत्सममित्यतः स्वयं हेतुमाह जाड्येति । तत इत्यनुवादः, व्यावर्तकाभावादिति व्याख्या ॥

श्री०— सत्यत्वमपीति । निर्विशेषत्वाङ्गीकारवत्सत्त्वानन्दत्वज्ञानत्वाङ्गीकारोऽप्युभयोः संमत इति वक्तुमादौ तत्त्वस्य सत्त्वं शून्यवादिनाऽङ्गीक्रियत इत्याशयेन शून्यं नामासत्तस्य कथं सत्त्वं शून्यवा-दिनाऽङ्गीक्रियत इत्याशङ्कां परिहर्तुमाहेत्यर्थः । सद्विरोधित्वमत्यन्तासत्त्वम् ।

सु०— स्यादेतत् । मायावादिना ब्रह्मणो निर्विशेषत्वादिकमङ्गीक्रियते शून्यवादिना तु शून्यस्य । तत्कथं साम्यमित्यतो मैवम् । ब्रह्मशून्ययोर्भेदाभावस्योक्तत्वादित्याह धर्मा इति ।

अनु०— धर्माः केऽपि न सन्त्येव को विशेषस्ततस्तयोः ॥

ततो व्यावर्तकाभावात्तयोर्ब्रह्मशून्ययोः को विशेषः किंकृतो भेदः स्यात् । ननूक्तविध-मद्वैततत्त्वं सूत्रकारस्य सिद्धान्त एव । तत्कथं दूषणाय तदनुवादः क्रियत इत्यत आह एतादृशानामिति ।

एतादृशानां पक्षाणां दूषणं प्रभुणा कृतम् ॥

स्वपक्षसाधनेनैव

शून्यपक्षमदृशपक्षाणाम् । कथम् । तद्विरुद्धस्य स्वपक्षस्य साधनेनैवार्थात् । एतदुक्तं भवति । नाद्वैतं सूत्रकारस्य सिद्धान्तः । तेन तस्य दूषितत्वात् । पृथगुपदेशादित्यादिना तद्विरुद्धार्थस्य साधितत्वात् । न हि तस्य दुष्टतामननुसन्दधत्तद्विरुद्धं साधयतीति संभवतीति ।

न केवलमर्थाद्दूषणं कृतं किन्तु 'नाभाव उपलब्धेरि'त्याद्युक्तितोऽपीत्याह नाभाव इति ।

नाभाव इति चोक्तितः ॥

शे० — निर्विशेषत्वप्रतिपादनपरपूर्वग्रन्थेन धर्मा:केऽपीत्याद्युत्तरग्रन्थस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति **स्यादेतदिति** ॥ **सिद्धान्त एवेति** । प्रामाणिकत्वादनिराकृतत्वाच्चेति भावः ।

प० — **कः स्वपक्षः** कुत्र तत्साधनं तावता कथं दूषणमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **पृथगुपदेशादित्यादिनेति** । 'अत एव चोपमे'त्यादिरादिपदार्थः ॥ **तस्येति** । अद्वैतस्येत्यर्थः । **नाभाव इतीति** । प्रपञ्चोऽभावो न, अध्यस्तो न, सत्त्वेन प्रमीयमानत्वादिति समयपादीयसूत्रार्थः ।

सु० — **एवं सप्रभेदं शून्यवाद्यभिमतं मोक्षमनूद्य** साधारणदोषेण **तावद्दूषयन् यः शून्यवादिना 'प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य** तायिन (भाविन)' **इत्यात्मविनाशो मोक्ष उक्तस्तं दूषयति** आत्मेति ।

अनु० — आत्माऽभावे पुमर्थः कः ॥

मोक्ष इति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकनन्यायेनेहा(नेनेहा)पि सम्बध्यते । आत्मनोऽभावे विनाशे सति मोक्षः कः किंसम्बन्धी पुमर्थः । एतदुक्तं भवति । आत्मविनाशलक्षणो मोक्षः किमात्मनः फलमुतानात्मनः । नाद्यः । तस्याभावात् । न हि फलिनोऽभावे फलमुपपद्यते । धर्मादिषु तथा दर्शनात् । न द्वितीयः । आत्मनाशेऽनात्मनोऽप्यभावात् । भावेऽप्यपुरुषार्थत्वप्रसङ्गात् । अनात्मनस्तेनोपकाराभावाच्चेति ।

नन्वात्मन एवास्तु । धर्मादिवदभ्युदयत्वाभावादसमानकालताऽप्युपपद्यत इत्यत आह आत्मेति । **मोक्षः कः पुमर्थः पुमर्थो न भवेदित्यर्थः ।**

तत्र हेतुमाह इष्टस्येति ।

इष्टस्यात्माऽवधिर्यतः ॥

इष्टोत्कर्षपरंपरायाः पर्यन्तो यतः सर्वमात्मार्थतयेष्टम् । आत्मा त्वनन्यार्थतया । इष्टमात्रस्य वित्तादेर्विनाशं पुरुषो नार्थयते, किमुतेष्टतमस्यात्मनः ।

शे० — 'प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य तायिन' इत्येव मूलपाठः । तायिनो **विस्तारिणो** बोधसन्तानस्य **निर्वाणं** निवृत्तिः स एव मोक्ष इत्यर्थः । नन्वनेन कथमात्मनाशस्य मोक्षत्वप्राप्तिरिति चेत् । परमते ज्ञानस्यैवात्मत्वेन तन्नाशस्यैवात्मनाशत्वात् । अत्र च 'न किंचिन्मुक्त्यवस्थायामात्मात्मीयमथाऽपि वे'त्यत्रत्यमात्मेति ज्ञानमुच्यत इति व्याख्यानम् । तथा समयपादस्थ'अरूपज्ञानसन्ततिमि'त्यनुव्याख्यानस्य 'सन्तन्यमानं ज्ञानमेव चात्मे'ति व्याख्यानं च ज्ञापकम् । बद्धस्यात्मनो बन्धेन सह नाश एव मोक्ष इति मकरन्दोक्तमोक्षलक्षणसंवादितयैतद्वाक्योदाहरणेनोक्तप्रकारस्यैव निर्णीतत्वाच्चेति ध्येयम् ।

नन्वात्मविनाशलक्षणो मोक्षोऽनात्मन एव फलं भविष्यतीति कथमयमाक्षेप इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **तस्याभावादिति** । अनेनात्मनाशो नात्मनः फलं आत्मासमानकालीनत्वात् व्यतिरेकेण धर्मादिवदित्यनुमानमुक्तं भवति । अप्रयोजकत्वमाशङ्क्य परिहरति **न हीति** । फलभोक्तुरित्यर्थः । कथमस्य गमकत्वमित्यतस्तथा व्याप्तेरित्याह **धर्मादिष्विति** ॥ **आत्मनाश इति** । कार्यमात्रे प्रत्यक्षदृष्टस्य कारणत्वेन तस्य चात्मधर्मत्वेन धर्मिभूतात्मनाशे तद्धर्मभूतादृष्टस्यापि नाशावश्यम्भावेनासत्यदृष्टे तज्जन्यानात्मन उत्पत्तेरेवासंभवेनानात्मनोऽप्यभावादित्यर्थः । अनादिनित्यानात्मनोऽपि सत्वात्स एव फली स्यादित्यत आह **भावेऽपीति** । अनात्मन इति शेषः । पुरुषैरर्थ्यत्वमेव पुरुषार्थत्वं । तदभावश्च द्वेधा संभवति । कर्तुः पुरुषत्वाभावेन कर्मणोऽर्थ्यत्वाभावेन चेति । तत्राद्यं प्रकारमभिप्रेत्याह **अपुरुषार्थत्वेति** । कर्तृत्वेनाभिमतस्यानात्मनः पुरुषत्वाभावादित्याशयः । द्वितीयं प्रकारमभिप्रेत्याह **अनात्मन इति** । **तेन** आत्मनाशेनेत्यर्थः । तथा च कर्मतयाऽभिमतस्यात्मनाशस्यार्थ्यत्वं न संभवतीति भावः । ननु फलिनोऽभावे कथं फलं, धर्मादिषु तथाऽदर्शनादित्यत आह **धर्मादिवदिति** ॥ **अभ्युदयत्वेति** । कर्मसाध्यफलत्वमभ्युदयत्वं तदभावादित्यर्थः । ततश्चानेन पूर्वमभिप्रेते आत्मनाशपक्षकेऽनुमाने व्यतिरेकेऽभ्युदयत्वमुपाधिः हेतोरन्यथासिद्धिश्चेत्युक्तं भवति । नन्विष्टोत्कर्षपरंपरापर्यन्तत्वे आत्मनः सिद्धे भवेदात्मनाशस्यापुमर्थत्वं तस्येष्टोत्कर्षपरंपरापर्यंतत्वमेव कुतः सिद्धमित्यत आह **सर्वमिति** । नन्वात्मन इष्टत्वमात्रकथनेन तथा तन्नाशस्यापुमर्थत्वसिद्धिसंभवाद्भाष्यकारीयमिष्टोत्कर्षपरंपरापर्यन्तत्वधावनमनर्थकमित्यतो नेदं तन्नाशस्यापुमर्थत्वव्युत्पादनार्थं येनेष्टत्वमात्रोक्त्याऽपि तत्सिद्धेस्तदानर्थक्यं स्यात् । किं नाम कैमुत्यद्योतनार्थमेवेति भावेन तदुपदर्शयति **इष्टमात्रस्येति** ।

स०— 'प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य तायिन' इत्येव कारिकामूलपाठः । अस्यार्थः । तायिनः तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणक्षमसंप्रदायप्रवर्तकस्येत्यर्थः ॥ 'नमामि धर्मविज्ञानवैराग्यैश्वर्यशालिने । निधये वाग्विशुद्धीनामक्षयादाय तायिने' इति न्यायवाचस्पतिग्रन्थस्थकारिकागततायिन इतिपदं तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनेनैवमेव व्याख्यातम् । तनोतीति तायी विस्तारी । तनुविस्तार इति धातोः । तस्य तायिनः विस्तारिणः, तस्यावबोधसन्तानस्य प्रदीपस्येव निवृत्तिर्मोक्ष इति । नन्वनेनात्मनाशस्य कथं मोक्षत्वावगमः । ज्ञाननाशस्यैव तथात्वावगमात् । तत्कथमात्मनाशस्य मोक्षत्वे एतद्वाक्योदाहरणमिति चेत् । न । परेणात्मशब्देन ज्ञानस्यैव विवक्षितत्वात् । तथा चात्मनाशो नाम ज्ञाननाश एवेति युक्तं तस्य मोक्षत्वे एतद्वाक्योदाहरणम् । अत्र 'न किञ्चिन्मुक्त्यवस्थायामात्मात्मीयमथापि वे'त्यत्रात्मा ज्ञानमिति व्याख्यानम् । तथा समयपादस्थस्य अरूपज्ञानसन्ततिमित्यनुव्याख्यानस्य सन्तन्यमानं ज्ञानमेवात्मेति

व्याख्यानं च ज्ञापकं द्रष्टव्यमिति गुरुचरणाः । **तस्याभावादिति** । अनेनात्मनाशो नात्मफल फलीभूतात्मशून्यत्वादिति अनुमानमुक्तं भवति । फलिनोऽभावेपि फलं किं न स्यात् । तथा चाप्रयोजको हेतुरित्यत आह **न हीति** । कथमस्य गमकत्वमित्यतस्तथा व्याप्तेरित्याह **धर्मादिष्विति** ॥ **आत्मनाश इति** । कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य कारणत्वेन तस्य च स्वात्मधर्मत्वेन धर्मिभूतात्मनाशेन तद्धर्मभूतादृष्टस्यापि नाशेऽनात्मन उत्पत्तेरेवासंभवादित्यर्थः । अनादिनित्य एवानात्मा फली किं न स्यादित्यत आह **भावेपीति** । अनात्मभावेपीत्यर्थः । पुरुषकृत्युत्पाद्यस्यैव पुरुषार्थत्वात् अनात्मनश्च कृत्यसंभवादिति भावः । **अनात्मन इति** । तस्याचेतनत्वेन सुखानुभवरूपोपकारासंभवादिति भावः । ननु फलिनोऽभावे कथं फलं धर्मादिषु तथा दर्शनादित्यत आह **धर्मादिवदिति** । अभ्युदयस्यैव समानकालीनत्वनियम इति भावः ।

प० — **सप्रभेदमिति** । एकजीवबहुजीवप्रभेदसहितम् ॥ **साधारणदोषेणेति** । एकजीव-(वाद)बहुजीव(वाद)साधारणेत्यर्थः ॥ **प्रदीपस्येवेति** । प्रदीपस्य यथा निर्वाणशब्दितो निःशेषविनाशस्तथा भाविनः शून्यमहमस्मीति ध्यायतः सविलाससंवृतिनाशरूपनिःशेषनाशे तदवच्छिन्नपुद्गलशब्दिताहमर्थरूपजीवस्यापि विनाश इत्यर्थः । अनात्मसंबन्धित्वेनापि संभवात्कथमाक्षेप इत्यत आह **एतदुक्तमिति** । फलिनः फलभोक्तुरित्यर्थः ॥ **अनात्मनोऽपीति** । तदीयशून्यभावनातिशयेन मूलकारणसंवृतेः स्वकार्येण सह विनाशादिति भावः ॥ **अपुरुषार्थत्वेति** । पुंसंबन्धिन एव पुरुषार्थत्वादपुरुषसंबधी कथं पुरुषार्थः स्यादित्यर्थः ॥ **अयमिति** । मोक्ष इत्यर्थः । अवधिपदस्यार्थः पर्यंत इति ।

या० — **प्रदीपस्येवेति** । यथा प्रदीपस्य तैलाद्यपगमे स्वयमेव निर्वाणं विनाशस्तथा **भाविनो** वस्तुतः शून्यमहमस्मीति ध्यायिनस्तस्याधिकारिणः शून्यसाक्षात्कारेण मूलसंवृत्यपगमे कर्तृत्वभोक्तृत्वशक्तिमहदहंकाररूपोपाधिनिर्वाणं मोक्ष इत्यर्थः । अहंकारोपाधिनाश एवात्मविनाशशब्देन तदभिप्रेतः । अत एव प्रागुपलक्षणनिवृत्तये भावनाद्युपयोग इत्युक्तं । अत्र विमोक्षस्तस्य तायिन इति पाठश्चिन्त्यः । समयपादे भाविन इति पठितत्वात् । तत्र तायिन इति पाठस्यासंगतत्वात् । भाविन इति पाठस्य तु नित्योपासापरोऽक्षितमित्यनुव्याख्यानोक्तेः संमतित्वसंभवेन संगतत्वादिति ध्येयं । एतेन पूर्वमनुवादसमये आत्मविनाशस्य मोक्षताया अनुक्तत्वात्कथमिदानीं निराकरणमिति शंकाऽपि निरस्ता । नानासंवृतिवर्जितमित्यत्र संवृतिकार्यत्वात्संवृतिसंज्ञकैरहंकारादिभिर्वर्जितमित्यहंकारप्रविलयस्योक्तत्वात् ॥ **फलिन इति** । फलभोक्तुरित्यर्थः ॥ **अनात्मनोऽपीति** । भावनाप्रकर्षादिना मूलसंवृतौ ध्वस्तायामहंकाररूपस्यात्मनो विलये तत्कार्यप्रवाहरूपस्यानात्मनोऽपि विलीनत्वादिति भावः । अभ्युपेत्याह **भावेऽपीति** । पुरुषैर-

थ्यत्वमेव पुरुषार्थत्वं । तदभावश्च द्वेधा कर्तुः पुरुषत्वाभावेन च कर्मणोऽर्थ्यत्वाभावेन चेति । तत्राद्यं प्रकारमभिप्रेत्याह **अपुरुषार्थत्वेति** । कर्तृत्वेनाभिमतस्यानात्मनः पुरुषत्वाभावादित्याशयः । द्वितीयं प्रकारमुपपादयति ॥ **अनात्मनस्तेनेति** । आत्मनाशेनेत्यर्थः । तथा च कर्मताभिमतस्यात्मनाशस्यार्थत्वं न संभवतीति भावः ॥ **अभ्युदयत्वाभावादिति** । कर्मसाध्यफलत्वमभ्युदयत्वं तदभावादित्यर्थः । तथा चात्मविनाशो नात्मनः फलं । आत्मासमानकालीनत्वात् । व्यतिरेकेण धर्मादिवदिति पूर्वमभिप्रेतेऽनुमानेऽभ्युदयत्वमुपाधिर्हेतोरन्यथासिद्धिश्चेति भावः ।

सु० — **यद्वाऽऽत्माभावे सति मोक्षः कः पुमर्थः किमिष्टावाप्तिरूपोऽथानिष्टनिवृत्तिरूप इत्यर्थः । नाद्यः । तत्र हेतुः इष्टस्येति । सर्वस्याप्यात्मेतरस्येष्टस्यात्माऽवधिराश्रयो यतः । आत्मार्थं हि सर्वमिष्टम् । स चेन्न स्यात्तदा कस्यायं पुरुषार्थः स्यादित्यर्थः । न द्वितीयः । तत्र हेतुः इष्टस्येति । अनिष्टनिवृत्तिरपि पुरुषार्थो भवन्ती तदा स्याद्यदीष्टं न विहन्यात् । तद्विघातेऽपि वा यदि महतोऽनिष्टस्य विघातिनी स्यात् । तथा लोके दर्शनात् । न हि कश्चिन्महदिष्टं विनाश्य अल्पानिष्टनिवृत्तिं कुर्वाणः प्रेक्षावानुपलभ्यते । आत्मा च सर्वतोऽपीष्टतमः । तद्विघातेन भवन्त्यनिष्टनिवृत्तिः कथं पुरुषार्थो भवेत् । रोगादिपीडिता उद्बन्धादिनाऽऽत्मविनाशं कुर्वन्तो दृश्यन्त इति चेन्न । रोगाद्यायतनदेहपरित्यागेनात्मानं निर्दुःखीकर्तुमेव तेषां प्रवृत्तेः । निर्दुःखो भूयासमिति हि सर्वस्याशीः । न तु न भूयासमिति । देहात्मविवेकज्ञानविधुरास्त्वात्मनाशायैव प्रयतन्त इति चेन्न । तेषामप्रेक्षावत्त्वेनात्रानुदाहार्यत्वात् । उपपादितं चैतत । यत्पशवोऽपि देहात्मविवेकज्ञानवन्त इति ।**

शे०— आत्मनाशस्य पुरुषार्थत्वसामान्याक्षेपपरतया वाक्यं व्याख्याय तद्विशेषाक्षेपपरतयाऽपि वाक्यं व्याचष्टे **यद्वेति** ॥ **आश्रयेति** । भोक्तेत्यर्थः ॥ **आत्मार्थं हीति** । आत्मनो भोगार्थमित्यर्थः । ननु मोक्षस्यानिष्टनिवृत्तिरूपपुरुषार्थत्वाभावे इष्टस्यात्मावधिर्यत इत्यस्य कथं हेतुत्वमित्यतोऽनेनात्मनः सर्वतोऽपीष्टतमत्वोक्त्या मोक्षस्येष्टतमात्मविघातकत्वसूचनेनानिष्टनिवृत्तेः पुरुषार्थतायां प्रयोजकस्य इष्टाविघातकत्वस्य तद्विघाते वा महतोऽनिष्टस्य विघातकत्वस्य वा भावप्रतिपादनाद्युक्तमस्य तत्र हेतुत्वमित्यभिप्रेत्य तस्य तत्र प्रयोजकत्वं विपक्षे बाधकोपदर्शनेनोपपादयन्नाह **अनिष्टनिवृत्तिरपीति** ॥ **उद्बन्धनादिनेति** । ऊर्ध्वं गलबन्धनमुद्बन्धनं । आदिपदेन विषपानादिपरिग्रहः । नन्वात्मानं निर्दुःखीकर्तुमेव तेषां प्रवृत्तेर्नात्मनाशायेत्येतत्कुतो, वैपरीत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह **निर्दुःखो भूयासमिति हीति** । अन्यथा

न भूयासमित्येव आशा स्यादिति भावः । अभ्युपेत्य चेदमुदितं । वस्तुतस्तु देहात्मविवेकज्ञानविधुरा एव न संति येषामात्मनाशायैव प्रवृत्तिरुद्भाव्येतेत्याह **उपपादितं चेति** । तृतीयस्य द्वितीये 'जातमात्रा मृगा गाव' इत्यादिनेति शेषः ।

स० — उपपादितं चैतदिति । तृतीयस्य द्वितीये 'जातमात्रा मृगा गावः' इत्यादिनेति शेषः ।

प० — आश्रय इति । उपकार्य इत्यर्थः । ननु त्यजेदेकं कुलस्यार्थ इत्यादेः महानिष्टनिवृत्तयेऽल्पत्यागो दृष्ट इत्यत आह **तद्विघातेऽपि वेति** । शङ्कते **रोगादीति** । देहात्मभेदज्ञानहीना एव न संत्यतोऽपि ते नात्रोदाहरणमित्याह **उपपादितं चेति** । 'जातमात्रा मृता गावो हस्तिनः पक्षिणो झषाः' इत्यादिना भक्तिपादे उपपादितमित्यर्थः ।

या० — आश्रय इति । भोक्तेत्यर्थः ॥ **आत्मार्थमिति** । आत्मभोगार्थमित्यर्थः ॥ **उद्बन्धनेति** । ऊर्ध्वं गलं बध्वेत्यर्थः । आदिपदेन विषपानादिसंग्रहः ॥ **उपपादितमिति** । जातमात्रा मृगा गावः पक्षिणो हस्तिनो झषा' इत्यादाविति शेषः ।

सु० — ननु दुःखात्यन्तनिवृत्तिस्तावदवश्यमेष्टव्या । सा च कारणनिवृत्त्यैव भवति नान्यथा । कारणं च दुःखस्यात्मैव । अधर्मार्जनादाधारत्वाच्च । तत्कथमात्मनाशेन शून्यभावापत्तिर्नेष्यत इति चेत् । मैवं । न ह्यात्मैव दुःखकारणं । किन्तु जागर एव भावात्सुप्तावभावादन्वयतिरेकाभ्यां शरीरेन्द्रियविषयवेदनादिकमपि । ततो ज्ञानभोगाभ्यां कर्मणि क्षीणे निर्बीजस्य देहादेरनुत्पादे सामग्रीवैकल्येन दुःखानुत्पादस्य सम्भवात्किमात्मनाशकल्पनया । कुतो विनिगमनमिति चेत् । सर्वस्याप्यात्मार्थत्वात् । आत्मनश्चात्यन्ताभ्यर्हितत्वादिति ब्रूमः । विप्रकृष्टव्ययेन हि साध्यासिद्धौ सन्निकृष्टव्ययं प्रेक्षावन्तः कुर्वंति । तस्मा'दात्मार्थे पृथिवीं त्यजेदि'ति न्यायेन दुःखं जिहासताऽऽत्मावधिकस्यैव कारणस्य मोक्ष एष्टव्यो न त्वात्मनोऽपीति युक्तमुत्पश्यामः । तदेतत्सूचयन्निरपक्षे बाधकमाह यदीति ।

अनु० — यदि नात्मावधिर्मोक्षो मोक्षः स्याद्घटशून्यता ।

यद्यस्मदभिमतप्रकारेणात्मावधिर्मोक्षो न भवेत् । आत्मव्यतिरिक्तानां दुःखकारणानां देहादीनामेव निवृत्तिरात्मनस्तु स्वरूपेणावस्थानमिति पक्षो यदि न स्यादित्यर्थः । आत्मनोऽपि शून्यतापत्तिर्यदि स्यादिति यावत् । तदा घटशून्यताऽपि देवदत्तस्य मोक्षः स्यात् । तथा च साधनानुष्ठानवैयर्थ्यम् । घटशून्यतायाः पारिव्राज्यादिकारणानपेक्षत्वात् ।

शे० — **दुःखात्यन्तनिवृत्तिरिति** । अन्यथा संसारसमानधर्मत्वेन मुक्तेरपुमर्थत्वापातादिति भावः । अस्तु तर्हि मुक्तौ दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिरपि किं तावतेत्यत आह **सा चेति** । तर्हि भवतु मुक्तौ कारणनिवृत्तिरपि किं तावताऽपीत्यत आह **कारणं चेति** । कथमात्मन एव दुःखकारणत्वमित्यतो दुःखासाधारणकारणाधर्मसंपादकत्वात्तत्स्वामित्वाच्चेत्याह **अधर्मेति** ॥ **कुत इति** । शरिरादिनाशेनेवात्मनाशेनापि दुःखानुत्पादसंभवेऽपि नात्मनाशेन दुःखानुत्पादः किन्तु देहादिनाशेनैवेत्यवधारणे, न देहादिनाशेन दुःखानुत्पादः किन्तु आत्मनाशेनैवेति विपरीतावधारणमपि स्याद्विनिगमकाभावादिति भावः ॥ **आत्मावधिकस्यैवेति** । आत्मव्यतिरिक्तस्येत्यर्थः ॥ **कारणस्येति** । दुःखकारणस्य देहादेरित्यर्थः ॥ **आत्मनोऽपीति** । अहमिति प्रतीयमानस्वरूपनाश इत्यर्थः । इष्टापत्तिमाशंक्याह **तथा चेति** । वैयर्थ्यमुपपादयति **घटशून्यताया इति** ।

प० — **वेदनादिकमिति** । वेदनं ज्ञानं, आदिपदेन शरीराद्यभिमानः कण्टकवेधादिश्च ग्राह्यः । **कर्मणीति** । अप्रारब्धप्रारब्धरूपे । (किंविनिगमकमिति) कुतो विनिगमनमिति । **मदुक्तभवदुक्तयोरात्मानात्मनाशयोरिति** योज्यम् । नियामकान्तरमाह **विप्रकृष्टेति** । एवं च देहादिव्ययेन दुःखनिवृत्तिरूपसाध्यासिद्धौ सत्यां खल्वात्मव्यय एष्टव्यः । देहादिव्ययेन दुःखनिवृत्त्यसिद्धिर्नेत्युपपादितमित्यात्मव्ययस्तदर्थं नेष्टव्य इति भावः ॥ **आत्मार्थ इति** । 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे' इति पूर्वशेषो भारते ॥ **आत्मावधिकस्यैव कारणस्येति** । आत्मपर्यन्तविद्यमानं यद्दुःखकारणमनात्मरूपं तस्य मोक्षो विनाश इत्यर्थः । असमदभिमतेत्युक्तं व्यनक्ति **आत्मव्यतिरिक्तानामिति** ॥ **शून्यतेति** । देहेन्द्रियाहङ्काराद्यपगमे शून्यतापत्तेरेव प्राप्तेरेवं पर्यवसानमिति भावः ॥ **घटशून्यतेति** । घटनाशे घटस्य शून्यभावोऽस्तीति घटरूपशून्यतेत्यर्थः ।

या० — **कारणस्येति** । दुःखकारणस्येत्यर्थः ॥ **आत्मनोऽपि शून्यतापत्तिरिति** । देवदत्तस्याहमिति प्रतीयमानरूपापगमे शून्यभावापत्तिरित्यर्थः । एवं घटशून्यतेत्यत्रापि घटशून्याभावापत्तिरित्यर्थः ।

श्री० — आधारत्वात् अधर्माधिकरणत्वादित्यर्थः । **न ह्यात्मैवेति** । येन कारणीभूतस्यात्मनो नाशोऽपेक्षितः स्यादिति भावः । जागरे शरीराद्यभिमानसद्भावदशायामित्यर्थः । सुप्तौ शरीराद्यभिमानाभावदशायामिति यावदित्यर्थः ॥ **विनिगमनमिति** । देहेन्द्रियादिरूपसामग्रीवैकल्येनैव दुःखानुत्पादो नात्मनाशेनेत्यत्र किं विनिगमनमित्यर्थः ॥ **अत्यन्तेति** । तथाच न तन्नाशेन

दुःखहानिरेष्टव्येत्यर्थः । **विप्रकृष्टं** बहिष्ठं धनादि । **सन्निकृष्टं** अन्तर्निक्षिप्तं धनादि । एवमत्रापि विप्रकृष्टं देहादिकं । साध्यं दुःखहानिः । सन्निकृष्टः आत्मा ।

सु०— **ननु कुतोऽयं प्रसङ्गोऽविशेषादिति चेन्न । आत्मशून्यता घटशून्यतेति भवद्भिरेव विशेषस्योक्तत्वादित्यत** आह कल्पितत्वादिति ।

अनु० — कल्पितत्वाद्विशेषाणां

न खल्वत्र शून्यताशब्देनाभावोऽभिधीयते । 'भावार्थप्रतियोगित्वं भावत्वं वा न तत्त्वतः । यस्ये'त्यभिधानात् किन्तु (वि) नष्ट आत्मा घटश्च । तौ चाप्रामाणिकौ । न च तथाविधयोर्विशेषाः प्रामाणिकाः संभवन्ति । न हि तुरगशृङ्गं शशशृङ्गं च व्यावर्तकधर्मवती इति संभवतः । तस्मादात्मशून्यता घटशून्यतेति व्यवहर्तृभिः केवलं व्यवहारार्थं विशेषाः कल्पिता इत्यङ्गीकार्यम् । तथा च नाविशेषोऽसिद्ध इति ।

दूषणातिदेशार्थं प्राज्ञतसाम्यमुपपादितम् । अतः शून्यवादिनां दूषणं मायावादिनामतिदिशति मायिनोऽपीति ।

मायिनोऽपि समं हि तत् ॥

तदित्यात्मभाव इत्यादिनोक्तं समस्तं परामृशति ।

शे०— **कुतोऽयमिति ।** यद्यात्मनाशो मोक्षः स्यात्तर्हि घटनाशोऽपि मोक्षः स्यादित्यतिप्रसंगमूलभूतायामापाद्यापादकव्याप्तौ दृष्टान्ताभावेन मूलशैथिल्यात्प्रसंगाभासोऽयमिति भावः । विशेषव्याप्त्यसंभवेऽप्यविशेषलक्षणसामान्यव्याप्तेरविकलत्वान्न प्रसंगाभासत्वमिति शङ्कते **अविशेषादिति ॥ विशेषस्योक्तत्वादिति** । अन्यथा धर्मार्थकतल्प्रत्ययवैयर्थ्यादिति भावः ॥ **नष्ट आत्मेत्यादि** । नाशविशिष्ट आत्मा नाशविशिष्टो घटश्चेत्यर्थः । **तौ चेति** । विशेष्याश्रितद्रव्यान्तरस्यैव विशिष्टतया नष्टशब्दार्थत्वात् । प्रकृते चात्मघटयोर्नाशदशायां तयोरसत्त्वेन तदाश्रितविशिष्टयोरप्यसत्त्वाद्विशिष्टद्वयस्याप्रामाणिकत्वमिति भावः ।

प०— **भावार्थेति ।** 'विश्वाकारं च संवृत्या यस्य तत्पदमक्षयमि'ति चतुर्थपादस्थयस्येत्यस्यान्वयेनानुवादो न तत्वतो यस्येति **घटश्चेति** । नष्ट इत्यन्वयः ॥ **ताविति ।** आत्मघटौ **अस्यैव रूपस्येति** । अहमित्येवंरूपस्येत्यर्थः ॥ **उपपादितत्वादिति** । 'मा न भूवं भूयासमि'त्यादिना अहं मा भूवं सत्ताहीनवान् न भवामीति व्यतिरेकनिरासः । भूयासं सर्वदा सत्तावान्स्यामिति अहमर्थस्य लौकिकानामसत्त्वनिवृत्तिपूर्वं सत्त्वाशंसनोपदर्शनेनोपपादितत्वात्परेणेत्यर्थः ।

या०— अविशेषादिति । परस्परव्यावर्तकधर्मरूपविशेषवत्त्वाभावादित्यर्थः ॥ **अभावोऽभिधीयत इति** । येनात्मघटप्रतियोगिकत्वादयो धर्मास्तत्र कल्पिता न स्युरिति शेषः ॥ **विनष्ट इति** । विनाशोपलक्षित इत्यर्थः । विनाशकालीनमात्मस्वरूपं घटस्वरूपं चेति यावत् । ततश्चायमभिप्रायः । नात्र शून्यशब्देन विनाशरूपोऽभावो गृहीतुं शक्यः । तस्याभावत्वादिधर्मोपेतस्य निर्विशेषशून्यरूपत्वासंभवात् । किं त्वहमिति परमप्रेमास्पदतया प्रतीयमानात्मविनाशोपलक्षितं यन्निर्विशेषात्मस्वरूपं तदेव ग्राह्यम् । नानासंवृतिवर्जितत्वाद्युपलक्षितं निर्विशेषं शून्यमेव मोक्ष इति प्रागुक्तत्वात् । अन्यथाऽनुक्तोपालम्भप्रसङ्गात् । ततश्च यदि देवदत्तस्यात्मविनाशोपलक्षिता निर्विशेषात्मरूपशून्यता मोक्षस्तर्हि घटविनाशकालीननिर्विशेषघटरूपशून्यताऽपि मोक्षः स्यात् । न घटविनाशकालीनं निर्विशेघटरूपं शून्यमप्रामाणिकम् अहमिति प्रतीयमानात्मनाशकालीननिर्विशेषमात्मस्वरूपमस्तीत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अप्रामाणिकयोरत एव व्यावर्तकधर्मशून्ययोस्तयोः समानत्वादिति । एवमग्रेऽप्यात्मशून्यताघटशून्यताशब्दानां विनाशकालीनात्मघटरूपतापरत्वमेवाभिप्रेतमिति मन्तव्यम् ।

श्री०— कुत इत्यत आह **भावार्थेति** । भावार्थः प्रतियोगी यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । तथा च भावार्थप्रतियोगित्वमभावत्वमित्यर्थः । **नष्ट आत्मा घटश्चेति** । नाशसमानकालीन आत्मा नाशसमानकालीनो घटश्चेत्यर्थः ॥ **अप्रामाणिकाविति** । ध्वंससमानकालीनप्रतियोगिनोऽप्रामाणिकत्वादित्यर्थः ।

सु०— स्यादेतत् । नात्मनाशो मायावादिनोच्यते । येनेष्टनाशादपुरुषार्थत्वं मोक्षस्य स्यात् । नापि शून्यताऽऽपत्तिः । यतो घटशून्यताऽपि मुक्तिर्भवेत् । किं नाम जीवभावापगमेन ब्रह्मभावाविर्भावः । ब्रह्म च परमानन्दात्मकमिति भवत्येव तद्भावः पुरुषार्थ इति ।

मैवम् । कोऽयं जीवभावो नाम कश्च ब्रह्मभावः । यद्यविद्याकामकर्मादिबद्धत्वं जीवत्वं परमानन्दभोक्तृत्वं च ब्रह्मत्वमित्यभिधीयते तदाऽनुज्ञया वर्तामहे । न चैवं परस्य पन्थाः । यदेतत्कर्तृत्वभोक्तृत्वशक्त्युपेतं साकारं देहादिव्यतिरिक्तं रूपमहमिति साक्षिसिद्धं तदपगमस्य परेणेष्टत्वात् । इदमेव च रूपं परमेष्टमनुभूयत इति कथं नोक्तदोषः । आनन्दरूपतोपपादनाय परेणाप्यस्यैवरूपस्य परमप्रेमास्पदताया उपपादितत्वात् । न ह्येतस्माद्रूपाद्विविक्तं किमपि निराकारं रूपमनुसन्धाय मा न भूवं भूयासमिति लोक आशास्ते । चक्षुषी निमील्य तथेति वदतस्तु कः प्रतिमल्लः । संवलितरूपे तदप्यस्तीत्यत इयमाशीरिति चासत् । तस्य सर्वथाऽप्यबुद्धिस्थत्वात् । आशासनं च साकारमेव । निराकारस्य तदनुपपत्तेः । न चान्यस्यान्यस्मिन्निरुपाधिकः प्रेमा संभवतीतीदमेवेष्टतम् । एवं तर्हि देहादिसहितत्वस्यापीष्टत्वात्तन्नाशेन

भवतामपि मोक्षस्यापुरुषार्थत्वं स्यादिति चेन्न । परमेष्टलाभहेतोरल्पेष्टनाशस्यापि पुरुषार्थत्वेन लोके दृष्टत्वात् ।

ब्रह्मभावश्च न शून्यभावाद्भिद्यत इत्युपपादितम् । आनन्दरूपता च वाङ्मात्रमित्युक्तमेव ।

किं चानन्दत्वमपि न पुरुषार्थः । न हि कश्चिदानन्दो भूयासमित्याशास्ते । किन्तु तमनुभूयासमिति । न चानुभाव्यत्वं परेणेष्यते । अनुभवितुरन्यस्याभावात् । स्वस्मिन्कर्मकर्तृभावानभ्युपगमात् ।

अपि चानन्दत्वं प्राक् सिद्धमिति न पुरुषेणार्थनीयम् । प्रागविद्यावृतं न प्रकाशते पश्चादविद्यावरणापगमे प्रकाशतेऽतो नैवमिति चेन्न । प्रागपि स्वरूपस्य स्वयंप्रकाशमानताऽभ्युपगमात् । तन्मात्रस्य चानन्दस्याप्रकाशानुपपत्तेः । प्रकाशमानोऽप्यानन्दो न विशदः प्रकाशत इति चेन्न । निर्विशेषत्वात् । वैशद्यावैशद्ययोश्च विशेषनिबन्धनत्वात् । यद्धि सह विशेषैः प्रकाशते तद्विशदमुच्यते । यत्तु साधारणधर्मैः सह तदविशदमिति ॥ अविद्यावरणापगमे प्रकाशत इति च कोऽर्थः । किं प्रतीयत इति उत प्रत्येतीति । नोभावपि । अनङ्गीकारात् । प्रदीपः प्रकाशत इति कोऽर्थ इति चेत् । भास्वररूपवान्वर्तत इति न किञ्चिदेतत् । तदिदं सूचितं हिशब्देन ।

शे० — **अनुज्ञयेति** । अस्माभिरप्यविद्याकामकर्मादिबद्धत्वरूपजीवभावापगमेन परमानन्दभोक्तृत्वरूपब्रह्मभावाभ्युपगमादिति भावः ॥ **इदमेव चेति** । कर्तृत्वभोक्तृत्वशक्त्युपेतमेवेत्यर्थः ॥ **उक्तदोष इति** । इष्टनाशादपुरुषार्थत्वप्रसंगलक्षण इत्यर्थः । न केवलमस्य रूपस्य परमेष्टत्वमनुभूयत इत्येव किं नाम परेणाप्युपपादितमित्याह **आनन्दरूपतोपपादनायेति** । ब्रह्मण इति शेषः । 'परप्रेमास्पदतया मा न भूवमहं सदा । भूयासमिति यो द्रष्टा सोऽहमित्यवधारये'ति शाङ्करीयायां वाक्यविवृताविति शेषः । ननु न विशिष्टाकारस्याहमर्थस्य परमप्रेमास्पदत्वमनेनानुभवेन मयोपपादितं किं त्वेतद्व्यतिरिक्तनिराकारस्यैवेति नेष्टनाशप्रसङ्गः । परमप्रेमास्पदतयेष्टस्य निराकारस्यानाशात् । नष्टस्य च विशिष्टाकारस्याप्रेमास्पदत्वादित्यत आह **न हीति** । मा न भूवं भूयासमित्येव मूलपाठः । 'परप्रेमास्पदतया मा न भूवमहं सदा । भूयासमिति यो द्रष्टा सोऽहमित्यवधारये'ति शाङ्करीयवाक्यवृत्त्यनुसारात् मा भूवमिति न भूयासं= मदभाववान्न भूयासमित्यर्थः ॥ **लोक इति** । कृमिकीटादिसाधारण्येन प्राणभृन्मात्रमित्यर्थः ॥ **तदप्यस्तीति** । निराकारं रूपमस्तीत्यर्थः । तथाच तस्य तत्र सत्त्वादेव विशिष्टाकारस्याशास्यत्वं न तु विशिष्टाकारत्वप्रयुक्तमिति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन निराकारमेवाशास्य-

तया पर्यवस्यतीति भावः । भवेदेतदेवम् । यदि तस्याशास्यता संभाविता स्यात् । न च सकलप्रमाणातीतत्वेनाबुद्धिस्थस्य तस्याशास्यता संभवतीत्याशयेनाह **तस्येति** । आशास्यमानं साकारमेव न निराकारमित्येतद्युक्त्याऽपि समर्थयते **आशासानं चेति** । आशासनकर्त्रित्यर्थः । निराकारमेव किं न स्यादित्यत आह **निराकारस्येति** । तदनुपपत्तेः आशासनकर्तृत्वानुपपत्तेः । अस्त्वेवमाशासनकर्तृ साकारं, आशास्यमानं तु निराकारमेव किं न स्यादित्यत आह **न चेति** । अतिप्रसङ्गादिति भावः । जातेष्ट्यधिकारिणं पितरं प्रति पुत्रगतस्यापि पूतत्वादेराशास्यमानत्वादन्यस्यान्यस्मिन् तत्सद्भावनिश्चयात् कथं प्रेमा न संभवतीत्यत उक्तम् ॥ **निरुपाधिक इति** । पुत्रस्य स्वार्थत्वेन सोपाधिकप्रियत्वान्न निरुपाधिकप्रियत्वमिति युक्तस्तन्निषेधः । निराकारस्य तु न तादर्थ्यमस्तीति न सोपाधिकमपि प्रियत्वम् । निरुपाधिकप्रियत्वं तु दूरनिरस्तमिति भावः ॥ **एवं तर्हीति** । देहादिरहितस्याशासनकर्तृत्वानुपपत्त्या तत्सहितस्यैवाशासनकर्तृत्वेनोक्तयुक्त्याऽऽशास्यमानत्वसिद्धेरिति भावः ।

नन्वेवं मन्मतेऽपि नापुरुषार्थत्वप्रसङ्गः । परमेष्टपरमानन्दरूपब्रह्मभावलाभेनाल्पेष्टरूपात्मनाशस्य पुरुषार्थत्वसंभवादित्यत आह **ब्रह्मभावश्चेति ॥ उपपादितमिति** । 'निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मेति नो भिदे'त्यादिना शून्यब्रह्मणोरविशेषोपपादनेन तद्भावयोरप्यविशेष इति उपपादितमित्यर्थः । ननु मायावादिना ब्रह्मण आनन्दरूपत्वाभ्युपगमाच्छून्यवादिना च तस्य तदनभ्युपगमात् भवेदेव ब्रह्मशून्ययोर्विशेष इत्यत आह **आनन्दरूपता चेति ॥ उक्तमेवेति** । न च 'दुःखविरोधित्वादन्या ह्यानन्दतेष्यते । मायिने'त्यनेन ग्रन्थेनेति शेषः ।

आनन्दरूपता किं स्वरूपेण पुरुषार्थः, अनुभूयमानतया वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **किञ्चेति** ॥ आनन्दत्वं आनन्दरूपत्वमित्यर्थः । स्वरूपेण पुरुषार्थतायामानन्दो भूयासमित्येवाशीः स्यान्न तु तमनुभूयासमित्यतिप्रसङ्गं मनसि निधायोभयत्रापीष्टापत्तिं परिहरति **न हीति** । अस्तु तर्हि अनुभूयमानतयैव पुरुषार्थत्वमित्यतः परानभ्युपगमेन तद्दूषयति **न चानुभाव्यत्वमिति** । अनुभाव्यत्वं वदन् प्रष्टव्यः । किं अनुभाव्यानुभवित्रोर्भेदमभ्युपगम्य तस्यानुभूयमानत्वमभिप्रेतं किंवा तदभेदमिति विकल्पद्वयं मनसि निधाय क्रमेण पक्षद्वयं दूषयति **अनुभवितुरित्यादिना** । सिद्धे इच्छाविरहात्पुरुषेच्छाविषयस्यैव पुरुषार्थत्वादिति भावः ।

किञ्चानन्दरूपत्वं पुरुषार्थ इत्यभिमतं आवरणनिवृत्तिद्वारा तत्प्रकाशो वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **अपि चेति** । द्वितीयमाशङ्कते **प्रागिति** । ततश्च तत्प्रकाशस्य प्रागसिद्धतया पुरुषेच्छाविषयत्वसंभवान्न पुरुषार्थत्वानुपपत्तिरिति भावः । अत्रापि तत्प्रकाशमात्रं पुरुषार्थ इत्यभिमतं

विशदस्तत्प्रकाशो वा । आद्येऽपि किं प्रागावरणनिवृत्तेश्चैतन्यस्वरूपमेव नावभासत इति मतं किंवा तज्ज्ञानेऽप्यानन्दरूपत्वमेव नावभासत इति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति **प्रागपीति** । द्वितीयं दूषयति **तन्मात्रस्य चेति** । चैतन्येन निर्विशेषाभिन्नस्येत्यर्थः । अन्यथा चैतन्यस्यापि प्रकाशो न स्यात् । ततश्च सिद्धत्वान्नेच्छाविषयत्वं तस्येति न पुरुषार्थत्वमिति भावः । द्वितीये (आद्यद्वितीये । आद्य)द्वितीयमाशङ्कते **प्रकाशमानोऽपीति** ।

यावद्विशेषबाधात्सामान्यस्यापि बाध इत्यभिप्रेत्य यावद्विशेषबाधमुपदर्शयितुं विकल्पयति **अविद्येति** ॥ **अनङ्गीकारादिति** । आद्ये कर्मत्वस्य द्वितीये कर्तृत्वस्य च प्रसङ्गेन सविशेषत्वापत्त्या निर्विशेषत्वव्याघातेन तदनङ्गीकारादित्यर्थः । ननु न प्रतीतिकर्मत्वं तत्कर्तृत्वं चेत्युभयमेव प्रकाशत इति व्यवहारनिदानं ब्रूमः । तथा सति प्रदीपः प्रकाशत इति व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात् । न हि तत्र प्रतीतिकर्मत्वं तन्निमित्तमिति शक्यं वक्तुम् । तस्य घटादिसाधारणत्वेन प्रदीप एव विशेषतः प्रकाशत इति व्यवहारं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । नापि तत्कर्तृत्वम् । तस्य जडत्वेन तदयोगात् । किन्तु स्वप्रकाशत्वमपि । ततश्च प्रदीपः प्रकाशत इत्यस्य यथा प्रतीयत इति वा प्रत्येतीति बा नार्थः । किन्तु स्वप्रकाश इति । तथा आनन्दः प्रकाशत इत्यस्य न प्रत्येतीत्यर्थः । नापि प्रतीयत इति । किन्तु स्वप्रकाश इत्येवेति कथं तत्खण्डनमित्यभिप्रेत्य शङ्कते **प्रदीपः प्रकाशत इति कोऽर्थ इति चेदिति** । न प्रदीपस्य स्वप्रकाशत्वं वक्तुं युक्तम् । तद्धि स्वविषयप्रकाशत्वं वा पराप्रकाश्यत्वं वा । नाद्यः । तस्य भौतिकत्वेन जडतयोक्तरूपस्वप्रकाशताया व्याहतत्वात् । न द्वितीयः । नयनादिप्रकाशप्रकाश्यत्वेन तदयोगात् । पराप्रकाश्यत्वस्य शशविषाणादिसाधारणतया तत्रापि प्रकाशत इति व्यवहारप्रसङ्गाच्च । किं त्वन्यदेव किञ्चित् । अतस्तदादाय प्रदीपे तदुपपत्तावप्यानन्दे तदयोगान्न तेनोक्तव्यवहारनिर्वाह इत्यभिप्रेत्य तन्निमित्तमाह **भास्वरेति** । उद्भाप्यत्वशङ्कापरिहारायाह **तदिदं सूचितमिति** । स्यादेतदित्यादिनोक्तं समस्तमित्यर्थः ।

स० — **इदमेव चेति** । कर्तृत्वादिशक्तियुक्तमेवेत्यर्थः । **नोक्तदोषः** । दृष्टनाशाङ्गीकारेण शून्यमतसाम्यरूप इत्यर्थः । न केवलमस्य रूपस्य परमेष्टत्वमनुभवसिद्धमेवेत्येव किं नाम परेणाप्येवमुदितमित्याह **आनन्दरूपेति** । मा न भूवं भूयासमिति लोक आशास्त इत्येव पाठः । यद्यपि विरोधचिदानन्दभोगाशिनः प्राणभृद्भेदाः तथापि सर्वेषां जरामरणकृतं दुःखमनिष्टं सर्वस्य खलु क्रिमेरपि मरणत्रासे मा न भूवं भूयासमित्येवमाकारोऽस्ति । दुःखं च भयहेतुरिति मरणं दुःखमिति सांख्यपरीक्षा । तत्र मा नेति निषेधद्वयम् । उत्तमपुरुषप्रयोगादहमिति लभ्यते । तत्र द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं

सातिशयं गमयत इति यावत् । अहं मा भूवमिति न भूयासम् । अभाववान्न भूयासमिति तात्पर्यलब्धार्थबलात् स्वस्य परमप्रेमास्पदत्वमेवोक्तं भवतीति भावः । **ब्रह्मभावश्चेति** । 'निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मेति नो भिदे'त्यादिनोपपादितमित्यर्थः । **आनन्दरूपता चेति** । 'न च दुःखविरोधित्वादन्या ह्यानन्दतेष्यते । मायिने'त्यादिनेत्यर्थः ॥ **तन्मात्रस्येति** । तेन ब्रह्मणा निर्विशेषाभिन्नस्येत्यर्थः । अन्यथा स्वरूपप्रकाशोऽपि न स्यादिति भावः । **नोभावपीति** । प्रकाशत इत्यस्य प्रतीयत इत्यर्थाङ्गीकारे तस्य कर्मत्वं वाच्यम् । द्वितीये कर्तृत्वम् । न च तत्परेणाङ्गीकर्तुं शक्यते निर्विशेषत्वाभ्युपगमादिति भावः ।

प० — **तदप्यस्तीति** । निर्विकारं वस्त्वित्यर्थः । अहमर्थस्यैवेष्टत्वं व्यनक्ति **आशासनं चेति** । आशासनकर्तृ चेत्यर्थः । नन्वाशंसनकर्ताऽहमर्थः प्रेमास्पदनिराकारार्थमेवाशास्त इत्यस्त्वित्यत आह **न चान्यस्येति** ॥ **लोक इति** । तृणधान्यरूपमहाफलहेतोरल्पवित्तव्ययस्येष्टत्वरूपदर्शनादिति भावः । नापि शून्यताऽऽपत्तिरित्यादिना यत्स्वमते पुमर्थत्वोपपादनं पूर्वत्र कृतं तन्निराह **ब्रह्मभावश्चेति** । **उपपादितमिति** । 'निर्विशेषत्ववाचैव शून्यं ब्रह्मेति नोभिदे'त्यादिग्रन्थेन ब्रह्मशून्ययोर्भेदाभावोपपादनेति भावः ॥ **उक्तमेवेति** । सच्चित्सुखादिकं चेत्यादिग्रन्थेन । तथा 'न च दुःखविरोधित्वादन्याह्यानंदते'त्यादिना चेति भावः । तमनुभूयासं आनन्दानुभववान्स्यामित्यर्थः । निर्विशेषत्वे कुतो वैशद्याद्ययोग इत्यत आह **यद्वीति** । कर्मत्वं वा कर्तृत्वं वाभिप्रेतमिति भावेन विकल्प्य निराह **अविद्यावरणेति** ॥ **नोभावपीति** । अनुभवितुरन्यस्येत्युक्तदिशा कर्मत्वस्य स्वस्मिन्नित्यादिनोक्तरीत्या कर्तृत्वस्यायोगेन सकलकारकशक्तिविधुरताऽयोगेन वाऽनङ्गीकारादित्यर्थः । शङ्कते **प्रदीप इति** । तत्रैकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वविरोधात् परप्रकाश्यत्वाभावमात्रेण प्रकाशत इत्युक्तिस्तथात्रापीति भावः ॥ **भास्वररूपेति** । परप्रकाशकं रूपं भास्वररूपं तद्वानित्यर्थः ॥ **तदिदमिति** । किञ्चानन्दत्वमपीत्यादिनैतत्पर्यन्तमुक्तं प्रमेयमित्यर्थः ।

या० — **तदाऽनुज्ञयेति** । असन्मतेऽपि जीवस्याविद्याद्यपगमे परमानन्दभोक्तृत्वाङ्गीकारादिति भावः ॥ **उपपादितत्वादिति** । स्वग्रन्थेऽहं मा न भूवं अपि तु भूयासमित्यनुभवेनेति शेषः । ननु न विशिष्टाकारस्याहमर्थस्य परमप्रेमास्पदत्वं मयाऽनेनानुभवेनोपपादितं किन्तु तदतिरिक्तं निराकारं यद्रूपं तस्यैवेत्यत आह **न ह्येतस्मादिति** ॥ **तदप्यस्तीति** । निराकारं रूपमप्यस्तीत्यर्थः । साकारमेवात्राशास्यं न तु निराकारमित्येतत्प्रकारान्तरेणोपपादयति **आशासनं चेत्यादिना** । **आशासनं** आशासनकर्तृ । अन्यस्याशासनकर्तुः साकारस्यान्यस्मिन्निराकारे । **इदमेव** आशासनकर्त्रेवेत्यर्थः । ननु मन्मतेऽपि

परमेष्टपरमानन्दरूपब्रह्मभावलाभेनाल्पेष्टरूपात्मनाशः पुरुषार्थः स्यादेवेत्यत आह **ब्रह्मभावश्चेति** । शून्यभावश्च न पुरुषार्थ इति भावः । एतेन परोक्तमोक्षस्वरूपे ब्रह्मभावाविर्भाव इत्यंशो दूषित इति ज्ञातव्यम् ॥ ननु ब्रह्मण आनन्दरूपत्वाद्भवति तद्भावः पुरुषार्थ इत्यत आह **आनन्दरूपता चेति** ॥ **न चानुभाव्यत्वमिति** । आनन्दस्येति शेषः ॥ **अनङ्गीकारादिति** ॥ अनभ्युपगमात् । कर्तृत्वकर्मत्वयोर्निर्विकारे निर्विशेषे चानङ्गीकारादित्यर्थः ॥ **प्रदीप इति** । तत्र यथा पराप्रकाश्यत्वं प्रकाशत इत्यस्यार्थः । तथा प्रकृतेऽपीति शङ्कितुराशयः ॥ **भास्वररूपवानिति** । अन्यथा शशविषाणादावपि पराप्रकाश्यत्वसद्भावेन प्रकाशत इति प्रतीतिप्रसङ्ग इति भावः ।

श्री०— अनुज्ञयेति । जीवस्य ब्रह्मत्वं नाम अविद्याकामकर्मादिबद्धस्य परमानन्दभोक्तृत्वमित्युक्तं स्यात् । तच्चास्माकमिष्टमेव । अविद्यापगमानन्तरं जीवस्य तथाभावाङ्गीकारादिति भावः ॥ **मा न भूवमिति** । अहं निराकाररूपं माभूवमिति न । मम निराकाररूपत्वं मास्त्विति नेति यावत् । किन्तु भूयासं निराकाररूपमेव भूयासमिति लोको न ह्याशास्त इत्यर्थः । **चक्षुषी निमील्येत्यादि** तूष्णीं तथा वदत इत्यर्थः । **प्रतिमल्लः** प्रतिवादी । यद्वा इदानीमहमिति परमप्रेमास्पदतयाऽनुभूयमानं यद्रूपं तन्मा भूवं एतद्रूपं त्यक्ष्ये इति न । किन्तु भूयासमित्थमेव सर्वदा भूयासमित्येवाशास्त इति प्रसिद्धम् । निराकाररूपमनुसन्धायेत्थमाशास्त इति न हीत्यर्थः ॥ **संवलितरूप इति** । परमप्रेमास्पदतया आशास्यमानेऽहमिति चिदचित्संवलिते रूपे निराकारं रूपमप्यस्त्येवेत्यर्थः । अतो निराकाररूपं भूयासमित्याशीर्युक्तेति भावः । **तस्य** निराकाररूपस्य ॥ **अन्यस्येति** । यदा मा न भूवं भूयासमित्याशासनकर्तृ साकारं तस्य निराकाररूपभवने कथमाशासा स्यात् । कुत इति चेत् । अन्यस्यान्यस्मिन्निरुपाधिकप्रेमोत्पत्तेरसंभवादित्यर्थः ॥ **स हि तस्यापीति** । आत्मन इत्यर्थः । **तन्नाशेन** देहेन्द्रियादिनाशेन । **परमेष्टं** अप्राकृतस्वरूपानन्दाविर्भावः । **अल्पेष्टं** प्राकृतदेहादि ॥ **उक्तमेवेति** । 'न च दुःखविरोधित्वादन्या ह्यानन्दतेष्यत' इत्युक्तमित्यर्थः । **अनुभूयासमिति** । आनन्दानुभववान् भूयासमित्यर्थः । द्रविणवत्वे हि पारित्रढ्यं न तु द्रविणत्व इतिवदिति भावः । नन्वानन्दानुभव एव पुरुषार्थ इत्येवोच्यत इति चेत्तत्राह **न चेति** । आनन्दस्यानुभवविषयत्वमित्यर्थः । **प्रतीयते** प्रतीतिविषयो भवति । **प्रत्येति** प्रतीतिमान्भवति ।

सु०— ननु निर्विशेषां शून्यतां मोक्षमाचक्ष्महे । तत्प्रत्ययोऽपि हि व्यवहारार्थमेव उपादीयते न तु कमपि धर्मं प्रतिपादयति । घटशून्यता तु सविशेषा घटेन विशेषितत्वात् । तत्कथमतिप्रसङ्ग इति चेन्न । विवक्षितायां अपि शून्यताया एवमेवात्मशून्यतेत्यात्मना विशेषि-

तत्वेन सविशेषत्वदर्शनादमोक्षत्वप्रसङ्गात् । अथैवमात्मशून्यताया विशेषे दृश्यमानेऽपि केनचिदभिसन्धिना निर्विशेषतोच्यते तत्राह दृश्यमान इति ।

अनु०— दृश्यमाने विशेषेऽपि यदि चेदविशेषता ॥
घटाभावेऽविशेषः स्यात्पाश्चात्यश्चेदनागतः ॥

मोक्षत्वेनाभिमतस्य शून्यभावस्येति शेषः । चेच्छब्दः स्यादित्यर्थे । भावशब्दः कर्तृसाधनः । एवं तर्हि घटशून्यताऽपि तेनैवाभिसन्धिना निर्विशेषा स्यादित्यतिप्रसङ्गतादवस्थ्यमिति । पूर्वपक्षिणोऽभिसन्धिमुद्घाटयति पाश्चात्यश्चेदिति । आत्मशून्यभावः । पाश्चात्यो विशेषरहित इति चेदित्यर्थः । पाश्चात्यत्वं चात्र व्यवहारापेक्षया ।

ततश्चैतदुक्तं भवति । इदानीं निरूपणसमये व्यवहारार्थं कल्पितेनैव विशेषेणात्मशून्यभावः सविशेष इवाभाति । अक्रियमाणे तु निरूपणे स्वरूपेण निर्विशेष एवेति । सिद्धान्तिनोऽभिसन्धिमुद्घाटयति अनागत इति । एवं तर्हि घटशून्यभावोऽपि निरूपण एव सविशेषो दृश्यते । निरूपणमनागतोऽप्राप्तस्तु निर्विशेष एवेत्यस्माभिरपि शक्यते वक्तुमित्यर्थः ।

शे०— 'मोक्षः स्याद्घटशून्यते'त्यादिनोक्तप्रतिबन्दीं मोचयितुं शङ्कते नन्विति । ननु धर्मप्रतिपादकतल्प्रत्ययोपपादनेन मोक्षस्य सविशेषत्वलाभान्न निर्विशेषशून्यताया मोक्षत्वं युक्तमित्यत आह तल्प्रत्यय इति ॥ केनचिदभिसन्धिनेति । निरूपणसमये व्यवहारार्थं कल्पितेन विशेषेण शून्यभावस्य सविशेषत्वप्रतीतावपि अक्रियमाणे निरूपणे स्वरूपेण निर्विशेषत्वमेवेति केनचिदभिसन्धिनेत्यर्थः ॥ स्यादित्यर्थ इति । अन्यथा यदिशब्दवैयर्थ्यापातादिति भावः ॥ भावशब्दः कर्तृसाधन इति । घटाभाव इत्यभावशब्दान्तर्गतो भावशब्दो भवतीति भाव इति कर्तृसाधनः । तथा सत्येव न भवतीत्यभावः घटश्चासावभावश्चेति घटाभाव इति । घटाभावशब्देन नष्टघटलाभान्नष्टस्यात्मनो मोक्षत्ववादिनं प्रति तत्प्रतिबन्दीत्वेन नष्टघटस्य मोक्षत्वापादनलाभेन प्रक्रमानुगुण्यसंभवात् । न तु भवनं भाव इति भावसाधनः । तथा सति घटासत्वस्यैव घटाभावशब्दालाभेन तन्मोक्षत्वापादनस्य आत्मासत्वस्य, मोक्षत्ववादिनं प्रत्येव सङ्गतत्वेन, नष्टस्यात्मनो मोक्षत्ववादिनं प्रति प्रक्रमविरुद्धतया प्रतिबन्दीत्वेन तस्य कर्तुमनुचितत्वादिति भावः ॥ तेनैवेति । अनिरूपणे स्वरूपेण निर्विशेषत्वमित्यनेनैवाभिसन्धिनेत्यर्थः ।

स०— केनचिदभिसन्धिनेति । निरूपणसमये व्यवहारार्थं कल्पितेनैव विशेषेणात्मशून्यभावस्य विशेषत्वप्रतीतावपि अक्रियमाणे निरूपणे निर्विशेषत्वमेवेति केनचिदभिसन्धिनेत्यर्थः । भावशब्दः

कर्तृसाधन इति । नष्टस्यात्मन एव मोक्षत्वे परेणोक्ते तत्प्रतिबन्दीत्वेन घटस्यैव मोक्षत्वापादनस्या कर्तव्यत्वात् घटाभाव इत्यत्र भावशब्दस्य भवनं भाव इति भावसाधनत्वे घटासत्त्वस्यैव मोक्षत्वमुक्तं स्यात् । तथाच प्रक्रमविरोधापत्त्या कर्तृसाधनत्वमाश्रितम् । तथाच भवतीति भावः । न भावोऽभावः । घटश्चासावभावश्चेति नष्टघट इत्युक्तं भवति । अत्र च न खलु शून्यताशब्देनाभावोऽभिधीयते । 'भावार्थप्रतियोगित्वं भावत्वं वा न तत्त्वतः । यस्ये'त्यभिधानात् । किन्तु नष्ट आत्मा घटश्चेति जयतीर्थपूज्यचरणस्य कल्पितत्वाद्विशेषाणामित्येतद्वाक्यव्याख्यानमेव ज्ञापकं ज्ञेयम् । **तेनैवाभिसन्धिनेति** । अनिरूपणे स्वरूपेणैव निर्विशेषत्वमित्युक्ताभिसन्धिनेत्यर्थः ।

प०— मोक्षः स्याद्घटशून्यतेत्युक्तातिप्रसङ्गपरिहारशङ्कानिरासकतया मूलमवतारयितुं शङ्कामाह **ननु निर्विशेषामित्यादिना** । ननु तर्हि शून्यतेति भावार्थे 'तस्य भावस्त्वतलावि'त्युक्ततलप्रत्ययः कथमित्यत आह **तलप्रत्यय इति** ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । घटशून्यता मोक्षः स्यादित्युक्तातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । **विवक्षिताया अपीति** । आत्मशून्यताया अप्येवमेवेत्यर्थः । तद्व्यनक्ति **आत्मशून्यतेति** ॥ **केनचिदभिसन्धिनेति** । व्यवहारमात्रेणैव विशेषितत्वं वस्तुतो निर्विशेषत्वमेवेत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । यदीत्यस्यावैयर्थ्यायाह **स्यादित्यर्थ इति** । (घटाभावस्य सविशेषत्वात् अविशेषत्वो) घटशून्यताया अविशेषत्वमनभिधाय घटाभावस्य निर्विशेषत्वोक्तिरयुक्तेत्यत आह **भावशब्द इति** । भवतीति भवनकर्तृत्वे विवक्षिते भवतेश्चेति सूत्रेण णप्रत्यये वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोर्भावेतिरूपसिद्धेर्भावः सन् अभावोऽसन् घटरूपोऽसन् नष्टे घटः घटशून्य(भावोपी)तापीत्यर्थः । तथा च सिद्धमर्थमाह **एवं तर्हीति** । अस्फुटत्वादाह **ततश्चैतदुक्तं भवतीति** ॥ **अप्राप्तस्त्विति** । निरूपणाभावदशायामित्यर्थः ।

या० — विनाशकालीनघटरूपशून्यभावोऽपि मोक्षः स्यादित्युक्तप्रतिबन्दीं मोचयितुं शङ्कते **ननु निर्विशेषामिति** । निर्विशेषशून्यभावमित्यर्थः ॥ **घटेन विशेषितत्वादिति** । निर्विशेषत्वाद्विनष्टघटोऽपि शून्यमिति प्रागुक्तम् । तथाच घटशून्यपदयोः कर्मधारयसमासे नीलघट इत्यत्र घटो नैल्येनेव घटशून्यमित्यत्रापि शून्यं घटेन विशेषितमिति भावः । एवमात्मशून्यमप्यात्मना कर्मधारयविवक्षयैव विशेषितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **केनचिदभिसन्धिनेति** । निरूपणसमये सविशेष इव दृश्यते । अक्रियमाणे तु निरूपणे स्वरूपेण निर्विशेष एवेत्यभिसन्धिनेत्यर्थः ॥ **स्यादित्यर्थ इति** । अन्यथा यदिशब्दवैयर्थ्यमिति भावः । अभावस्य सविशेषत्वान्निर्विशेषत्वोक्तिरयुक्ता अत आह **भाव शब्द इति** । घटाभाव इत्यभावशब्दान्तर्गतो भावशब्दो भवतीति भाव इति कर्तृसाधन इत्यर्थः । तथा च न भवतीत्यभाव इति अभावशब्दस्यार्थे तत्र घटशब्देन कर्मधारयसमासे विनष्टो घट एवात्रोच्यते तस्य

चोक्तरीत्या निर्विशेषत्वोक्तिर्युक्तैवेति भावः । घटशून्यतेत्यादिग्रेतनव्यवहारोऽपि कर्मधारयाभिप्रायेणैवेति मन्तव्यम् । 'कल्पितत्वाद्विशेषाणामि'त्यत्र व्यवहारबलेन विशेषः कल्पनीय इति शङ्का निराकृता । अत्र तु दर्शनबलाद्विशेषो वक्तव्य इति शङ्का निराक्रियत इति महान्भेदः । अत एव तत्र शङ्कासमये विशेषस्योक्तत्वादित्युक्तम् । अत्र तु सविशेषत्वादर्शनादित्युच्यत इति ।

श्री० — भावशब्द इति । अभावशब्दान्तर्गतो भावशब्द इत्यर्थः । तथाच भवतीति भावः सन्, न भवतीत्यभावोऽसन् शून्यमित्यर्थः । **निवृत्तिः** ध्वंसः ॥

सु० — किञ्चोक्तरूपे शून्यवादिमायावादिभ्यामुत्प्रेक्षिते मोक्षे न किञ्चित्प्रमाणमस्ति । तथा हि । न तावदत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम् । प्रत्यक्षाविषयत्वादस्यार्थस्य । नाप्यागमः । वेदाद्यागमस्य शून्यवादिना प्रमाणत्वेनानभ्युपगमात् । तदीयागमस्यास्माभिरनङ्गीकृतत्वात् । मायावादिनं प्रति तु वक्ष्यामः । तस्मादात्मशून्यता पुरुषार्थो दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वाच्छरीरादिशून्यतावदित्यनुमानमेव वक्तव्यम् । यथोक्तम् । 'न तैर्विना दुःखहेतुरात्मा चेत्तेऽपि तादृशाः । निर्दोषं द्वयमप्येवं वैराग्यं च द्वयोस्तत' इति । तदिदं सत्प्रतिपक्षतया नानुमानमित्याह न मोक्ष इति ।

अनु० — न मोक्षो विमतो यस्माददेहो घटशून्यता ॥
यथेत्युक्ते वदेत्किं स योऽनुमामात्रमानकः ॥

विमतः शून्यभावो ब्रह्मभावो वा न मोक्ष इति प्रतिज्ञा । यस्माददेह इति हेतुः अदेहत्वादिति । घटशून्यता यथेति दृष्टान्तः । योऽनुमामात्रमानकः स इत्युक्ते किं वदेदित्यनेनोक्तविधया प्रमाणान्तराभावं तत एव स्वानुमानस्याबाधितविषयत्वं च सूचयति ।

शे० — ननु 'न मोक्षः' इत्युत्तरग्रन्थस्योक्तार्थानुपपादकतया पूर्वग्रन्थेनासङ्गतेः सङ्गत्यन्तराप्रतिभासाच्चानर्थक्यम् । न च स्वाभिमतमोक्षसाधकतया परोपन्यस्तानुमानस्य सत्प्रतिपक्षतया दूषणेन तत्सङ्गतत्वात्सार्थक्यमिति वाच्यम् । निमित्ताभावेन स्वाभिमतमोक्षे परेण प्रमाणस्यैवावक्तव्यत्वात् । वक्तव्यत्वेऽप्यनुमानस्यैव वक्तव्यतायां नियामकाभावात् । तद्भावेऽपि वा तदभिमतानुमानविशेषनिर्धारणोपायाभावेन तस्य सत्प्रतिपक्षतया तद्दूषणार्थत्वायोगादित्यतोऽत्र भाष्ये अप्रामाणिकत्वेन पराभिमतमोक्षदूषणस्याप्यभिप्रेतत्वेन तत्परिजिहीर्षया परस्य तत्प्रमाणोक्तेरावश्यकत्वात्प्रमाणान्तरासंभवेनानुमानस्यैव वक्तव्यत्वाच्च तदनुमानविशेषनिर्धारणोपायसद्भावेन तन्निर्धारणस्याप्युपपन्नत्वेन सत्प्रतिपक्षतयोपपन्नतन्निरासकभावस्य 'न मोक्ष' इत्यादेर्वाक्यस्य भाष्यकृदभिमतपूर्ववाद्यभिप्रेतमोक्षाप्रामाणिकत्व-

समर्थनार्थतया तत्सङ्गतत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति भावेन तत्परतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं भाष्यकृदभिमतां पूर्ववाद्युक्तमोक्षस्याप्रामाणिकत्वरूपदोषान्तरप्रतिज्ञां दर्शयन्नेव प्रमाणान्तरासंभवव्युत्पादनेनानुमानस्य वक्तव्यतामनुमानविशेषनिर्धारणोपायं च दर्शयति **किञ्चेत्यादिना** ॥ **उक्तरूपेति** । अहमिति प्रतीयमानात्मविनाशरूप इत्यर्थः ॥ **वक्ष्याम इति** । 'न च मायी वदेदत्र पूर्वोक्तेनैव वर्त्मने'-त्यादिनाऽनुपदमेवेति भावः ॥ **दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वादिति** । विदेहावस्थाया अपि पुरुषार्थत्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । उक्तार्थे माध्यमिकसंमतिमाह **यथोक्तमिति** । तदीयपूर्वग्रन्थे देहेन्द्रिया-दीनामिवात्मनोऽपि दुःखहेतुत्वेन त्याज्यत्वमुपवर्णितं तदाक्षेपसमाधानपूर्वकमुपपादयितुं 'न तैर्विने'ति वाक्यम् । तस्यायमर्थः । केवल आत्मा तैर्देहेन्द्रियादिभिर्विना दुःखहेतुर्न भवति । अतस्तत्र वैराग्यं नापेक्षितमिति चेत् । तर्हि तेऽपि देहादयोऽपि तादृशा आत्मना विना केवला दुःखादिहेतवो न भवन्ति । ततः किमित्यत उक्तं निर्दोषमिति । एवं विशकलितमात्मा देहादिश्चेति द्वयं निर्दोषं स्याद्वयं न भवेत् । केवले आत्मनि केवले देहादावपि वैराग्यं न स्यादिति भावः । अथ केवलस्य देहादेर्दुःखाहेतुत्वेऽप्यात्मसहितस्य तथात्वात्तत्र वैराग्यमावश्यकं तर्हि केवलस्यात्मनो दुःखाहेतुत्वेऽपि देहादिसहितस्य तद्धेतुत्वादात्मन्यपि वैराग्यमावश्यकमित्याह **वैराग्यमिति** ॥ **तत इति** । कथञ्चिद्दुःख-हेतुत्वादित्यर्थः । तथा चात्र देहादितुल्यतयाऽऽत्मनो दुःखहेतुत्वेन हेयत्वोक्त्या देहादिनाशतुल्य-तयाऽऽत्मविनाशस्यापि दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वेन पुरुषार्थत्वसिद्धेरिति युक्तोऽस्य प्रकृतोपयोग इति । न मोक्ष इत्यादेर्यथाश्रुतस्यैव प्रतिपक्षप्रयोगप्रकारत्वभ्रान्तिनिरासायाह **विमत इत्यादि** । **न मोक्ष इतीति** । प्रतिज्ञेत्युपलक्षणम् । विदेहावस्थाऽपि न मोक्ष इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **प्रमाणान्तराभाव-मिति** । प्रत्यक्षागमरूपप्रमाणान्तराभावमित्यर्थः । तत्कथमित्यत उक्तम् ॥ **उक्तविधयेति** । 'न तावदत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम् । तदविषयत्वादस्यार्थस्ये'त्यादिपूर्वोक्तविधयेत्यर्थः ।

स०—**वक्ष्याम इति** । 'न च मायी वदेदत्र पूर्वोक्तेनैव वर्त्मने'त्यादिनेति शेषः । **यथोक्तमिति** । तैः शरीरादिभिर्विनात्मा दुःखहेतुर्न भवति । **अतः** शरीरादिसंबन्धाभावे दुःखाहेतुत्वात् । नात्मा दुःख-हेतुरिति चेत् । तर्हि शरीरादयोऽप्यात्मसंबन्धेनैव दुःखहेतवः न त्वात्मसंबन्धाभावे दुःखाहेतुत्वेन शरीरादेरपि निर्दोषत्वं स्यात् । आत्मसंबन्धेनापि दुःखहेतुत्वात् शरीरादौ वैराग्यं चेत् । तर्हि शरीरसंबन्धेनापि दुःखहेतुत्वात् । आत्मन्यपि वैराग्यं स्यादिति दूषणं बोधलक्षणम् ।

प० — **उक्तरूप इति** । अहमर्थात्मकात्मविनाशरूप इत्यर्थः ॥ **उभयेति** । वादिनस्तव प्रतिवादिनो मम चेत्यर्थः ॥ **वक्ष्याम इति** । न च मायी वदेदत्रेत्यादिनेति भावः ॥ **यथोक्तमिति** ।

शून्यवादिनोक्तमित्यर्थः । आत्मा तैर्देहेन्द्रियादिभिः विना केवलो दुःखहेतुर्न भवतीति तत्रैव **वैराग्यं कार्यमिति** चेत्तर्हि **तेऽपि** देहादयोऽपि । **तादृशा** आत्मना विना केवलाः दुःखहेतवो न भवन्ति । एवं प्रत्येकं द्वयमपि निर्दोषं दुःखहेतुर्न भवतीत्युभयत्रापि वैराग्यं न कार्यमित्यर्थः ॥ यद्यन्योन्यसहायेन द्वयमपि दुःखहेतुस्तर्हि **द्वयो**रात्मनि देहेन्द्रियादौ चोभयत्र **ततो** दुःखहेतुत्वाद्वैराग्यं कार्यमित्यात्मनाशः पुरुषार्थ एवेति भावः ॥ **विमत इति** । मूलानुवादः ॥ **उक्तेति** । न तावदत्रेत्यादिनोक्तविधयेत्यर्थः ।

या० — उक्तरूप इति । अहमिति प्रतीयमानात्मविनाशरूप इत्यर्थः ॥ **वक्ष्याम इति** । 'न च मायी वदेदत्रे'त्यनुपदमेवेति शेषः ॥ **न तैर्विनेति** । तदीये पूर्वग्रन्थे देहेन्द्रियादीनामिवात्मनोऽपि दुःखहेतुत्वेन त्याज्यत्वं प्रकृतम् । तदाक्षेपसमाधानपूर्वकमुपपादयति **न तैरिति** । केवल आत्मा तैर्देहेन्द्रियादिभिर्विना न दुःखहेतुस्ततस्तत्र वैराग्यं नापेक्षितमिति चेत्तर्हि तेऽपि देहादयोऽपि तादृशाः केवला दुःखहेतवो न भवन्ति । ततः किमित्यत आह **निर्दोषमिति** । एवं विशकलितमात्मा देहादिश्चेति द्वयं निर्दोषं स्याद्धेयं न भवेत् । केवले आत्मनीव केवले देहादावपि वैराग्यं न स्यादिति भावः । अथ केवलस्य देहादेर्दुःखाहेतुत्वेऽप्यात्मसहितस्य तस्य तथात्वात्तत्र वैराग्यमावश्यकं तर्हि केवलस्यात्मनो दुःखाहेतुत्वेऽपि देहादिसहितस्य तथात्वादात्मन्यपि वैराग्यमावश्यकमित्याह **वैराग्यमिति** ॥ **तत इति** । कथञ्चिद्दुःखहेतुत्वादित्यर्थः । तथा चात्र देहादिवदात्मनोऽपि दुःखहेतुत्वाद्धेयत्वमित्युक्त्या देहादिनाशवदात्मनाशोऽपि दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वात्पुरुषार्थ इत्यपि सूचितमतो नासङ्गतिरिति ज्ञातव्यम् । **विमत इति** । आत्मदेहादिनाशकालीन इत्यर्थः । यद्यप्यात्मनाशो न मोक्ष इत्येव साधनीयम् । परेण तस्यैव पुरुषार्थतायाः साधितत्वात् । तथाऽपि तदभिप्रेतं समग्रमपि मोक्षं दूषयितुमित्थं प्रतिज्ञा व्याख्याता । विशिष्टनिषेधस्य च विशेषणनिषेधेऽपि पर्यवसानादुक्तानुमाने प्रतिपक्षत्वमपि सिद्ध्यतीति ध्येयम् ।

श्री० — यथोक्तमिति । आत्मनो दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वमुक्तमित्यर्थः । तैर्देहादिभिर्विना केवल आत्मा दुःखहेतुर्न चेत्तर्हि ते देहादयोऽपि तादृशाः केवला न दुःखहेतवः । किंत्वात्मसहिताः । एवमात्मनो दुःखहेतुत्वं देहादेश्च दुःखहेतुत्वमिति पक्षद्वयमपि निर्दोषम् । ततः कारणात् द्वयोर्देहविषये आत्मविषये च वैराग्यं संपाद्य तन्नाशः संपाद्य इति यावदित्यर्थः । **अदेहत्वादिति** । देहशून्यत्वादित्यर्थः ।

सु० — अत्राह मायावादी । नेदं प्रत्यनुमानं मानम् । विदेहावस्थैव मोक्ष इति श्रुतिसद्भावेन कालातीतत्वात् । किञ्च श्रुत्यैव ब्रह्मभावाविर्भावो मोक्ष इत्युक्तत्वात्किमनुमानेनेति । तत्राह न चेति ।

अनु० — न च मायी वदेदत्र

अत्रानुमानविषये श्रुतिमालम्ब्य दूषणं न वदेत् । तथाऽत्र स्वाभिमते मोक्षे श्रुतिं प्रमाणं नैव वदेदित्यर्थः । कुत इत्यत आह पूर्वेति ।

पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना ॥

अमानत्वात् श्रुतेस्तस्य

तस्य मायावादिनो मते श्रुतेरमानत्वात् । कथम् । 'प्रामाण्यादि च वेदस्ये'त्यादिना पूर्वोक्तेनैव वर्त्मना । ननु न सर्वो वेदोऽतत्त्वावेदकः किन्तु विधिनिषेधात्मक एव । अतथाभूतास्तु वेदान्तास्तत्त्वावेदका इति चेन्न । सर्वधर्मोज्झितस्यास्य किं शास्त्रेणाधिगम्यत इत्यादिना पूर्वोक्तेनैव वर्त्मनाऽत्र तत्त्वे श्रुतेरमानत्वात् ।

शे० — विदेहावस्थानं मोक्ष इति प्रतिपक्षं दूषयति **विदेहावस्थैवेति** । दूषणं बाधलक्षणम् ॥ **स्वाभिमते इति** । ब्रह्मभावाविर्भावलक्षणमित्यर्थः ।

प० — **श्रुतिसद्भावेनेति** । 'अशरीरं वाव सन्तमि'त्यादिश्रुतीत्यर्थः ॥ **श्रुत्यैवेति** । 'स्वरूपेणाभिनिष्पद्यते' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुत्यैवेत्यर्थः ॥ **सर्वधर्मेति** । भक्तिपादे ।

या० — **विदेहावस्थैवेति** । अत्र विमत इत्यत्र देहनाशकालीनत्वस्यापि विशेषतया विवक्षितत्वात्तदंशे नोक्तनिषेधपर्यवसानं कालातीतत्वादित्यर्थः । तेन कालातीतत्वोपपादनाय ब्रह्मभावश्च मोक्ष इति श्रुतिसद्भावेनेत्येव वक्तव्यम् । देहावस्थैव मोक्ष इत्यत्र श्रुतिसद्भावकथनमसङ्गतमिति शङ्काऽनवकाशः । ब्रह्मभावाविर्भाव इत्यत्राविर्भावग्रहणेनोक्तविनाशकालीनत्वमप्युक्तप्रायम् । देहादिविनाशाभावे ब्रह्मभावाविर्भावासंभवादिति ध्येयम् ।

सु० — **अस्तु वा कथञ्चित् श्रुतिः प्रमाणम् । तथाऽपि नास्मदनुमानस्य तद्बाध इत्याह** न चेति ।

अनु० — न चादेहत्ववादिनी ॥

श्रुतिः काचित्

मुक्ताविति शेषः । तथा तदभिमतमोक्षवादिनीत्यपि ग्राह्यम् । 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत' इत्यादिश्रुतिसद्भावात्कथमदेहत्ववादिनी श्रुतिर्नास्तीत्युच्यत इत्यत आह अदेहत्वमिति ।

अदेहत्वमप्राकृतशरीरता ॥

यदस्यां श्रुतावदेहत्वमुच्यते तत्प्राकृतशरीरराहित्यमेव । न तु सर्वथाऽप्यदेहत्वम् । प्राकृतशब्देन जडमुपलक्ष्यते । तद्राहित्यं च चतुर्थपादोदितप्रकारेण ज्ञातव्यम् । एवं 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिराशङ्क्य व्याख्यातव्या च ।

अशरीरत्वश्रुतेः कुतोऽर्थसङ्कोचः क्रियत इत्यत आह मोक्ष इति ।

मोक्षे भोगं यतो ब्रूते जक्षन् क्रीडन्निति श्रुतिः ॥

'स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वाऽज्ञातिभिर्वे'ति श्रुतिर्मोक्षे स्त्र्यादिभोगं ब्रूते । न चाशरीरस्यासौ संभवतीत्यतः सङ्कोच इत्यर्थः ।

शे०— मुक्तानां प्राकृतशरीराभावेऽपि अस्मदादीनामिव भौतिकशरीरप्राप्त्या दुःखादिप्रसङ्ग इत्यतोऽत्र प्राकृतशब्दस्याजहत्स्वार्थलक्षणया भौतिकपरत्वस्याप्यभिमतत्वेन प्राकृतमात्रपरत्वाभावाद्भौतिक-देहराहित्यस्यापि प्राप्तेर्न दुःखादिप्रसङ्ग इत्याशयेनाह **प्राकृतशब्देनेति** । ननु न जडशरीरराहित्यं श्रुत्यर्थतया वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यपसिद्धान्तापातात् । 'भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानात् । द्वादशाह-वदुभयं बादरायण' इत्यादौ मुक्तानां जडशरीरसद्भावस्य समर्थितत्वात् इत्यत आह **तद्राहित्यं चेति** । 'प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयती'त्यादिना मुक्ताः स्वेच्छया जडशरीरमनुप्रविश्य पुण्यानेव भोगाननु-भवन्ति, न दुःखादीन्कदाचनेति कर्मारब्धदुःखापादक एव जडदेहो मुक्तानां नास्तीति चतुर्थपादो-दितप्रकारेण कर्मारब्धदुःखापादकजडशरीरराहित्यस्यैव श्रुत्यर्थतयाऽभ्युपगमान्नापसिद्धान्त इति भावः । ननु मायावादिना श्रुतिप्रामाण्यावलम्बनेनास्मदनुमानदूषणस्य स्वाभिमतमोक्षसमर्थनस्य च शङ्कितत्वा-द्भाष्यकृता अदेहत्वश्रुतिमाशङ्क्य तस्या अर्थान्तरपरत्ववर्णनात् । मायावादिनोक्तास्मदनुमानदूषण-निराससिद्धावपि तदभिमतब्रह्माविर्भावरूपमोक्षसाधकश्रुतिमाशङ्क्य भाष्यकृता अव्याख्यानात्कथं तन्निरास-सिद्धिरित्यत आह **एवमिति** । अतस्तन्निरासोऽपि सिध्यतीति भावः ।

स०— **तदभिमानेति** । ब्रह्मभावाऽऽविर्भावलक्षणेत्यर्थः । ननु कथं मोक्षे प्राकृतशरीरा-भावः । तथा सति भवतामपसिद्धान्तः स्यादित्यत आह **तद्राहित्यं चेति** । 'स्वेच्छया वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचिदि'त्यादि चतुर्थपादोदितप्रकारेण प्राकृतशरीरराहित्यं ज्ञेयमित्यर्थः ।

प०— **तदभिमतेति** । ब्रह्मभावापत्तिरूपमोक्षवादिनी काचिन्नेत्यपि ग्राह्यमित्यर्थः । ननु प्राकृतस्याभावे पाञ्चभौतिकमस्ति किमित्यतो नेति भावेनाह **प्राकृतशब्देनेति** । 'भावं जैमिनिर्विकल्पा-म्नानादिति सूत्रे कदाचिन्मुक्तानां भोगार्थं चिन्मात्रदेहान्यशुद्धसत्त्वात्मकप्राकृतदेहभावं जैमिनिर्मन्यत

इति मुक्तानां प्राकृतदेहसम्बन्धस्याङ्गीकारात् कथमेवमुक्तिरित्यत आह **तद्राहित्यं चेति**। पाञ्चभौतिकस्य सर्वात्मनाऽभावेपि उक्तरूपप्राकृतदेहस्य कदाचिद्भोगार्थमिच्छयोपादानं तस्येच्छया परित्याग इत्येवमैच्छिकं कादाचित्कं तद्राहित्यं न तु सर्वथेति तत्रोक्तं ध्येयमित्यर्थः। ननु तदभिमतमोक्षवादिनी काचिच्छ्रुतिर्नेत्यपि ग्राह्यमिति प्रागुक्तिरयुक्ता ब्रह्मवेदेत्यादिश्रुतेर्भावादित्यत आह **एवं ब्रह्मेति**। ब्रह्म भवति स्वरूपज्ञानानन्दादिना बृंहितो भवतीत्यादिरूपेण व्याख्येयेत्यर्थः।

या०— नन्वेवं मुक्तानां प्राकृतशरीराभावेऽपि अस्मदादीनामिव भौतिकशरीरप्राप्त्या दुःखाद्यनुभवप्रसङ्ग इत्यत आह **प्राकृतशब्देनेति**। नन्वेवमपसिद्धान्तः प्राप्नोति। 'भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानादि'त्यादिना मुक्तानां जडशरीरस्योक्तत्वादत आह **तद्राहित्यं चेति**। चतुर्थपादे हि 'प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयती'त्यादौ मुक्ताः स्वेच्छया जडशरीरमनुप्रविश्य पुण्यानेव भोगाननुभवन्ति न तु दुःखादीन्कदाचनेति कर्मारब्धदुःखापादक एव जडदेहो मुक्तानां नास्तीत्युक्तम्। अतोऽत्रापि तेनैव प्रकारेण कर्मारब्धदुःखापादकजडदेहराहित्यमेव श्रुत्यर्थतया वर्णनीयं न सर्वथाऽतो नोक्तदोष इति भावः। **आशङ्क्येत्यादि**। तदभिमतमोक्षवादिनी काचिच्छ्रुतिर्नेत्युक्तार्थोपपादनायेति शेषः।

श्री०— ननु 'ब्रह्म वेद ब्रह्म भवती'त्यादि श्रुतिरेव मदभिमतमोक्षवादिनी भविष्यति। अतस्तदभिमतमोक्षवादिनी श्रुतिर्नास्तीत्यपि ग्राह्यमिति यदुक्तं तदसदित्यत आह **एवं ब्रह्म वेदेति**॥ **व्याख्यातव्येति**। ब्रह्म पूर्णं वेद चेत्स्वयमपि योग्यतानुसारेण पूर्णो भवतीति व्याख्यातव्येत्यर्थः। **न चाशरीरस्येति**। इन्द्रियाणां शरीरसंयुक्तत्वेन तदभावे तेषामप्यभावेन भोगासंभवादिति भावः।

सु०— परकीयानुमानस्य प्रतिपक्षान्तरमाह निर्दुःखत्वादिति।

अनु०— निर्दुःखत्वान्न तन्मोक्षः प्रतिपन्नं यथेति च ॥
अनुमा दूषणं किं स्याद्वादिनोः शून्यमायिनोः ॥

तच्छून्यत्वं ब्रह्मत्वं वा मोक्षो न भवति निर्दुःखत्वात् प्रतिपन्नं घटशून्यत्वं यथेति चानुमायाः किं दूषणं स्यान्न किमपि। शून्यशब्देन तदङ्गीकारवान् लक्ष्यते। शू(न्यं च मा)न्यश्च मायी चेति द्वन्द्वः। यद्वा शून्यं च माया चेति द्वन्द्वः। ते विद्येते ययोरिति व्रीह्यादिलक्षण इनिः। तत्र च तदन्तविधिरिष्यते।

शे०— ननु शून्यवादिमायिनोरिति वक्तव्यं शून्यमायिनोरिति तु कथं इत्यतोऽत्र शून्यशब्दस्य लक्षणया शून्यवादिपरत्वेन शून्यपरत्वाभावेन शून्यमायिनोरित्युपपत्तेरित्यभिप्रेत्य शून्यपदं लक्षणया तद्वादिपरतया व्याचष्टे **शून्यशब्देनेति**। लक्षणाबीजसंबन्धोपदर्शनं **तदङ्गीकारवानिति**। लक्षणया

तद्वादिपरशून्यशब्दस्यासकृत्साधुतया प्राग्व्युत्पादितमायिशब्देन द्वन्द्वमाह **शून्यश्च मायी चेति** ॥ **द्वन्द्व इति** । अत्र पक्षे शून्यपदस्य तद्वादिपरत्वं लक्षणया कल्पनीयं भवतीत्यतः शून्यपदस्य शून्यपरतामेवाश्रित्य मायाशब्देन द्वन्द्वमाह **यद्वेति** । कथं तर्हि वादिनोर्लाभ इत्यतो मत्वर्थ इनिप्रत्ययादेवेति भावेन मत्वर्थसंबन्धप्रदर्शनपूर्वकं तद्विधायकमाह **ते विद्येते इति** । व्रीह्यादिलक्षणो व्रीह्यादित्वं लक्षणं प्रापकं यस्येति तथोक्तः । तथा च मायाशब्दादस्मायामेधास्रजो विनिरिति विनिप्रत्ययस्य विशेषशास्त्रेण विधानेऽपि व्रीह्यादिगणे पठितत्वेन व्रीह्यादित्वात् व्रीह्यादिभ्यश्चेत्यनेन इनिप्रत्ययस्याप्यभ्यनुज्ञातत्वात् इनिप्रत्यये सति यस्येति चेति मायाशब्दान्त्याकारलोपे शून्यमायिन्निति प्रातिपदिकसिद्धिः । ननु मायाशब्दस्य व्रीह्यादिगणे पठितत्वात् केवलात्तस्मादिनिप्रत्ययोत्पत्तिसंभवेऽपि शून्यमायेति समस्तस्य तत्रापठितत्वात् । कथमस्मादिनिप्रत्ययो व्रीह्यादिलक्षणः स्यादित्यतो वनमालीत्याद्यभियुक्तप्रयोगसंरक्षणाय तत्र तदन्तविधेरवश्याश्रयणीयत्वान्मायाशब्दान्ततया शून्यमायाशब्दादपि इनिप्रत्ययसिध्या युक्त एव तस्मादपि व्रीह्यादिलक्षण इनिरित्याह **तत्र च तदन्तविधिरिति** ।

स० — ननु शून्यं च मायी चेति द्वन्द्वे इनुप्रत्ययानुपपत्तिः । व्रीह्यादौ मायाशब्दमात्रस्य पठितत्वेन तन्मात्रादिनुप्रत्ययसंभवेपि शून्यमायाशब्दात्तदनुपपत्तेरित्यत आह **तत्र तदेवेति** ॥ तथा च शून्यमायाशब्दस्य मायाशब्दान्तत्वान्नोक्तदोष इति भावः ।

प० — **परकीयेति** । आत्मशून्यता पुरुषार्थ इति प्रागुक्तानुमानस्य न मोक्षो विमत इति प्रागुक्तप्रतिपक्षापेक्षया प्रतिपक्षान्तरमित्यर्थः । शून्यमायिनोरित्यत्र शून्यपदेन शून्यवादी ग्राह्य इति भावेनाह **शून्यशब्देनेति** । एतत्पक्षे विग्रहं दर्शयति **शून्यश्चेति** । 'अस्मायामेधास्रजोविनिरि'ति मायावीति भाव्यं मायीति कथमित्यत आह **व्रीह्यादिलक्षण इति** । पञ्चमस्य द्वितीयपादे अत इनिठनाविति प्रकरणे व्रीह्यादिभ्यश्च व्रीह्यादिगणस्थशब्दानां मकारान्तत्वाभावेऽपि मत्वर्थे इनिप्रत्ययो भवतीत्युक्तेर्व्रीह्यादिनिमित्तक इनिप्रत्यय इत्यर्थः । ननु व्रीह्यादिगणस्थकेवलमायाशब्दाद्विहितः शून्यमायाशब्दात्कथं भवतीत्यत आह **तत्र चेति** । वनमालीत्यादिप्रयोगात्तदन्तविधिरेष्टव्यः । वृत्त्यादावनुक्तत्वेपि प्रयोगवशात्तदन्तविधिरिति ग्रन्थकारैरेवोच्यत इति ज्ञेयम् ।

या० — ननु 'अस्मायामेधास्रजो विनिरि'ति मेधाशब्दाद्विनिप्रत्ययस्य विहितत्वेन मायाविनोरिति वक्तव्यं मायिनोरिति तु कथमुक्तमित्यत आह **व्रीह्यादीति** । व्रीह्यादिभ्यश्चेति सूत्रप्रतीकग्रहणं । लक्षणशब्दः सूत्रपरः । ततश्च व्रीह्यादिभ्यश्चेति सूत्रं यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेनैतत्सूत्रविहित इत्यर्थो द्रष्टव्यः । एवं च मायाशब्दस्य व्रीह्यादिगणे पठितत्वात्तस्मादिनिप्रत्यये यस्येति चेत्यनेनाकारलोपे

मायिन् इति प्रातिपदिकसिद्धिरिति भावः । ननु केवलो मायाशब्द एव व्रीह्यादिगणे पठितो न शून्य-मायेति समस्तोऽतः कथमयमिनः व्रीह्यादिलक्षण इत्यत आह **तत्र चेति** । अन्यथा केवलमालाशब्दस्यैव तद्गणपठितत्वे 'परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनां,' 'वनमाली हलायुध,' इत्यादौ समस्तान्मालाशब्दादिनेः प्रयोगोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः ।

श्री०— परकीयानुमानस्येति । आत्मशून्यता पुरुषार्थः दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वाच्छरीरादि-शून्यतावदित्यनुमानस्येत्यर्थः ।

सु०— प्रतिपक्षान्तरमाह दुःखमिति ।

अनु०— दुःखं दुःखादभिन्नत्वान्मोक्षोऽपि स्यादसंशयम् ॥

मोक्ष इति शून्यं **ब्रह्म चोच्यते** । **प्रतिवादिभ्यां तथाऽभ्युपगतत्वात्** । **स मोक्षो दुःखात्मा स्यात् दुःखादभिन्नत्वात्** । **दुःखप्रतियोगिकभेद(रहितत्वा)शून्यत्वात्प्रसिद्धदुःखवत् इत्यर्थः** । शून्यब्रह्मणो**र्दुःखत्वे तद्भावापत्तिर्न पुरुषार्थ इति सिध्यति** । **अपिशब्दः प्रतिपक्षा-न्तरसमुच्चयार्थः** । **असंशयमिति व्याप्तेर्निश्चितत्वमाचष्टे** ।

दुःखप्रतियोगिकभेदाभावः कुत इत्यत आह भेद इति ।

भेदे सद्द्वैततैव स्यात्

दुःखात् शून्य**ब्रह्मणोरिति शेषः** । तथा **चापसिद्धान्त इति भावः** ।

शे०— साध्यावैशिष्ट्यं परिहरति **दुःखप्रतियोगिकेति** ॥ **प्रतिपक्षान्तरेति** । 'न मोक्षो विमतो यस्मादि'त्यादिनोक्तप्रतिपक्षान्तरसमुच्चय इत्यर्थः । अस्तु सद्द्वैतत्वमित्यत आह **तथा चेति** ।

स०— प्रतिपक्षान्तरेति । निर्दुःखत्वान्न तन्मोक्ष इत्यादिनोक्तप्रतिपक्षान्तरसमुच्चयार्थ इत्यर्थः ।

प०— प्रतिपक्षान्तरसमुच्चयार्थ इति । पूर्वोक्तप्रतिपक्षाभ्यां अस्य समुच्चयार्थ इत्यर्थः ।

सु०— किञ्च दुःखापायस्यात्मनाशेन विना देहादिनाशेनापि संभवादन्यथासिद्धिश्च अनुमानस्य । **शरीरादिशून्यताऽपि न दुःखध्वंसोपयोगित्वात्पुरुषार्थः** । **किं नामात्मनो निर्दुःखतां प्रति हेतुत्वात्** । **न हि दुःखं नश्यत्विति कश्चिदाशास्ते** । **अपि तर्हि निर्दुःखः स्यामिति** ।

ननु शून्य**भावो ब्रह्मभावो** वा भवतां **सिद्धश्चेदपसिद्धान्तः, न चेदाश्रयासिद्धिरिति चेन्न** । **परानुमानेऽप्यात्मशून्यताया असिद्धत्वेनाश्रयासिद्धेः** । **इयांस्तु विशेषः** । यत्पर**प्रसिद्धिमात्रेण प्रतिपक्षः संभवतीति** ।

ननु भोगश्रुतिः सगुणमुक्तिविषयास्त्विति चेन्न। 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत' इत्युक्तिविरोधात्। निर्दुःखत्वान्मोक्षो न भवतीति विरुद्धमिति चेत्। परमेष्टस्य आत्मनो नाशः पुरुषार्थ इति कथं न विरुद्धम्।

अथ सतो दुःखाद्भेदे सद्द्वैतता स्यात्। दुःखं तु मिथ्येति चेन्न। अनुभवविरोधादेरुक्तत्वात्।

बहुजीववादिनं प्रति नान्तिमानुमानमिति न कुचोद्यावकाशः।

तदेतत्सर्वमभिसंधायोपसंहरति इत्यादीति।

अनु०— इत्याद्यमितदोषतः ॥

हेयं मायामतेनैव सह शून्यमतं बुधैः ॥

सहैवेति संबन्धः।

शे०— इत्याद्यमितदोषत इत्युपसंहारभाष्ये आदिपदवैयर्थ्यमाशङ्क्य दोषान्तरपरिग्रहार्थत्वान्न तदिति भावेनादिपदसंग्राह्यं दोषान्तरं स्वयमुपदर्शयति **किञ्चेति ॥ अन्यथासिद्धिश्चेति।** अत्र चशब्दोऽसिद्धिपरिग्रहार्थः न तु दूषणान्तरसमुच्चयार्थः। तस्य किञ्चेत्यनेनैव लब्धतया तदर्थत्वे चशब्दवैयर्थ्यात्। एवं चान्यथासिद्धियतोऽतोऽनन्यथासिद्धिपरिगर्भोपायत्वरूपानुमानस्यासिद्धिरिति पदद्वयाध्याहारेण योजना। अन्यथासिद्धिविवरणं 'दुःखापायस्ये'त्यादि 'संभवादि'त्यन्तम्। सोपाधिकत्वमप्याह **शरीरादिशून्यताऽपीति।** आत्माविशेषितस्य दुःखध्वंसमात्रस्य यदि मुख्यतः पुरुषैरर्थ्यत्वरूपं पुरुषार्थत्वं स्यात् तदा शरीरादिशून्यतायास्तदुपयोगित्वेन पुरुषार्थत्वं स्यात्। न चैवम्। किं त्वात्मविशेषितस्य दुःखध्वंसस्य मुख्यतः पुरुषार्थत्वात्तदुपयोगित्वेनैव तस्य पुरुषार्थत्वम्। पक्षीभूते त्वात्मनाशे नात्मविशेषितदुःखध्वंसोपयोगित्वं संभवति। अतः साधनाव्यापकत्वात्साध्यव्यापकत्वाच्चात्मविशेषितदुःखध्वंसोपयोगित्वमुपाधिरिति भावः। आत्माविशेषितदुःखध्वंसमात्रस्य नोक्तरूपं पुरुषार्थत्वमिति कुतः इत्यतस्तथाऽननुभवादित्याह **न हीति।** आत्मविशेषितदुःखध्वंसस्य तदित्येतत्कुत इत्यतोऽनुभवबलादित्याह **अपि तर्हीति।** ननु प्रतिपक्षतयोपन्यस्तानुमानेष्वाभासानुद्धारा'दित्याद्यमितदोषत' इत्युपसंहारानुपपत्तिमाशङ्क्य भाष्यकारीयस्य 'भेदे सद्द्वैततैव स्यादि'त्यनुमानविशेषेऽसिद्धिपरिहारस्य सर्वत्राभासोद्धारसूचकत्वाद्युक्त एवोपसंहार इत्यभिप्रेत्य तत्सूचितं तदुद्धारं दर्शयितुं तत्र तत्र संभावितान्दोषानाशङ्क्य परिहरति **नन्वित्यादिना।** ततश्चासमानबलत्वान्न प्रतिपक्षत्वमिति भावः ॥ **असिद्धत्वेनेति।** अस्माकमिति शेषः ॥ **आश्रयासिद्धेरिति।** ततश्च समानबलत्वात्प्रतिपक्षत्वमविकलमिति

भावः । अङ्गीकृत्यैव च प्रतिपक्षेऽप्याश्रयासिद्धेर्दूषणत्वं प्रतिबन्द्येदं समाधानं कृतम् । वस्तुतस्तु प्रतिपक्षे न तस्या दूषणत्वमित्याह **इयांस्त्विति** ॥ **परप्रसिद्धिमात्रेणेति** । आश्रयस्येति शेषः ।

सगुणमुक्तिविषया इति । तथाच देहत्वानुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वेनासमानबलत्वान्न प्रतिपक्षत्वमिति भावः ॥ **उक्तविरोधादिति** । ततश्च कालात्ययापदिष्टत्वाभावेन समबलत्वात्प्रतिपक्षत्वमेवेति भावः । निर्दुःखत्वानुमानस्य विरुद्धत्वेनासमानबलत्वान्न प्रतिपक्षत्वमित्याशङ्कते **निर्दुःखत्वादिति** ॥ **विरुद्धमिति** । निर्दुःखत्वस्य मोक्षत्वव्याप्तत्वादिति भावः ॥ **परमेष्टस्येति** । ततश्च परमेष्टनाशस्यापुरुषार्थत्वव्याप्तत्वेन स्थापनानुमानस्यापि विरुद्धत्वेन समानबलत्वात् प्रतिपक्षत्वमविकलमिति भावः ।

दुःखप्रतियोगिकभेदरहितत्वानुमानस्यासिद्धत्वेनासमानबलत्वान्न प्रतिपक्षत्वमित्याशङ्कते **अथेति** ॥ **उक्तत्वादिति** । 'न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेदि'त्यादिनेति शेषः । ततश्चासिद्धेरभावेन समानबलत्वात्प्रतिपक्षत्वमेवेति भावः ।

ननु विमतो मोक्षो दुःखात्मा दुःखप्रतियोगिकभेदरहितत्वात् प्रसिद्धदुःखवदित्यनुमानं न बहुजीववादिनः प्रति संभवति । तेन दुःखप्रतियोगिकभेदरहितत्वस्यानभ्युपगमेन हेतोरसिद्धत्वात् । तथा हि । लोकेऽनेकेषु मायामयान् गजतुरगादीन्पश्यत्सु यस्य कारणविशेषेण मायाऽपगच्छति स एव तान्न पश्यति । अन्ये तु पश्यन्त्येव । तथा द्वैतदर्शनकारणमज्ञानं यस्यापगतं स एव तं न पश्यति । अन्येषां तु दुःखादिप्रपञ्चदर्शनमनुवर्तत एवेति खलु बहुजीववादिनो मन्यन्ते । तत्कथं तान्प्रत्ययं प्रसङ्ग इत्यतो न च तान्प्रतीदमनुमानं विरोधितयाऽस्माभिरुपन्यस्यते येन हेतोरसिद्धिः स्यात् किं त्वेकजीववादिनः प्रत्येवेत्याशयवानाह **बहुजीववादिनं प्रति नान्तिममनुमानमितीति** । केचित्तु भास्करादिमते दुःखप्रतियोगिकभेदस्य सत्त्वेन तद्राहित्यमसिद्धम् । न च 'भेदे सद्द्वैततैव स्यादि'त्युक्तरीत्या दुःखस्य सत्यत्वं स्यादित्यादिना हेत्वसिद्धिः परिहृतेति वाच्यम् । तन्मिथ्यात्वमङ्गीकुर्वाणान्प्रति तस्य संभवेऽपि तत्सत्यत्वमङ्गीकुर्वाणं भास्करं प्रति दुःखादेः सत्त्वाङ्गीकारे बाधकाभावेनासिद्धितादवस्थ्यादित्यत आह **बहुजीववादिनं प्रतीति** व्याचक्षते ।

तदेतत्सर्वमिति । किञ्चेत्यादिनोक्तं सर्वमित्यर्थः । मूले यथाश्रुतैवकारसंबन्धवैयर्थ्यमाशङ्क्य भिन्नक्रमतया संबन्धमाह **सहैवेति संबन्ध इति** ।

स० — अन्यथासिद्धिश्चानुमानस्येति । दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वं नाम दुःखनिवृत्तिकारणत्वम् । तच्चानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वम् । प्रकृते तु शरीरनाशेनान्यथासिद्धिरित्यर्थः । दृष्टान्तदोषमप्याह **शरीरादिशून्यतापीति** ॥ **परानुमानेपीति** । आत्मशून्यता पुरुषार्थो दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वात् इति

परानुमानेपीत्यर्थः । **उक्तत्वात्** 'न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेदि'त्यादिनेति शेषः । विमतो मोक्षो दुःखात्मा, दुःखप्रतियोगिकभेदरहितत्वात् प्रसिद्धदुःखवादित्यनुमानमयुक्तम् । तद्धि एकजीववादिनः प्रतिसंभवति न तु बहुजीववादिनः । तेन दुःखप्रतियोगिकभेदरहितत्वस्यानभ्युपगमेन हेतोरसिद्धत्वात् । यथा हि लोके अनेकेषु मायामयान् गजतुरगादीन् पश्यत्सु यस्य कारणविशेषेण मायाऽपगच्छति स एव तान्न पश्यति अन्ये तु पश्यन्त्येव । तथा द्वैतदर्शनकारणमज्ञानं यस्यापगतं स एव तन्न पश्यति । अन्येषां तु दुःखादिप्रपञ्चदर्शनमनुवर्तत एवेति खलु बहुजीववादिनो मन्यन्ते । तत् कथं तान्प्रति अयं प्रसङ्गः इत्यतः सत्यमेवं बहुजीववादिनो मायावादिनः । न च तान्प्रतीदमनुमानं विरोधितयास्माभिरुपन्यस्यते । येन हेतोरसिद्धिः स्यादित्याह **बहुजीववादिनं प्रतीति** । अत्र नान्तिममनुमानमित्येव पाठः । **कुचोद्यावकाश इति** । दुःखप्रतियोगिकभेदरहितत्वरूपस्यासिद्धिलक्षणकुचोद्यावकाश इत्यर्थः । यद्वा ननु भास्करादिमते दुःखप्रतियोगिकभेदस्य सत्त्वेन तद्राहित्यमसिद्धं न च 'भेदे सद्द्वैततैव स्यादि'त्युक्तरीत्या दुःखस्य सत्त्वं स्यादित्यादिना हेत्वसिद्धिः परिहृतेति वाच्यम् । तन्मिथ्यात्वमङ्गीकुर्वाणान्प्रति तस्य संभवेपि तत्सत्यत्वमङ्गीकुर्वाणं भास्करं प्रति दुःखादेः सत्त्वाङ्गीकारे बाधकाभावादसिद्धितादवस्थ्यादित्यत आह **बहुजीववादिनं प्रतीति** ।

प० — **अन्यथासिद्धिश्चानुमानस्येति** । आत्मशून्यता पुरुषार्थः दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वादिति प्रागुक्तानुमानस्य अन्यथा देहादिनाशरूपप्रकारान्तरेणाऽपि, दुःखनिवृत्तेरात्मशून्यताया दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वस्यासिद्धिरित्यर्थः ॥ तेन साध्येन विना हेतोरन्यथोपपत्तेरनुक्तेः कथमन्यथासिद्ध्युक्तिरिति शङ्काऽनवकाशः । यद्वा पुरुषार्थपदेन दुःखाभावत्वग्रहः । तथाच दुःखाभावत्वस्यात्मशून्यताया दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वाभावेऽप्युपपत्त्या साध्यस्य हेतुना विनापि योगादन्यथासिद्धिरित्येवं योज्यम् ॥ **निर्दुःखतामिति** । दुःखानुत्पत्तिं प्रतीत्यर्थः । तथा च दृष्टान्तः साधनविकल इति भावः ॥ **असिद्धत्वेनेति** । मानाभावादिति भावः ॥ **भोगश्रुतिरिति** । जक्षन्नित्यादिप्रागुक्तश्रुतिरित्यर्थः ॥ **इत्युक्तेति** । पूर्ववाक्योक्तेत्यर्थः । प्रागुक्तप्रतिपक्षानुमानेऽपि दोषमाशङ्क्य प्रतिबन्धोत्तरमाह **निर्दुःखत्वादिति** ॥ **उक्तत्वादिति** । 'न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेदि'त्यादिना पृथगधिकरणे उक्तत्वादित्यर्थः । श्रुत्यादिविरोध आदिपदार्थः । ननु बहुजीववादे एकस्य मुक्तावप्यन्यस्य दुःखवतः सत्वेन दुःखाद्भेदराहित्यमसिद्धमित्यत आह **बहुजीवेति** ॥ **तदेतदिति** । किञ्चिद्दुःखाभावस्येत्यादिनोक्तं सर्वमित्यर्थः । **शून्यवादिमायावादिभिरभिमतमोक्षनिरासः** ॥

या० — इत्याद्यमितदोषत इत्युपसंहारगतादिशब्दार्थं वक्तुमाह **किं चेत्यादि** ॥ **अन्यथासिद्धिश्चेति** । नन्वात्मशून्यता पुरुषार्थः दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वादित्युक्तानुमानस्य कथमन्यथासिद्धिः ।

साध्येन विना हेतोरन्यथाऽप्युपपत्तौ ह्यन्यथासिद्धिर्लोके दृष्टा न चात्र तथोच्यते । अतः कथमेतदिति चेदुच्यते । अन्यथासिद्धिश्चेति चशब्दोऽनुक्तासिद्धिसमुच्चयार्थः । दूषणान्तरसमुच्चयस्य किं चेत्यनेनैव लाभात् । ततश्चान्यथासिद्धिर्यतोऽतोऽनन्यथासिद्धिगर्भोपायत्वरूपानुमानस्यासिद्धिरिति योज्यम् । अतो न कोऽपि दोष इति । सोपाधिकत्वमप्याह **शरीरादिशून्यताऽपीति** । आत्मविशेषितस्य दुःखध्वंसमात्रस्य यदि मुख्यतः पुरुषैरर्थ्यत्वरूपं पुरुषार्थत्वं स्यात्तदा शरीरादिशून्यतायास्तदुपयोगित्वेन पुरुषार्थत्वं स्यात् । न चैवं किं त्वात्मविशेषितस्यैव दुःखध्वंसस्य मुख्यतः पुरुषैरर्थ्यत्वेन तदुपयोगितयैव । पक्षीभूते त्वात्मनाशे नात्मविशेषितदुःखध्वंसोपयोगित्वं संभवति । अतः साधनाव्यापकत्वात्साध्यव्यापकत्वाच्च आत्मविशेषितदुःखध्वंसोपयोगित्वमुपाधिरित्यर्थः । न चात्माविशेषितस्य दुःखध्वंसमात्रस्य नोक्तरूपं पुरुषार्थत्वमित्येतत्कुत इत्यपेक्षायां तथाऽननुभवादित्याह **न हि दुःखमिति** । आत्मविशेषितस्यैव दुःखध्वंसस्य तदित्येतत्कुत इत्यतोऽनुभवबलादाह **अपि तर्हीति** ॥ **असिद्धेनेति** । अस्माकमिति शेषः ॥ **उक्तत्वादिति** । 'न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेदि'त्यादिनेति शेषः । ननु बहुजीववादिनां मते एकस्य मुक्तिदशायामन्येषां दुःखसद्भावात्तत्प्रतियोगिकभेदवत्त्वेनान्तिममनुमानं बाधितविषयम् । न च भेदे सद्द्वैततापसङ्ग उक्त इति वाच्यम् । पारमार्थिकभेदाङ्गीकारे हि तथा स्यात् । न चैवम् । व्यावहारिक एवासावङ्गीक्रियते । व्यावहारिकस्यापि तस्य स्वप्रतियोगिकतादात्म्यविरोधित्वस्य लोके दर्शनादित्यत आह **बहुजीववादिनं प्रतीति** । अभ्युपेत्य चेवमुदितम् । वस्तुतस्तु पारमार्थिकभेदवादित्वेन पारमार्थिकमेव दुःखात्मकत्वं साध्यतयाऽस्मदभिप्रेतम् । न च व्यावहारिको दुःखभेदस्तद्विरोधी । **अतो न** बाधशङ्कावकाश इत्याशयेनोक्तं **कुचोद्येति** ।

श्री०— परकीयानुमाने आत्मनो निर्दुःखतां प्रति हेतुत्वमुपाधिरित्याह **शरीरादिशून्यतामपीति** । दृष्टान्तीकृतेत्यर्थः ॥ **दुःखध्वंसेति** । आत्माविशेषितकेवलदुःखध्वंसमात्रोपयोगित्वादित्यर्थः । तदुभयमुपपादयति **न हि दुःखमिति** ॥ **निर्दुःखः स्यामिति** । शरीरहानेनेत्यर्थः । अत्र स्यामित्युत्तमपुरुषेणात्मनो भानादिति भावः । तथा च शरीरादिशून्यतायां पुरुषार्थत्वस्यात्मनो निर्दुःखतां प्रति हेतुत्वस्य च विद्यमानत्वात् साध्यव्यापकत्वं सिद्धमिति भावः । पक्षीभूत आत्मशून्यतायां हेतौ सत्यपि उपाधिर्नास्ति आत्मनो नष्टत्वेन अभावादेव आत्मनो निर्दुःखतां प्रति हेतुत्वाभावादिति साधनाव्यापकत्वं द्रष्टव्यमिति स्पष्टत्वान्नोक्तं । असदुक्तप्रतिपक्षत्रये दूषणमाशङ्कते **ननु शून्यभाव इति** । शून्यभावो ब्रह्मभावो वा न मोक्षः । अदेहत्वादित्याद्यनुमाने पक्षीभूत इत्यर्थः । सममेतत्तत्रापीत्याह ॥ **परानुमान इति** । शून्यभावो ब्रह्मभावो वा पुरुषार्थ इत्यनुमानेऽपीत्यर्थः ॥ **असिद्धत्वेनेति** । पक्षीभूतायाः आत्मशून्यतायाः ब्रह्मभावस्य वा असान्प्रत्यसिद्धत्वेनेत्यर्थः । स्थापनानुमाने आश्रयस्योभयसिद्धत्वम-

पेक्षितम् । प्रतिपक्षानुमाने तु परप्रसिद्धिरेवातस्तत्रैवाश्रयासिद्ध्यादिर्न तु प्रतिपक्षकर्तॄणामस्माकमित्याशयेनाह **इयांस्त्विति ।। परंज्योतिरिति ।** परंज्योतिःशब्दवाच्यनिर्गुणब्रह्मसंपत्तिरूपपरममुक्तिमत एव स्वरूपाविर्भावेनैव जक्षन्नित्यादिना भोगोक्तेः । सगुणमुक्तिविषयत्वाङ्गीकारे तद्विरोधादित्यर्थः **विरुद्धमिति** । निर्दुःखत्वस्य मोक्षत्वेनैव व्याप्तत्वादिति भावः ।। **कथं न विरुद्धमिति** ।। इति प्रतिज्ञापि कथं न प्रमाणविरुद्धेत्यर्थः । आत्मस्वरूपस्य परमेष्टत्वेन तन्नाशस्य पुरुषेणार्थ्यत्वाभावादिति भावः । 'भेदे सद्द्वैततैव स्यादि'त्येतदयुक्तमित्याशङ्कते ।। **अथेति** । **सतः** सत्यभूताद्दुःखादित्यर्थः । ननु बहुजीववादिमते एकस्य मुक्तिदशायामन्येषां दुःखसद्भावेन दुःखप्रतियोगिकभेदसद्भावात्तं प्रति मोक्षः दुःखात्मा दुःखप्रतियोगिकभेदरहितत्वादित्यन्तिमानुमाने स्वरूपासिद्धिरित्यत आह **बहुजीववादिनं प्रतीति** ।

सु० — **विज्ञानवाद्यभिमतं मोक्षस्वरूपमप्युक्तदोषेणातिदिशति** एवमिति ।

अनु० — एवं विज्ञानवादोऽपि

शून्यवादिमायावाद्यभिमतमोक्षवद्विज्ञानवाद्यभिप्रेतोऽपि **मोक्षो हेय इत्यर्थः** । ननु **विज्ञानवादिनो विज्ञानं तत्त्वमाहुः तस्यापि क्षणिकत्वं स्वकर्मकप्रकाशकत्वलक्षणं स्वप्रकाशत्वं च । न चैवं पूर्वकावित्यतो वैषम्यात्कथमतिदेश इत्यत** आह ज्ञानेति ।

ज्ञानमात्रविशेषतः ।।

तस्यापि भंगुरत्वादिविशेषमपहाय हि ।।

अद्वैततामतं साक्षादुक्तदोषस्ततो भवेत् ।

ज्ञानमात्रं चासौ विशेषश्च ज्ञानमात्रविशेषः । तमिति द्वितीयार्थे तसिः । यस्माज्ज्ञानमात्रविशेषं तस्य ज्ञानस्य भंगुरत्वादिविशेषमप्यपहाय विज्ञानवादोऽप्यद्वैततामतं ज्ञातव्यं । न विद्यते द्वैतं यस्य तत्त्वस्य तदद्वैतं तस्य भावोऽद्वैतता । तस्या मतमद्वैततामतं । ततः कारणादुक्तदोषोऽपि समो भवेत् ।

इदमुक्तं भवति । अस्तु विज्ञानवादस्य पूर्वस्मात्कश्चिद्विशेषः । तथाऽपि स प्रकृतानुपयोगित्वान्नादरणीयः । मोक्षस्वरूपं तु प्रकृतं समानं । प्रतिपन्नं जीवभावं विहायाद्वितीयविज्ञानत्वापत्तिर्मुक्तिरिति विज्ञानवादिनाऽप्यङ्गीकृतत्वात् । अतो युक्त एवातिदेश इति । यद्वा ज्ञानमात्रविशेषं तस्य भंगुरत्वादिविशेषं चापहाय विज्ञानवादोऽपि साक्षादद्वैततामतं ज्ञातव्य इत्यनेनेदमभिप्रैति । न कश्चिद्विज्ञानवादस्य पूर्वाभ्यां विशेषः । ज्ञानमिति विशेषस्य शब्दमात्रत्वेन हेयत्वात् । न हि ज्ञानत्वं नाम धर्मोऽभ्युपगम्यते परेण । भंगुरत्वादिकं तु तेनैव

कल्पितमित्युक्तत्वाद्धेयमेव । न तु वस्तुतो मतभेदहेतुः । यथोक्तं 'तत्र सन्ततिभेदश्चे'त्यादि । अतो युक्तोऽतिदेश इति । अतिदेशप्रकारस्तु स्पष्ट एव ।

शे०— कर्मप्रवचनीयेन प्रतिना योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तादेव प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिरिति तसिविधानात् । प्रकृते च कर्मप्रवचनीयप्रतियोगाभावेन पञ्चम्या एवासंभवेन तदन्तात्तसेरयोगात्पञ्चम्यन्तस्यापहायेत्यनेनान्वयानुपपत्तेश्च द्वितीयार्थात्तसिरित्याह **द्वितीयार्थे तसिरिति** । तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वमिति सूत्रज्ञापितादाद्यादिभ्य उपसंख्यानमिति वार्तिकादिति भावः । मूले तत इति श्रवणात्तदपेक्षितयस्मादित्यर्थतया हिशब्दं योजयति **यस्मादिति** । **भंगुरत्वादिविशेषमपीति** । अनेन मूले तस्यापीत्यपिशब्दो भिन्नक्रम इत्युक्तं भवति । आदिपदेन स्वप्रकाशत्वपरिग्रहः । अद्वैतमतमित्येतावता पूर्तेस्तल्प्रत्ययवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य परिहरति **न विद्यत इति** । ननु वैषम्योपदर्शनेनातिदेशप्रयोजकस्य मतसाम्यस्याभावात् प्राप्ताया अतिदेशानुपपत्तिशङ्काया नानेन वाक्येन परिहारः । अत्र भंगुरत्वादिविशेषमपहाय हीत्यादिना मतवैषम्यस्योपपादितत्वादित्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** । सर्वांशेसाम्यस्यातिदेशेऽप्रयोजकत्वान्निराकार्यांशसाम्यस्यैव च तत्प्रयोजकत्वात्तस्य च प्रकृतेऽपि सद्भावान्नातिदेशानुपपत्तिरित्येवंपरतया समाधानमभिहितम् । इदानीं सर्वांशसाम्यस्यैव तत्र प्रयोजकत्वेऽपि प्रकृते तस्यापि सद्भावान्नानुपपत्तिरित्याशयेन वैषम्योपदर्शनपरभाष्यतात्पर्यकथनेन मतसाम्योपदर्शनपूर्वकमतिदेशमुपपादयति **यद्वेति** । ज्ञानमिति विशेषस्य शब्दमात्रत्वमेव कथं येन हेयत्वमित्यत आह **न हि ज्ञानत्वं नामेति** । तथा सति तेनैव सद्द्वितीयत्वापत्त्याऽपसिद्धान्तापातादिति भावः । भंगुरत्वादेः कल्पितत्वे ज्ञापकमाह **यथोक्तमिति** । 'न भावोऽनुपलब्धेरि'त्यधिकरणनिवर्त्यपूर्वपक्षप्रदर्शनावसर इति (भावः)। तत्र त्रिविधभेदस्य कल्पितत्वप्रतिपादनमुखेन ज्ञानव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि कल्पितत्वसमर्थनात्तत्सिद्धिरिति भावः । अस्त्वेवं मतसाम्यं तथाऽप्येवमित्युक्तोऽतिदेशस्तु कथमित्यत आह **अतिदेशेति** । 'आत्माभावे पुमर्थः क' इत्यादिनोक्तसमस्तदूषणातिदेशप्रकारः स्पष्ट इत्यर्थः ।

प०— **पूर्वकौ** पूर्वोक्तावित्यर्थः ॥ **तसिरिति** । आद्यादिभ्य उपसंख्यानं इत्युक्तेः आद्यादेराकृतिगणत्वादिति भावः । ननु वैषम्यात्कथमतिदेश इत्यस्य नानेनोत्तरमित्यतो व्यनक्ति **इदमुक्तमिति** ॥ **यथोक्तमिति** । समयपादीयानुव्याख्याने 'तत्र सन्ततिभेदश्च स्वभेदोऽभेद एव च । कल्पिता' इत्यादिना एतन्मतानुवादप्रस्तावे उक्तमित्यर्थः ॥ **स्पष्ट इति** । 'एतादृशानां पक्षाणां दूषणं प्रभुणा कृतमि'त्यादिनोक्तदोषाणामत्रापि योजयितुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

श्री०— पूर्वकौ शून्यवादिमायावादिनौ । कश्चिद्विशेषो भंगुरत्वादिरूपः । पूर्वाभ्यां शून्यवादिमायावादिभ्यां ॥ **स्पष्ट एवेति** । अहमिति परमप्रेमास्पदतया साक्षिणाऽनुभूयमानाकारापगमस्य तेनाऽप्यङ्गीकारेण तन्नाशस्यापुरुषार्थत्वमेवेत्यादिदूषणप्रकारातिदेशः । तथोक्तरूपे मोक्षेऽनुमानविरोधातिदेशश्च स्पष्ट इत्यर्थः ।

सु०— **अनुमानान्तरमपि तन्निरासार्थमाह** काल इति ।

अनु० – कालो न केवलज्ञानी कालत्वात्प्रतिपन्नवत् ॥
एतयानुमया रोधान्न तादृङ्मोक्षरूपता ॥

मोक्षकालोऽद्वितीयज्ञानवान्न भवतीत्यर्थः । प्रतिपन्नवद्वर्तमानकालवत् । रोधाद्विरोधात् । **तादृक् मोक्षरूपं यस्यात्मनोऽसौ तादृङ्मोक्षरूपस्तस्य भावस्तत्ता । ज्ञानातिरिक्तस्य कल्पितत्वाद्वर्तमानकालोऽपि केवलज्ञानीति चेन्न । मुक्तिसंसारयोरविशेषापत्तेः । यस्तु विशेषोऽङ्गीक्रियते तदभाव एवानेन साध्यते ।**

शे०— दूषणाधिक्यप्रसङ्गवारणायाह **विरोधादिति** । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं शङ्कते **ज्ञानातिरिक्तस्येति** ॥ **यस्त्विति** । मुक्तौ व्यावहारिकद्वितीयाभावरूपो यः संसाराद्विशेष इत्यर्थः ।

प०— तादृङ्मोक्षरूपतेति बहुव्रीहिरित्याह **तादृङ्मोक्षरूपमिति** । अद्वितीयज्ञानतादात्म्यरूपमित्यर्थः । शङ्कते **ज्ञानेति** ॥ **यस्तु विशेष इति** । कल्पितद्वितीयाभावरूपः संसाराद्विशेषो य इत्यर्थः ।

या०— **यस्तु विशेष इति** । मुक्तौ व्यावहारिकद्वितीयाभावरूपो यः संसाराद्विशेष इत्यर्थः ।

श्री०— वर्तमानकालस्यापि केवलज्ञानित्वोपपादनार्थमुक्तम् । **ज्ञानातिरिक्तस्य कल्पितत्वादिति** । तथाच साध्यवैकल्यमिति भावः । **विशेषः** संसारान्मुक्तेर्व्यावहारिकद्वितीयाभावरूपः ॥ **तदभाव इति** । तथा कालो व्यावहारिकद्वितीयाभाववान्नेति साध्यत इत्यर्थः ।

सु०— **ज्ञानव्यतिरिक्तं किमपि नास्तीति मते कालोऽपि नास्त्येव । अतः किमाश्रयाऽनुमानप्रवृत्तिरित्यत** आह यदीति ।

अनु०— यदि कालोपि नेत्याह कदेति प्रश्न उत्तरं ॥
किं वक्ष्यति

आह विज्ञानवादी। तदा कदा कालो नेति प्रश्ने परेण कृते सति किमुत्तरमसौ वक्ष्यति। निरधिकरणस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्कालो नेत्येतदपि दुर्निरूपमापद्येतेत्यर्थः। मोक्षावस्थायां कालो नेत्युत्तरं वक्ष्यामीत्याशङ्क्याह यदेति।

यदावस्थां वदेत्सा पक्षतां व्रजेत् ॥

वदेत्कालाभावाधिकरणत्वेनेति शेषः। तर्हि सा मोक्षावस्था पूर्वानुमाने पक्षतां व्रजेत्। पक्षशब्देन तदेकदेशो धर्मी लक्ष्यते। मोक्षावस्था न केवलज्ञानवतीति प्रतिज्ञास्यत इत्यर्थः।

एवं तर्हि कालत्वादिति हेतुः स्वरूपासिद्धः स्यादित्यत आह अवस्थात्वादिति।

अवस्थात्वादिति ह्येव हेतुः

यदाऽवस्था पक्षीक्रियते तदाऽवस्थात्वादित्येव हि हेतुरुच्यते न कालत्वादित्यतो नोक्तदोषः।

शे०— किमनेनोक्तं भवतीत्यतस्तात्पर्यमाह **निरधिकरणस्येति**। पक्षशब्दस्यात्र साध्यधर्मविशिष्टधर्मिवाचकत्वानुपपत्तेर्लक्षणया धर्मिमात्रपरतामाह **पक्षशब्देनेति**। तदेकदेश इति लक्षणाबीजशक्यसंबन्धकीर्तनम्। **उक्तदोषः** स्वरूपासिद्धिलक्षणः।

प०— **परेणेति**। प्रतिवादिनेत्यर्थः। साध्यधर्मविशिष्टः पक्ष इत्याचार्योक्तेः साध्यविशिष्टस्य साध्यवैशिष्ट्यसाधने आत्माश्रयापत्तेराह **पक्षशब्देनेति**।

श्री०— शङ्कते **ज्ञानव्यतिरिक्तमिति**। साध्यधर्मस्याश्रयासिद्धौ चोदितायामवस्था आश्रयतां व्रजेदिति वक्तव्यं न तु पक्षतामिति। साध्यधर्मविशिष्टधर्मिण एव पक्षत्वादित्यत आह **पक्षशब्देनेति**।

सु०— एवं संसारावस्थैव दृष्टान्तीक्रियत इति न दृष्टान्तदोषोऽपीति वाच्यं। प्रथमोक्तपक्षहेतुदृष्टान्तानां त्यागे प्रतिज्ञाहानिः स्यादिति चेत्। मैवं। कालाभावस्यावस्थामधिकरणं वदता न किंचिदात्महितमाचरितम्। अनुमानान्तरविरोधस्यापरिहार्यत्वात्। न हि प्रतिवादिनिग्रहमात्रेण विरुद्धं तत्त्वं व्यवतिष्ठते। मा हि भूत्कस्मिंश्चिदनुमाने सद्दूषणद्वयेन दूषितेऽधिकत्वेन च प्रतिवादिनि निगृहीते तस्य सदनुमानत्वमिति प्रदर्शनार्थमेवानुमानान्तरमुपन्यस्तम्। वस्तुतस्तु कालाभावमेव निराकुर्म इत्याशयवानाह साऽपीति।

अनु०— साऽपि कदेति च ॥

पृष्टे कालश्च वक्तव्यो नाकालत्वं ततो भवेत्।

मोक्षावस्थां कालाभावस्याधिकरणत्वेन वदता सा मोक्षावस्थाऽपि कदेति केनचित्पृष्टे भावनापरिपाकोत्तरकाल इत्यवस्थाधिकरणत्वेन काल एव वक्तव्यः। न ह्येवं कदाऽपि न प्रष्टव्यमिति नियामकमस्ति। ततः कालस्य सर्वथाऽपरिहार्यत्वादकालत्वं कालाभावो न भवेत्। तथा च तदाश्रयेण प्रथमानुमानमपि प्रवर्त्स्यतीति।

शे० — ननु हेत्वसिद्धिपरिहारवद् दृष्टान्तदोषस्यापि ऽवश्यं परिहर्तव्यस्यापरिहारात् भाष्ये न्यूनत्वमित्यतोऽपेक्षितं पूरयति **एवमिति ॥ दृष्टान्तदोषोऽपीति** । साधनवैकल्यलक्षण इत्यर्थः। ननु पूर्वोक्तदोषस्य परिहारात्कथं न हितमाचरितमित्यत आह **अनुमानान्तरेति** । ननु प्रतिवादि-निग्रहमात्रेणैव मदभीप्सितसिद्धिः स्यादित्यत आह **न हीति** । विपक्षे बाधकमाह **मा हि भूदिति** । न भवति हीत्यर्थः ॥ **तस्येति** । सद्दूषणद्वयेन दूषितानुमानस्येत्यर्थः ॥ **प्रथमानुमानमपीति** । कालो न केवलज्ञानीत्यनुमानमपीत्यर्थः। ततश्च प्रथमोक्तपक्षे हेतुदृष्टान्तानामत्यागान्न प्रतिज्ञाहानि-रपीति भावः।

प० — **प्रतिज्ञाहानिरिति** । येन यद्यथा प्रतिज्ञातं तत्र दूषणे प्राप्ते तेनैव तस्य तथा परित्यागः प्रतिज्ञाहानिरिति तल्लक्षणादिति भावः ॥ **निग्रहेति** । निग्रहस्थानेन प्राप्तपराजयमात्रेणेत्यर्थः ॥ विरुद्धमपि तत्वं व्यवतिष्ठतां को दोष इत्यत आह **मा हि भूदिति** । सदनुमानत्वमित्यन्वयः ॥ सदनुमानत्वं मा भूदित्येतदर्थं विरुद्धं तत्वं व्यवस्थितमिति नाभ्युपेयमित्यर्थः। अन्यथा तदपि सदनुमानं प्राप्नोतीति भावः।

श्री० — तर्हि वर्तमानकालरूपे दृष्टान्ते साधनवैकल्यमित्यत आह **संसारावस्थैवेति** ॥ **अनु-मानान्तरेति** । अवस्थापक्षकेत्यर्थः। ननु प्रतिज्ञाहान्या भवतां निग्रहस्तावत्प्राप्तस्तन्मात्रेण मदीयं मोक्षतत्त्वं व्यवतिष्ठत इति चेत्तत्राह **न हीति** । प्रतिवादिनिग्रहमात्रेण विरुद्धं तत्त्वं न व्यवतिष्ठत इत्येतावन्मात्रे दृष्टान्तमाह **मा हि भूदिति** । न हि भवतीत्यर्थः ॥ **कस्मिंश्चिदिति** । नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति वादिना प्रयुक्ते विरुद्धत्वमनैकान्त्यं वेति दूषणद्वये प्रतिवादिनोक्ते, वादिना दूषणाधिक्यं नाम निग्रहस्थानमिति प्रतिवादिनि निगृहीते सति तन्मात्रेण नित्यत्वानुमानस्य समीचीनत्वप्राप्त्या तेन नित्यत्वरूपं प्रमेयं न सिद्ध्यति । आधिक्येनानैकान्तिकत्वपरित्यागेऽपि विरुद्धत्वेन दुष्टत्वात्। एवं वाद्युक्ते मोक्षे कालपक्षकानुमानेन प्रतिवादिना दूषिते तस्मिन्नाश्रयासिद्ध्या दूषिते तत्परित्यागेनाव-स्थापक्षकानुमानकरणे प्रतिज्ञाहानिरूपनिग्रहस्थानप्राप्तौ सत्यां प्रतिवादिभूतास्मन्निग्रहमात्रेण त्वदीयं मोक्ष-तत्त्वं न सिद्ध्यति। अवस्थापक्षकानुमानविरोधस्यापरिहार्यत्वादित्यर्थः। दूषणद्वयस्यासमीचीनत्वे

आधिक्येन प्रतिवादिनि निगृहीते प्रथमदूषणदूषितत्वेनानुमानस्यासमीचीनत्वं वक्तुं न शक्यते । तस्य दूषणस्यासमीचीनत्वात् । अतः सद्दूषणद्वयेनेत्युक्तम् ।

सु० — **ननु कालाभावादाश्रयासिद्धमाद्यानुमानम् । यदत्रोक्तं कदेति तदसत् । प्रतियोग्यधिकरणमेव ह्यभावस्याधिकरणम् । न च कालस्य कालोऽधिकरणम् । येन तदभावः कालाधिकरणः स्यात् । अतः कदेति प्रश्न एवानुपपन्नः । किमुत्तरेणेति चेत् । एवं तर्हि कालविशेषमधिकरणत्वेनानुपादाय कालं निषेधता सामान्यनिषेध एव कृतः स्यात् । ततः किमित्यत** आह नेति ।

अनु० — न काल इति सामान्यनिषेधे, कालगप्रमा ॥
निरुणद्धि

कालो नेति सामान्यतो निषेधे क्रियमाणे हि कालस्य स्वरूपमेव निषिद्धं स्यात् । तथा च कालं गच्छति विषयीकरोतीति कालगा प्रमा साक्षी (नि:)विरुणद्धि । स हि पूर्वोत्तरकोटिरहिततया कालसद्भावं गृह्णातीति । न केवलमयं साक्षिविरोधो विज्ञानवादिनः किं नाम पूर्वाभ्यां सह त्रयाणां चेत्याह समश्चेति ।

समश्चायं त्रयाणामुक्तवादिनाम् ॥

उक्ताः प्रत्युक्ताः ।

शे० — प्रतियोग्यधिकरणमेवेति । प्रतियोगिप्रसक्तिमदेवेत्यर्थः ॥ **च न कालस्येति** । आत्माश्रयप्रसक्तेरिति भावः । ननु कालो नेति सामान्यतस्त्रैकालिकनिषेधवचनस्य न वर्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षविशेषसाक्षिविरोध इत्यतस्तृतीयस्य द्वितीये प्रत्यक्षस्य चाक्षुषमानससाधारण्येन वर्तमानमात्रग्राहित्वनिराकरणात्साक्षिणश्च तन्नियमस्यासकृन्निराकरणाद्युक्त एव साक्षिणा विरोध इत्याशयेनाह **स हीति** । पूर्वाभ्यां शून्यमायावादिभ्याम् । **उक्ताः प्रत्युक्ता इति** । यद्यपि वादिनां प्रत्याख्यातत्वप्रदर्शनार्थं प्रत्युक्ता इति भाष्ये वक्तुमुचितम् । तथाऽप्युपसर्गस्य धातुगतशक्यतावच्छेदकत्वरूपोपसंदानत्वापरपर्यायद्योतकत्वमात्रं धातोरेव तु प्रत्याख्यातत्वप्रतिपादकत्वमिति प्रदर्शनार्थमुक्ता इत्येवोक्तमित्यवधेयम् ।

प० — **प्रतियोग्यधिकरणमेव ह्यभावस्याधिकरणमिति** । पूर्वोत्तरकालभेदेनेति भावः ॥ **न चेति** । आत्माश्रयापत्तेरिति भावः । ननु साक्षी मुक्तौ कालसत्त्वं कथं गृह्णाति येन तद्विरोध इत्यत आह **स हीति** । उक्तवादिनामित्यत्रोक्तपदार्थमाह **उक्ताः प्रत्युक्ता इति** । निरस्तवादिनामित्यर्थः ।

या०— प्रतियोग्यधिकरणमेवेति । प्रतियोगिप्रसक्तिमदित्यर्थः । एवं कालप्रसक्तेरित्यर्थः । आत्माश्रयादिति भावः । ननु कालो नेति सामान्यतस्त्रैकालिकनिषेधवचनस्य कथं वर्तमानमात्रविषयकप्रत्यक्षविशेषसाक्षिविरोध इत्यत आह **स हि पूर्वोत्तरेति** । तथा च न प्रत्यक्षमात्रस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वनियम इति भावः ।

श्री०— एवं तर्हीति । कालाधिकरणत्वेन कालनिषेधस्य कर्तुमशक्यत्वे सतीत्यर्थः ॥ **सामान्येति** । कालो नास्तीति सामान्यनिषेध एवेत्यर्थः ॥ **पूर्वोत्तरकोटीति** । कोटिरवधिः । एतदारभ्यैतावत्पर्यंतमस्तीत्येवं पूर्वोत्तरावधिरहिततयेत्यर्थः ॥ **पूर्वाभ्यां सहेति** । शून्यवादिमायावादिभ्यां सह विद्यमानस्य अस्य विज्ञानवादिनश्चेति त्रयाणामित्यर्थः ।

सु०— ननु कथं शून्यवादिमायावादिनोरयं साक्षिविरोधः । ताभ्यां कालाभावस्यानभ्युपगतत्वात् । यथा हि लोकेऽनेकेषु मायामयान् गजतुरगादीन्पश्यत्सु यस्य कारणविशेषेण मायाऽपगच्छति स एव तान्न पश्यति अन्ये तु पश्यन्त्येव । तथा द्वैतदर्शनकारणमज्ञानं यस्यापगतं स एव तन्न पश्यति । अन्येषां तु कालादिप्रपञ्चदर्शनमनुवर्तत एवेति खलु ताभ्यामभ्युपेतमित्यत आह एकेति ।

अनु० — एकजीवत्वपक्षे तु कालाभावादियं प्रमा ॥
कुपिता

सत्यमेवं बहुजीववादिनः शून्यवादिनो मायावादिनश्च मतम् । न च तयोरस्माभिः साक्षिविरोधोऽभिहितः । किं तर्ह्येकमुक्तिरेव सर्वमुक्तिः एकस्मिन्मुक्ते न किञ्चिदवशिष्यत इत्येकजीववादपक्षे तु मुक्तौ कालाभावाभ्युपगमादियं प्रमा साक्षिरूपा कुपिता विरोधिनी भवत्येव ।

शे०—साक्षिप्रमाणे कोपलक्षणविरोधादिभिन्नदोषस्य सिद्धान्तेऽनङ्गीकारादाह **विरोधिनीति** ।

प०— शङ्कते **शून्यवादिमायावादिनौ प्रतीति** ॥ **तस्येति** । विरोधाभिधानस्येत्यर्थः । ताभ्यां भवदुक्तानुमाने विज्ञानवादिनेवाश्रयासिद्धेरनाशङ्कितत्वादप्रस्तुतत्वादित्युक्तम् ।

श्री०— शून्यमायावादिनोः बहुजीववादिनोरित्यर्थः ।

सु०— शून्यवादिमायावादिनौ प्रति साक्षिविरोधाभिधानमसङ्गतम् । कालाभावाभ्युपगमेऽपीदानीं तस्याप्रस्तुतत्वादित्यत आह कालमिति ।

अनु०— कालमाधाय द्वैतमेवोपपादयेत् ॥

इयं प्रमेति वर्तते । आधाय उपपाद्य । अयमभिसन्धिः । अद्वितीयस्य शून्यस्य ब्रह्मणो वाऽवस्थानं मुक्तिरिति तावदेकजीववादिभ्यां ताभ्यामभिधीयते । तत्र वयं ब्रूमः । कालसद्भावान्नाद्वैतत्वमुपपद्यत इति । तत्र परः कालोऽपि नास्तीति वदति तदा साक्षिविरोधोऽभिधीयत इत्येतां सङ्गतिमाश्रित्यातिदेशः कृतो, न त्वाश्रयासिद्धिप्रसङ्गेनेति ।

शे०— तस्येति । कालाभावादाश्रयासिद्धमनुमानमिति विज्ञानवादिनाऽऽश्रयासिद्धौ चोदितायां तं प्रत्येव साक्षिविरोधाभिधानं सङ्गतं; आश्रयासिद्धिकथनाय कालाभावस्य तेनाशङ्कितत्वया प्रस्तुतत्वात् । नैकजीववादिनौ शून्यवादिमायावादिनौ प्रति । ताभ्यामाश्रयासिद्धिकथनाय कालाभावस्यानाशङ्कितत्वयाऽप्रस्तुतत्वादित्यर्थः ।

नन्वेतावताऽपि शून्यवादिमायावादिनौ प्रति साक्षिविरोधभिधानस्य नासङ्गतिपरिहार इत्यत आह अयमभिसन्धिरिति ॥ अतिदेशः कृत इति । समश्चायमित्येवंरूपोऽतिदेशः कृत इत्यर्थः ।

प०— अस्पष्टत्वाच्छङ्कोत्तरस्य स्वयमभिधेयं व्यनक्ति अयमभिसन्धिरिति ।

या०— तस्याप्रस्तुतत्वादिति । कालाभावादाश्रयासिद्धमाद्यमनुमानमिति विज्ञानवादिनाऽऽश्रयासिद्धौ चोदितायां तं प्रत्येव साक्षिविरोधाभिधानं सङ्गतम् । कालाभावस्याश्रयासिद्धिकथनाय तेनाशङ्कितत्वया प्रस्तुतत्वात् । न शून्यमायावादिनौ प्रति । ताभ्यां कालाभावस्याश्रयासिद्धिकथनायानाशङ्कितत्वादित्यर्थः ॥ न त्वाश्रयासिद्धीति । गौरवादिति भावः ॥ प्रयोजनं चेति । मुक्तस्याद्वितीयत्वनिराकरणरूपमित्यर्थः ।

श्री०— एकजीववादिभ्यां शून्यवादिमायावादिप्रभेदाभ्याम् ॥ अतिदेशः कृत इति । समश्चायमित्यनेनेत्यर्थः ।

सु०— वादित्रयसाधारणमनुमानान्तरमाह विमत इति ।

अनु०— विमतः प्रपञ्चवान्कालः कालत्वात्प्रतिपन्नवत् ॥
इति चान्यानुमैकत्वं जीवस्य विनिवारयेत् ॥

कालः प्रपञ्चवानित्युक्ते सिद्धसाधनता स्यात् । अतो विमत इत्युक्तम् । मोक्षकाल इत्यर्थः । तस्य स्पष्टीकरणाय काल इत्युक्तम् । कालाभावस्यानुपदमेव निरस्तत्वान्नाश्रया-

सिद्धिः । प्रपञ्चो **वियदादिः** प्रतिपन्नो **वर्तमानकालः । पूर्वोक्तमेवेदं कुतः पुनरुच्यत इत्याशङ्का-निरासायोक्तमन्याऽनुमा चेति । यद्यपि द्वयोर्धर्म्यादिकं प्रयोजनं च समानम् । तथाऽपि पूर्वमद्वैतनिषेधमुखेन प्रवृत्तम् । इदं तु प्रपञ्चविधिमुखेनेति भेदः ।** जीवस्य **मुक्तस्य** ।

शे०— **पूर्वोक्तमेवेदमिति** । यद्यप्येतन्न प्रागुक्तं तथाऽपि धर्म्या(र्मा)द्यैक्यं प्रयोजनैक्यं चाभि-प्रेत्येयमुक्तिरिति ध्येयम् ॥ **प्रयोजनं चेति** । मुक्तस्याद्वितीयत्वनिराकरणमित्यर्थः ॥ **पूर्वमिति** । पूर्वमनुमानमित्यर्थः ॥ **इदमिति** । इदमनुमानमित्यर्थः । मुक्तैकत्वनिराकरणस्य प्रस्तुतत्वाज्जीवशब्दो मुक्तपर इत्याह **जीवस्य मुक्तस्येति** ।

प०— **पूर्वोक्तमेवेति** । विमतः कालो न केवलज्ञानवानित्युक्तमित्यर्थः ॥ तस्याप्यद्वितीयार्थ-निरास एव तात्पर्यादिति भावः ॥ **द्वयोरिति** । अनुमानयोरित्यर्थः ॥ **प्रयोजनं चेति** । मुक्ताद्व-द्वितीयनिरासरूपमित्यर्थः ।

श्री०— **स्पष्टीकरणायेति** । विमतशब्देनैव मोक्षकालस्य प्राप्तत्वादित्यर्थः । **द्वयोः** पूर्वानुमानैतदनुमानयोः ॥ **निषेधमुखेनेति** । कालः केवलज्ञानवान्नेति निषेधमुखेनेत्यर्थः ॥ **विधिमुखे-नेति** । विमतः कालः प्रपञ्चवानिति विधिमुखेनेत्यर्थः ।

सु०— **उक्तातिदेशेनाद्वैतमतान्तराणि दूषयति** कालेति ।

अनु०— कालशब्देश्वरैकत्वमतान्यप्येवमेव हि ॥
निराकृतानि

यद्यदनुविद्धं प्रतीयते तत्तत्रारोपितम् । यथेदमाकारे रजतम् । कालानुविद्धं च समस्तं प्रतिभाति । तस्मात्तत्रैवारोपितम् । स एव तु परमार्थः । अतस्तन्मात्रावस्थानं मुक्तिरिति कालैकत्ववादिनः । एवमेव शब्दैकत्ववादिनो वैयाकरणाः प्राहुः । यथा 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यत' इति । शैवैकदेशिनः स्वागममाश्रित्येश्वरैकत्वमाहुः ।

कथं निराकृतानीत्यत आह तेषां चेति ।

तेषां च समत्वात्पक्षदोषयोः ॥

तेषां शून्यवादिप्रभृतीनां एतेषां च पक्षस्तावत्समान एव । शून्यादिशब्दभेदस्याप्रयो-जकत्वात् । प्रतिपन्नस्वरूपजीवविनाशादेः सर्वैरभ्युपगतत्वात् । अतः परमेष्टनाशेनापुरुषार्थत्व-मित्यादिदोषोऽपि समान एवेति । अनुमानं तु प्रत्यक्षविरोधादिना दुष्टमेव । तथाऽऽगमो-ऽपीति स्फुटत्वान्नोक्तम् ।

शे०— उक्तातिदेशेनेति । 'आत्माभावेऽपुमर्थ' इत्याद्युक्तदोषातिदेशेनेत्यर्थः ॥ **एवमेवेति** । यद्यदनुविद्धतया प्रतीयते तत् तत्रारोपितं, यथेदमाकारे रजतं, शब्दानुविद्धं च समस्तं प्रतिभाति तस्मात्तत्रैवारोपितं शब्द एव तु परमार्थः इति वैयाकरणाः प्राहुः । अत्र चशब्देन स्फोटाख्यं शब्दब्रह्मैवाभिमतम् । मायावादिना नित्यनिरतिशयचिदानन्दैकरसे ब्रह्मण्यसतोऽपि प्रपञ्चस्यानाद्यनिर्वाच्याविद्यायाः सत्त्वेनावभासस्येव वैयाकरणैरपि अनवयवे नित्ये स्फोटाख्ये शब्दब्रह्मण्यसतोऽप्यशेषजगतो वर्णपदविभागस्य च अनाद्यविद्यायाः सत्त्वेनावभासस्याभ्युपगतत्वादिति द्रष्टव्यम् । शब्दानुविद्धतया प्रतीयमानत्वहेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति **यथा न सोऽस्तीति** । यः प्रत्ययः स्वविषयवाचकशब्दानुवेधमन्तरेणोत्पद्यते स प्रत्ययो लोके नास्त्येव । कुतः । सर्वमपि ज्ञानं गृह्यमाणं घटस्य ज्ञानमिति शब्दविशिष्टविषयघटितत्वाकारेणैवानुव्यवसायस्य विषयो भवति । इवशब्दस्तु वाक्यालङ्कार इति संमतिग्रन्थार्थः । पाशुपतैकदेशिनां शैवानां भेदवादित्वेऽपि तच्छैवैकदेशिनां शैवानामैक्यवादित्वाच्छैवैकदेशिन इत्युक्तम् ॥ **आगममिति** । शैवाद्यागममित्यर्थः । मूले पक्षसाम्यं दोषसाम्यहेतुनया विवक्षितमित्यभिप्रेत्य तदुभयमुपदर्शयति **तेषामित्यादिना** । जीवविनाशादेरित्यादिपदेनाप्रतिपन्नशून्यब्रह्मभावादेः परिग्रहः । ननु तदुपन्यस्तयोरनुमानागमयोरनिराकरणे तन्निरासासिद्धेर्भाष्यकृता तन्निरासस्यावश्यं कर्तव्यत्वात्तदकरणाद्भाष्यन्यूनत्वमित्यतः स्फुटत्वात्तन्निरासस्य शिष्यैरेव कर्तुं शक्यत्वात्तदनुक्त्युपपत्तेर्न न्यूनत्वमित्याशयेन स्वयमनुमानागमनिरासप्रकारं दर्शयन्नेव भाष्यकृतस्तदनुक्तौ निमित्तमाह **अनुमानं त्विति** । सर्वं काले शब्दे वाऽऽरोपितं तदनुविद्धतया प्रतीयमानत्वात् इत्यनुमानं दुष्टम् । प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षानुमानागमबलेन सत्यत्वनिश्चयेन तद्विरुद्धत्वात् । तथेश्वरे सर्वस्यारोपितत्वसाधनतया परस्याभिमत आगमोऽपि दुष्ट एव । प्रत्यक्षादिप्रमाणात्तत्सत्यतानिश्चयेन तद्विरुद्धत्वादिति स्फुटत्वाद्भाष्यकृता नोक्तमित्यर्थः ।

स०— अनुमानं त्विति । सर्वं काले आरोपितं तदनुविद्धतया प्रतीयमानत्वादित्यनुमानमित्यर्थः । **आगमोपीति** । अपिः प्रत्यक्षविरोधाद्दुष्ट इत्यनुकर्षणार्थः ।

प०— न स इति । शब्दानुगमादृते यः प्रत्ययः स नास्ति सर्वं शब्देनानुविद्धमिव ज्ञानं गम्यतेऽनुभूयत इत्यर्थः ॥ **ईश्वरैकत्वमीश्वरेण** जीवानामेकत्वम् ॥ **इत्यादिदोषोऽपीति** । अनुमानविरोधानुभवविरोधादिरादिपदार्थः । **अनुमानं त्विति** । सर्वं काले शब्दे ईश्वरे वाऽरोपितं तदनुविद्धतया प्रतीयमानत्वात् इदं रूप्यमितीदमाकारानुविद्धतया प्रतीयमानरजतवदिति प्रागभिमतानुमानं त्वित्यर्थः । **आगमोऽपि** शैवागमोपि । अद्वैतबोधकांशः प्रत्यक्षादिविरोधाद्दुष्ट इत्यर्थः ।

शून्यवादिमायावादिविज्ञानवादिकालशब्देश्वरैकत्ववाद्यभिमतमोक्षनिरासः ॥

या० — **शब्दैकत्ववादिन इति** । अत्र शब्दशब्देन तदभिव्यङ्ग्यः स्फोटो लक्ष्यते । एवं शब्दानुगमादृत इत्यत्रापि पदवाक्यस्फोटः पदशब्दशब्देन ग्राह्यः । प्रसिद्धशैवानां भेदवादित्वादाह **शैवैकदेशिन इति** ॥ **आगममिति** । शैवाद्यागममित्यर्थः । शिवस्याप्रत्यक्षत्वेनात्र युक्तेरसंभवादित्यर्थः ।

श्री० — **पक्षस्तावदिति** । सिद्धान्त इत्यर्थः । **अनुमानं त्विति** । यद्यदनुविद्धतया प्रतीयते तत्तत्रारोपितमित्येवं कालावयवारोपितत्वसाधकानुमानमित्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षविरोधादिनेति** । सन्घट इत्यादिप्रत्यक्षेण प्रमाणदृष्टत्वानुमानेन विश्वं सत्यमित्यागमेन च विरुद्धत्वाद्दुष्टमित्यर्थः ॥ **आगमोऽपीति** । ईश्वरैकत्वसाधकशैवाद्यागमोऽपि द्वैतागमविरुद्धत्वाद्दुष्ट इत्यर्थः ।

सु० — **वैभाषिकसौत्रान्तिकाभिमतं मोक्षं निरूपयति** ज्ञानमिति ।

अनु० — ज्ञानं स्वरसभङ्ग्येव नित्यसन्तानमिष्यते ॥
बौद्धाभ्यामपराभ्यां तु

एवशब्देन विषयसंबन्धं व्यावर्तयति । इष्यते **मुक्तौ** । **अयमर्थः** । **ज्ञानमेवात्मा** । **तच्च ज्ञानं स्वभावेनैव भंगुरम्** । **अत एव क्षणिकम्** । **तत्सन्तानस्तु नित्यः** । **तस्यानादिवासनावशाद्यो विषयोपरक्तस्योत्पादः स संसारः भावनाप्रकर्षवशेन वासनायामुत्सन्नायां यो विषयोपप्लवं विना शुद्धस्यैवोदयः स मोक्षः इत्युभयसमानम्** । **सौत्रान्तिकास्तु संसारे साकारत्वं मुक्तौ निराकारत्वं च विशेषमाहुरिति** ।

निराकरोति तत्रापीति ।

तत्राप्युक्तानुमा रिपुः ॥

विमतः कालो न निर्विषयैतज्ज्ञानसन्ततिमान् कालत्वादिदानीन्तनकालवदित्यादिरुक्ता उक्तसरूपा अनुमा रिपुर्विरोधिनीत्यर्थः ।

शे० — मूले स्वरसभंग्येवेत्येवशब्दवैयर्थ्येन यथाश्रुतसंबन्धायोगात् ज्ञानमित्यनेन संबन्धमभिप्रेत्य तद्व्यावर्त्यमाह **एवशब्देनेति** । विषयसंबन्धस्य ज्ञानस्य संसारत्वेन मोक्षत्वाभावादिति भावः । **तस्य** ज्ञानसंतानस्य ॥ **अनादिवासनावशादिति** । रागादिरूपचतुर्विधवासनावशादित्यर्थः ॥ **भावनाप्रकर्षवशेनेति** । क्षणिकदुःखशून्यस्वलक्षणरूपचतुर्विधभावनायाः यः प्रकर्षः परिपाकस्तद्वशेनेत्यर्थः । क्षणिकं क्षणिकमिति भावना क्षणिकभावना । दुःखं दुःखमिति भावना दुःखभावना । शून्यं शून्यमिति भावना शून्यभावना । स्वलक्षणं स्वलक्षणमिति भावना स्वलक्षणभावना तत्राद्यया

स्थायित्वभ्रमनिवृत्तिः द्वितीयया रागादिनिवृत्तिः तृतीयया विषयाकारोपप्लवनिवृत्तिः चतुर्थ्या द्रव्यगुणादिवैलक्षण्यबुद्धिनिवृत्तिरिति ज्ञेयम् । **शुद्धस्यैव** विषयानुपप्लवज्ञानसंतानस्येत्यर्थः । ततश्च भावनाप्रकर्षपरिलब्धविषयानुपप्लुतज्ञानसंतानोत्पादो मोक्ष इति फलितं भवति । **विमत इति** । संसारिणो यज्ञदत्तस्य भावी मोक्षकाल इत्यर्थः ॥ **निर्विषयेति** । भाष्ये एतत्पदत्यागे दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । इदानींतनकालस्य यत्किंचित्पुरुषीयनिर्विषयज्ञानसंततिसत्त्वात् । गृहीते तु न । यज्ञदत्तीयनिर्विषय-ज्ञानसंततिसत्त्वाभावात् । नन्वियमनुमा न पूर्वमुक्तेति कथमुक्तानुमा रिपुरित्यनुमानसादृश्यमाह **उक्तोक्तस्वरूपेति** । चेतनधर्मत्वाद्रिपुत्वस्य कथमनेनानुमानसंबन्धो निरस्त्वित्यत आह **विगीतिरनीति** ।

प० — **तस्येति** । स्वतो निर्विषयकक्षणिकज्ञानात्मागमन इत्यर्थः ॥ **विषयोपरक्तस्येति** । विषयसंबन्धविशिष्टस्येत्यर्थः ॥ **इत्यादिरिति** । विमतः कालः प्रपञ्चवान् कालत्वादिदानीन्तनकाल-वदित्याद्युक्तानुमानमादिपदार्थः ।

या० — **निर्विषयैतज्ज्ञानेति** । परमते इदानीन्तनकालेऽपि कस्यचिद्बुद्धस्य मुक्तस्यकारेण तदीयनिर्विषयज्ञानस्य सत्त्वेन साध्यवैकल्यशङ्का स्यादत एतदित्युक्तम् । तथा च संसारीयो यज्ञदत्तस्य भावी यो मोक्षकालः स पक्षः वर्तमानकालस्तु दृष्टान्तः । तत्र च तदीयज्ञानसन्ततिर्न निर्विषयेति न साध्यवैकल्यशङ्केति भावः ।

श्री० - **भंगुरं** अनित्यम् **क्षणिकं** क्षणमात्रावस्थायि । **शुद्धस्यैव** निर्विशेषस्यैव । एतदनुमानस्य पूर्वमनुक्तत्वादुक्तसरूपेत्युक्तम् । उक्तानुमानसदृशेत्यर्थः । मुक्तस्य अद्वितीयत्वनिराकरण-परत्वेनोक्तसादृश्यं द्रष्टव्यम् ।

सु० — **अनुमानान्तरमाह** मोक्ष इति ।

अनु० मोक्षो न शुद्धविज्ञानसन्तानी कालगत्वतः ॥
प्रतिपन्नो यथेत्येतदनुमानं तदुत्तरम् ॥

शुद्धविज्ञानसन्तानी(ति) **निर्विषयचित्सन्तानसंबन्धी** । कालगत्वतः **कालसंबन्धित्वात्** । प्रतिपन्नः **संसारः** । तदुत्तरं **तत्पक्षस्य दूषणम्** । **अप्रामाणिकश्चायं मोक्षः** । **पूर्ववत्प्रत्यक्षागमयो-रभावात्केवलानुमानानि वाच्यानि** । **तत्राह** अनुमानानीति ।

अनुमानानि सर्वाणि प्रतिसाधनयोगतः ॥
निषिद्धान्युक्तभङ्गैश्चैव

उक्तभङ्गैश्चैव **प्रतिसाधनसंबन्धेन । श्रुतिविरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टानि चेति भावेनाह** श्रुतयश्चेति ।

श्रुतयश्चास्मदुक्तिगाः ।।

उच्यत इत्युक्तिः अस्मदुक्तिं गच्छन्ति प्रतिपादयन्तीत्यस्मदुक्तिगाः । **अस्मदभिमतमेव मोक्षस्वरूपं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । श्रुतिप्रामाण्यं तु प्रागेव समर्थितमिति ।।**

शे०— पूर्ववदिति । प्रत्यक्षायोग्यत्वादस्यार्थस्य न तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं । नाप्यागमः परकीयागमस्यास्मान्प्रति प्रामाण्यासंमतेः । वेदादेश्च तं प्रति तदसंमतेरिति पूर्ववदित्यर्थः ।। **अनुमानानीति** । मोक्षकालो विषयानुपप्लुतज्ञानसंतानवान् विषयोपप्लवहेतुवासनानिवृत्तिमत्त्वात् । तथा विषयोपप्लवहेतुभूतवासनानिवृत्तिमांश्चतुर्विधभावनापरिपाकोत्तरकालत्वादिति वा । तत्कालीनं ज्ञानं विषयानुपप्लुतं निवृत्ततत्कारणत्वात् । तथा विप्रतिपन्नं निवृत्ततत्कारणकं चतुर्विधभावनापरिपाकोत्तरभावित्वात् इत्यनुमानानीत्यर्थः । उक्तिशब्दस्य भावसाधनत्वे स्वोक्तमोक्षस्य श्रुतिसिद्धत्वालाभेन परोक्तमोक्षस्य तद्विरुद्धत्वालाभप्रसङ्गात् तल्लाभाय कर्मणि क्तिनित्याशयेनाह **उच्यत इत्युक्तिरिति ।। प्रागेवेति** । जिज्ञासासूत्रादावेवेत्यर्थः ।

प०— प्रागेव समर्थितमिति । 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य ही'त्यत्र जिज्ञासाधिकरणे समर्थितमित्यर्थः । **वैशेषिकसौत्रान्तिकाभिमतमोक्षनिरासः ।।**

या०— प्रागेवेति । प्रथमाध्याय इत्यर्थः ।

श्री०— पूर्ववदिति । कथमुक्तमोक्षस्वरूपमप्रामाणिकमिति चेत् । न तावदत्र प्रत्यक्षमस्ति । नाप्यागमः । तदीयागमस्यास्माभिः प्रामाण्यानङ्गीकारात् । वेदादेश्च प्रमाणतया परेणानङ्गीकृतत्वादित्येवं जिनाद्यभिमतमोक्ष इवात्र प्रत्यक्षागमयोरभावादित्यर्थः । **अस्मदुक्तं** अस्मदुक्तं प्रमेयम् ।

सु०— सांख्याद्यभिमतं मोक्षमनुवदति सांख्येति ।

अनु०— सांख्यनैयायिकाद्याश्च प्राहुर्मोक्षं च निःसुखम् ।।

आद्यग्रहणेन वैशेषिका उच्यन्ते । यथा पूर्वेऽनुपपन्नभाषिणस्तथैतेऽपीति ज्ञापनार्थश्चशब्दः । कुत एवं प्राहुरित्यत आह इच्छेति ।

इच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि सर्वात्मना लयम् ।।

तत्राहुः

तत्र **मुक्ताविच्छाद्वेषप्रयत्नादेरपि लयमाहुः । सुप्तिप्रलयवैलक्षण्यं दर्शयितुं सर्वात्मनेत्युक्तम् । निवृत्तजातीयस्य तस्मिन्नेवात्मनि पुनरनुत्पादः सर्वात्मना लयः । आदिपदेन बुद्धिदुःखधर्माधर्माणां शरीरेन्द्रियाणां च ग्रहणम् ।**

शे०— चशब्द इति । तथाच चशब्द उपमार्थः । पूर्वप्रकरणान्ते च तस्मात्सर्वे एतेऽनुपपन्नभाषिण इत्युपसंहारेऽध्याहार्य इत्युक्तं भवति सांख्यनैयायिकाद्याः (सर्वे)पूर्व इवानुपपन्नभाषिणो यतो मोक्षो निःसुखमाहुरिति योजना सूचिता भवति **सुप्तीति** । इच्छाद्वेषप्रयत्नादिनिवृत्तेः सुप्तिप्रलययोरपि सद्भावात्तयोरप्यपवर्गत्वपरिहारार्थत्वमित्यर्थः । ननु सर्वात्मनेत्युक्तमिच्छादिनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वं, न तावदिच्छाद्यसमानकालीनत्वम् । मौक्तेच्छादिनिवृत्तेरपि व्यधिकरणेच्छादिसमानकालीनत्वेनामुक्तित्वापातात् । नापि समानाधिकरणेच्छाद्यसमानकालीनत्वम् । सुप्तिप्रलययोरपि तन्निवृत्तेः समानाधिकरणेच्छाद्यसमानकालीनत्वेन मुक्तित्वप्रसङ्गात् । नापि प्रवृत्तिद्वेषेच्छाद्यजनकेच्छादुःखादिप्रतियोगित्वम् । योगिनोऽप्येवंभावेन मुक्तित्वप्रसङ्गात् परममुक्तेश्चात्र लक्ष्यमाणत्वादित्यतो न्यायवाचस्पतिमिश्रैर्निरुक्तं तात्पर्यपरिशुद्धिकृता परिष्कृतं तन्निर्वचनमाह **निवृत्तजातीयस्येति** । निवृत्तस्येच्छादेः पुनरनुत्पादस्तस्मिन्नेवात्मनि संसारदशायामप्यस्तीत्यतिप्रसङ्गपरिहाराय तज्जातीयस्येत्युक्तम् । एकात्मनि निवृत्तजातीयस्यापीच्छादेः परात्मन्युत्पत्तेरपवर्गेऽपि सत्त्वेनासंभवपरिहाराय तस्मिन्नेवात्मनीत्युक्तम् ।

स०— तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनोदीरितामात्यन्तिकतानिरुक्तिमाह **निवृत्तेति** । चेतनान्तरे तथाविधोत्पत्तिसंभवेनासंभवनिवृत्त्यर्थं तस्मिन्नात्मनीति विशेषणम् । निवृत्तस्यानुत्पादः संसारदशायामप्यस्तीति तज्जातीयस्येत्युक्तम् ।

प०— चशब्द इति । अयुक्तवादिभिः समुच्चित्य निर्देशे सति त इवैतेपि तथेति लभ्यत इत्याह **यथा पूर्व इति** । तत्रेत्यनुवादः मुक्ताविति व्याख्या ॥ **सुप्तिप्रलयेति** । ननु सुप्त्यादावपि सूक्ष्मरूपेणाप्यनवस्थानात्सर्वात्मना लयोऽस्त्येवेत्यतस्तस्यार्थमाह **निवृत्तेति** । निवृत्तं यदिच्छादि तज्जातीयस्येच्छाद्यन्तरस्यानुत्पाद इत्यर्थः । सुप्त्यादौ तु अस्त्युत्तरकालं तदुत्पाद इति भावः ।

या०— चशब्द इति । तथा च चशब्द उपमार्थः । पूर्वप्रकरणान्ते तस्मात्सर्वे एतेऽनुपपन्नभाषिण इत्युपसंहारोऽध्याहार्य इति भावः । एवं च सांख्यनैयायिकाद्याः पूर्व इवानुपपन्नभाषिणो यतो मोक्षं निर्दुःखं प्राहुरिति योजना द्रष्टव्या ॥ **निवृत्तजातीयस्येति** । इच्छादिप्रागभावासमानाधिकरण इच्छादिलय इत्यर्थः ।

सु०— ततश्चायमाशयः । न तावन्मुक्तस्य सुखमनादीत्युपपद्यते । संसारेऽपि तत्प्रतिभासप्रसङ्गात् प्रतिभासत एवेति चेन्न । प्रतिभासमानस्यानादितायां साधनोपादानवैयर्थ्यापत्तेः ।

अव्यक्तत्वात्संसारे न प्रतिभासते व्यक्तत्वात्तु मुक्तौ प्रतिभासत इति चेन्न । अव्यक्तिर्हि प्रतिभासाभावो व्यक्तिश्च प्रतिभासः । ततश्चाप्रतिभासान्न प्रतिभासते प्रतिभासनाच्च प्रतिभासत इत्युक्तं स्यात् । किञ्च प्रतीतिकारणान्तःकरणसद्भावे संसारे न प्रतीयते । मुक्तौ तु तदपगमे

प्रतीयत इति सुभाषितम् ॥ आवृतत्वान्न प्रतीयत इति चेन्न । मूर्तत्वाभावेनावरणानुपपत्तेः । तदनिरूपणाच्च ॥ सुखमिव तत्प्रतीतिरप्यनादिश्चेत्किमावरणकृत्यम् । विषयविषयिभावः प्रतिबध्यत इति चेन्न । निर्विषयायाः प्रतीतेरनुपपत्तेः । सुखतत्प्रतीत्योरनादितायां प्रमितायामेव चैषा कल्पना युक्ता । न च तत्र प्रमाणं पश्यामः ॥ ततः सुखस्य तत्प्रतीतेश्च मुक्तावुत्पत्तिरेव वक्तव्या । साऽपि न संभवति । कारणाभावात् । शरीरे सति तदाश्रयेन्द्रियसद्भावः, तैरर्थालोचनं, ततः पूर्वानुभूतसारूप्येणेष्टानिष्टसाधनत्वानुमानं, तस्मादिच्छाद्वेषौ, ताभ्यां प्रयत्नः, ततश्चेष्टसाधनोपादानं, अनिष्टसाधनहानं च, ततः सुखोत्पादः, तदनन्तरं तत्प्रतीतिरित्येष दृष्टकारणक्रमः । अदृष्टं च सर्वत्र विजयते । न चैष कारणप्रवाहो मुक्तावस्ति । तत्सद्भावे दुःखस्यापि प्रसङ्गेन मुक्तत्वव्याघातात् ।

तस्मात्सुखरहित एव मोक्षः ।

शे० — ननु पुरुषार्थत्वानुरोधेन सुखतत्प्रतीत्योर्मुक्याववश्यमभ्युपगन्तव्यतया मुक्ताविच्छादिविशेषगुणध्वंसो संभावित एव । अन्यथाऽपुरुषार्थत्वप्रसङ्गादित्यतो मुक्तौ सुखतत्प्रतीत्योः सर्वथाऽप्यसंभवोपपादनपूर्वकं तत्पुरुषार्थत्वं दर्शयितुमाह **ततश्चेति** ॥ **न तावदिति** । करिष्यमाणसादिसुखनिरासापेक्षया तावच्छब्दः ॥ **संसारेऽपीति** । सतो योग्यस्याप्यप्रतिभासे कारणाभावादिति भावः । अत्रेष्टापत्तिमाशङ्कते **प्रतिभासत एवेतीति** । अत्र तथा सति मुक्तसंसारिणोरविशेषप्रसङ्ग इति सत्येव दोषे दोषान्तरमाह **प्रतिभासमानस्येति** । सुखस्यानादित्वं वदता मोक्षसाधनोपादानस्य तदर्थताया वक्तुमशक्यत्वेन तदभिव्यक्त्यर्थताया एव वक्तव्यत्वात्संसारदशायां तत्प्रतिभासस्याप्यभ्युपगमे तादर्थ्यस्याप्यसंभवान्मोक्षसाधनोपादानवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ।

अस्तु तर्हि संसारे सतोऽपि सुखस्याव्यक्त्याऽप्रतिभास इत्याशङ्कते **अव्यक्तत्वादिति** । अव्यक्तत्वं किमप्रतिभासमानत्वं किंवा तत्प्रयोजकमावृतत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनूद्याभेदेन प्रयोज्यप्रयोजकभावानुपपत्त्या दूषयति **अव्यक्तिर्हीति** । विरोधेनापि पराचष्टे **किञ्चेति** । द्वितीयमाशङ्कते **आवृतत्वादिति** ॥ **मूर्तत्वाभावेनेति** । सुखस्य गुणत्वादमूर्तत्वेनावृतत्वव्यापकमूर्तत्वाभावेन तद्व्याप्यस्यावृतत्वस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । अङ्गीकृत्यैव चावरकममूर्तत्वेनावरणानुपपत्तिरभिहिता । वस्तुतस्त्वावरकमेव तस्य दुर्निरूपमित्याह **तदनिरूपणाच्चेति** ।

अस्तु वाऽऽवरकमपि । तथाऽपि न सुखस्य तदावृतत्वं संभवति । तत्कृत्याभावात् । तद्धि भवत्प्रकाशप्रतिबन्धो वा स्याद्विषयविषयिभावप्रतिबन्धो वेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति

सुखमिवेति । वक्ष्यमाणरीत्या तत्प्रतीतेः सादित्वानुपपत्त्या सुखादिवदनादित्वात् विषयविषयिभाव-दशायामपि (संसारदशायामपि) सत्त्वेन प्रकाशप्रतिबन्धस्य नावरणकृत्यत्वमित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते **विषयेति** । किञ्च संसारावस्थायां सुखस्यावृतत्वं विषयविषयिभावप्रतिबन्धश्चावरणकृत्यमिति किं सुखतत्प्रतीत्योरनादितायाः प्रमितत्वात्कल्प्यते किंवाऽप्रमितायामपि तस्यामिति विकल्पद्वयं मनसि निधाय द्वितीयमतिप्रसङ्गेन दूषयति **सुखतत्प्रतीत्योरिति** । प्रथममसिद्ध्या दूषयति **न च तत्रेति** । ननु नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिरेव तत्र मानमिति कथं तदभाव इति चेन्न । विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि । किं लोकसिद्धेन सुखेन ब्रह्माभेदोऽनया श्रुत्या बोध्यते किंवा सुखान्तरेण । नाद्यः । लोकसिद्धसुखस्य विनाशित्वेन ब्रह्माभेदे बाधात् । अन्त्येऽपि सुखान्तरं प्रमाणान्तरसिद्धं श्रुतिसिद्धमेव वा । नाद्यः । तथाविधसुखबोधकस्य प्रमाणान्तरस्याभावात् । नान्त्यः । श्रुतेर्नित्यसुखांशेऽसामर्थ्यात् । न च नित्यत्वविशेषणबलात्प्रथमतस्तावन्नित्यं सुखं श्रुत्या बोध्यतेऽनन्तरं तेन सह ब्रह्माभेद इति वाच्यम् । तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् । किञ्च सुखाभेदबोधनमपि ब्रह्मणोऽनुपपन्नमेव । तस्य सुखी अहमित्यनु-भवेन तदाश्रयत्वेन विषयीक्रियमाणत्वात् । न च ब्रह्माभेदान्यथाऽनुपपत्त्या नित्यसुखसिद्धिरिति वाच्यम् । इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । सिद्धे हि तथाविधसुखेऽनेन ब्रह्माभेदप्रतिपत्तिः । ब्रह्माभेदप्रतिपत्तौ च तथाविधसुखसिद्धिरिति । तस्माद्बाधिताया ग्रावप्लवनश्रुतिवदुपचरितार्थत्वान्न तस्या नित्यसुखे प्रामाण्यमिति भावः ॥ **तत इति** । सुखतत्प्रतीत्योरनादित्वायोगादित्यर्थः ।

अस्तु तर्हि तयोर्मुक्तावुत्पत्तिरेव । तथाऽपि न मुक्ताविच्छादिगुणविलयसिद्धिरित्यतो भवेदेतदेवं यदि तयोस्तत्रोत्पत्तिरुपपन्ना स्यात् । न च तयोरुत्पत्तिस्तत्र संभवतीत्यतो नोक्तविधमोक्षहानिरित्या-शयेनाह **साऽपीति** । तत्र हेतुमाह **कारणेति** । कथं कारणाभाव इत्यतस्तमुपपादयितुं कृत्स्नं कारणकलापमुपदर्शयति **शरीरे सतीत्यादिना** ॥ **सर्वत्रेति** । शरीरमारभ्योक्तकारणकलापे सर्वत्र कारणं भवतीत्यर्थः । अस्तु तर्ह्येतत्कारणचक्रबलादेव मुक्तावपि सुखतत्प्रतीत्योरुत्पत्तिरित्यतस्तस्या-सिद्धिमाह **न चेति** । तत्रापि तत्सद्भावे बाधकमाह **तत्सद्भाव इति** । शरीरादेर्दुःखाविनाभूतत्वात्तत्प्रसङ्ग इत्यर्थः । तत्रापीष्टापत्तौ बाधकान्तरमाह **मुक्तत्वेति** । 'दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरती'त्यादिश्रुति-बलान्मुक्तस्यात्यन्तदुःखविरहसिध्या सदुःखत्वे मुक्तत्वव्याघातादित्यर्थः ॥ **तस्मादिति** । तत एव तत्प्रतीतिरहितोऽपीति युक्त एव मुक्ताविच्छादिगुणविलय इति भावः ।

स०— **मूर्तत्वाभावेनेति** । गुणत्वेनामूर्तत्वादिति भावः ॥ **तदिति** । आवरणानिरूपणा-च्चेत्यर्थः । **अदृष्टं चेति** । सर्वत्र विजातीयसमस्तकार्येषु प्रभवतीत्यर्थः । (यदि मदीयानर्थो भवती-त्युच्यते तर्हि कथं तस्य पुरुषार्थत्वमित्यत आह **स्वरूपेणेति** ।)

प॰— ननु सुखाभावं प्रतीच्छादेरभावस्य कथं हेतुता सुखस्यानादित्वेनाप्युपपत्त्या तदुत्पत्तेरभावेन उत्पत्ताविच्छादेरनुपयोगादित्यत आह **अयमाशय इति** ॥ **मूर्तत्वाभावेनेति** । परिच्छिन्नपरिमाणयोगित्वाभावादित्यर्थः । तादृशस्यैव घटादेः पटादिनाऽऽवृतत्वदर्शनादिति भावः । रूपादेरन्धकारावृतत्ववत्किं न स्यादित्यत आह **तदनिरूपणाच्चेति** । ज्ञानाभावातिरेकेणावरणस्यानिरूपणाच्चेत्यर्थः । एवमनादित्वं सुखतत्प्रतीत्योर्निरस्योत्पत्तिमापाद्यमुक्तौ सुखाभावे इच्छाद्यभावस्य हेतुतां व्यनक्ति **ततः सुखस्येति** । अनादित्वासंभवादित्यर्थः ॥ **सर्वत्र विजयत इति** । शरीरीन्द्रियादिरूपोक्तकारणसमूहे प्रतिकारणं अदृष्टमपेक्ष्यत एवेत्यर्थः ।

या॰— **अव्यक्तत्वादिति** । तथा च संसारे सुखवत्तत्प्रतीतिरपि न वक्तव्येति भावः । नन्वमूर्तमपि रूपादिकं अन्धकारावृतमुपलब्धमत आह **तदनिरूपणाच्चेति** ॥ **सर्वत्र विजयत इति** । शरीरमारभ्योक्तकारणकलापे सर्वत्र कारणं भवतीत्यर्थः ।

श्री॰— **साधनोपादानेति** । स्रक्चन्दनादिरूपसुखसाधनेत्यर्थः ॥ **एषा कल्पनेति** । सुखस्यानादित्वे प्रमितत्वेऽव्यक्तत्वान्न प्रतिभास इति कल्पना । तत्प्रतीतेरनादित्वे प्रमितत्वे विषयविषयिभावः प्रतिबद्ध्यत इति कल्पना च युक्तेत्यर्थः । **अर्थालोचनं** अर्थसन्निकर्षः ।

सु॰— कथमयं पुरुषार्थ इति चेत् शरीरं षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्धयः सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिभेददुःखात्यन्तनिवृत्तित्वादिति ब्रूमः ॥ दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थ एव न भवति । तदीयपुरुषार्थत्वस्य सोपाधिकत्वात् । सुखं दुःखाभावे सत्येव भवतीति सुखार्थं दुःखाभावो मृग्यते न तु स एव पुरुषस्य समीहित इति चेत् (न) । विपर्ययस्यापि सद्भावात् । भोजनादिसुखे सत्येव बुभुक्षादिदुःखं निवर्तत इति दुःखनिवृत्त्यर्थमेव भोजनादिसुखं मृग्यते न पुनस्तदेव पुरुषस्य समीहितमिति कल्प्यते । क्वचिद्दुःखनिवृत्त्यभावेऽपि सुखस्येष्यमाणत्वादिति चेन्न । दुःखनिवृत्तेरपि क्वचित्सुखाभावेऽपीष्यमाणत्वात् । दुःखनिवृत्तौ सत्यां सुखमेव भविष्यतीत्यभिसन्धिस्तावदस्तीति चेत् । सुखावस्थायां नियतो दुःखविरहो भवतीत्यभिसन्धेस्तत्रापि सद्भावात् । तस्माद्यद्यपि दुःखाभावे सुखं सुखे च दुःखाभावो नियतः । तथाऽपि परस्परं निरपेक्षमेव पुरुषार्थत्वमनयोः । इच्छाया असङ्कीर्णविषयत्वादिति ।

शे॰— कथमित्याक्षेपे न कथमपीत्यर्थः । सुखतत्प्रतीत्योरेवेष्यमाणत्वेन तद्राहित्ये मोक्षस्य पुरुषैरनिष्यमाणत्वप्रसक्त्या पुरुषार्थत्वव्यापकस्य पुरुषैरर्थ्यत्वस्याभावेन व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यस्य पुरुषार्थत्वस्यापि व्यावृत्त्यवश्यंभावान्न तस्य पुरुषार्थत्वमित्याशयः । सुखवद्दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थ-

त्वदर्शनेन सुखदुःखाभावयोरन्यतरत्वस्यैव पुरुषार्थत्वव्यापकत्वसिध्या सुखरूपत्वाभावेऽपि मोक्षस्य दुःखाभावरूपत्वात्तदन्यतरत्वोपपत्त्या व्यापकव्यावृत्त्यसिद्धेर्न तद्व्याप्यपुरुषार्थत्वस्यापि व्यावृत्तिरित्याशयेन समाधत्ते **शरीरमिति** । तत्र शरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशस्य सुखदुःखायतनत्वेनावच्छेदकशरीरस्यापि दुःखायतनत्वेनेन्द्रियाणां गन्धादिविषयबोधकत्वेन विषयाणां बोध्यत्वेन बुद्धीनां च साक्षाद्दुःखहेतुत्वेन सुखस्य दुःखानुषङ्गेण दुःखस्य च स्वरूपतो दुःखत्वमित्यवधातव्यम् । षष्ठमिन्द्रियं मनस्तस्य विषया इच्छाद्वेषप्रयत्नाः ।

दुःखनिवृत्तेर्न स्वतःपुरुषार्थत्वं किन्तु स्रक्चन्दनवनितादिवत्सुखशेषतयैवेत्याशङ्कते **दुःखनिवृत्तिरिति ॥ सोपाधिकत्वादिति ।** जन्येच्छाऽजन्यजन्येच्छाविषयस्यैव स्वतः प्रयोजनत्वात् । दुःखाभावस्य च सुखेच्छाप्रयुक्तेच्छाविषयत्वान्न स्वतः प्रयोजनत्वमित्यर्थः । सोपाधिकत्वमेव दर्शयति **सुखमिति ॥ विपर्ययस्यापीति** । सुखं पुरुषार्थ एव न भवति । तदीयपुरुषार्थत्वस्यापि जन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वाभावेन सोपाधिकत्वादिति विपर्ययस्यापीत्यर्थः । विपर्ययमेवोपपादयति **भोजनादिसुख इति ॥ क्वचिदिति** । परदाराभिगमनादावित्यर्थः । बहुतरदुःखसंभावनायामपि उपभुञ्ज्महे तावदापातरमणीयां पराङ्गनां । को हि हस्तगतं पादगतं कुर्यात् इति तदङ्गनोपभोगसुखस्य दुःखाभावेच्छाधीनेच्छाविषयत्वाभावान्नान्यशेषत्वमपि तु स्वतः पुरुषार्थत्वमिति भावः ॥ **क्वचिदिति** । गुरुतरभारपरिश्रान्ते पुरुष इत्यर्थः । तत्र गुरुतरभारनिमित्तं दुःखं तावदपगच्छतु । सुखं भवतु वा मा वेत्यभिसंधिना परित्यज्यमानकाष्ठभारसंबन्धिदुःखाभावस्य सुखेच्छाधीनेच्छाविषयत्वाभावान्न सुखशेषत्वं किन्तु स्वतःपुरुषार्थत्वमेवेति तुल्यमिति भावः ॥ **दुःखनिवृत्तौ सत्यामिति** । तथा च तत्र सुखेच्छाधीनेच्छाविषयत्वमेव दुःखाभावस्येति न तस्य स्वतःपुरुषार्थत्वमिति भावः ॥ **सुखावस्थायामिति** । तथा च तत्रापि दुःखाभावेच्छाजन्येच्छाविषयत्वमेव सुखस्येति न तस्यापि स्वतः पुरुषार्थत्वमिति भावः । तथाऽपि किं विनिगमकमित्यतः पुरुषार्थत्वावगमिकायाः कामनाया उभयत्राविशिष्टत्वात्तस्याश्च परस्परविषयकान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात्तादृशकामनानुरोधेनोभयोरपि स्वतः प्रयोजनत्वसिद्ध्या सुखदुःखाभावान्यतरत्वस्य व्यापकत्वोपपत्तेर्युक्तं दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमिति भावः ।

प०— हेत्वभावेन सुखाभावं **मुक्तावुपपाद्येदानीं** पुमर्थत्वं तस्य दूषणसौकर्याय व्यनक्ति **कथमयमिति** । सुखहीनो मोक्ष इत्यर्थः । षडिन्द्रियाणि घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वक्मनांसि । गन्धरसरूपशब्दस्पर्शा आत्मा ज्ञानादिश्चेति षड्विषयाः । एतद्विषयकज्ञानानि षड्बुद्धयः । **शङ्कते दुःखनिवृत्तिरिति ॥ सोपाधिकत्वादिति** । सुखोपाधिकत्वादित्यर्थः । तदेव व्यनक्ति **सुखमिति ॥ भोजनादि-**

सुखे इति । तज्जन्यसुखे सत्येवेत्यर्थः । बुभुक्षादिदुःखं तज्जन्यदुःखमित्यर्थः ॥ **क्वचिदिति** । परवनितादौ ॥ **क्वचित्सुखाभावेऽपीति** । विष्टिगृहीतपुरुषप्रवृत्त्यादौ सुखाभावेऽपि तात्कालिकराजोपद्रवदुःखनिवृत्तेरिष्यमाणत्वदर्शनादिति भावः ।

या० — **सोपाधिकत्वादिति** । स्रक्चन्दनादिवदन्यार्थमर्थ्यत्वादिति भावः । एतदेव दर्शयति **सुखमित्यादिना** ॥ **क्वचिदिति** । परदाराभिगमनादावित्यर्थः । तत्र बहुतरदुःखसंभावनायामपि सुखमात्रमुद्दिश्य शिरो मदीयं यदि यास्यति तर्हि यातु हस्तप्राप्तमिदं सुखं सर्वथा न हातव्यमित्यभिसन्धिना प्रवर्तमाना दृश्यन्ते ॥ **क्वचित्सुखाभावेऽपीति** । गुरुतरभारपरिश्रान्ते पुरुष इत्यर्थः । स हि गुरुतरभारनिमित्तमिदं दुःखं तावदपगच्छतु । सुखं भवतु मा वेत्यभिसन्धिना गुरुतरं काष्ठादिभारं परित्यजन्दृश्यते ।

श्री० — सिद्धान्ती शङ्कते **दुःखनिवृत्तिरिति** । स्वयमेवेति शेषः । **सोपाधिकत्वादिति** । स्रक्चन्दनादिवत्सुखार्थमर्थ्यत्वादित्यर्थः । सुखार्थमेव दुःखाभावो मृग्यत इत्येतदुपपादयति **सुखमिति** । **विपर्ययस्यापीति** । सुखमपि न पुरुषार्थः । तदीयपुरुषार्थत्वस्यापि सोपाधिकत्वाद्दुःखनिवृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । दुःखनिवृत्त्यर्थमेव सुखं मृग्यत इत्येतदुपपादयति **भोजनादिसुखे सत्येवेति** । यदुक्तं सुखं दुःखाभावार्थं मृग्यत इति तस्य पुरुषार्थत्वं सोपाधिकमिति पुनः सिद्धान्ती शङ्कते **क्वचिदिति** । परदाराभिगमनादावित्यर्थः । तर्हि सुखार्थमेव दुःखभावो मृग्यत इति दुःखनिवृत्तेरपि पुरुषार्थत्वं सोपाधिकमिति यदुक्तं तदप्ययुक्तमित्याह **दुःखनिवृत्तेरपीति** । शिरसि गुरुतरकाष्ठभारपरिश्रान्तस्तं परित्यजति यदा तदेत्यर्थः । पुनः सिद्धान्ती शङ्कते **दुःखनिवृत्तिरिति** ॥ **तावदिति** । काष्ठभारं परित्यजतः पुरुषस्येत्यर्थः । तथा च सुखाभावेऽपीष्यमाणत्वादित्ययुक्तमिति भावः ॥ **तत्रापीति** । परदाराभिगमनस्थलेऽपीत्यर्थः । तथा च दुःखनिवृत्त्यभावेऽपि सुखस्येष्यमाणत्वादित्युक्तमयुक्तमिति भावः । कथमनयोः परस्परनिरपेक्षपुरुषार्थत्वमित्यत आह **इच्छाया इति** । कदाचित्सुखमेव मे स्यादित्येवेच्छा भवति । कदाचिद्दुःखमेव मनागपि माभूदित्येवमिच्छयोरसङ्कीर्णसुखदुःखाभावविषयकत्वानुभवादित्यर्थः ।

सु० — **भवति दुःखहानिः पुरुषार्थः किं त्वनुभूयमानतया । न हि विषादिजन्यमोहावस्थायां दुःखनिवृत्तिरिति तत्र प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्ते । तस्मान्मोक्षे दुःखहानेरननुभूयमानत्वान्न पुरुषार्थत्वमिति चेन्न । पुत्रादिवियोगजन्यदुःखहानिमिच्छतां केषांचिद्विषशस्त्रोद्बन्धनादावपि प्रवृत्तिदर्शनात् । प्रेक्षावन्तो नैवं कुर्वन्तीति चेन्न । पुरुषार्थत्वाविरोधात् ।**

न हि परदारेषु शास्त्रनिषेधांकुशवारिताः प्रेक्षावन्तो नाभिवर्तन्त इति न तत्र कामः पुरुषार्थः। अपि त्वल्पीयः सुखं महीयाननर्थ इति **निवृत्तिः** । तथा विषादावपि प्रवृत्तस्य शास्त्रे गर्हितत्वादल्पीयाननर्थो निवर्तते महीयान्प्रवर्तत इति न ते प्रवर्तन्ते । इयमेव हि प्रेक्षा यत्पुरुषार्थेऽपि शास्त्रलोकविरोधपरामर्शः । स्वरूपेणेष्यमाणतामात्रनिबन्धनत्वात्पुरुषार्थतायाः । अत एव यत्र लोकशास्त्राविरोधस्तत्र व्याध्यादिपरिपीडिताः प्रयागवारिपातानशनादिनाऽपि देहं त्यजन्तः प्रेक्षावन्तोऽपि दृश्यन्ते ।

न कश्चिद्दुःखनिवृत्तिमनुभविष्यामीति तत्साधने प्रवर्तन्ते। अपि तु दुःखं हास्यामीति । अपि च दुःखनिवृत्तेरनुभूयमानतामात्रं विवक्षितं, दुःखनिवृत्तिसत्ताऽपि वा । आद्यश्चेत्तुष्यतु दुर्जनः चरमे जन्मन्यनुभूयत एव । समाधिभावा(वधिव)दात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरप्यनागताऽवर्तमानाऽप्यचिरमनुभूयत एव । द्वितीये तु प्रसक्तकण्टकादिहेतुकदुःखनिवृत्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गः । सर्वदाऽननुभूयमानत्वात् । तथात्वे वा विषयान्तरसंचाराभावप्रसङ्गः । निवृत्तेः सर्वदा तादवस्थ्यात् ॥

तस्मात्सुखरहितो मोक्षः पुरुषार्थ इति ।

शे० — ननु न दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं तद्व्यापकस्यानुभूयमानत्वस्य ततो व्यावृत्तत्वात् । अव्यावृत्तौ च नाशेषविशेषगुणोच्छेदो ज्ञानस्यानुच्छिन्नत्वात् । व्यापकव्यावृत्तौ च व्याप्यव्यावृत्तिरवश्यंभाविनी । तत्कथं तस्याः पुरुषार्थत्वमिति तात्पर्यपरिशुद्धावुत्थापितं कस्यचित्पक्षमाशङ्कते **भवतीति** । पुत्रादिवियोगजन्यदुःखहानेः पुरुषार्थत्वेऽप्यननुभूयमानत्वात्तत्र व्यभिचारेणानुभूयमानत्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेर्न तद्व्यावृत्त्या पुरुषार्थत्वव्यावृतिरित्युदयनोक्तदूषणेन दूषयति **पुत्रादीति** । प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वव्यापकत्वादनुभूयमानत्वस्य न पुत्रादिवियोगजन्यदुःखहानौ व्यभिचारः । तस्य प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वाभावात् इत्याशङ्कते **प्रेक्षावन्त इति** । तथा सत्यननुभूयमानत्वेन तद्व्याप्यभूतप्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वस्य व्यावृत्तिसिद्धावपि न पुरुषार्थत्वव्यावृत्तिसिद्धिरिति नोक्तानुपपत्तिरित्याशयेनाह **पुरुषार्थत्वेति** । अननुभूयमानत्वेन साक्षात्पुरुषार्थत्वव्यावृत्त्यसिद्धावपि तेन प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वस्य व्यावृत्तिसिद्धौ प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वस्य पुरुषार्थत्वव्यापकया तद्व्यावृत्त्या पुरुषार्थत्वव्यावृत्तिरवर्जनीयैवेत्यतो भवेदेतदेवं यदि प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वस्यापि पुरुषार्थत्वव्यापकत्वं स्यात् । न च तदस्ति । परदारकामस्य पुरुषार्थत्वेऽपि प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वाभावेन व्यभिचारात् । अन्यथा व्यापकव्यावृत्त्या तत्रापि पुरुषार्थत्वाभावप्रसङ्गात् । ततश्च न प्रेक्षावत्पुरुषार्थत्वाभावेनापि दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वाभावसिद्धिरित्याशयेनाह

न हि परदारेष्विति । तर्हि प्रेक्षावतां परदारेषु कुतो निवृत्तिर्विषपानादौ च न प्रवृत्तिरिति **पृच्छति अपि त्विति ।** आद्यस्य परिहारमाह **महीयानिति** । द्वितीयस्य तमाह **तथेति ।** तत्कथमित्यत उक्तमर्थं प्रेक्षास्वरूपकथनेनोपपादयति **इयमेव हीति** । ननु किमेवं कल्पनया प्रेक्षावद्भिरनिष्यमाणत्वाद्विषपानादिजन्यदुःखनिवृत्तेरपुरुषार्थत्वमेव किं न स्यादित्यत आह **स्वरूपेणेति** । मात्रशब्देन प्रेक्षावदिष्यमाणत्वं व्यावर्तयति । अत्रैवोपष्टंभकमाह **अत एवेति ।** पुरुषार्थतायाः स्वरूपेणेष्यमाणतामात्रनिबन्धनत्वादेवेत्यर्थः ।

दुःखनिवृत्तेः स्वरूपेणैव पुरुषार्थत्वं नत्वनुभूयमानतयेत्युक्तमर्थं युक्त्याऽप्युपपादयति **न क्वचिदिति** ॥ **अनुभूयमानतामात्रमिति ।** यदा कदाचिदनुभूयमानत्वमित्यर्थः ॥ **सत्ताऽपि वेति ।** यावति काले दुःखनिवृत्तिस्तिष्ठति तावति कालेऽनुभूयमानत्वमित्यर्थः । आद्येऽप्यनुभवः किमनुमित्यादिसाधारणोऽभिमतः साक्षात्कार एव वा । आद्ये तु संभव एवानुमानागमाभ्यां मुक्तेरनुभूयमानत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति **चरमे जन्मनीति** । समाधियोगस्तत्प्रभावादित्यर्थः । योगप्रभावात्सर्वविषयकज्ञानवद्भिर्योगिभिरनागताया दुःखनिवृत्तेः साक्षात्कारादित्यर्थः । ततोऽपि दुर्जनतरो यदि वर्तमानदुःखाभावविषयकसाक्षात्कारविषयतयैव दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वं मन्यते तत्राह **वर्तमानाऽपीति** । योगिनः सार्वज्ञ्याद्धाविमुक्तिविषयकेन चरमदुःखसाक्षात्कारेण दुःखे विनाशिते वर्तमानदुःखाभावविषयकः साक्षात्कारो भोगनाश्यादृष्टनाशान्नश्यतीत्यचिरमनुभवस्तस्यापीत्यर्थः । यद्वा । ननु कथं वर्तमानायाः सकलदुःखनिवृत्तेरनुभवसंभवो, येन हि चरमज्ञानेन दुःखनिवृत्तिरनुभूयते तदपि तावदेकं दुःखम् । न च तत्समये तस्य निवृत्तिरस्ति. नापि तन्निवृत्तिसमये तदनुभवान्तरमस्ति, चरमत्वभङ्गादिति । तत्राह **वर्तमानाऽपीति** । अयमाशयः । योगिनश्चरमज्ञानेन सकलविषयेण दुःखतदभावौ युगपत्साक्षात्कृतौ । तेनैव विरोधिगुणप्रादुर्भावेन निवृत्ते दुःखे विनश्यदवस्थज्ञाने च वर्तमानाऽपि दुःखनिवृत्तिरनुभूयत इति । केचित्तु आत्मविशेषगुणपदेन मुख्यदुःखमात्रविवक्षयाऽयं ग्रन्थः । अत एव द्रव्यवर्धमानप्रकाशकृता प्रौढिवादेनैवायं निबन्धो ग्रन्थो न तु सिद्धान्त इति ग्रन्थतात्पर्यमुक्त्वा वस्तुतस्त्वित्यादिना मुख्यदुःखविवक्षयैवानुभवः समर्थ्यत इत्याहुः ॥ **द्वितीये त्विति** । यावद्दुःखनिवृत्तेः सत्त्वं तावन्तं कालमनुभूयमानत्वमिति द्वितीय इत्यर्थः ॥ **प्रसक्तेति** । यद्यपि कण्टकादिनिवृत्तिस्तदानीमनुभूयते । तथाऽपि न यावत्सत्त्वं तदनुभवः । तथा च सर्वदाऽननुभूयमानाया अपि यथा पुरुषार्थत्वं तथा सर्वथाऽननुभूयमानाया अपि तदस्त्विति भावः । कण्टकादिनिवृत्तेरपि सर्वदाऽनुभूयमानत्वादेव पुरुषार्थत्वम् । तत्राह **तथात्वे वेति ।** स्वसत्ताकालेऽनुभूयमानत्वं विवक्षितम् । कण्टकादिनिवृत्तेश्च स्वसत्ताकालेऽनु-

ूयमानत्वादेव पुरुषार्थत्वम् । न च विषयान्तरसंचाराभावप्रसङ्गो दोषः । तस्याः कालान्तरेण
दुत्तरक्षणे विषयान्तरसञ्चारोपपत्तेरित्यत आह **निवृत्तेरिति** । ततश्च प्रशिथिलमूलत्वमिति भावः ।

स०— ननु दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वं अननुभूयमानत्वात् अनुभवे च ... ज्ञानावच्छेदः ज्ञानस्या(नष्ट)नुष्ठितत्वादित्याशङ्कते **भवति दुःखहानिरिति** । तत्र दुःखनिवृत्तेः ... पुरुषार्थत्वोपयोगि किंवा यावद्दुःखनिवृत्तेः सत्त्वं तावत्कालमनुभूयमानत्वमिति विकल्पः ... द्धिमाह **चरमे जन्मनीति** ॥ **समाधिभावात्** भूतभविष्यद्वर्तमानादित्यर्थः । **वर्तमानाप्य** **चिरमनुभूयत एवेति** । अत्र वदन्ति । कथं वर्तमानायाः सकलदुःखनिवृत्तेरनुभवसंभवः । न च ...ौ विद्यमानस्यापि देहेन्द्रियस्य मुक्तिनिष्ठश्रोत्रमनसोरिव दुःखाजनकत्वात् एकविंशतिदुःखाभावस्योत्तर... लपरामर्शादनुमितोऽनुभव इति वाच्यम् । ज्ञानस्यैवोपरमेणासंभवात् । अन्यथा दुःखस्यापि तदोत्पत्ति ...ङ्गात् । तस्मिन्नेवात्मनि तद्देहावच्छेदेन तैरिन्द्रियैरुत्तरकाले दुःखोत्पादने तन्निवृत्तेः दुःखप्रागभावा... ...ानाधिकरणत्वरूपस्यात्यन्तिकत्वस्याभावाच्च । अथ चरमज्ञानेन सकलदुःखात्यन्तिकनिवृत्त्यनुभवः । ...मज्ञानस्य तत्करणदेहेन्द्रियादेश्च दुःखस्य सत्त्वेन तदनुभवसंभवात् । नापि दुःखशब्दार्थमुख्य ...खमात्रविषयत्वात् चरमज्ञानेन मुख्यदुःखनिवृत्त्यनुभव इति वाच्यम् । शरीरापरित्यागे दुःखोत्पत्ते-...नीयत्वेनात्यन्तिकमुख्यनिवृत्तेरयोगात् । अनन्तरं च देहाद्यभावादेवाननुभवत्वात् । एकविंशति... ...ात्यन्तिकनिवृत्तेरेव मोक्षत्वेनोक्तत्वाच्चेति । अत्र ब्रूमः । योगिनः सकलविषयकेण चरमज्ञानेन ...दद्दुःखाभावौ साक्षात्कृत्याश्रयसत्त्वेन तन्नाशप्रयुक्तदुःखनाशासंभवेपि सुखेनैव प्रादुर्भूतेन विरोधिना ...त दुःखे निवृत्ते च ज्ञाने च विनश्यदवस्थापन्ने सति वर्तमानाया वर्तमानसामीप्यादेव क्षणव्यवहिताया ...शेषदुःखनिवृत्तेर्योगसामर्थ्येनानुभवोपपत्तेरिति । यत्तूक्तं सुखान्तमुक्तिपक्षे एतत्संभवतीति । तन्न । ...मानाभावात् । अत एवोक्तं तत्त्वप्रदीपिकायाम् । वर्तमानाया अप्यचिरमनुभवोपपत्तिः । तथाहि । ...नश्चरमज्ञानेन सकलविषयकेण दुःखतदभावौ युगपत्साक्षात्कृतौ तेनैव विरोधिगुणप्रादुर्भावेन निवृत्ता... ...पि विनश्यदवस्थज्ञाने च वर्तमानापि दुःखनिवृत्तिरनुभूतेति । नयनप्रसादिन्यामपि । ननु कथं ...नायाः सकलदुःखनिवृत्तेरनुभवसंभवः । येन हि चरमज्ञानेन दुःखनिवृत्तिरनुभूयते तदपि तावदेकं ...म् । न च तत्समये तस्य निवृत्तिरस्ति । नापि तन्निवृत्तिसमये तदनुभवान्तरमस्ति चरमत्वभङ्गा-...देति । **तत्र वर्तमानाया अपीति** । तस्यैवोपपादकं **तथा हीति** । विनश्यदवस्थेत्यत्र हृदयम् । ...द्व्यत्वादाश्रयविनाशाभावेन विरोधिगुणप्रादुर्भावेन पूर्वगुणविनाशादुक्तं विरोधिगुणप्रादुर्भावेन नश्य-...द्रष्टव्यम् । **द्वितीये त्विति** । यावद्दुःखनिवृत्तेः सत्त्वं तावत्कालमनुभूयमानत्वमिति द्वितीय इत्यर्थः ।

प्रसक्तेति । यद्यपि कण्टकादिनिवृत्तिस्तदानीमनुभूयते तथापि न यावत्सत्त्वं तदनुभवः । **तथाच** सर्वदाननुभूयमानाया अपि यथा पुरुषार्थता तथा सर्वथाप्यननुभूयमानाया अपि तदस्त्विति भावः । **कण्टका-**दिनिवृत्तेरपि सर्वदाननुभूयमानत्वादेव पुरुषार्थत्वं तत्राह **तथात्वे चेति** । स्वसत्ताकाले अनुभूयमानत्वं विवक्षितं कण्टकादिनिवृत्तेश्च स्वसत्ताकालेऽनुभूयमानत्वात् पुरुषार्थत्वम् । न च विषयान्तरसञ्चाराभाव-प्रसङ्गः । तस्याः कादाचित्कत्वेन तदुत्तरक्षणे विषयान्तरसञ्चारोपपत्तेरित्यत आह **निवृत्तेरिति** ।

प० — शङ्कते **भवति दुःखहानिरित्यादिना** । विषादिजन्यमोहावस्थायां दुःखनिवृत्तिरिति परगीत्याऽनुवादः । सिद्धान्ते तत्रापि दुःखसत्त्वस्य 'मुग्धेर्धसंपत्तिरि'त्यत्रोक्तत्वात् ॥ **पुरुषार्थत्वा-विरोधादिति** । दुःखहानीच्छया लौकिकैः क्रियमाणस्य प्रेक्षावदननुष्ठानमात्रेण पुरुषार्थत्वं न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ **न तत्र काम इति** । काम्यमानं सुखमित्यर्थः । पुमर्थत्वे कुतो निवृत्तिः प्रेक्षावतामित्यत आह **अपि त्विति** ॥ **महीयानिति** । अनर्थ इत्यनुषङ्गः ॥ **प्रवर्तत इति** । जायत इत्यर्थः ॥ **न त इति** । प्रेक्षावन्त इत्यर्थः । अल्पानर्थनिवृत्त्युद्देशेनापि कुतो न प्रवर्तन्ते प्रेक्षावन्त इत्यत आह **इयमेव हि प्रेक्षेति** । ननु प्रेक्षावदप्रवृत्तिमात्रेणापुमर्थत्वमेव कुतो नेत्यत आह **स्वरूपेणेति** । जनैरिति योज्यम् ॥ **आत्यन्तिकीति** । एकविंशतिदुःखनिवृत्तिरित्यर्थः । अवर्तमानेति पदच्छेदः । अतीतेत्यर्थः । अचिरं अल्पकालमित्यर्थः ॥ **तथात्व इति** । प्रसक्तकण्टकनिवृत्तेरनुभूयमानत्वेन पुमर्थत्वे सदा तन्निवृत्तेर्भावेन सदा तन्निवृत्तेरनुभवप्रसङ्गापत्त्या विषयान्तरज्ञानानवकाशः स्यादित्यर्थः । इतिपदस्यायमाशय इति पूर्वेणान्वयः । **सांख्यादिमतानुवादः** ।

या० शङ्कते **भवति दुःखहानिरित्यादिना** ॥ **मोहावस्थायामिति** । यद्यपि सिद्धान्ते दुःखमात्रप्रतिस्मृतेरिति वचनान्न मोहावस्थायां दुःखनिवृत्तिस्तथाऽपि 'दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थ-तयेष्यते । न हि मूर्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीरि'ति परैरुक्तत्वात्तद्रीत्यैवेदमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **पुरुषार्थत्वाविरोधादिति** । दुःखहानेरिति शेषः ॥ **काम इति** । काम्यत इति कामः । परदारा-भिगमनजन्यसुखमित्यर्थः ॥ **महीयानिति** । नरकादिरूप इत्यर्थः । ननु पुरुषार्थे कथं प्रेक्षावतां निवृ-त्तिरित्याशङ्कां प्रेक्षास्वरूपकथनेन परिहरति **इयमेव हीति** । ननु तर्हि शास्त्रादिविरुद्धस्य प्रेक्षावद्भिरनि-ष्यमाणत्वान्न पुरुषार्थत्वमपीत्यत आह **स्वरूपेणेति** । येन केनापीति शेषः । न ज्ञाततयेत्यर्थः । मात्रशब्देन शास्त्राद्यविरोधस्य पुरुषार्थताशरीरनिवेशं वारयति । स्वरूपेष्यमाणत्वरूपं पुरुषार्थत्वं दुःख-निवृत्तावुपपादयति **न क्वचिदिति** ॥ **अनुभूयमानतामात्रमिति** । यदा कदाचिदनुभूयमानत्वमित्यर्थः । **सत्ताऽपि वेति** । अपिशब्दोऽनुभूयमानतासमुच्चयार्थः । तथा च यावत्पर्यन्तं तस्याः सत्वं तावत्पर्यन्त-

मनुभूयमानत्वं वेति द्वितीयकल्पार्थः । तेन सर्वदाऽननुभूयमानत्वादिति वक्ष्यमाणं दूषणमुपपन्नमिति ज्ञातव्यम् ॥ **समाधिभावादिति** । समाधिर्न्यायनिविशेषस्तत्प्रभावादित्यर्थः । समाधियोगजः साक्षात्कारस्तत्सद्भावादिति वाऽर्थः ॥ **आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरिति** । स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखनिवृत्तिरित्यर्थः । इदानीन्तनदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं ध्वंसविशेषणम् । संसारिदुःखप्रागभावसमानकालतया मुक्तध्वंसेऽव्याप्तिवारणाय **स्वसमानाधिकरणेति** । प्रागभावविशेषणं संयोगादिप्रागभावसमानकालतया दोषतादवस्थ्यादाह दुःखपदं । तर्हि विनाशतत्प्रयोजकदुःखपरम् । अतश्चरमभोगरूपदुःखप्रागभावसमानदेशकालतयोपान्त्यदुःखध्वंसे नातिव्याप्तिः । अत एव प्रागभावपदमर्थवत् । वक्ष्यमाणरीत्या यदा चरमदुःखध्वंसो वर्तमानोऽप्यचिरमनुभूयते तदा भोगरूपदुःखसमानदेशकालतयाऽसंभववारकत्वात् । रूपादेरपि विषयरूपदुःखत्वेन तद्ध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय **चरम** दुःखपदम् । तच्च मुख्यदुःखपरमतो न तत्रातिव्याप्तिरिति ॥ **वर्तमानाऽप्यचिरमिति** । चरमदुःखानुभवे योगजधर्मबलादनागतदुःखनिवृत्तिरपि विषयः । तथा चाग्रिमक्षणे तन्निवृत्तिः । तद्विषयकश्च विनश्यदवस्थोऽनुभवस्तदाऽस्तीति वर्तमानाऽप्यचिरमनुभूयत इत्यर्थः । अनुभवरूपदुःखसमये उक्तमुक्तिलक्षणसत्त्वादनुभवरूपं दुःखं न मुक्तिविरोधि । अशेषविशेषगुणोच्छेदश्च न मुक्तितयाऽत्राभिप्रेत इति भावः । दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वोपपादनाय प्रसक्तेति दुःखविशेषणं । अप्रसक्तदुःखनिवृत्तेः केनाप्यनिष्यमाणत्वात् । **ताश्चोदाहरिष्यन्त इति** । 'पुनरानन्दपूर्वकान् धर्मानाहाप्यनुच्छिन्नास्ताकिकैर्बनिवारितानि'त्यादिनेति शेषः ।

श्री० — पुनः सिद्धान्ती शङ्कते **भवतीति** । स्वरूपसद्दुःखहानेः पुरुषार्थत्वे बाधकमाह **न हि विषयादिजन्येति** ॥ **दर्शनादिति** । तथाच तत्राननुभूयमानाया अपि दुःखहानेः पुरुषार्थत्वदर्शनान्मुक्तावप्येवमेवेत्यर्थः ॥ **अविरोधादिति** । दुःखनिवृत्तेरिति शेषः । पुत्रादिवियोगवद्भिः पुरुषैरर्थ्यत्वं तावदस्त्येवेत्यर्थः । एतद्दृष्टान्तेनोपपादयति **न हि परदारेष्विति** । **कामः** काम्यं सुखम् । पुरुषार्थो नेति न हीत्यन्वयः । पुरुषैरर्थ्यत्वं तावदस्त्येवेवं प्रकृतेऽपीत्यर्थः । ननु **यथा**कथञ्चित्सुखस्य पुरुषार्थत्वे परदाराभिगमनादौ कुतो न प्रवर्तन इति पृच्छाति **अपि त्विति** । उत्तरमाह **अल्पीय इति** । **अनर्थः** ऐहिकः पारत्रिकश्च । प्रवृत्तस्याल्पीयाननर्थो निवर्तत इत्यादिरन्वयः । महीयाननर्थ इति वर्तते । कुत इत्यत उक्तम् ॥ **शास्त्रे गर्हितत्वादिति** । विषपानादिना बुद्धिपूर्वकं देहपरित्यागस्य । 'नरकं चात्महत्यये'त्यादिना शास्त्रे निन्दितत्वादित्यर्थः । ननु भवत्वल्पीयः सुखं महाननर्थस्तथाऽपि काममात्रस्य पुरुषैरर्थ्यत्वात्कुतस्तत्र न प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरित्यत आह **इयमेव हीति** ।

तथात्वे प्रेक्षावत्त्वमेव व्याहन्येतेति भावः। उपसंहरति **स्वरूपेणेत्यादि**। नानुभूयमानत्वनिबन्धनत्वमिति मात्रशब्दार्थः। **पुरुषार्थतायाः** दुःखनिवृत्तेरिति शेषः। **अत एवेति**। दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थतायाः अनुभूयमानत्वं विहाय स्वरूपेणेष्यमाणतामात्रनिबन्धनत्वादेवेत्यर्थः। अनुभविष्यामीत्याशयेन। **तत्साधने** दुःखनिवृत्तिसाधने प्रयागवारिपातादिना देहत्यागे। **अनुभूयमानतामात्रमिति**। अतीतायाः अनागतायाः वर्तमानताया वा दुःखनिवृत्तेर्यदाकदाचिदनुभूयमानत्वमित्यर्थः॥ **दुःखनिवृत्तिसत्ताऽपीति**। अपिशब्दोऽनुभूयमानत्वसमुच्चायकः। तथाच यावत्पर्यन्तं दुःखनिवृत्तिसत्ताऽस्ति तावत्पर्यन्तं सर्वदाऽनुभूयमानत्वं विवक्षितं वेत्यर्थः॥ अनागता भविष्यन्ती अनागतदुःखनिवृत्त्यनुभवे निमित्तकथनं **समाधिभावादिति**। समाधिर्ध्यानं तज्जन्यसाक्षात्कारो वा तत्प्रभावादित्यर्थः॥ **वर्तमानाऽपीति**। आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरिति वर्तते। **अचिरं** कदाचित्। सुखान्तमुक्त्यभिप्रायेणेदम्। सुखमनुभवन्नेव चरमदेहं विसृज्य मुक्तो यदा भवति सा सुखान्तमुक्तिस्तत्र वर्तमानाऽप्यात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिस्तदानीमनुभूयत एव। दुःखनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नाम स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वरूपं द्रष्टव्यम्। ननु तदानीमात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरेव नास्ति। सुखानुभवकाले शरीरेन्द्रियबुद्धिरूपाणां दुःखानामेव सत्त्वादिति चेन्न। अत्र दुःखशब्देन यन्मुख्यं तदेव विवक्षितं न तु दुःखापादकतया दुःखशब्दवाच्यं शरीरादि। अतो नानुपपत्तिरित्यवधेयमित्याहुः। कुत इत्यत आह **सर्वदेति**। **तथात्वे** दुःखनिवृत्तेः सदाऽनुभूयमानत्वे। ननु सर्वकालीनानुभवविषयदुःखनिवृत्तेर्निवृत्तौ विषयान्तरसञ्चाररूपो व्यासङ्गो भविष्यतीत्यत आह **निवृत्तेरिति**। दुःखध्वंसरूपायाः दुःखनिवृत्तेः इत्यर्थः॥ **तादवस्थ्यादिति**। ध्वंसस्य नित्यत्वेन निवृत्त्यसंभवादित्यर्थः। तथा च विषयान्तरसञ्चाराभावस्तदवस्थ इति भावः॥

सु०— **निराकरोति** नैतदिति।

अनु०— नैतदप्यत्र शोभनं

अत्र **मुक्तौ**। एतत् **सुखराहित्यमतमपि न शोभनम्**। **कुत इत्यत आह** श्रुतय इति।

श्रुतयो यतः॥

महानन्दं च भोगं च नियमेन वदन्ति हि॥

अत्रेति वर्तते। भोगम् **तदनुभवम्**। नियमेन **अविगानेन**। हीति **श्रुतीनां प्रसिद्धतामाचष्टे**। **ताश्चोदाहरिष्यन्ते**॥

शे०— **अत्रेति**। मुक्तेरेव प्रकृतत्वाद्योग्यत्वाच्चात्रेत्यनेन तस्या एव परामर्श इति भावेनाह **अत्रेति**। मुक्ताविति मुक्तावानन्दराहित्यमतस्य श्रुतिविरुद्धतायाः श्रुतीनां मुक्तानन्दादिप्रतिपादकत्व एव

संभवात् तल्लाभाय अत्रेत्यस्यानुवृत्तिमाह **अत्रेति वर्तत इति** ॥ भुज्यत इति भोग इति भोगशब्दस्य कर्मसाधनत्वे सुखरूपत्वात् महानन्दशब्देन पौनरुक्त्यम् । श्रुतीनां मुक्तौ ज्ञानप्रतिपादकत्वालाभेन मुक्तौ तत्प्रतीतिराहित्यमतस्य श्रुतिविरोधालाभाच्चेत्यतो भोगशब्दस्य भावसाधनतया भोजनार्थतामाश्रित्य तत्राप्यभ्यवहारादिरूपभोगस्यानन्दविषयस्यायोगाद्भोगोऽनुभव इति गीताभाष्यं मनसि निधाय तत्तात्पर्यमाह **तदनुभवमिति** । स्वीयतया तत्साक्षात्कारमित्यर्थः । देवदत्तादीनां यज्ञदत्तादिगतसुखविषयकपरोक्षानुभवस्य भोगत्ववारणाय साक्षात्कारग्रहणम् । ईश्वरस्य देवदत्तादिगतसुखसाक्षात्कारस्य भोगत्ववारणाय स्वीयतयेत्युक्तम् । शब्दजन्यस्वकीयसुखपरोक्षानुभवस्य तद्वारणाय साक्षात्कारोपादानमित्यवधेयम् । तत्तात्पर्यमाह **तदनुभवमिति** ॥ **उदाहरिष्यन्त इति** । 'सोऽनानन्दाद्विमुक्तः सन्नानन्दीभवति स्फुटमि'त्यादिनेति शेषः ।

स० — ताश्चोदाहरिष्यन्त इति । 'मोनानन्दाद्विमुक्तः सन्नि'त्यादिनेति शेषः ।

प० - उदाहरिष्यन्त इति । 'पुनरानन्दपूर्वकान् । धर्मानाहाप्यनुच्छिन्नानि'त्यादाविति भावः ।

सु० — ननु 'अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत' इति मुक्तस्य दुःखवत्सुखस्यापि हानिः श्रूयते । तथा 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती'ति ज्ञानाभावश्च । तत्कथमेतदित्यतः सुखास्पृष्टिश्रुतिं तावद्व्याचष्टे प्राकृतेति ।

अनु० — प्राकृतप्रियहानिस्तु प्रियास्पृष्टिरितीर्यते ॥

अस्यां श्रुतौ प्राकृतं यदन्तःकरणपरिणतिरूपं प्रियं तद्धानिरेव प्रियास्पृष्टिरितिशब्देन प्रतिपाद्यते । न तु सर्वथा सुखाभावः ।

शे० — अपेक्षितं पूरयन्मूले प्राकृतत्वस्य प्रियहानिविशेषणत्वभ्रान्तिं परिहरंस्तुशब्दस्यावधारणार्थतया सार्थक्यं तद्व्यावर्त्यकथनेनोपदर्शयन्नेव व्याचष्टे **अस्यामिति** ।

सु० — एवं तर्ह्यप्रियास्पृष्टिरप्येवं विभागेन व्याख्यातव्या । विशेषाभावात् । तथा च मोक्षे दुःखसद्भाव(प्राप्तिरि)प्रसक्तिरित्यत आह अप्रियमिति ।

अनु० — अप्रियं प्रतिकूलं तदविशेषेण शब्दितम् ॥

यस्मात्सकलमप्यप्रियं (दुःखं) प्रतिकूलं मुमुक्षोरनपेक्षितम् । तत्तस्मादप्रियमत्राविशेषेण शब्दितम् ।

एतदुक्तं भवति । सर्वात्मनाऽनिष्टनिवृत्तिर्मोक्ष इति तावदविवादं सर्ववादिनाम् । दुःखं तु यादृशतादृशमप्यनिष्टमेव । अतो न तद्विभागेन व्याख्यातुं युक्तमिति ।

यद्वा । येन न्यायेन प्रिये विभागः क्रियते तदविशेषश्चेदप्रिये स्यात्तदा तदपि विभागेन व्याख्यातव्यं भवेत् । न चैवम् । सामस्त्येन प्रियहानिरनिष्टा । अनिष्टप्राप्तौ च मोक्षस्यापुरुषार्थत्वं स्यादित्यतो हि प्रिये विभागः कल्प्यते । तथा च वक्ष्यामः । न च सामस्त्येन दुःखहानिरनिष्टा । सर्वस्यापि दुःखस्यानिष्टत्वेन तद्धानेरिष्टत्वात् । तर्हि सर्वस्यापि सुखस्येष्टत्वात् प्राकृतसुखहानिरपि नाङ्गीकरणीयेति चेन्न । तस्य दुःखानुषक्तत्वेन विषसंपृक्तमधुवदनिष्टपक्षनिक्षेपादिति भावः ।

शे० — प्राप्तिरित्यतः परं ततश्च मोक्षत्वव्याघात इति शेषः । मूले तदिति श्रवणाद्यदित्यस्य लाभं, उक्ताक्षेपपरिहाराय सकलमित्यस्याध्याहारं, तदित्यस्यावृत्तिं चाभिप्रेत्य व्याचष्टे **यस्मादिति** । सकलस्यापि दुःखस्य मुमुक्षोरनपेक्षितत्वेऽप्यस्त्वप्रियास्पृष्टिश्रुतेर्विभागेन व्याख्यानमित्यप्रयोजकत्वशङ्कां सर्वात्मनाऽनिष्टनिवृत्तिरूपमोक्षत्वानुपपत्तिलक्षणबाधककथनेन परिहरन्नेव मूलोक्तहेतुहेतुमद्भावमुपदर्शयति **एतदुक्तं भवतीति** । प्रियास्पृष्टिश्रुतिवदप्रियास्पृष्टिश्रुतिरपि विभागेनव्याख्यातव्येति शङ्कितुः प्रधानप्रमेयनिरासपरतया वाक्यतात्पर्यमभिधाय तद्धेतुतया परोपन्यस्तविशेषाभावनिरासपरतयाऽपि तत्तात्पर्यमाह **यद्वेति** ॥ **वक्ष्याम इति** । 'आत्मप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमानि'त्यादिना समस्तप्रियहानेरनिष्टत्वं वक्ष्याम इत्यर्थः ।

स० — **तथा चेति** । सामस्त्येन 'प्रियहानेरनिष्टतः' इत्यादिनेति शेषः ।

प० — **विभागेनेति** । प्राकृतदुःखं नास्त्यप्राकृतं त्वस्तीति विभागेनेत्यर्थः । **विशेषेति** । वैधर्म्येण पदद्वयव्याख्याने विशेषहेत्वभावादित्यर्थः । विशेषाभावात् विभागेन व्याख्यातव्येत्यस्य किमनेनोत्तरमुक्तमित्यत आह **एतदुक्तमिति** । अविभागेन व्याख्याने मुक्तेः पुमर्थत्वयुक्तिरयुक्ता भवति । ननु सुखदुःखयोरविनाभावाद्दुःखाभावार्थं सामस्त्येन सुखहानिः कथमनिष्टेत्यत आह **तथा च वक्ष्याम इति** । 'आत्मप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमानि'त्यत्रेति भावः ।

या० — **विशेषाभावादिति** । प्रियाप्रिये इति सामान्यतः समानपदोपात्तयोः प्रियाप्रियास्पृष्ट्योः प्रियास्पृष्टिरेव विभागेन व्याख्यातव्येत्यत्र विशेषकारणाभावादित्यर्थः । ननु प्रियस्याप्रियसंपृक्ततया विषसंपृक्तमधुवदनिष्टत्वेन सामस्त्येन हानिरनिष्टेत्यत आह **तथा वक्ष्याम इति** । 'आत्मप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमानि'त्यत्रेति शेषः ।

श्री० — **विभागेनेति** । प्राकृतं दुःखं नास्त्यप्राकृतं दुःखमस्तीति विभागेनेत्यर्थः ।

सु० — इतश्च नाप्रियं प्राकृतत्वेन विशेषणीयमित्याह नास्तीति ।

अनु० — नास्ति ह्यप्राकृतं दुःखं सतो जीवस्य कुत्रचित् ॥

अप्राकृते दुःखे सति तद्व्यावृत्तये प्राकृतमिति विशेषणीयं स्यात् । सतो मुक्तियोग्यस्य । जीवस्याप्राकृतं दुःखं नास्ति प्रमाणाभावात् । अतो व्यर्थं विशेषणमिति । कुत्रचित् श्रुतौ स्मृतौ चोक्तमिति शेषः ।

शे० — सतो जीवस्याप्राकृतदुःखाभावेऽप्यस्तु विभागेनाप्रियास्पृष्टिश्रुतेर्व्याख्येयत्वमित्य-प्रयोजकत्वशङ्कां बाधकोक्त्या परिहरन्नेव वाक्यं योजयति अप्राकृत इति । कुतो नास्तीत्यत उक्तं मूले कुत्रचिदितीति योजनामभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह प्रमाणाभावादिति । प्रमाणाभावस्य भाष्या-रूढतामुपदर्शयितुमपेक्षितपूरणेन कुत्रचिदिति व्याचष्टे कुत्रचिछ्रुतावित्यादि ।

सु० — एवं तर्ह्यप्राकृतस्य सुखस्याप्यप्रमितत्वात्तत्रापि विशेषणप्रक्षेपेण व्याख्यानमयुक्त-मित्यत आह प्रियमिति ।

अनु० — प्रियं स्वरूपमेवास्य बलानन्दादिवाक्यतः ॥

'बलमानन्द ओजश्च सहो ज्ञानमनाकुलम् । स्वरूपाण्येव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्विभोः' इति श्रुतिवाक्यादस्य सतो जीवस्य प्रियं स्वरूपमेवेत्यवगम्यते । स्वरूपं चाप्राकृतम् । अतस्त-द्व्यवच्छेदाय विशेषणप्रक्षेपेण व्याख्यानं युज्यते । (एतेन) अनेन सुखस्योत्पत्तिमत्त्वे यो दोषोऽभिहितः सोऽनङ्गीकारपरास्तो वेदितव्यः । स्वरूपत्वेनानादित्वस्योक्तत्वात् । यदत्रोक्तं तदप्यसत् । आवृताः सन्तो व्यज्यन्त इति श्रुतत्वात् । आवरणं च मायाऽविद्यादिसमाख्याता प्रकृतिरेव । न च विशदश्रुतिसिद्धेऽर्थे काचिदनुपपत्तिः । ज्ञानस्य स्वरूपत्वेनानादित्वेऽप्य-विद्यया विषयविषयिभावः प्रतिबध्यते । न चोक्तदोषः । आत्मस्वरूपादौ तस्याप्रतिबद्धत्वात् ।

शे० — भाष्यस्यार्थतः श्रुत्यनुवादकतामाद्यादिभ्य उपसंख्यानात्पञ्चम्यन्तात्तसिं च वाक्यस्य ज्ञापकहेतुतां चाभिप्रेत्य योजयति बलमित्यादि । उदाहृतश्रुत्यनुसारेण स्वरूपसुखस्य प्रमितता-लाभेऽप्यप्राकृतसुखस्य तदलाभान्नोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह स्वरूपं चेति । प्रियं स्वरूपमेवेति भाष्यं न केवलं प्रियास्पृष्टिश्रुतेर्विशेषेण व्याख्यानस्यैवोपपादकं किन्तु मुक्तौ सुखाङ्गीकारे परोपन्यस्त-बाधकनिरासपरं चेत्यभिप्रेत्य तन्निरासेऽप्यतिदिशति एतेनेति ॥ यो दोष इति । शरीरादिराहित्य-लक्षण इत्यर्थः ॥ यदत्रोक्तमिति । मुक्तसुखस्यानादित्वे संसारेऽपि तत्प्रतिभासप्रसङ्गादिति यदुक्त-मित्यर्थः । तदनिरूपणाच्चेत्युक्तं निराकरोति आवरणं चेति । मूर्तत्वाभावेनावरणानुपपत्तेरित्युक्तदोष-

माशङ्क्य परिहरति **न चेति** । किमावरणकृत्यमित्युक्तामपि तां परिहरति **ज्ञानस्येति** । निर्विषयायाः प्रतीतेरनुपपत्तेरित्युक्तदोषमाशङ्क्य परिहरति **न चोक्तेति** ।

स० — मुक्तानां सुखस्यानादित्वेन संसारित्वेपि तत्प्रतिभासप्रसङ्गादिति यदुक्तमित्यर्थः । आवरणनिवृत्तेरनिरूपणाच्चेत्युक्तं दूषयति **आवरणं चेति** । सुखवत्तत्प्रतीतेरप्यनादित्वे किमावरणकृत्यं तत्राह **ज्ञानस्येति** । अविद्यावरणेन विषयविषयिभावः प्रतिबध्यत इत्यङ्गीकारे निर्विषयायाः प्रतीतेरनुपपत्तिरित्युक्तदोषो नेत्यर्थः ।

प० — **यो दोष इति** । शरीरेन्द्रियादिरूपकारणाभावाख्यदोष इत्यर्थः ॥ **यदत्रोक्तमिति** । न तावन्मुक्तस्य सुखमनादीत्युपपद्यते संसारेपि तत्प्रतिभासप्रसङ्गादित्यादीत्यर्थः । तदनिरूपणाच्चेत्युक्तदोषं निराह **आवरणं चेति** । मूर्तत्वाभावेनेत्युक्तदोषं निराह **न च विशदेति** । किमावरणकृत्यमित्युक्तं पराचष्टे **ज्ञानस्येति** ॥ **न चोक्तदोष इति** । निर्विषयाया इत्युक्तदोष इत्यर्थः ।

या० — **यो दोष इति** । शरीरादिलक्षणकारणाभावरूप इत्यर्थः ॥ **यदत्रोक्तमिति** । संसारेऽपि तत्प्रतीतिप्रसङ्ग इति यदुक्तमित्यर्थः । मूर्तत्वाभावेनावरणानुपपत्तेरित्युक्तामनुपपत्तिं परिहरति **न च विशदेति** । किमावरणकृत्यमित्युक्तदोषं परिहरति **ज्ञानस्येति** । निर्विषयायाः प्रतीतेरनुपपत्तेरित्युक्तदोषमाशङ्क्य परिहरति **न चोक्तेति** ।

श्री० — **यो दोषोऽभिहित इति** । शरीरे सति तदाश्रयेन्द्रियसद्भाव इत्यादिनेत्यर्थः । **अनङ्गीकारेति** । सुखस्योत्पत्त्यनङ्गीकारेत्यर्थः ॥ **स्वरूपत्वेनेति** । सुखस्येति वर्तते ॥ **यदत्रोक्तमिति** । न तावन्मुक्तस्य सुखमनादीत्युपपद्यते । संसारेऽपि तत्प्रतिभासप्रसङ्गादिति यदुक्तमित्यर्थः । तदनिरूपणादित्युक्तदोषं परिहरति **आवरणं चेति** । मूर्तत्वाभावेन आवरणानुपपत्तिरित्युक्तमिति चेत्तत्राह **न च विशदश्रुतीति** । स्पष्टश्रुतिसिद्धेत्यर्थ इत्यर्थः । सुखमिव तत्प्रतीतिरप्यनादिश्चेत्किमावरणकृत्यमित्युक्तं दोषं परिहरति **ज्ञानस्येति** ॥ **उक्तदोष इति** । निर्विषयायाः प्रतीतेरनुपपत्तिरित्युक्तदोष इत्यर्थः ॥ **आत्मस्वरूपादाविति** । सुखविषयीकरणस्य प्रतिबद्धत्वेऽपि आत्मस्वरूपविषये तस्य साक्षिरूपज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वेन सविषयकत्वोपपत्त्या न निर्विषयत्वमिति भावः ।

सु० — **उक्तमर्थं संक्षिप्याह** हेयत्वादिति ।

अनु० — हेयत्वादप्रियस्यैव प्रियहानेरनिष्टतः ॥
न समस्तप्रियाभावो मोक्षे प्रोक्ते तु युज्यते ॥

अप्रियस्य दुःखस्य हेयत्वादेवेत्येवशब्देन सर्वथेति सूचयति । 'अशरीरं वाव सन्तम्' इत्यस्यां श्रुतौ प्रोक्ते मोक्षे समस्तप्रियाभावो न व्याख्यातुं युज्यते । कुतः प्रियहानेरनिष्टत्वतः ।

किन्तु प्राकृतत्वविशेषणप्रक्षेपेणेति तुशब्दः। अप्रियहानं त्वविशेषेण व्याख्येयमित्युपस्कर्तव्यम्। तत्र हेतुरप्रियस्य सर्वथा हेयत्वादिति। उपलक्षणं चैतत्। सतो जीवस्याप्राकृतदुःखाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

शे०— संक्षिप्येति। ततश्च न पौनरुक्त्यमिति भावः। अप्रियस्येव प्राकृतप्रियस्यापि हेयत्वादप्रियस्यैवेत्येवशब्दस्य वैयर्थ्यं समस्तदुःखस्याप्रियत्वालाभश्चेत्यतो भिन्नक्रमतां दुःखस्य सामस्त्यलाभार्थतया तत्सार्थक्यं चोपदर्शयन्नेव प्रोक्त इत्यत्रापेक्षितं पूर्यन्वाक्यं योजयति **अप्रियस्येति॥ तुशब्द इति।** अनेन तुशब्दो विशेषार्थ इत्युक्तं भवति। अप्रियस्य सर्वथा हेयतायाः, न प्रोक्ते मोक्षे विभागो व्याख्यातुं शक्यत इति प्रतिज्ञायां हेतुत्वानुपपत्तेरानर्थक्यमित्याशङ्क्य श्रुतप्रतिज्ञायां तत्त्वेनान्वयाभावेऽपि उपस्कृतप्रतिज्ञायामन्वयस्य संभवान्न वैयर्थ्यमित्याशयेन तदुपदर्शनपूर्वकं तत्र हेतुतयाऽन्वयमाह **अप्रियेति।** अप्रियस्य स्वरूपत्वमित्युत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं नास्तीत्यादिनोक्तं हेत्वन्तरमुपस्कृतप्रतिज्ञायां हेतुत्वेन द्रष्टव्यमित्याशयेनाह **उपलक्षणं चेति।**

सु०— ननु सज्जीवस्याप्यप्रियं स्वरूपभूतमप्राकृतमस्ति। तत्कथमेतदित्यत आह अप्रियस्येति।

अनु०— अप्रियस्य स्वरूपत्वमसुरेष्वेव हि श्रुतम्॥

असुराश्च न मोक्षयोग्या इति भावः। तां श्रुतिमर्थतः पठति असुरा इति।

असुरा नैवमेवं च नैवं चाखिलमानुषाः॥

इति

अनेन 'नित्यानन्दो नित्यज्ञानो नित्यबलः परमात्मा। नैवमसुरा एवमनेवं च मनुष्या इति श्रुतिमुपादत्ते। नित्यत्वोक्त्या स्वरूपत्वं सिद्धम्। वृत्तीनामनित्यत्वात्। परमात्मा **परमेश्वरः। सज्जीव इति वा।** नैवमिति। **एतद्विरुद्धस्वभावा इत्यर्थः।** एवमनेवं चेति। **उभयस्वभाव' इत्यर्थः। असुरा नैवं, अखिलमानुषा एवं च नैवं चेति योजना। इति श्रुतमिति संबन्धः।**

शे०— अप्राकृतमस्तीति। तदभावे प्रमाणाभावादिति भावः॥ **तत्कथमिति।** प्रियास्पृष्टिश्रुतिरेव विभागेन व्याख्यातव्याऽप्रियास्पृष्टिश्रुतिस्तु नेत्येतत्कथमित्यर्थः। नन्वसुरेष्वेवाप्रियस्य स्वरूपतायाः श्रुतत्वेऽपि तेषामपि सज्जीवत्वे कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह **असुराश्चेति।** ननु 'नित्यानन्दो नित्यज्ञान' इत्यादि श्रुत्या ज्ञानादीनां नित्यत्वोक्तावपि स्वरूपत्वानुक्तेः कथं तत्र प्रमाणतया

अस्या उपन्यास इत्यतस्तस्या आगमतया तत्स्वरूपत्वानवगमकत्वेऽपि तद्धेतुभूतनित्यत्वप्रतिपादकतया स्वरूपत्वावगमकत्वाद्युक्तस्तस्यास्तत्र प्रमाणतयोपन्यास इत्याह **नित्यत्वोक्त्येति**। तर्हि सर्वेषामप्यानन्दादीनामन्ते तच्छ्रुतिसिद्धनित्यत्वबलेन स्वरूपत्वलाभान्न प्रियास्पृष्टिश्रुतेर्विभागेन व्याख्येयत्वमित्यतः स्यादेतदेवं यदि वृत्तीनां नित्यत्वं स्यान्न तदस्ति । तथा सत्यन्तःकरणपरिणतत्वरूपवृत्तित्वानुपपत्तेः । ततश्च नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिविषयताया बाधितत्वान्न सर्वेषां स्वरूपत्वप्राप्तिरिति युक्तमेव विभागेन व्याख्यानमित्याशयेनाह **वृत्तीनामिति ॥ परमेश्वर इति ।** अत्र बिम्बभूतपरमेश्वरस्यानन्दादिरूपत्वोक्त्या तत्प्रतिबिम्बानामपि सज्जीवानामानन्दादिरूपत्वस्यार्थतः सिद्धत्वात्प्रकृतसङ्गतिरिति द्रष्टव्यम् । साक्षात्तल्लाभायाह **सज्जीव इति वेति** । निःस्वभावतां वारयितुमाह **नैवमिति** । आनन्दादिविरुद्धदुःखादिस्वभावा इत्यर्थः । एवमनेवं चेत्यत्र पूर्वाभिमतकेवलानन्दादिरूपत्वदुःखादिरूपत्वयोः परामर्शो नोपपद्यते । तयोरेकत्रैकदा विरुद्धत्वेन समावेशायोगादित्यतोऽन्यथा व्याचष्टे **उभयेति** । आनन्दादिदुःखादिस्वभावा इत्यर्थः । असुरा नैवमनेवं चेति मानुषास्तु नैवमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायासुरा नैवमित्यादिभाष्यस्य योजनामाह **असुरा इत्यादिना** ।

स०— योजनेति । असुरा नैवमेवं त्विति अनुभाष्ययोजनेत्यर्थः ।

प०— इति श्रुतिमिति । भाष्योक्ताम् ॥ **वृत्तीनामिति** । मनःपरिणतिरूपाणामित्यर्थः । श्रौतपदानामर्थमाह **परमात्मेति ॥ सज्जीव इति वेति** । तस्य परमजीवत्वेन परमात्मपदेनोक्तिसंभवादिति भावः ॥ **उभयेति** । सुखदुःखाद्युभयस्वभावा इत्यर्थः । अत्र मनुष्यपदेन नित्यसंसारिणो ग्राह्या इति भावः । मूलयोजनामाह **असुरा नैवमित्यादिना ।**

या०— अप्राकृतमस्तीति । तदभावे प्रमाणाभावादिति भावः ॥ **वृत्तीनामिति** । अन्तःकरणपरिणतिरूपाणामानन्दादीनामित्यर्थः ॥ **परमेश्वर इति** । अत्र बिम्बभूतस्य परमेश्वरस्यानन्दादिस्वरूपत्वोक्त्या तत्प्रतिबिम्बानां सज्जीवानामपि तदर्थात्सिध्यतीति प्रकृतसङ्गतिरिति द्रष्टव्यम् । अत एवास्वरसादाह **सज्जीव इति वेति** । निःस्वभावतां वारयितुमाह **एतद्विरुद्धेति** । नन्वेवमनेवं चेत्यत्र केवलानन्दादिरूपत्वकेवलदुःखादिरूपत्वयोः परामर्शे तयोरेकदैकत्रासमावेशात्तत्समावेशोक्तिर्विरुद्धेत्यत आह **उभयस्वभावा इति** । तथा चानन्दादेरेव परामर्शो न केवलस्यापीति भावः ।

श्री०— मूलं व्याख्याति नैवमितीति ।

सु० — अप्रियहानावपि सङ्कोचः क्रियतामित्यतिप्रसङ्गं निवारयतैव सामान्यतः श्रुता प्रियास्पृष्टिः कुतो विशेषेऽवस्थाप्यत इत्याशङ्काऽपि परिहृता । नियामकस्य सूचितत्वात् । तदेव नियामकं विस्पष्टमाचष्टे आत्मेति ।

अनु० — आत्मप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमान् ॥

आत्मा च तत्प्रियं चेति आत्मप्रियम् । आत्मनः प्रियमिति वा । तदिच्छति चेति चशब्दः ।

यदि प्रियास्पृष्टिरविशिष्टा स्यात्तदा न कश्चित्प्रेक्षावान्मोक्षमिच्छेत् । नापि तदर्थं प्रयतेत । यद्यपि द्वेषवशात्परकीयसुखहानादाविच्छादिकं संभवति । तथाऽपि न कश्चिद् बुद्धिमानात्मनः सुखहानमिच्छति । तदर्थं प्रयतते वा । वृत्तिरूपसुखस्यानिष्टभूयिष्ठत्वात्तत्त्या-(गेच्छा)गायेच्छादिकं युज्यते । स्वरूपसुखं तु निष्कण्टकं कस्मात्त्याज्यम् । न च तन्नास्ति, श्रुतिसिद्धत्वात् । कारणैक्यनिमित्तो हि सुखस्य दुःखानुषङ्गः । न चात्मसुखस्य कारणमस्ति । अशक्यं चात्मसुखहानम् । न चाशक्यविषयेच्छाप्रयत्नौ बुद्धिमतः संभवतः । आत्महानं खलु विनाशलक्षणमनुत्पादलक्षणं च न संभवति, नित्यत्वात् । नापि वियोगलक्षणं, परेषां मते विभुत्वात् । अस्माकं स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । नाप्यज्ञानलक्षणं स्वप्रकाशत्वात् ।

तदेवं बाधकसद्भावात्प्रियास्पृष्टिर्विशेषनिष्ठैव व्याख्येया । तथाच 'अशरीरं वाव सन्तम्' इति श्रुत्युक्तोपपत्तिः श्लिष्यत इति ॥

शे० — निवारयतैवेति । 'अप्रियं प्रतिकूलं तदि'त्यादिना पूर्वग्रन्थेनेति शेषः ॥ **नियामकस्येति ।** समस्तप्रियहानेरनिष्टत्वस्याप्राकृतसुखसद्भावेन व्यावर्त्यसद्भावाद्विशेषणावैयर्थ्यरूपस्य चेत्यर्थः ॥ **स्पष्टमिति ।** अतो नाप्रियं प्रतिकूलमिति पूर्वग्रन्थेनात्मप्रियहानायेत्युत्तरग्रन्थस्यार्थिकं पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ **आत्मा च तदित्यादि ।** संभवसप्रयोजनत्वाभ्यां समासद्वयाश्रयणमिति ध्येयम् ॥ **तदिच्छति चेति चशब्द इति ।** चशब्दः तदिच्छति चेति अनुक्तसमुच्चयार्थ इत्यर्थः ।

षष्ठीसमासाश्रयणेन सूचितं प्रयोजनमाह **यदीति ।** आत्मनः सुखहानिरूपतया मोक्षस्येच्छाद्यविषयत्वादिति भावः । परसुखहानादेरिवात्मसुखहानादेरपीच्छादिविषयत्वं किं न स्यादित्यतो द्वेषभावाभावाभ्यां वैषम्यान्नैवमित्याह **यद्यपीत्यादिना ।** नन्वात्मनो वृत्तिरूपसुखहानस्येच्छादिविषयत्ववत्स्वरूपसुखहानरूपमोक्षस्यापि तत्किं न स्यादित्यतोऽनिष्टभूयिष्ठत्वभावाभावाभ्यां वृत्तिसुखस्वरूपसुखयोर्वैषम्याद्युज्यते तत्त्यागयोरिच्छादिविषयत्वतदभावाविति कर्मधारयसमासाश्रयणेन सूचितमर्थं दर्शयति **वृत्तीति ।**

अस्तु स्वरूपसुखं तथाऽपि तस्यानिष्टभूयिष्ठत्वमेव किं न स्यादित्यत आह **कारणैक्येति** । शरीरादि-कारणैक्येत्यर्थः । अङ्गीकृत्यैव च हानसंभवमनिष्टभूयिष्ठत्वभावाभावाभ्यां वैषम्यमुपदर्शितम् । वस्तुत-स्त्वात्मस्वरूपसुखहानस्यात्महानरूपत्वादशक्यत्वमेवेत्यभिप्रेत्य कर्मधारयाश्रयणेनैव सूचितमर्थमाह **अशक्यं चेति** । अस्त्वशक्यत्वं तावताऽपि हानं किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वं परिहरन्मूलं योजयति || **न चेति** । तादृशचन्द्रमण्डलाहरणादाविच्छाप्रयत्नयोरदर्शनादित्यर्थः । भवेदेवं यद्यात्महानस्याशक्यत्वं स्यात्तदेव कथमित्यतस्तत्किं कालिकमभिमतं किं दैशिकमाहोस्विदज्ञानमाद्येऽपि किं विनाशलक्षणं प्रागभावलक्षणमिति विकल्पं मनसि निधायोभयमपि दूषयति **आत्महानं स्वल्विति** || **नित्यत्वादिति** । सदातनत्वा-दित्यर्थः । द्वितीयेऽपि किं पररीत्या तदभिमतं स्वरीत्या वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति || **परेषामिति** । द्वितीयं दूषयति || **अस्माकमिति** । स्वस्य स्वावधिकनिर्गमनादिक्रियाया विरुद्धत्वा-दित्यर्थः । देवदत्तस्य ग्रामवियोगो हि तदवधिकनिर्गमनादिक्रियासाध्यो दृष्टः । न चात्र स्वात्मनि स्वावधिकनिर्गमनक्रिया संभवति । यया स्वस्मादेव स्वस्य वियोगो भवेदिति भावः । न च सिद्धान्ते ईशकृतस्यांशिनः सकाशादंशव्यतिरेकस्याङ्गीकारात्स्वावधिकं स्वस्य निर्गमनं स्यादिति वाच्यं । तस्य सर्वमुक्तसाधारणत्वाभावात् । प्रकृतायाश्च प्रियास्पृष्टेः सर्वमुक्तसाधारणत्वादिति भावः । तृतीयं दूषयति **नापीति** ।

विशेषेण व्याख्येयत्वे आन्तरोपपत्तिमप्याह **तथा चेति** । प्रियास्पृष्टिश्रुतेर्विशेषेण व्याख्यान एवेत्यर्थः । उपपत्तिरशरीरत्वलक्षणा || **श्लिष्यत इति** । अयमर्थः । श्रुतौ प्रियास्पृष्टिहेतुत्वेनोक्तमशरीरत्वं तावन्न सर्वथाऽशरीरत्वं किन्तु प्राकृतशरीरराहित्यरूपमेवेत्युक्तमधस्तात् । प्राकृतशरीराभावश्च प्राकृतसुखस्यैवा-भावसाधको न स्वरूपसुखस्याप्रयोजकत्वापातात् । तथाच प्राकृतसुखाभावस्यैव तदर्थतया वाच्यत्वात् । श्रुत्युक्तोपपत्तेरप्रयोजकत्वाभावात् श्लिष्टत्वमिति ।

स० — विभागो हि स्वपरित्यागेन स्वस्य गमनम् । न तत्परमते युक्तम् । तन्मते तस्य विभुत्वेन गमनानुपपत्तेरित्याह **परेषामिति** । अस्मन्मतेत्वात्मनोऽणुत्वेन तस्य गमनसंभवेपि स्वस्य स्वपरित्यागस्य विरुद्धत्वान्न वियोग इत्याह **अस्माकं त्विति** || **तथा चेति** । प्रियास्पृष्टेर्विशेषेणैव व्याख्यान इत्यर्थः । **श्रुत्युक्तेति** । अशरीरत्वलक्षणेत्यर्थः । अयमाशयः । श्रुतौ प्रियास्पृष्टिहेतुत्वेनोक्त-मशरीरत्वं तावन्न सर्वथाऽशरीरत्वं किं नाम प्राकृतशरीरराहित्यमेवेति वक्ष्यते । प्राकृतशरीराभावश्च प्राकृतसुखाभावस्यैव साधकः । न तु स्वरूपभूतस्य अप्रयोजकत्वापातात् । तथा च प्राकृतसुखाभाव-हेतुत्वस्यैव वाच्यत्वात् तदुक्ताशरीररूपोपपत्तेर्नाप्रयोजकमिति श्लिष्टत्वमन्यथा तु नेति ।

प० — प्रियास्पृष्टिरिति पदच्छेदः ॥ **सूचितत्वादिति** । 'प्रियं स्वरूपमेवास्य बलानन्दादि वाक्यत' इत्यत्राप्राकृतसुखरूपत्वस्योक्त्या सङ्कोचे नियामकस्य सूचितत्वादिति भावः । यद्वा 'हेयत्वाद-प्रियस्यैव प्रियहानेरनिष्टत' इत्यत्र मुक्तेः पुमर्थत्वभङ्गरूपस्य नियामकस्य सूचितत्वादित्यर्थः ॥ **आत्मा चेति** । आत्मरूपं प्रियमित्यर्थे कर्मधारयोऽयम् । षष्ठ्यन्तविग्रहेण प्राप्तमर्थमुपपाद्य कर्मधारयविग्रहकृतौ तात्पर्यमाह **वृत्तिरूपेति** । इच्छादिकमिति । प्रयत्न आदिपदार्थः ॥ **श्रुतीति** । 'बलमानन्द ओजश्चे'ति श्रुत्या 'नित्यानन्दो नित्यज्ञान' इत्यादिश्रुत्या च सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **कारणैक्येति** । प्राकृतदेहेन्द्रियाद्यैक्येत्यर्थः । अशक्यं चात्मरूपप्रियहानमित्युक्तं तत्कथमित्यतः आत्महानेन विना तदभिन्नसुखहानमशक्यमिति भावेनात्महानं पराकरोति **आत्महानं खल्विति** । यद्वा सुखस्येति योज्यम् । स्वरूपसुखन्यात्मपरित्याग इत्यर्थः ॥ **नित्यत्वादिति** । अनादित्वाच्चेत्यपि ग्राह्यम् ॥ **वियोगेति** । आत्मस्वरूपसुखस्य आत्मना वियोगलक्षणम् । **स्वात्मनीति** । जीवाणुत्ववादिनामस्माकं मते स्वात्मनि क्रियोत्पत्तौ तदभिन्नसुखस्य वियोगो भवति । न च स्वस्मिन्नेव स्वरूपसुखवियोगजनक-क्रिया युक्ता स्वस्मिन्स्वावधिकक्रियाया विरोधादित्यर्थः । केचित्त्वात्महान्यनुपपत्तिपरतयैव ग्रन्थार्थमुपेत्य वियोगपदस्यात्मनैवात्मनो वियोगेत्यर्थः स्वात्मनीत्यस्य स्वावधिकक्रियायाः स्वस्मिन्विरोधादित्यर्थ इत्याहुः ॥ **श्रुत्युक्तोपपत्तिरिति** । अशरीरत्वयुक्तिरित्यर्थः । शरीरस्य वृत्तिरूपसुखं प्रति हेतुतया स्वरूपसुखे हेतुत्वाभावादशरीरत्वयुक्तिर्जन्यसुखाभावे युज्यते । न स्वरूपसुखाभावे स्वरसा । तस्मात्स्वारस्यानुरोधा-द्विशेषनिष्ठैव व्याख्येयेत्यर्थः । अप्रियं तु सतामजन्यं नेत्यप्रियश्रुतिर्विशेषनिष्ठा न व्याख्यातुं शक्येति सा युक्तिरप्रिये सर्वात्मना निषेध एव श्लिष्यत इति भावः ॥ **अशरीरं वावेति श्रुत्यर्थः** ।

या० — **नियामकस्येति** । सुखस्यात्मस्वरूपत्वकथनेन हातुमशक्यत्वादिरूपस्य नियामक-स्येत्यर्थः । षष्ठीसमासेन लब्धमर्थं दर्शयति **यदि प्रियास्पृष्टिरित्यादिना** । ननु सुखमपि दुःखानु-षङ्गात्त्याज्यमेवेत्याशङ्कां परिहरन् कर्मधारयलब्धमर्थमुपपादयति **वृत्तिरूपसुखस्येत्यादिना** । प्रिया-स्पृष्टिर्विशेषेणैव व्याख्येयेत्यत्र कर्मधारयसूचितं नियामकं दर्शयति **कारणैक्येत्यादिना** । शरीरादि-रूपकारणैक्यनिमित्त इत्यर्थः । आत्मस्वरूपसुखहानं आत्महानमेवेत्यभिप्रेत्याह **आत्महानमिति** । नित्यत्वेन कालिकं स्वात्महानं न संभवतीत्युक्त्वा दैशिकमपि तन्न संभवतीत्याह **नापि वियोगेति** ॥ **स्वात्मनीति** । स्वात्मनि स्वावधिकनिर्गमनादिक्रियाया अभावादित्यर्थः । देवदत्तस्य ग्रामवियोगो हि ग्रामावधिकनिर्गमनरूपक्रियासाध्यो दृष्टः । न चात्र स्वात्मनि स्वावधिकनिर्गमनरूपक्रिया संभवति । यया स्वसादेव स्वस्य वियोगो भवेदिति भावः । न चेशकृतस्यांशातिरेकस्याङ्गीकारात्स्वावधिकं निर्गमनं देवादीनामस्तीति वाच्यम् । तस्य सर्वमुक्तसाधारण्याभावात् । प्रियास्पृष्टिश्च सर्वमुक्तसाधारणी

प्रकृता ॥ **तथा चाशरीरमिति** । प्राकृतप्रियाम्पृष्टिपरतया श्रुतिव्याख्याने तत्राशरीरमिति हेतुगर्भविशेषणेन समर्पिताऽशरीरत्वयुक्तिः श्लिष्यते । शरीरस्य प्रकृतं प्रियं प्रति कारणत्वेन कारणाभावे कार्याभावनियमात् । स्वरूपप्रियास्पृष्टिपरतया व्याख्याने तु तदंशेऽशरीरत्वयुक्तिरप्रयोजकतया न श्लिष्यत इति भावः ।

श्री० — आत्मशब्दस्याभिप्रायमाह **यद्यपीति** । आत्महानं किं कालिकं हानं, दैशिकं वा । आद्येऽपि किं विनाशलक्षणं स्वस्योत्पत्त्यभावो यथा स्यात्तथा करणरूपानुत्पादो वेति विकल्प्य दोषमाह **विनाशलक्षणमिति** ॥ **नित्यत्वादिति** । नित्यत्वेन विनाशलक्षणं हानमयुक्तम् । नित्यत्वोक्त्याऽनादित्वं प्राप्तम् । तथा चानादित्वेनोत्पादप्रसक्तेरेवाभावादनुत्पादकरणरूपं हानं न संभवतीत्यर्थः । दैशिकहानरूपो द्वितीयपक्षोऽप्ययुक्त इत्याह **नापीति** ॥ **परेषां मते** । अस्माकं मते ॥ **स्वक्रियेति** । स्वकर्मकपरित्यागरूपक्रियाविरुद्धत्वान्न संभवतीत्यर्थः ।

सु० **एवं सुखास्पृष्टिश्रुतिं व्याख्याय ज्ञानाभावश्रुतिं च व्याख्याति** संज्ञेति ।

अनु० — संज्ञा नास्तीत्यपि ह्यस्य नामुक्तज्ञेयतेति हि ॥

श्रुतिर्वक्तीति वक्ष्यमाणमत्रापि **संबध्यते** । **'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती'त्यपि श्रुतिरस्य मुक्तस्यामुक्तज्ञेयता नास्तीत्येव वक्ति** । **न तु मुक्तो** न जानातीति । **एको हिशब्द एवार्थः** । **द्वितीयस्तु स्वोक्तार्थस्य शब्दशक्त्यनतिक्रमं सूचयति** ।

तथा हि । प्रेत्य **मरणानन्तरं** संज्ञा **ज्ञानं नास्तीति तावच्छ्रौतोऽर्थः** । **तत्र प्रकरणवशात्प्रेत्येत्येतन्मरणविशेषमोक्षानन्तरमिति** व्याख्येयम् । **ज्ञानं तु मुक्तसंबन्धि प्रतिषिध्यमानं तत्कर्तृकमेवेति कल्पने न नियामकं पश्यामः** । **अतस्तत्कर्मकस्यैव ज्ञानस्यायं प्रतिषेधो विज्ञायते** । **सर्वथाऽज्ञे(यतायां चा)यानां चासत्त्वं प्रसज्यत इत्यमुक्तज्ञेयतानिषेध इति कल्प्यते** । **अमुक्तानामप्यस्मदादीनामपरोक्षज्ञानस्यायं प्रतिषेधः** । **नारदादिभिरापरोक्ष्येणास्मदादिभिश्च शास्त्रेण तज्ज्ञानात्** । **अत एव संशब्दप्रयोग इति** ॥

शे० — **प्रकरणेति** । 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाये'ति वक्ष्यमाणरीत्याऽस्य मोक्षप्रकरणत्वादित्यर्थः । नन्वस्मदादिसाधारण्येन सर्वेषामप्यपरोक्षज्ञानस्यैवास्मदादीनामपि परोक्षापरोक्षसाधारण्येन ज्ञानमात्रस्यैव च निषेधसंभवात्कुतोऽस्य वाक्यस्यास्मदादीनामपरोक्षज्ञानप्रतिषेधकत्वमित्यत आह **नारदादिभिरिति** ॥ **अत एवेति** । अस्माभिरापरोक्ष्येणाज्ञायमानत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा ज्ञानमात्रस्यैव प्रतिषेध्यतया संशब्दवैयर्थ्यापातादिति भावः ।

स० — अत एवेति । अस्माभिरापरोक्ष्येणाज्ञायमानत्वादेवेत्यर्थः ।

प० — श्रुतिर्वक्तीति । काण्वश्रुतिर्द्वितीयेऽध्याये वक्तीत्यर्थः । इत्येव वक्तीत्येवकारं न पश्यामो मूल इत्यत आह **एको हिशब्दः एवार्थ इति** । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥ **प्रकरणवशादिति ।** वक्ष्यमाणदिशा 'विज्ञानघन एवैतेभ्य' इत्यादिप्रकरणस्य मुक्तिपरत्वादिति भावः ॥ **अत एवेति ।** असदादेरपरोक्षज्ञानाभावादेव ज्ञानं नास्तीत्यनुक्त्वा संज्ञानास्तीति संशब्दप्रयोग इत्यर्थः ।

या० — प्रकारणवशादिति । 'विज्ञानघन एवैतेभ्य' इत्यादिप्रकरणस्य वक्ष्यमाणरीत्या मुक्तिपरत्वादिति भावः ।

श्री० — असत्त्वमिति । वस्तुसत्त्वस्य प्रतीतिप्रमाणकत्वादिति भावः ॥ **असमदादीनामिति** विशेषणस्य कृत्यमाह **नारदादिभिरिति** । अमुक्तैरपीत्यर्थः । अपरोक्षज्ञानस्येति पदाभिप्रायमाह **अस्मदादिभिश्च शास्त्रेणेति** । **तज्ज्ञानात्** मुक्तानां ज्ञायमानत्वादित्यर्थः । **अत एव** परोक्षज्ञान-सद्भावादेव ॥ **संशब्देति** । तस्यापरोक्षज्ञानाभिप्रायकत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

सु० — ननु साधारणे वाक्ये मुक्तविषयस्य ज्ञानस्यायं प्रतिषेधो न तु तत्कर्तृकस्येति कुतः कल्प्यत इत्यत आह धर्मेति ।

अनु० धर्मानुच्छित्तिमेवास्य यतो वक्त्युत्तरश्रुतिः ॥

यतः कारणा'द्यमात्मानुच्छित्तिधर्मे'त्युत्तरश्रुतिरस्य मुक्तात्मनो धर्मानुच्छित्तिमेव वक्ति । न विद्यते उच्छित्तिर्येषां ते तथोक्ताः । अनुच्छित्तयो धर्मा यस्यासावनुच्छित्तिधर्मेति । तस्मादेवं व्याख्यात इति ।

शे० — न विद्यत इत्यादि । अत्र च न विद्यते उच्छित्तिर्येषां ते तथोक्ताः । अनुच्छित्तयो धर्मा यस्यासावनुच्छित्तिधर्मेति बहुव्रीहिपूर्वपदो बहुव्रीहिर्धर्माणामनुच्छित्तिलाभार्थमनिच्प्रत्ययनिर्वाहार्थं च समाश्रितः । एवं सत्येव हि 'धर्मादनिच्केवलादि'ति धर्मान्ताद्बहुव्रीहेः समासान्तोऽनिच्प्रत्यय उपपद्यते । तथाहि । बहुव्रीहिणा पूर्वपदमाक्षिप्यते तस्य केवलादिति विशेषणं । तेन केवलादन्यनिरपेक्षात् परो यो धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते । अत एव परमः स्वः धर्मो यस्येति परमस्वधर्म इति त्रिपदे बहुव्रीहौ नानिच्प्रत्ययः प्रसज्यते । तत्र स्वशब्दस्य मध्यत्वादन्यसापेक्ष-त्वेन केवलस्य तस्य पूर्वपदत्वाभावात् । यदा च स्वो धर्मः स्वधर्मः परमः स्वधर्मो यस्येति परमस्वधर्म इति बहुव्रीहिस्तदा यद्यपि पूर्वपदमन्यानपेक्षरूपकेवलं भवति तथाऽपि स्वशब्देन व्यवधानान्न ततः परो धर्मशब्द इति न भवति समासान्तः । ततश्चात्रानुच्छित्तिशब्दो बहुव्रीहेः पूर्वपदं भवन्नान्यमपेक्षत इति

केवलात्परो धर्मशब्द इति भवत्येवात्र समासान्तोऽनिच्प्रत्ययः । अत एव निवृत्तिधर्मा स्थानी भवतीति प्राचां प्रयोगः संगच्छते । एवमेव साध्यसमानधर्मा धर्मी सपक्ष इति टीकाकारीयोक्तिरपि निर्वाह्या । इयांस्तु विशेषः । यदत्र बहुव्रीहिपूर्वपदो बहुव्रीहिः तत्र साध्येन समानः साध्यसमानः स धर्मो यस्येति तृतीयान्ततत्पुरुषपूर्वपदो बहुव्रीहिरिति । एवं संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मी पक्ष इत्याद्यपि निर्वाह्यं । नन्वेवं बहुव्रीहिणा पूर्वपदमाक्षिप्यते । तच्च केवलादित्यनेन विशिष्यत इत्यङ्गीकारे केवलपदमनर्थकं स्यात् । पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मध्यपदव्यावृत्तिसंभवादिति चेन्न । पूर्वपदाक्षेपे तात्पर्यग्राहकत्वेन सार्थक्यसंभवादिति । केचित्तु केवलं पदान्तरेणाविशिष्टं समासानात्मकमिति यावत् यत्पूर्वपदं तस्मात्परो धर्मशब्द इ येव सूत्रार्थः । ततश्चोच्छित्तिर्धर्मो यस्येत्युच्छित्तिधर्मा, नोच्छित्तिधर्मा इत्येव विग्रहोऽत्राभिमतः । न विद्यते उच्छित्तिर्येषां तेऽनुच्छित्तयोऽनुच्छित्तयो धर्मा यस्येति तु तात्पर्यकथनमात्रं टीकायां कृतं न तु विग्रहप्रदर्शनमेतत् । धर्माणामविनाशित्वसिद्धिस्तु आर्थिक्येव । संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मी पक्ष इत्यादावपि साध्यं धर्मो यस्येति साध्यधर्मेति व्युत्पाद्य संदिग्धश्चासौ साध्यधर्मा चेति कर्मधारयः । स च संदेहः साध्यधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति न कश्चिद्दोष इत्याहुः । तत्रोक्तरीत्या धर्माणामविनाशित्वस्य, साध्यस्य संदिग्धतायाश्च, साक्षाल्लाभसंभवेन क्लिष्टकल्पनाऽनवकाशात् भवदुक्तार्थकल्पनाया आकरग्रन्थानारूढत्वान्निवृत्तिधर्मा स्थानीभवतीत्याद्यभियुक्तप्रयोगं प्रत्यननुकूलत्वाच्चास्मदुक्तार्थस्य च भ्वादिगणे धृञ् धारण इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टत्वादिति दिक् ।

स० — नेति । उच्छिद्यन्त इत्युच्छित्तयः । उच्छित्तयः धर्मा यस्यासावुच्छित्तिधर्मा, न उच्छित्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मेत्येवात्र व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या । तात्पर्यकथनमात्रमेवैतदिति बोध्यम् ।

प० — अनुच्छित्तिधर्मेतीति । नित्य इत्यर्थः ।

सु० — स्यादेतत् । अनुच्छित्तिधर्मेत्येतत्संख्यादिधर्माणामनुच्छित्तिं वक्तीत्यपि शक्यते वक्तुम् । यद्वा उच्छित्तेरभावोऽनुच्छित्तिः सा धर्मो यस्यासावनुच्छित्तिधर्मेति । तत्कथमेतन्नियामकमित्याशङ्कानिरासायादित एव वाक्यं व्याचष्टे आशङ्क्येति ।

अनु० आशङ्क्यास्य ज्ञानहानिं मैत्रेय्या मोहमाह माम् ॥
भवानित्युक्तवत्या हि नाहं मोहं वदामि ते ॥
इत्युक्त्वा याज्ञवल्क्यो हि स्वरूपानाशमूचिवान् ॥

'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्ति' विज्ञानमूर्तिरयमात्माऽनादिरपि चरमे जन्मन्येतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय भूतात्मकशरीरोत्पत्ति-

निमित्तमेवोत्पन्नव्यवहारविषयो भूत्वा पुनस्तानि भूतान्यन्वेव तन्नाशनिमित्तमेव नित्योऽपि विनश्यति । विनष्टव्यवहार(गोचरो भ)विषयो भवति । अपत्रज्यत इति यावत् । ततः प्रेत्य मोक्षानन्तरमस्य **मुक्तस्य** संज्ञा ज्ञानं नास्तीत्यविशदं याज्ञवल्क्यवाक्यं श्रुत्वा अस्य **मुक्तस्य** ज्ञानहानिमाशङ्क्यानेन वाक्येन मुक्तो न जानातीत्युच्यत इति मत्वा मैत्रेय्या 'अत्रैव मा भवान्मोहान्तमापिपदि'ति वाक्येन भवान्मां प्रति यदाह मुक्तो न जानातीति तन्मोहकमेवेत्यर्थमुक्तवत्या **चोदित** इति शेषः ।

याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीमीत्यनेन ज्ञानोपदेशाय प्रवृत्तोऽहं परमप्रियायै ते मोहं न वदामीति प्रतिज्ञामुक्त्वा **कथमित्याशङ्कायामविनाशी** वा अरेऽयमात्मेत्यात्मस्वरूपस्यानाशमूचिवान् ।

यद्वा आशङ्क्येति **णिजन्ताल्ल्यप्** । याज्ञवल्क्यः संमुग्धेन वचसाऽस्य(ा)मैत्रेय्या ज्ञानहानिमाशङ्क्योचिवानिति योजना ।

तस्यास्तथा शङ्का जातेत्यत्र **किं मानमित्यत्रोक्तं** मोहमाह **मां** भवानित्युक्तवत्या हीति **वचनलिङ्गेनाशङ्का(व)गम्यत इत्यर्थः** । **अयमर्थः स्पष्ट एव श्रुताविति द्वितीयो हिशब्दः** ।

शे०— अत्र पक्षे सामान्यस्य धर्मशब्दस्य विशेषपरत्वं कल्पनीयं भवतीत्यपरितोषादाह **यद्वेति** ॥ **नियामकमिति** । न प्रेत्येत्यस्य मुक्तविषयकज्ञानप्रतिषेधार्थत्व इति शेषः ॥ **विज्ञानमूर्तिरिति** । 'मूर्तौ घन' इति स्मरणादिति भावः । वाक्येनेत्यस्येत्यर्थमुक्तवत्येत्यनेन संबन्धः । नन्वाशङ्कां प्रति मैत्रेय्याः कर्तृत्वात्स्वरूपानाशवचनं प्रति च याज्ञवल्क्यस्य कर्तृत्वादसमानकर्तृकत्वेन त्वाप्रत्ययाप्रसङ्गादाशङ्क्येति तदादेशस्य ल्यपोऽनुपपत्तिरित्यतोऽत्र चोदित इति शेषपूरणेनाशङ्काचोदनयोर्मैत्रेयीकर्तृकत्वेन समानकर्तृकतालाभान्नानुपपत्तिरिति भावेन शेषं पूरयति ॥ **चोदित इति शेष इति** ।

उक्तयोजनायां चोदित इति शेषः पूरणीयो भवतीत्यपरितोषात्तमनाश्रित्य प्रकारान्तरेण योजनामाह **यद्वेति** ॥ **णिजन्तादिति** । अन्तर्भूतण्यर्थादित्यर्थः । **अस्य** मुक्तस्य ज्ञानहानिमिति संबन्धः ॥ **वचनलिङ्गेनेति** । शङ्काकार्यस्य वचनस्य तज्ज्ञापकत्वं सुप्रसिद्धमिति आद्यहिशब्दार्थ इति भावः ।

स०— नन्वाशङ्क्येति क्त्वाप्रत्ययः कथम् । आशङ्कां प्रति मैत्रेय्याः कर्तृत्वात् स्वरूपानाशवचनं प्रति च याज्ञवल्क्यस्य कर्तृत्वात् । ततो न समानकर्तृत्वमित्यत आह **चोदित इति शेष इति** । शेषापूरणेपि न दोष इत्याह **यद्वेति** ।

प०— इति शक्यते वक्तुमिति पूर्वेणान्वयः । तथा च धर्माणामनुच्छित्तिर्न लभ्यत इति भावः ॥ **कथमेतदिति** । उत्तरवाक्यमित्यर्थः । श्रुत्यर्थमाह **विज्ञानमूर्तिरिति** । मूलपदानि व्याचष्टे

अस्येत्यादिना । आशङ्क्य ज्ञानहानिमित्यस्य व्यक्तमर्थमाह **अनेनेति** । संज्ञा नास्तीति **वाक्ये-नेत्यर्थः** । अत्रैव ज्ञानविषये मा मोहान्तं मोहाख्यनाशमापिपत् प्रापितवानिति श्रुतिवाक्यार्थं मनसि निधाय मूलपदानि योजयति **भवान्मां प्रतीत्यादिना** ॥ **इत्यनेनेति** । वाक्येनेत्यनुषङ्गः । नाहमित्यादिमूलार्थमाह **ज्ञानेति** । 'मोहं मां प्रापयामासे'ति बृहद्भाष्यानुरोधादाह **यद्वेति** ॥ **णिजन्ता-च्छ्यबिति** । शकि शङ्कायामिति धातोः हेतुमति चेति णिच्प्रत्यये समानकर्तृकयोरिति क्त्वाप्रत्यये समासेऽनञ्पूर्वेति ल्यपि णेरनिटीति णिलोपे इदितो नुम् धातोरिति नुमागमे सत्याशङ्क्येतिरूपसिद्धे-रिति भावः । अस्येत्यस्य लिङ्गव्यत्ययमुपेत्योक्तमस्या इति । आशङ्क्य शङ्कां जनयित्वा । **श्रुताविति** । न प्रेत्य संज्ञास्तीति श्रुताविस्यर्थः ।

या०— चोदित इत्यध्याहारेऽतुष्यन् अस्येत्यस्य लिङ्गव्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गत्वं मैत्रेय्या उक्तवत्या इत्यनयोः षष्ठ्यन्तत्वं चाभिप्रेत्य योजनान्तरमाह **यद्वेति** । **वाक्येन** इत्यर्थमुक्तवत्येति संबन्धः ।

श्री०— **संख्यादिधर्माणामिति** । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागरूपाणां सामान्य-गुणानां मुक्तेष्वपि सद्भावादित्यर्थः ॥ **स धर्मो यस्येति** । तथा च विनाशाभावरूपधर्मवानित्यर्थः । **अपव्रज्यते** अपवर्गवान्भवति । **मुक्तस्य ज्ञानहानिमाशङ्क्येति** । मैत्रेयी स्वयमेवाशङ्क्येत्यर्थः । मोहं मां प्रापयामास भवानत्रेति चोदितः याज्ञवल्क्यः प्रियामाहेति प्रमाणानुसारेणाह **चोदित इति शेष इति** । अस्य मैत्रेय्या ज्ञानहानिमाशङ्क्येति । अस्य मुक्तस्य विषये मैत्रेय्या ज्ञानहानिमाशङ्क्य तद्विषय-कशङ्का तया कारिता । तस्यास्तादृशशङ्कामुत्पादयित्वेति यावदित्यर्थः ।

सु०— ज्ञानविनाशवचनं मोहकमित्याक्षेपे स्वरूपानाशोऽसङ्गतः कथमुक्त इत्यत आह ज्ञानरूपस्येति ।

अनु०— ज्ञानरूपस्य विज्ञाननाशस्तन्नाश एव यत् ॥

इति

यत् **यस्माज्ज्ञानरूपस्तावदात्मा तस्य च विज्ञाननाशो नाम तन्नाश एव । न चात्म-नाशोऽस्ति । तथा सति मुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गात् । अतो न ज्ञाननाशोऽस्ति । अत एव न मद्वचनं** तदर्थम्, **किं त्वमुक्तानां मुक्तविषये संज्ञा नास्ति, मुक्तानामेव वा वृत्तिरूपा संज्ञा नास्तीत्यादिरेव मद्वचनार्थ इत्यभिप्रायवान्स्वरूपानाशमूचिवानिति संबन्धः** ।

शे०— **कथमुक्त इति** । अविनाशीत्यनेनेति शेषः । इत्यादिरेवेत्यादिपदेन 'मुक्तानां संज्ञा-ऽप्यन्यैर्न ज्ञायते शास्त्रं विने'ति बृहद्भाष्योक्तार्थस्य संग्रहः ।

या० — संज्ञा नास्तीत्यादिरेवेति आदिपदेन 'मुक्तानां संज्ञा[illegible]' [illegible] बृहद्भाष्योक्तार्थस्य संग्रहः ।

श्री० — अत एव ज्ञाननाशाभावादेव । **मद्वचनं** न मे प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति वचनम् । तदर्थकं ज्ञाननाशार्थकम् ।

सु० — अस्त्वेवं सङ्गतिस्तथाऽपि ज्ञानं न नश्यतीति साक्षादनुक्त्वैवं [illegible] किमर्थमित्यत आह शून्येति ।

अनु० — शून्यमतोच्छित्त्यै

न केवलमत्र प्रमेयनिरूपणमात्रार्थं प्रवृत्तो याज्ञवल्क्यः किन्तु [illegible] परीक्षया । (अ)त एव न प्रेत्य ज्ञायत इति विशदमनुक्त्वा शङ्कोत्पादनाय न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति साधारणं (वा)क्यमाह । परीक्षा च स्वानभिमतनिरासरूपा । अत एवमुत्तरे दत्ते शून्यमतस्यात्मनाश-(ल)क्षणस्य निरासोऽपि कृतो भवतीति तदर्थं स्वरूपानाशमूचिवान् ।

प० — परीक्षयेति । प्रमेयनिर्णयार्थमित्यनुषङ्गः ॥ **अत एवेति** । [illegible] (प्रवृ)त्तत्वादेवेत्यर्थः ।

श्री० — एवं वचनमिति । 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मे'त्येवमात्मनाशाभाव[illegible] ज्ञाना(न)ाशवचनमित्यर्थः ।

सु० — यदर्थमादितो वाक्यं व्याख्यातं तदिदानीमनुच्छित्तिधर्मेत्येतस्माच्च पुनरिति ।

अनु० — धर्मानाहाप्यनुच्छिन्नान् पुनरानन्दपूर्वकान् ॥

स्वरूपानाशमुक्त्वा पुनरपि मुक्तस्यानन्दपूर्वकान्धर्माननुच्छिन्नानाह याज्ञवल्क्यः । स्वरू(पाना)शोक्त्यैव धर्मानुच्छित्तिसिद्धौ पुनरुक्तिरियमित्यत उक्तमानन्दपूर्वकानिति । वाक्योपक्रमे (विज्ञा)नघन एवेति विज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वमुक्तं न पुनरानन्दपूर्वकाणाम् । अतः स्वरूपानाशोक्त्या (ज्ञा)नाविनाश एव सुज्ञानो नानन्दाद्यविनाशः । अतस्तेऽपि विज्ञानवत् आत्मस्वरूपभूता एव (नोच्छि)द्यन्ते इत्यर्थप्रतिपत्त्यर्थमिदं वाक्यमिति ।

प० — यदर्थमिति । अनुच्छित्तिधर्मेतिवाक्यार्थनिर्णयार्थं । **आदितो** 'विज्ञानघन एवैतेभ्य(...)' वाक्यमाशङ्क्ये'त्यादिना व्याख्यातमित्यर्थः ।

श्री० — धर्मानुच्छित्तिसिद्धाविति । ज्ञानवदानन्दादिधर्माणामप्यात्मस्वरूपत्वेन तत्स्वरूपा(नाश)सिद्धौ तत्स्वरूपभूतानां तेषामप्यविनाशः सिद्ध एवेत्यर्थः ।

सु०— तात्पर्यान्तरं **सूचयति** तार्किकैरिति ।

अनु०— तार्किकैर्विनिवारितान् ॥

उक्तमेतत्परीक्षायां प्रवृत्तो याज्ञवल्क्य इति । अतः स्वरूपाविनाशमङ्गीकृत्य ये तार्किका बुद्धिसुखादीन्धर्मान्मुक्तस्य विनिवारयन्ति तेऽप्यसमीचीनवादिन इति ज्ञापनायेदं वाक्यमिति न पौनरुक्त्यदोषः ।

ननु स्वरूपाविनाशोक्त्या धर्माविनाशोऽपि सिद्ध एव । सत्यम् । स्वमतरीत्या बत । तार्किकास्तु न ज्ञानसुखादीनामात्मस्वरूपत्वं मन्यन्ते । अतः किमिदानीं मोक्षप्रसङ्गे तेषामात्म-स्वरूपत्वोपपादनेन । आत्मस्वरूपप्रक्रियायां तदपि वक्तव्यमित्याशयेनानुच्छित्तिरेवोक्तेति ।

इदमत्राकूतम् । अनुच्छित्तिधर्मेति यदि संख्यादिधर्माणामनुच्छित्तिरुक्ता स्यात् तदा असङ्गतमिदं वाक्यमापद्येत । ज्ञानविनाशवचनं मोह इत्याक्षेपे संख्याद्यविनाशकथनस्य सङ्गत्यदर्शनात् । यदि च स्वरूपाविनाशोऽनेनोक्त इति स्यात्तदा तस्य पूर्ववाक्येनैवोक्तत्वात् पुनरुक्तिदोषः स्यात् । अस्मत्पक्षे त्वस्ति सर्वेषां वाक्यानामुक्तरीत्या साफल्यम् । तस्माज्ज्ञाना-नन्दादिगुणानामेवानुच्छित्तिमाहेदं वाक्यमिति गम्यते । तद्बलाच्च न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्येतदपि उक्तार्थमेवेति ।

शे०— **पूर्ववाक्येनेति** । अविनाशी वा अरेऽयमात्मेत्यनेनेत्यर्थः ॥ **उक्तरीत्येति** । शून्य-मतोच्छित्त्या इत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः ।

स०— **उक्तरीत्या** । शून्यमतोच्छित्त्या इत्युक्तरीत्या ।

प०— **तात्पर्यान्तरमिति** । नामुक्तज्ञेयतेत्युक्तेऽर्थे ज्ञापनरूपं तात्पर्यं धर्मानुच्छित्तिमेवा-स्येत्यनेनोक्तम् । तदपेक्षया तात्पर्यान्तरमित्यर्थः । (तार्किकैर्विनिवारितानिति किमर्थमुक्तं अनुच्छित्ति-धर्मेत्युक्त्यैव मैत्रेय्या उत्तरितत्वादित्यत आह **तार्किकैरितीति**) ॥ **स्वमतरीत्येति** । सिद्ध एवेत्यन्वयः ॥ ननु 'संख्यादिधर्माणां अनुच्छित्तिं वक्तीत्यपि शक्यते वक्तुमि'त्यादिना कृतचोद्यस्य किमनेनोत्तरमुक्तमित्यत आह **इदमत्राकूतमिति** । अभिप्राय इत्यर्थः ॥ **पूर्ववाक्येनैवेति** । अविनाशीत्यनेनैवेत्यर्थः ॥ **उक्तरीत्येति** । ज्ञानरूपस्येत्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **उक्तेति** । न मुक्तज्ञेयतेत्युक्तार्थमित्यर्थः ।

या०— **पूर्ववाक्येनेति** । 'अविनाशी वा अरे अयमात्मे'ति वाक्येनेत्यर्थः ।

श्री०— नन्वानन्दादिधर्मा अपि विज्ञानवत् आत्मस्वरूपभूता एव नोच्छिद्यन्त इत्यर्थप्रतिपत्त्यर्थ-मिदं वाक्यमित्युक्तमप्ययुक्तम् । स्वरूपाविनाशोक्त्यैव तदभिन्नानन्दादिधर्माविनाशप्रतिपत्तिसंभवेनानु-

च्छित्तिधर्मेति वाक्यं पुनरुक्तत्वाद्व्यर्थमेवेति पूर्वोक्तमाशङ्क्य परिहरति **ननु स्वरूपेति** ॥ **स्वमतेति ।** अस्माभिस्तेषां धर्माणामात्मस्वरूपत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । तर्हि तान्प्रत्यात्मस्वरूपत्वमुपपाद्यतामिति चेत्तत्राह **किमिदानीमिति** ॥ **आत्मस्वरूपक्रियायामिति** । धर्माणामात्मस्वरूपत्वप्रतिपादनप्रकरण इत्यर्थः । इदानीं तु मोक्षप्रसङ्ग एव प्रवृत्तोऽस्तीति भावः ।

सु० — **इतश्चैवदुक्तार्थमेवेत्याह** मात्रेति ।

अनु० — मात्रासंसर्गमप्याह तथा

यथा धर्मानुच्छित्तिमाह तथा मीयन्त इति मात्रा रूपादयो विषयास्तेषां संसर्गमुपभोगलक्षणमप्यस्याह 'मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवती'ति वाक्येन । ततो न ज्ञानविलोपो व्याख्यातुं शक्यते । नेदं वाक्यं श्रुतावुपलभ्यत इत्यत उक्तम् माध्यन्दिनश्रुतिरिति ।

माध्यन्दिनश्रुतिः ॥

मैत्रेयीयाज्ञवल्क्यसंवादरूपमिदं प्रकरणं काण्वमाध्यन्दिनश्रुत्योः समानम् । इदं तु वाक्यं यद्यपि काण्वश्रुतौ नास्ति तथाऽपि माध्यन्दिनश्रुतावस्त्येवेति ।

शे० — रूपादय इति । यद्यपि मात्राणां मध्ये शब्दस्यैवादित्वाच्छब्दादय इत्येव वक्तुमुचितं । तथाऽप्युत्तरवाक्ये 'इतर इतरं पश्यती'ति चाक्षुषज्ञानविषयस्य रूपस्यैवादौ वक्ष्यमाणत्वादत्रापि तस्यैवादित्वेन वचनमिति मन्तव्यम् ।

प० — रूपादय इति । रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । प्रधानचक्षुर्विषयत्वाद्रूपस्यादितो ग्रहणम् ।

या० — रूपादय इति । यद्यपि मात्राणां मध्ये शब्दस्यैवादित्वाच्छब्दादय इत्येव वक्तव्यं तथाऽप्युत्तरवाक्य इतर इतरं पश्यतीति चाक्षुषज्ञानविषयस्य रूपस्यैवादौ वक्ष्यमाणत्वादत्रापि रूपस्यैवादित्वेन वचनमित्यवगन्तव्यम् ।

श्री० — इतश्चैतदिति । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति वाक्यमित्यर्थः । विज्ञातारमिति वाक्यप्रतिपाद्यो जीव इत्युक्तम् ।

सु० — **इतोऽपि संज्ञा नास्तीति वाक्यमुक्तार्थमेवेत्याह** आचिक्षेपेति ।

अनु० — आचिक्षेप मतं तच्च यस्मिन्नविषयादनम् ॥

श्रुतिरिति वक्ष्यति । यत्र हि 'द्वैतमिव भवती'त्यादिरुत्तरा श्रुतिर्यस्मिन्मते मुक्तस्य न विषयादनं रूपादिविषयभोगो नास्तीत्यभ्युपगमस्तन्मतमाचिक्षेप निन्दितवतीति । ततश्च न तद्वाक्यं मुक्तस्य ज्ञानाभावं प्रतिपादयति । न हि ज्ञानरहितस्य घटकल्पस्य विषयसंसर्गो वा

तद्भावनिन्दा वोपपद्यते । कथमाचिक्षेपेति चेत् । उच्यते । यत्र यदि, द्वैतं भवति तत् तर्ह्येव, इतर इतरं पश्यतीत्यादिना व्याप्तिमभिधाय हिशब्देन तस्याः प्रमितत्वं चोक्त्वा यत्र यदि, तु, अस्यतमनोऽपेक्षितं सर्वमात्मैवाभूत् स्वव्यतिरिक्तं न स्यात् । तत् तर्हि केन साधनेन कम् अर्थं पश्येत । न केनापि किञ्चिदित्यनिष्टप्रसङ्गोऽभिधीयते ।

शे० — वक्ष्यतीति । घ्राणादिभोगाभावस्येत्युत्तरवाक्य इति शेषः ॥ व्याप्तिमिति । वक्ष्यमाणप्रसङ्गाङ्गभूतां व्यतिरेकव्याप्तिमित्यर्थः ।

प० — आचिक्षेपेत्यत्र कर्त्राकाङ्क्षायामाह श्रुतिरिति वक्ष्यतीति । उत्तरार्धे ॥ तद्भावेति । विषयभोगाभावनिंदेत्यर्थः ॥ हिशब्देनेति । यत्र हीति हिशब्देनेत्यर्थः । 'यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदि'ति श्रुत्यर्थमाह यत्र यदीत्यादिना ।

सु० — एवं तर्हि यदि मुक्तौ द्वैतं न स्यात्तदा रूपदर्शनादिकं न भवेदिति तर्कितं भवति । तथा च द्वैताभावमतमनयाक्षिप्तं, न विषयभोगाभावमतमित्यत आह घ्राणादीति ।

अनु० — घ्राणादिभोगाभावस्य त्वनिष्टत्वहृदा श्रुतिः ॥

घ्राणादिना गन्धादेर्भोगो घ्राणादिभोगः । केन कमिति करणस्य कर्मणश्चोक्तत्वात् । तुशब्दो विशेषार्थः । हृदाऽभिप्रायेण । पूर्वेणैव संबन्धः ।

सत्यमेतत् शून्यमतं तार्किकमतं च निराकृत्याद्वैतमतमनया श्रुत्या निराक्रियत इति । तच्च विषयभोगाभावप्रसञ्जनेन । प्रसञ्जनीयं च तद्भवति यदनिष्टम् । अतोऽद्वैतमते घ्राणादिभोगाभावं प्रसञ्जयन्ती श्रुतिस्तस्यानिष्टत्वमभिप्रैतीति गम्यते । अनिष्टं च तदुच्यते यदप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं च । अतो विषयभोगाभावनिन्दा श्रुत्यभिप्रायव्याप्ता भवत्येवेति ।

शे० — पूर्वेणैव संबन्ध इति । आचिक्षेपेति पूर्वेणैव संबन्ध इत्यर्थः ।

प० — तुशब्दो विशेषार्थ इति । भोगाभावेऽनिष्टत्वप्रसङ्गोऽयं न त्वद्वैतमताक्षेपपरमिति तर्कं विशेषयितुं अयं तुशब्द इत्यर्थः । अद्वैतमेवानया श्रुत्याऽऽक्षिप्तं न विषयभोगाभावमतमिति शङ्कितस्य किमुत्तरं जातमित्यत आह सत्यमेतदित्यादिना ॥ अनयेति । यत्र हि द्वैतमिवेति श्रुत्येत्यर्थः ॥ तच्चेति । निराकरणं विषयभोगाभावापादनेन कर्तव्यमित्यर्थः ।

सु० — भवेदेवमर्थापत्त्या विषयभोगाभावनिन्दावगमो यद्यत्राद्वैतमते विषयभोगाभावः प्रसञ्जनीयः स्यात् । न चैवम् । अपि तर्हि वस्तुस्थितिकथनमेतत् । तथा हि । अयमात्मा अविनाशी अत एवानुच्छित्तिस्तस्य धर्मः । मुक्तौ मात्राभिरसंसर्गस्तस्य भवति । कुतः । यत्र हि संसारे द्वैतमिव भवति तत्तत्रेतर इतरं पश्यतीत्यादि । यत्र तु मुक्तावस्य सर्वमात्मैवाभूत्स्वव्यतिरिक्तं किमपि नास्ति तत्र केन कं पश्येन्न केनापि न किमपीत्यद्वैतिनः । तत्राह येनेति ।

अनु० — येनेदमखिलं वेद विज्ञातारं स्वमेव च ॥
केन तं च विजानीयादित्यनिष्टं च सर्वथा ॥

येनेदमखिलं वेद तं च केन विजानीयात् विज्ञातारं च केन विजानीयादित्यनेन येनेदं सर्वं विजानाति तं च केन विजानीयात् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति वाक्यद्वयमुपादत्ते । विज्ञातारमित्येतत्स्वमेवेति व्याचष्टे । प्रथमवाक्यविषयं तूत्तरत्र वक्ष्यति । इति वाक्यद्वयोक्तं विष्णुज्ञानराहित्यं स्वज्ञानराहित्यं च ।

एतदुक्तं भवति । अत्रान्ते येनेदमिति वाक्यद्वयं श्रूयते । तदर्थः परमेश्वरज्ञानाभावः स्वज्ञानाभावश्च तावदनिष्टो न वास्तवः । ततस्तत्प्रसङ्गकथनमेवेति ज्ञायते । तत्साहचर्यात्केन कं पश्येदित्यादिकमपि प्रसञ्जनमेव न वस्तुस्थितिकथनमिति ज्ञातव्यमिति ।

शे० — **प्रथमेति** । येनेदं सर्वं विजानातीति प्रथमवाक्यविषयं 'नाखिलज्ञापको विष्णुरि'त्यादिनोत्तरत्र वक्ष्यतीत्यर्थः । नन्वेवमप्यविनाशीत्यादिवाक्यं वस्तुस्थितिकथनपरमिति शङ्कायाः कथं परिहार इत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **तत्साहचर्यादिति** । तत्प्रकरणादित्यर्थः ।

प० — शङ्कते **भवेदेवमिति** ॥ **अर्थापत्त्येति** । विषयभोगाभावस्यापादनान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्त्येत्यर्थः ॥ **इत्यद्वैतिन इति** । आहुरिति योज्यम् ॥ **उत्तरत्रेति** । उत्तरश्लोके । 'इत्यनिष्टं हि सर्वथे'त्यत्राकाङ्क्षां पूरयति इति **वाक्यद्वयोक्तमित्यादि** । (भवेदेवमितिक्र)प्रकृतचोद्यस्य येनेदमिति मूलेनोत्तरस्यास्पष्टत्वादाह **एतदुक्तमिति** ।

स० — **प्रथमेति** । येनेदं सर्वं विजानातीति प्रथमवाक्यविषयं 'नाखिलज्ञापको विष्णुरि'त्यादिनेति शेषः ।

या० — **उत्तरत्र वक्ष्यतीति** । उत्तरश्लोके वक्ष्यतीत्यर्थः ।

श्री० — येनेदमिति वाक्यप्रतिपाद्यः क इत्यत आह **प्रथमेति** । 'नाखिलज्ञापको विष्णुरि'त्यत्रेत्यर्थः ।

सु०— **नन्वीश्वरस्तावत्सर्वथाऽप्यविज्ञेय एव । यतो वाच इत्यादिश्रुतेः । जीवात्मा च न स्वविज्ञानी । एकस्यां क्रियायामेकस्यैव कर्तृकर्मभावस्य विरुद्धत्वात् । अतः परमेश्वरज्ञानाभावः स्वज्ञानाभावश्च कथमनिष्ट इत्यतः परमेश्वरस्य सर्वथाऽप्यविज्ञेयत्वं तावन्निराकरोति** नेति ।

अनु०— नाखिलज्ञापको विष्णुरज्ञेयो नियमेन हि ।

अत्राखिलज्ञापक इत्यनेन येनेदमिति वाक्यार्थमनूद्य विष्णुरिति तस्य विषयो दर्शितः । प्रागव्याख्यातत्वात् । विष्णुं विनैतद्वाक्यार्थस्यासंभवात् । हिशब्दस्तावदर्थे । विष्णुर्नियमेन सर्वथाऽप्यज्ञेय इति तावन्न भवति । कुत इत्यत आह तदिति ।

तज्ज्ञानार्थं हि वेदानामखिलानां प्रवर्तनम् ।

सर्वे वेदा इत्यादेरिति शेषः । विष्णोः सर्वथाऽप्यज्ञेयत्वेऽखिलवेदवैयर्थ्यप्रसङ्गाद्यतो वाच इत्यादिकमन्यथा व्याख्येयमिति भावः ।

शे०— विष्णुरेव येनेदमिति वाक्यविषयः कस्मादित्यत आह **विष्णुं विनेति** ॥ **तावदर्थ इति** । अव्ययानामनेकार्थत्वादिति भावः ॥ **अन्यथाव्याख्येयमिति** । साकल्येनाविज्ञेयत्वपरत्वेन व्याख्येयमित्यर्थः ।

म०— विष्णुरेवैतद्विषयः कुत इत्यत्राह **विष्णुं विनेति** ।

प०— कुत उक्तविषयप्रदर्शनमित्यत आह **प्रागव्याख्यातत्वादिति** । **तावदर्थे** तावच्छब्दार्थे इत्यर्थः ॥ **इत्यादेरिति** । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति', 'सर्वे वेदाः सर्वे घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ **अन्यथाव्याख्येयमिति** । 'अद्भुतत्वादनिर्वाच्यमतर्क्याज्ञेयमेव चे'ति भाष्योक्तदिशेति भावः ।

या०— **अन्यथाव्याख्येयमिति** । साकल्येनाविज्ञेयत्वपरतया व्याख्येयमित्यर्थः ।

सु०— **एवं परमात्मनो ज्ञेयत्वमुपपाद्य जीवात्मनः स्वज्ञानमुपपादयति** प्रत्यक्षमिति ।

अनु०— प्रत्यक्षमात्मविज्ञानाविरोधानुभवादपि ॥

न स्वविज्ञानितायां च विरोधः कश्चनेयते ।

क्रियाविशेषणमेतत् । आत्मविज्ञानं चाविरोधश्चेति द्वंद्वः । अविरोधश्च प्रसङ्गादात्मविज्ञान एव । तयोरनुभवः । स च प्रत्यक्षरूपः तस्मात् । अपिपदेन श्रुत्यादिग्रहणम् । स्वविज्ञानितायां जीवस्य कश्चन विरोधो नेयते । न काऽप्यनुपपत्तिः प्रतीयते । आत्मविज्ञानानुभवस्तावत् मामहं जानामीति साक्षिरूपः प्रसिद्ध एव । यथा घटमहं जानामीत्यत्र न काचि-

दनुपपत्तिः प्रतीयते । किं त्वनुपलम्भसनाथेन साक्षिणाऽनुपपत्त्यभाव एव साक्षात्क्रियते । तथा तदविशिष्टे मामहं जानामीति ज्ञानेऽपि । श्रुतयोऽपि 'अहमित्येव यो वेद्य' इत्याद्याः । यदि चात्मा न स्वात्मानं जानीयात्तदा ममेदमिष्टसाधनमित्यादिज्ञानाभावात्तथाविधेच्छाप्रयत्नयोरप्यभावात्सर्वप्रवृत्तिनिवृत्तिविलोपप्रसङ्गः । स्वप्रकाशत्वं ज्ञानाश्रयतया प्रकाशमानत्वं च न स्वज्ञानातिरेकेणोपपद्यत इति ।

शे० — **क्रियाविशेषणमिति** । प्रत्यक्षं यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणमित्यर्थः । अन्यथाऽनुभवविशेषणतयाऽनुभवादिति पञ्चम्यनुरोधेन प्रत्यक्षादिति पञ्चमी श्रूयेतेति भावः । श्रुत्यादीत्यादिपदेन तर्कपरिग्रहः । एवमात्मविज्ञानानुभवमुक्त्वा अविरोधानुभवमुपपादयति ॥ **यथेति** । श्रुत्यादीत्यादिपदसंगृहीतं तर्कमाह **यदि चेति** । विशेषणाज्ञाने ममेदमिति विशिष्टज्ञानासंभवादिति भावः । ननु स्वप्रकाशतया स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतया वाऽऽत्मप्रकाशसंभवेन तदधीनस्य ममेदमिष्टसाधनमिति विशिष्टज्ञानस्य संभवान्न प्रवृत्त्यादिविलोपप्रसङ्ग इत्यत आह **स्वप्रकाशत्वमिति** ॥ **स्वज्ञानातिरेकेणेति** । स्वविषयताऽतिरेकेणेत्यर्थः ।

स० — आत्मविज्ञानानुभवमुक्त्वा इतराविरोधानुभवमप्याह **यथेति** । ननु स्वप्रकाशतया वा तादृशज्ञानाश्रयतया वाऽऽत्मप्रकाशान्न प्रवृत्त्यादिविलय इत्यत्राह **स्वप्रकाशत्वमिति** ।

प० — **प्रसङ्गादिति** । आत्मविज्ञान एव विरोधस्य परेण प्रसंजितत्वेन तस्यैव प्रकृतत्वादिति भावः ॥ **अनुपलम्भेति** । यद्यत्रानुपपत्तिः स्यात्तर्ह्युपलभ्येत नोपलभ्यत इत्यनुपलंभसनाथेनेत्यर्थः ॥ **अहमितीति** । 'अहमित्येव यो वेद्यः स जीव इति कीर्तितः । स दुःखी स सुखी चैव स पात्रं बन्धमोक्षयोः' इत्याद्या इत्यर्थः । अपिपदेन श्रुत्यादिग्रहणमित्युक्तम् । तत्रादिपदार्थस्तर्कोपीति भावेनाह **यदि चेति** ॥ **ममेदमिष्टेति** । स्वात्मज्ञानाभावे ममेत्यस्यदर्थोपरक्ततयेष्टानिष्टज्ञानाभावादित्यर्थः ॥ **तथा विधेति** । फलमिदमिच्छामि, ममेदमिष्टं, अहमत्र प्रयते, ममायं कृतिविषय, इतीच्छाप्रयत्नयोरित्यर्थः । स्वप्रकाशत्वाज्जीवस्य सर्वमुपपत्स्यत इत्यत आह **स्वप्रकाशत्वमिति** ।

या० — अविरोधानुभवमुपपादयितुमाह **यथा घटमित्यादिना** । श्रुत्यादिग्रहणमित्यत्रादिपदेनोपात्तं तर्कं दर्शयति **यदि चात्मेति** ॥ **ममेदमिति** । विशेषणाज्ञाने विशिष्टज्ञानासंभवादिति भावः । नन्वात्मनः स्वज्ञानकर्मत्वाभावेऽपि दीपवत्स्वप्रकाशतया प्राभाकररीत्या स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतया वा प्रकाशमानत्वसंभवान्नोक्तविशिष्टज्ञानानुपपत्तिरित्यत आह **स्वप्रकाशत्वमित्यादि** । अत्र पक्षद्वयेऽपि प्रकाशकर्मत्वातिरिक्तस्य प्रकाशमानत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन स्वज्ञानकर्मत्वमनिवार्यमित्यर्थः ।

श्री०— अविरोधश्च घटपटयोरित्यन्यथाप्रतीतिपरिहारायाह **अविरोधश्चेति** ॥ **अनुपलंभसनाथेनेति** । यद्यनुपपत्तिः स्यात्तर्ह्युपलभ्येत । नोपलभ्यते । तस्मान्नास्तीत्येवं योग्यानुपलंभसहकृतेनेत्यर्थः ॥ **तदविशिष्ट इति** । घटमहं जानामीत्येतदनुभवसमान इत्यर्थः ।

सु०— छिदादिषु **कर्तृकर्मणोर्भेददर्शनात्तदेकत्वाभ्युपगमो विरुद्ध इति** यदुक्तं तन्निराकरोति कर्तृकर्मेति ।

अनु०— कर्तृकर्मविरोधश्च नित्यानुभवरोधतः ॥
कथमेव पदं गच्छेद्विरोधोऽदृष्टबाधनम् ।

एकस्यां क्रियायां कर्तृकर्मत्वयोर्विरोधः कर्तृकर्मविरोधः । नित्यानुभवः **उक्तसाक्ष्यनुभवः** । पदम् **आस्पदम्' प्रकृत इति शेषः** ।

अयमाशयः । उक्तमेतल्लिंगपादे । यत्कर्तृकर्मणोर्भेद इत्यौत्सर्गिकोऽयं न्यायः । अपवादे सत्यभेदोऽपि भवतीति । अत्र च मामहं जानामीति साक्ष्यनुभवविरोधान्नायमस्य न्यायस्य विषयः । किन्तु यत्रादृष्टबाधनं प्रमाणविरोधाभावस्तत्रैवायं विरोधः प्रवर्तते । यथांऽगुल्यग्रेणांगुल्यग्रस्पर्शने । यथा वाऽसिधारयाऽसिधाराछेदन इति ।

शे०— **उक्त इति** । मामहं जानामीत्युक्त इत्यर्थः । अविरुद्धन्यायविषयमेवोदाहरति ॥ **यथेति** ।

प०— ननु छिदिक्रियादौ कर्त्रादेर्भेददृष्टेरेकत्वाभ्युपगमोविरुद्ध इत्यस्य न समाधिः प्राप्त इत्यत आह **अयमाशय इति** ॥ **अस्येति** । एकस्यां क्रियायामित्युक्तन्यायस्येत्यर्थः ।

श्री०— **अत्र चेति** । प्रकृते कर्तृकर्मणोर्भेदाङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **साक्ष्यनुभवेति** । कर्तृकर्मणोरभेदावगाहिसाक्ष्यनुभवविरोधादित्यर्थः । अदृष्टबाधनमित्यस्य दृष्टबाधाभाव इत्यर्थः । दृष्टशब्दः प्रमाणपरः । तथाच प्रमाणविरोधरूपापवादाभाव इत्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह **अदृष्टबाधनमित्यादि** । तथा चादृष्टबाधनं यत्र कर्तृकर्मणोरभेदसाधकप्रमाणविरोधो नास्ति । अभेदसाधकं प्रमाणं यत्र नास्तीति यावत् । अपवादो नास्तीत्यत्र तात्पर्यं । तत्रैव विरोधः कर्तृकर्मणोरेकत्वं विरुद्धम् । भेद एवाङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः । यथांऽगुल्यग्रेणांगुल्यग्रस्पर्शनेऽसिधारयाऽसिधाराच्छेदे वा कर्तृकर्मणोरभेदावगाहिप्रमाणाभावाद्भेद एवाङ्गीक्रियते । प्रकृते च कर्तृकर्मणोर्भेदाङ्गीकारे मामहं जानामीत्यभेदसाधकप्रमाणविरोधसद्भावाद्भेदं परित्यज्याभेदोऽङ्गीक्रियत इति भावः ।

सु०— अस्त्वेवमीश्वरस्य ज्ञेयत्वं, जीवस्य च स्वज्ञानित्वम् । तथाऽपि मुक्तौ तज्ज्ञानाभावः कथमनिष्ट इति चेत् । उच्यते । 'नात्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम् । प्राज्ञः किञ्चन संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक् सदे'ति श्रुतौ सुप्तस्य स्वज्ञानमीश्वरज्ञानं च नास्तीत्यभिधाय मुक्तस्य तु तदस्तीत्युच्यते । अतस्तदभावः प्रमाणविरुद्ध इति कथं नानिष्टः । न केवलमेवमनिष्टप्रकरणाद्विषयभोगाभावस्यानिष्टत्वं गम्यते किन्तु विषयभोगस्यापि श्रुतिसिद्धत्वाच्चेत्याह स इति ।

अनु०— सोऽश्नुते सर्वकामांश्च कामान्नी कामरूप्यथ ॥
इत्यादिश्रुतयश्चोक्तमर्थमेव वदन्ति हि ॥

अथ मुक्तेरनन्तरमिति श्रुतिद्वयस्योपक्रमे संबध्यते । उक्तमेवार्थं मुक्तस्य विषयभोगसद्भावम् । अत एव मात्राभिरसंसर्ग इति व्याख्यानमसदेवेति ॥

शे०— नास्तीत्यभिधायेति । नात्मानमित्यत्रात्मशब्देन जीवस्य, न परांश्चेत्यत्र परशब्देनेश्वरस्याप्यभिप्रेतत्वादिति भावः । यद्यप्यत्र प्राज्ञतुर्ययोरेवाज्ञानज्ञाने कथ्येते न सुप्तस्य स्वज्ञानमीश्वरज्ञानं वेति न प्रकृतसङ्गतिरित्याभाति । तथाऽपि संवेत्तीत्यस्य सर्वदृगित्यस्य च संवेदयति सर्वं दर्शयतीत्यर्थतया तद्भाष्ये व्याख्यातत्वेन स्वज्ञानलाभात्प्रकृतसङ्गतिः । अत्र सुप्तौ जीवस्य स्वज्ञानाभावोक्तिर्विशेषाकारेण स्वज्ञानाभावाभिप्रायेणैव न तु सर्वथा । तस्याप्यहमिति स्वज्ञानवत्त्वात् । अत एवैतद्वाक्यव्याख्यानावसरे माण्डूकभाष्ये 'जीवकालतमो विना । सुप्त्यवस्थां सुखं चापि विना नान्यत्प्रदर्शयेदि'ति जीवज्ञानं सुप्त्यवस्थायामुक्तम् । अन्यथा तद्विरोधप्रसङ्गादिति ध्येयम् । मुक्तौ विषयभोगस्य श्रुतिसिद्धताया भाष्यारूढतां दर्शयितुमथशब्दस्य श्रुत्यन्तर्गतत्वभ्रान्तिं च परिहर्तुं तदर्थकथनपूर्वकं तत्संबन्धं च दर्शयति ॥ अथ मुक्तेरनन्तरमिति ॥ अत एवेति । श्रुत्यन्तरे भोगस्योक्तत्वादेवेत्यर्थः ॥

स०— अङ्गीकृतं च मायावादिना भास्कारेण चात्मनो ज्ञानविषयत्वमित्याह नात्मानमिति । न च तुर्यस्यैव सर्वदृक्त्ववचनात् न जीवस्य तदिति वाच्यम् । तुरीयशब्देन तस्य तं प्राप्तस्य मुक्तस्य च ग्रहणेनादोषात् । अत एव श्रुत्यन्तरे भोगस्योक्तत्वादेव ।

प०— नात्मानमिति । आत्मानं परमात्मानं जीवं च परान् जीवस्वरूपतमःकालसुखेभ्योऽन्यान् संवेत्ति संवेदयतीत्यन्तर्णीतणिच् सर्वदृक् सर्वं दर्शयतीति सर्वदृक् । इति श्रुताविति माण्डूकश्रुतौ ॥ अनिष्टप्रकरणादिति । 'येनेदमखिलं वेद तं च केनविजानीयात् विज्ञातारं च केन विजानीयादि'ति वाक्यद्वयोक्तापादनस्यानिष्टत्वसमर्थनेन तत्साहचर्यरूपप्रकरणादित्यर्थः ॥ अत एवेति । (भोगस्य श्रुति)विषयसंसर्गसद्भावस्य श्रुत्यन्तरसिद्धत्वादेव । मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवतीति माध्यन्दिनश्रुतिवाक्ये पूर्वोक्ते मात्राभिः रूपादिविषयैः संसर्गो भोगलक्षणः इति सिद्धान्तीयव्याख्यानं विना मात्राभिर-

संसर्गो भोगाभाव इति परकीयव्याख्यानम् 'येनेदमखिलं वेदे'त्येतदवतारिकायामुक्तमसत् श्रुतिविरोधप्राप्तेरिति भावः। क्वचिदित्यस्यार्थो अभिधानादाविति।

या० — **नास्तीत्यभिधायेति।** नात्मन इत्यत्रात्मशब्देन जीवस्य, न परश्चेत्यत्र परशब्देनेश्वरस्यापि अभिप्रेतत्वादिति भावः। अत्र संवेत्तीत्यस्य सर्वदृगित्यस्य च संवेदयति सर्वं दर्शयतीत्यर्थतया तद्भाष्ये व्याख्यातत्वेन प्रकृतसङ्गतिर्द्रष्टव्या। तेनात्र प्राज्ञतुरीययोरेवाज्ञानज्ञाने कथ्येते न सुप्तजीवस्येति प्रकृतासङ्गतिरिति शङ्काऽनवकाशः। अत्र स्वज्ञानाभावोक्तिर्विशेषाकारेणैव स्वज्ञानाभिप्राया। सुप्तस्याप्यहमिति सामान्यतः स्वज्ञानवत्त्वात्। अत एवैतद्वाक्यव्याख्यानसमये मांडूकभाष्ये 'तमो विना। सुप्त्यवस्थां सुखं चापि विना नान्यत्प्रदर्शयेदि'ति जीवज्ञानं सुप्त्यवस्थायामुक्तम्। अन्यथा तद्विरोधप्रसङ्ग इति ध्येयम्।

सु० — **स्यादेतत्। यत्र हि द्वैतमिव भवतीति इवशब्देन द्वैताभावः प्रतिपाद्यते तत्कथं द्वैताभावेऽनिष्टप्रसङ्गाभिधानमेतदित्यत आह** अस्वातन्त्र्यादिति।

अनु० — अस्वातन्त्र्यादिवेत्युक्तं न द्वैताभावतः क्वचित्॥

द्वैतस्यास्वातन्त्र्यमभिप्रेत्य द्वैतमिवेत्युक्तम्। न तु द्वैताभावमभिप्रेत्य। कुतः। क्वचिदभिधानादाविवशब्दस्याभाववाचिताऽनुक्तेरित्यर्थः। अस्वातन्त्र्यं चात्र स्वरूपमात्रमुक्तम्।

इवशब्दस्याभावार्थत्वे बाधकं चाह आत्मैवेति।

आत्मैवाभूदिति ह्यस्मादविशेषप्रसङ्गतः॥

इवशब्दस्याभावार्थत्वे द्वैतमिव भवतीत्यस्य द्वैतं नास्तीत्यर्थः स्यात्। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यस्य तावद् द्वैताभावोऽर्थः स्फुट एव। ततस्तस्मादस्य विशेषो न भवेत्। तथा च द्वैताभावे इतर इतरं पश्येत्। द्वैताभावे केन कं पश्येदिति वाक्यद्वयार्थः प्रसज्येत। ततश्च उन्मत्तवाक्यता श्रुतेरापद्यत इति।

नन्विवशब्दस्यास्वातन्त्र्यवाचित्वं कुत इत्यत आह अस्वातन्त्र्येति।

अस्वातन्त्र्योपमाभेदभेदेष्विव उदीरितः॥

शब्दतत्त्व इति प्रोक्तं

अभेदभेदेति प्रतियोगिद्वयोपलक्षणम्। इवान्त एकस्मिन्नुक्ते तत्प्रतियोगी द्वितीयोऽपि लभ्यत इत्यर्थः।

नन्वस्माकमुपमायामेवेवशब्दः । द्वैताभावस्त्वर्थसिद्धः । यथा गौरिव गवय इत्युक्ते गवयस्य गोत्वाभावोऽवगम्यत इति चेत् । तर्हि द्वैतसदृशं किं तदिति वाच्यम् । कल्पितं द्वैतमिति चेन्न । तस्य सत्ताभावेन भवतीत्यनुपपत्तेः । भवनमपि तस्य काल्पनिकमिति चेत् । एवं तर्हि यदि द्वैतदर्शनं स्यादिति स्यात् । तथा चेतर इतरं पश्यतीत्येतदपि तदेवेति न हेतुहेतुमद्भावोऽवकल्पत इति ।

शे०— नन्वस्वातन्त्र्यार्थत्वेऽपीवशब्दस्य न व्याप्तिकथनेऽस्वातन्त्र्यस्योपयोग इत्यत आह **अस्वातन्त्र्यं चेति ॥ ततश्चेति** । व्याघातादित्यर्थः । ननु भेदाभेदरूपविरोधिद्वयमात्रस्यैवेवशब्दार्थत्वेऽन्यत्र 'इवोभये च सादृश्य' इति सामान्यत एव प्रतियोगिद्वयस्येवशब्दार्थतावचनं 'प्रविविक्ताहार इवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मन' इति हरेः सूक्ष्माशनप्रतिपादके वाक्येऽवतारेषु स्थूलमपि भुङ्क्ते इतीवशब्दव्याख्यानं चानुपपन्नं प्रसज्यत इत्यत आह **प्रतियोगिद्वयोपलक्षणमिति** । विरोधिद्वयोपलक्षणमित्यर्थः । नन्विवशब्दस्यैव यदि प्रतियोगिद्वयं वाच्यं तर्हि द्वैतमिव भवति नानेव पश्यतीत्यादाविवशब्देनैव द्वैताद्वैतयोर्भेदाभेदयोश्च प्राप्तत्वेन द्वैतमित्यादेर्वैयर्थ्यमित्यत आह **इवान्त इति ॥ लभ्यत इति** । इवशब्देनेति शेषः । यदुक्तं पूर्वपदेन तत्प्रतियोगिनि द्वितीये इवशब्दवृत्तेरिति भावः ॥ **उपमायामेवेति** । तदर्थत्वं चोक्ताभिधानसिद्धमेवेति द्वैताभाववाचित्वं व्यावर्तयति । ततश्च न क्वचिदभिधानादाविवशब्दस्याभाववाचित्वानुक्तिरिति दोष इति भावः । तर्हि कथमस्य द्वैताभावसाधकतयोपन्यास इत्यतोऽर्थतस्तत्सिद्ध्यभिप्रायेणेत्याह **द्वैताभाव इति** । शक्त्योपमार्थस्यापीवशब्दस्यार्थतो द्वैताभावसाधकत्वं कथमित्यतस्तत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह **यथेति** । सादृश्यसंबन्धिनो द्वितीयस्यानिरूपणान्न सादृश्यार्थत्वमपि तस्येत्याह **तर्हीति** । कल्पितद्वैतस्यैव तत्प्रतिसंबन्धित्वान्न तदर्थत्वानुपपत्तिरिति शङ्कते **कल्पितमिति ॥ एवं तर्हीति** । द्वैतवत्तद्भवनस्यापि कल्पितत्व इत्यर्थः । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह **तथा चेति** ।

स०— नन्वस्वातन्त्र्यार्थत्वेपीवशब्दस्य, प्रकृतेऽस्वातन्त्र्यकथनस्य, क्वोपयोग इत्यत आह **अस्वातन्त्र्यमिति ॥ ततश्चेति** । व्याघातादित्यर्थः । प्रविविक्तभुगिवैष भवति । व्यतिषक्त इव वै पाप्मनेत्यत्रेवशब्देनावतारे स्थूलभोगस्य मुक्तौ पापाव्यतिषङ्गस्य चोक्तत्वात्तत्संग्रहाय व्याचष्टे **प्रतियोगिद्वयोपलक्षणमिति** । अभेदभेदेतिप्रतियोगिद्वयोपलक्षणम् । **यथोक्तं** गीतातात्पर्य इति शेषः ।

प०— तत्राकाङ्क्षां पूरयति **अभाववाचिताऽनुक्तेरिति ॥ स्वरूपमात्रमिति** । युक्तिर्नोक्तेत्यर्थः । यद्वाऽस्वातन्त्र्यमेवार्थ इत्युपेत्य नोक्तमित्यर्थः । न तु व्याप्त्युपयोगितयोक्तमिति वार्थः । व्यभिचाराभावात् । भेदाभेदमात्रपरत्वभ्रमनिरासाय विरोधिद्वयमात्रग्रहणायाह **प्रतियोगिद्वयोप-**

लक्षणमिति । ननु भेदाभेदादिरूपप्रतियोगिवाचित्वे द्वैतमिवेत्यत्रेवशब्देनैव भेदाभेदयोर्लाभात्पुनर्द्वैतमिति व्यर्थमित्यत आह **इवान्त इति** ॥ **अस्माकमिति** । द्वैताभाववादिनामित्यर्थः ।

या०— अभाववाचिताऽनुक्तेरिति । क्वचिदित्यनन्तरं एतावदध्याहार्यमिति भावः । ननु भेदाभेदरूपविरोधिद्वयमात्रस्येवशब्दार्थत्वेऽन्यत्र 'इवोभये च सादृश्य' इति सामान्यत एव प्रतियोगिद्वयस्येवशब्दार्थतावचनं, 'प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छरीरादात्मन' इति हरेः सूक्ष्माशनप्रतिपादके वाक्ये अवतारेषु स्थूलमपि भुंक्त इतीवशब्दव्याख्यानं चानुपपन्नमित्यत आह **प्रतियोगिद्वयोपलक्षणमिति** । विरोधिद्वयोपलक्षणमित्यर्थः । नन्विवशब्दस्यैव प्रतियोगिद्वयं यदि वाच्यं तर्हि नानेव पश्यतीत्यादाविवशब्देनैव भेदाभेदयोः प्राप्तत्वेन नानेत्यादीनां वैयर्थ्यमित्यत आह **इवान्त इति** । ततश्च यत्र द्वयोर्विरुद्धयोर्मध्ये यदेकमिवशब्दशिरस्कमुच्यते तत्र तद्विरुद्धमपरमिवशब्देनोच्यत इति विवक्षितत्वान्नोक्तदोष इति भावः ॥

श्री०— अस्वातन्त्र्यं चात्रेति । द्वैतमिवेति श्रुतावित्यर्थः ॥ **स्वरूपमात्रमिति** । भेद ईश्वराधीन इति भेदस्येश्वराधीनत्वरूपं स्वरूपमात्रमेवोक्तमित्यर्थः ॥ **ततस्तस्मादिति** । ततः कारणात् । तस्मादात्मैवाभूदिति वाक्यादस्य यत्र हि द्वैतमिवेति वाक्यस्य विशेषो न भवेदेकार्थत्वादित्यर्थः । ततोऽपि किमित्यत आह **तथा चेति** । यत्र हि द्वैतमिवेति वाक्यार्थमनुवदति । तथाच द्वैताभाव इति । यत्र त्वस्येति वाक्यार्थमनुवदति **द्वैताभाव इति** । तथाच यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यस्यार्थो द्वैताभाव इति ॥ **केन कं पश्येदितीति** । न केनापि किमपि पश्यति । इतर इतरं न पश्यतीति यावदित्यर्थः ॥ **गोत्वाभाव इति** । तथाच तत्सादृश्यमवगम्यत इत्यर्थः । सादृश्यस्य भेदगर्भत्वादेवमुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ **किं तदिति** । द्वैतमिवेत्युक्ते द्वैतसदृशं किमित्यर्थः ॥ **कल्पितमिति** । वास्तवद्वैतसदृशं कल्पितं द्वैतमित्यर्थः । **तस्य** कल्पितद्वैतस्य । **काल्पनिकं** प्रातीतिकम् । **तदेव** द्वैतदर्शनमेव । तथाच पुनरुक्तिरिति भावः ।

सु०— न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति वाक्यस्य मुक्तो न जानातीत्येवार्थमङ्गीकृत्याविनाशीत्यादिवाक्यान्य(प्य)न्यथा व्याकुर्वतो बाधकमाह मैत्रेयीति ।

अनु०— मैत्रेय्युक्तोत्तरं च किम् ॥

न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति वाक्यं श्रुत्वा मैत्रेय्योक्तमत्रैव मा भवानित्यादि । तत्तावन्नाहृदयं निर्दलाक्षेपकरणेऽसुज्ञत्वप्रसङ्गात् । ततः प्रज्ञानघन इत्यात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वमभिधायेदानीं ज्ञानाभावं वदतस्तव वाक्यं मोहकमित्यभिप्रायः कल्प्यः । अपुरुषार्थत्वप्रसङ्गो वा । यथोक्तं

'संज्ञानाशो यदि भवेत्किं मुक्त्या नः प्रयोजनम् । मोहं मां प्रापयामास भवानत्रेति चोदितः' इति । **अन्यथाऽव्याख्याने मैत्रेय्युक्तं निरुत्तरं प्रसज्येत । न ह्येतैर्वाक्यैः स्ववचनव्याघातः परिहृतो नापि पुरुषार्थता समर्थितेति ।**

शे० **अन्यथा व्याकुर्वत इति ।** वस्तुस्थितिकथनमेतत् ॥ तथा हीत्यादिपूर्वोक्तप्रकारेण व्याकुर्वत इत्यर्थः ॥ **नाहृदयमिति ।** न निरभिप्रायं ॥ **मोहकमिति ।** व्याहतार्थप्रतिपादकत्वान्मोहकमिति भावः । अभिप्रायः कल्प्य इत्यत्र त्वद्रीत्येति शेषः । तत्त्वनिर्णयटीकायामस्याप्यभिप्रायस्याशङ्क्य दूषितत्वात् । अपुरुषार्थत्वप्रसङ्गो वेत्यत्र कल्प्य इति वर्तते । मद्रीत्येति शेषः । अपुरुषार्थत्वप्रसङ्गस्य स्वसिद्धान्तत्वं गीतातात्पर्यवाक्योदाहरणेन समर्थयते **यथोक्तमिति ॥ अन्यथेति ।** यत्र हीत्यस्य वस्तुस्थितिकथनत्वे मैत्रेय्युक्तस्य स्वव्याघातादेर्निरुत्तरत्वप्रसङ्गमेवोपपादयति **न हीति ।**

प०— **अन्यथा व्याकुर्वत इति ।** आशङ्क्यास्येत्येतदवतारिकायामुक्तदिशेति भावः । यद्वा येनेदमखिलं वेदेत्येतदवतारिकायामुक्तदिशेति भावः ॥ **कल्प्य इति ।** त्वयेति योज्यम् । सिद्धान्तदिशाऽऽह **अपुरुषार्थत्वेति ।** तत्रैव संमतिमाह **(यथोक्त)तदुक्तमिति ।** बृहद्भाष्ये ॥ **सांख्याद्यभिमतमोक्षस्याप्रामाणिकत्वोक्तिः ॥**

या०— **अन्यथा व्याकुर्वत इति ।** वस्तुकथनमेतत्तथाहीत्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेण व्याकुर्वत इत्यर्थः । अभिप्रायः कल्पित इत्यत्र पररीत्येति शेषः । विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायामस्याभिप्रायस्याशङ्क्य दूषितत्वात् । स्वरीत्या वाऽऽह **अपुरुषार्थताप्रसङ्गो वेति ।**

श्री०— **अन्थथा व्याकुर्वत इति ।** वस्तुस्थितिकथनपरत्वेनेत्यर्थः ॥ **नाहृदयमिति ।** अभिप्रायशून्यं न भवतीत्यर्थः । **असुज्ञत्वं** सम्यग्ज्ञानित्वाभावः । अविवेकित्वमिति यावत् । अपुरुषार्थत्वप्रसङ्गो वाऽभिप्रायः कल्प्य इत्यत्र ज्ञापकमाह **यथोक्तमिति ॥ किं मुक्त्या नः प्रयोजनमिति ।** 'मग्नस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेदि'ति भावः । इति चोदिते इत्यस्य याज्ञवल्क्यः प्रियामाहेत्युत्तरेण संबन्धो द्रष्टव्यः । नापीत्यनन्तरं ज्ञानाभावस्येति शेषः । समर्थितेत्यनन्तरं याज्ञवल्क्येनेत्यर्थः ।

सु०— एवं सांख्यनैयायिकाद्यभिमतस्य मोक्षस्याप्रामाणिकत्वमभिधाय; यदुक्तं मोक्षस्यापुरुषार्थत्वप्रसङ्ग इति तत्प्रपञ्चयति सुखादीति ।

अनु०— सुखादिधर्महानौ तु मुक्तेः किं च प्रयोजनम् ॥

सुखादिधर्महानौ मुक्तित्वेनाङ्गीकृतायामिति शेषः । तुशब्दः स्वपक्षाद्विशिनष्टि । परस्यापाद्यमानो दोषः स्वमते नास्तीत्याशयः । मुक्तेरिति संबन्धमात्रे षष्ठी । किमाक्षेपे ।

चशब्दोऽप्रामाणिकत्वेन समुच्चयार्थः । प्रयुज्यते प्रवर्त्यते पुरुषोऽनेनेति प्रयोजनम् । मुक्तेः प्रयोजनं किमिति । **मुक्त्यर्थे पुरुषं प्रवर्तयत्किमपि नास्तीत्यर्थः ।**

शे०— यदुक्तमिति । 'आत्मप्रिहयानाय को यतेते'त्यादिनेति शेषः । तुशब्दोक्तं विशेषमेव दर्शयति **परस्येति ॥ आपाद्यमानो दोष इति** । अर्थ्यत्वाभावलक्षण इत्यर्थः । स्वमते मुक्तेरिष्टप्राप्त्यादिरूपत्वेनार्थ्यत्वसंभवादिति भावः । कर्तरि कर्मणि वा षष्ठीपरिग्रहेऽनन्वयादाह **मुक्तेरितीति** । यद्वा मुक्तिसाध्यं प्रयोजनमिति प्रतीतिनिरासायाह **मुक्तेरितीति ॥ समुच्चयार्थ इति** । अप्रामाणिकत्वेन सहार्थ्यत्वाभावस्य समुच्चयार्थ इत्यर्थः । यदीत्युत्तरग्रन्थेऽर्थ्यत्वप्रयोजकतयाऽनिष्टनिवृत्तिरूपताया आशङ्क्य निराकरणादत्र प्रयोजनशब्दोऽर्थ्यत्वप्रयोजकपर इत्यभिप्रेत्य तत्परतया प्रयोजनशब्दं व्याचष्ट **प्रयुज्यत इति** । षष्ठ्यर्थसंबन्धमुपदर्शयन् वाक्यार्थमाह **मुक्तेरित्यादिना ॥ मुक्त्यर्थ इति** । तथा च मुक्तिजनकप्रवृत्तिमत्पुरुषेप्स्यमाणत्वमेव संबन्ध इति भावः ॥ **किमपीति** । इष्टप्राप्तिरूपत्वमनिष्टनिवृत्तिरूपत्वं चेत्यर्थः । इष्टप्राप्तिरूपतायाः परेणैवानङ्गीकृतत्वादनिष्टनिवृत्तिरूपतायाश्च वक्ष्यमाणरीत्या असंभवादिति भावः ।

स०-- विशेषार्थत्वमाह **परस्येति ॥ मुक्तेरिति** । कर्तरि कर्मणि वा षष्ठीपरिग्रहेऽनन्वयादिति भावः ।

पु०-- **यदुक्तमिति** । 'हेयत्वादप्रियस्ये'त्यत्रेति भावः ॥ मुक्तिजन्यप्रयोजनमितिधीनिरासायाह **संबन्धमात्रे षष्ठीति** । न केवलं प्रागुक्तदिशाऽप्रामाणिकाः अपित्वपुमर्थश्चेति समुच्चये चशब्द इत्याह **चशब्द इति** । संबन्धमात्र इत्युक्तस्य विवरणम् **मुक्त्यर्थ इति** ।

या०— मुक्तिसाध्यं प्रयोजनमिति प्रतीतिनिरासायाह **संबन्धमात्र इति** । तमेव संबन्धं दर्शयति **मुक्त्यर्थ इति** । तथा च मुक्तिजनकप्रवृत्तिमत्पुरुषेप्स्यमाणत्वमेव संबन्ध इति भावः ॥ **दुःखोपादनेति** । संसारस्यैवोपादानप्राप्तेरित्यर्थः ।

सु० - द्विविधं प्रयोजनम् । इष्टावाप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्च । तत्र यद्यपि मुक्तिरिष्टप्राप्तिरूपा न भवति तथाऽप्यनिष्टनिवृत्तिरूपा भवत्येव । अतः पुरुषेणार्थ्यत इत्याशङ्कते यदीति ।

अनु०— यद्यर्थो दुःखहानिः स्यात्

दुःखहानिरूपा मुक्तिः पुरुषस्यार्थोऽर्थनीयः स्यादिति यदि ब्रूषे । अत्रोच्यते । भवत्यनिष्टनिवृत्तिः पुरुषार्थः । मुक्तिश्च समस्तदुःखहानिस्तथाऽपि न पुरुषार्थः कथमित्यत आह अनर्थ इति ।

अनर्थः सुखनाशनम् ॥

सुखनाशरूपोऽनर्थोऽप्यस्ति यतः ।

इदमुक्तं भवति । केवलस्य दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्भवति पुरुषार्थः, इयं तु दुःखवत् सुखस्याप्यात्यन्तिकी निवृत्तिरिति कथं पुरुषार्थः । अनिष्टनिवृत्त्याशया प्रवृत्तौ इष्टनिवृत्तिभिया निवृत्त्यापत्तेः । दुःखशबलसुखहानौ सुखशबलदुःखोपादानप्राप्तेश्च ।

शे०— अनर्थ इत्याद्युत्तरग्रन्थे परिहारत्वज्ञापकाभावात् साक्षात्परिहारत्वानुपपत्तेश्चासङ्गतिमाशङ्क्य साक्षात्परिहारत्वाभावेऽपि तदुपपादकत्वान्नासङ्गतिरित्यभिप्रेत्य मध्ये परिहारमध्याहृत्य तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयति **अत्रोच्यत** इति । एतद्वाक्यार्थस्योक्तार्थोपपादकतया मूलारूढतासिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयति **अप्यस्ति यत इति** । ननु सुखनाशरूपत्वेऽप्यनिष्टदुःखनिवृत्तिरूपत्वान्मुक्तेः पुरुषार्थत्वं भविष्यत्येव । सुखस्य दुःखशबलत्वेन हेयत्वान्न तन्नाशेनेष्टनाशरूपत्वमपीत्यत आह **इदमुक्तं भवतीति ॥ दुःखोपादानेति** । ततश्च नानिष्टनिवृत्तिरूपत्वमपि मुक्तेरिति भावः ।

श्री०— यदि विषसंपृक्तमधुवत् दुःखमिश्रितत्वात्सुखमनुपादेयं स्यात्तन्निवृत्तिः पुरुषार्थः स्यादिति यावत् । तर्हि सुखस्योपादेयत्वेन तन्मिश्रितत्वाद्दुःखशब्दोदितं संसारस्याप्युपादेयत्वं स्यादित्याह **दुःखशबलेति** । दुःखमिश्रितेत्यर्थः ।

सु०— **यदत्रोक्तं 'यस्य दुःखमुपादेयं तस्य हेयं किमुच्यताम् । हेयहीनस्य का मुक्तिः केन चाप्युपदिश्यते' इति, तदिदमसङ्गतम् । न हि वयं दुःखस्योपादेयत्वमुपपादयामः । किन्तु समव्ययफलत्वेन विनिगमने कारणाभावान्न प्रवृत्त्युपपत्तिरिति ब्रूमः । यथोक्तम् 'असत्यानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च । अशक्यानि च वस्तूनि नारभेत विचक्षणः' इति । अङ्गीकृत्यैव समव्ययफलत्वमुक्तम् । वस्तुतस्तु आयादपि व्ययो गरीयानित्याह** तयोश्चेति ।

अनु० -- तयोश्च दुःखहानाद्धि सुखनाशोऽधिको भवेत् ॥

सुखदुःखहानयोर्मध्ये । न हि राजादयो राज्याद्यपगमे दुःखहानेन सुखहानव्यथां समादधति । ततो निवृत्तिरेव मुक्तेरिति भावः ।

शे०— **यदत्रोक्तमिति** । निबन्धकृतेति शेषः ॥ **यस्य दुःखमिति** । यद्यप्यत्र यस्य सुखं हेयं तत्किमुपादेयमिति तुल्यम् । न च दुःखनिवृत्तिरेवोपादेया । तर्हि केवलं दुःखं हेयं सुखशबलं तूपादेयमित्यपि तुल्यम् । तथाऽपि सुखे सत्युत्तरकालसुखासंभिन्नदुःखस्यावश्यकत्वेन केवलदुःखस्य हातुमशक्यतया केवलदुःखहानार्थं प्रवृत्तः शरीरादिदुःखहेतुनिवृत्त्याऽर्थतः सुखनिवृत्तिमध्यासादयतीत्यत्र तात्पर्यमित्यवधेयम् ॥ **समव्ययफलत्वेनेति** । मुक्तेरात्यन्तिकदुःखनिवृत्तित्ववत्सुखनिवृत्ति-

त्वस्याप्यङ्गीकृतत्वात्समव्ययफलत्वेन **विनिगमने** कारणाभावात् न पुरुषार्थत्वम् । ततश्च न प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गत्वम् । अनिष्टनिवृत्त्याशया प्रवृत्तिवदिष्टनिवृत्तिभयेन निवृत्तेरपि प्रसङ्गादित्येव ब्रूमो वयम् । न पुनर्दुःखस्याप्युपादेयतामिति नोक्तदोष इति भावः । उक्तमर्थं नीतिशास्त्रसंमत्या दर्शयति **यथोक्तमिति** । **दुरन्तानि** दुःखोत्तराणि, समे व्ययफले येषां तानि समव्ययफलानि, अशक्यानि साधकप्रयत्नासाध्यानि 'व्यसनानि दुरन्तानीति', 'असत्यानि दुरन्तानि' च चिरन्तननिबन्धादिग्रन्थेषु पाठद्वयस्यापि दर्शनादिह टीकायां पाठद्वयमपि नायुक्तम् । अनर्थः सुखनाशनमित्यादिना समव्ययफलत्वस्योक्तत्वात्तयोश्चेत्यादिनोत्तरत्र तदभावोक्तेर्विरुद्धत्वमाशङ्क्य परिहरति **अङ्गीकृत्यैवेति** ।

प० — **यदत्रेति** । दुःखस्योपादानविषये मुक्तिर्नेत्युक्तमित्यर्थः । तद्वाक्यं पठति **यस्येति** । नीतिवाक्यं पठति **असत्यानीति** । दुरन्तानि उत्तरावधिशून्यानि ॥ **दुःखहानेनेति** । राज्यव्यापारविक्षेपनिमित्तदुःखहानेन भोगनिमित्तसुखहानेत्यर्थः । मुक्तेरिति पञ्चमी ।

श्री० — **दुःखं** संसारः । **उपपादयामः** साधयामः ॥ **समव्ययफलत्वेनेति** । अनिष्टनिवृत्त्याशया प्रवृत्तस्येष्टनिवृत्त्यापत्त्या समव्ययफलत्वमित्यर्थः ॥ **विनिगमन** इति । दुःखमिश्रितत्वेन सुखस्यापुरुषार्थत्वे सुखमिश्रितत्वेन दुःखस्याप्युपादेयत्वप्राप्त्या विनिगमने कारणाभावादित्यर्थः । **ब्रूमः** आपादयामः । अत एवोक्तं इष्टनिवृत्तिभयान्निवृत्त्यापत्तेरिति । दुःखोपादानप्राप्तेश्चेति द्रष्टव्यम् ॥ **अङ्गीकृत्यैवेति** । दुःखहानिसुखहान्योः साम्यमिति शेषः ॥ **आयादिति** । दुःखहानिरूपादायादपीत्यर्थः । **व्ययः** सुखहानिरूपः । राजादय इत्यादिपदेन धनिकानां ग्रहणम् । राज्यादीत्यादिपदेन धनग्रहणम् ॥ **दुःखहानेनेति** । राज्यपालनस्य धनसंरक्षणस्य च बहुदुःखरूपत्वादित्यर्थः ॥ **मुक्तेर्निवृत्तिरेवेति** । मुक्तेः सकाशान्निवृत्तिरेव स्यादित्यर्थः ।

सु० — **यत्र निवर्तमानं दुःखमल्पीयः । सुखं तु महत्तत्रैवमेतत । इह तु महद्दुःखं निवर्तते सुखं त्वल्पीयस्तत्कथ न पुरुषार्थत्वम् । यथोक्तम् । 'यस्तु घनतरदुःख(तिमिर)निरन्तरात्संसारकान्तारात्सुखखद्योतिकासु द्योतमानास्वपि बिभेति, तं प्रत्ययं निरस्ततस्करतया सुगमो मार्ग उप(दिश्यत)दर्शित' इति । तत्राह** प्राप्यापीति ।

अनु० — प्राप्यापि दुःखं सुमहत्सुखलेशाप्तये जनः ॥
यतते सुखहानौ हि को मोक्षाय यतेत्पुमान् ॥

यतो जांघिकादिर्जनः सुमहद्दुःखं प्राप्यापि सुखलेशाप्तये यतते । तस्मादल्पस्यापि सुखस्य हानौ महतोऽपि दुःखस्य मोक्षाय कः पुमान्यतेत न कोऽपि । अभ्युपगमवादश्चायम् ।

न हि सांसारिकसुखस्य दुःखापेक्षयाऽल्पत्वं प्रमितम् । कस्मिंश्चन जन्मन्ययं (दरिद्रो) (दुर्भगो) दुःखितो भवति कस्मिंश्चित्सार्वभौमः कदाचिन्नरकमनुभवति कदाचित्स्वर्गम् । या च मोक्षशास्त्रेषु सांसारिकसुखनिन्दा सा निरस्तसमस्तदुःखं मोक्षगतं परमानन्दमपेक्ष्याल्पत्वाभिप्रायेणेति ।

शे — शङ्कते **यत्रेति** ॥ **एवमेतदिति** । आयादपि व्ययस्य गरीयस्त्वमित्यर्थः ॥ **तत्कथमिति** । अपुरुषार्थत्वहेतोः समव्ययफलत्वस्याभावान्निवृत्तिमात्रहेतोश्च सुखनाशाधिक्यस्यैवाभावात्कथं न पुरुषार्थत्वं कथं च न प्रवृत्त्यङ्गत्वमित्यर्थः । अत्रार्थे निबन्धनवाक्यं संमतित्वेन पठति **यथोक्तमिति** । इह टीकायां दुःखतिमिरनिरन्तरादित्येव मूलपाठः । क्वचिद्दुःखनिरन्तरादिति पाठः । तत्रापि दुःखतिमिरनिरन्तरादित्येवार्थो ध्येयः । निरस्ततमस्तयेति च श्लिष्टः पाठः । **जांघिकादिरिति** । 'जंघालो(ऽतिजवस्तुल्यौ) जंघाकरिकजांघिकावि'त्यभिधानेन यो जंघामुपजीव्य शीघ्रं गच्छति । एतादृशः शीघ्रगामी नरो जांघिकादिर्जन इत्यर्थः । मूले हिशब्दो यस्मादित्यर्थः । यच्छब्दश्रवणात्तस्मादित्यस्य लाभ इत्यभिप्रेत्य यत्तस्मादिति योजितमित्यवधेयम् । बहुलमेतन्निदर्शनमिति स्मरणाद्यतेदिति परस्मैपदमित्यादि समाधानं मनसि निधायाह **पुमान्यतेतेति** । सांसारिकदुःखापेक्षयाऽल्पत्वमुक्तं तद्वास्तवमिति भ्रमं परिहरति **अभ्युपगमेति** । ननु चैवं सांसारिकसुखस्य दुःखापेक्षया महत्त्वे कथं मोक्षशास्त्रे तस्याल्पत्वोक्तिरित्यत आह **या चेति** ।

स० — **जांघिकादिरिति** । 'जंघालोतिजवस्तुल्यौ जंघाकरिकजांघिकावि'त्यभिधानेन जंघाभ्यामुपजीव्य गच्छत्येतादृशशीघ्रगामी नरः जांघिकादिर्जन इत्यर्थः ।

प० — शङ्कते **यत्रेति** ॥ **एवमेतत्** निवृत्तिरित्येतदेवमेवेत्यर्थः । **निरन्तरात्** निबिडात् **कान्तारात्** दुर्गममार्गात् 'कान्तारं वर्त्म दुर्गममि'त्यभिधानात् ॥ **निरस्ततस्करतयेति** । दस्युनिबिडे कान्तारे गन्तुं बिभ्यतस्तस्करनिरासेन सुगमो मार्गो लोके दयालुनोपदिश्यते तथेत्यर्थः । **जांघिकादिर्जन इति** । जङ्घाभ्यां जीवति यो जनः स जाङ्घिकः । जङ्घापदात् जीवतीत्यर्थे चतुर्थाध्यायान्त्यपादस्थेन वेतनादिभ्यो जीवतीति सूत्रेण ठकि सति तस्येकादेशादिवृद्धियस्येतिलोपेषु रूपसिद्धेः । वैतनिक इत्यादिवत् । अन्यवार्तां राजानं प्रति वा राजवार्तामन्यं प्रति वा राजपत्रादिकं वा इतस्ततो नेतुं नित्यं बहुयोजनं सञ्चरन्पुरुष इत्यर्थः । आदिपदेन समुद्रे प्लवेन वाणिज्यं कुर्वन्वणिक् तस्करः सेवकश्चेत्येवमादिर्ग्राह्यः ॥ **या चेति** । 'धर्मार्थकामास्सर्वेपि न नित्या मोक्ष एव तु । नित्यस्तस्मात्तदर्थाय यतेत मतिमान्नर' इति । 'अनित्यत्वात्सदुःखत्वान्न धर्माद्याः परं सुखम् । मोक्ष एव परानन्दः संसारे परिवर्ततामित्यादौ च निन्देत्यर्थः ।

या० — **जांघिकादिरिति** । जंघाभ्यां जीवति यः स जांघिकः । **एकस्मिन्दिवसे बहु**-योजनपरिमितमार्गगमनशीलो नरस्तदादिर्जनेत्यर्थः ।

श्री० — शङ्कते **यत्रेति** ॥ **एवमेतदिति** । इष्टनिवृत्तिभयान्निवृत्त्यापत्तेरिति भवद्भिरापादितं समव्ययफलत्वमस्त्वित्यर्थः । अल्पीयो निवर्तते ॥ **न पुरुषार्थत्वमिति** । दुःखनिवृत्तेरिति शेषः । उक्तार्थे स्वाचार्यवाक्यसंमतिमाह **यथोक्तमिति** । अत्र घनतरेत्यनेन दुःखस्य महत्त्वमुक्तं, संसार-सुखस्य खद्योतिकासमत्वोक्त्याऽल्पीयस्त्वमुक्तं ज्ञातव्यम् ॥ **जांघिकादिरिति** । 'जांघिकः शीघ्रपाद-वानि'त्यमरः । कालारीत्यपभ्रष्टभाषा ॥ **अभ्युपगमवाद इति** । प्राप्यापीति मूलेन दुःखस्य महत्त्वं सुखस्य लेशशब्देनाल्पीयस्त्वकथनं चाभ्युपगमवाद इत्यर्थः । आमुष्मिकापेक्षयाऽऽह **कदाचिन्नरक-मिति** । ननु सांसारिकसुखस्याल्पीयस्त्वाभावे 'अभिध्यायन् वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घे जीविते को रमेते'-त्यादिना मोक्षशास्त्रे उपनिषदादौ तन्निन्दाकरणं न स्यादिति चेत्तत्राह **या चेति** ।

सु० — **महादुःखहानादल्पं सुखं गरीय इत्येतत्प्रकारान्तरेणोपपादयति** अल्पाच्चेति ।

अनु० — अल्पाच्च सुखनाशाद्धि बिभेत्यतितरां जनः ॥
महच्च दुःखमाप्नोति सुखनाशनिवृत्तये ॥

(हानस्या)नाशस्याल्पत्वं प्रतियोग्यल्पत्वनिमित्तम् । अल्पस्यापि सुखस्य (हानादि)नाशा-दिति यावत् । सुखनाशनिवृत्तय इति । **प्रसक्तस्य सुखनाशहेतोर्निवृत्तय इत्यर्थः । उदाहरणानि तु लोके स्पष्टान्येव कथं तर्हि मधुविषसंपृक्तान्न(भोजन)परित्याग इति चेत् । बहुतरसुखहानि-प्राप्तेरिति ब्रूमः । अन्यथा परेणापि व्यवस्थायाः कर्तव्यत्वात् ।**

शे० — नाशस्योत्कर्षापकर्षशून्यत्वादपकर्षरूपाल्पत्वोक्त्यनुपपत्तिमाशङ्क्याह **हानस्येति** ॥ **प्रतियोगिनिमित्तमिति** । प्रतियोग्यल्पत्वनिमित्तमित्यर्थः । अनेन मूले नाशशब्दो नश्यत्यनेनेति नाश इति करणसाधन इत्युक्तं भवति । नाशस्य नित्यत्वेनानिवर्त्यत्वात् तन्निवृत्त्युक्त्यनुपपत्तिमा-शङ्क्याह **प्रसक्तस्येति** ॥ **कथं तर्हीति** । अल्पस्य सुखस्य पुरुषार्थत्वात्तस्य च तत्रापि सत्त्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । बहुतरसुखहान्यननुबन्ध्यल्पसुखस्य पुरुषार्थत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्युक्तसमाधानानभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **व्यवस्थाया इति** । जान्घिकादावल्पस्यापि सुखस्य पुरुषार्थत्वं मधुविषयसंपृक्तान्नभोजनादौ च तस्यापुरुषार्थत्वमित्यत्र व्यवस्थापकस्यावश्यं वक्तव्यत्वादस्मदुक्तव्यवस्थापकातिरिक्तव्यवस्थापकस्या-भावात् । असदुक्तैव व्यवस्थाऽऽश्रयणीयेति भावः ।

स०— अन्यथेति । मधुविषसंपृक्तान्नस्य बहुतरसुखहानिसाधनत्वेन हेयत्वानभ्युपगमेऽनिष्टपक्षनिक्षेपमात्रेणैव हेयत्व इत्यर्थः । **व्यवस्थाया इति ।** अनिष्टपक्षनिक्षेपात् अत्र निवृत्तिश्चेद्विषसंपृक्तौषधादावपि निवृत्तिः स्यात् । अनिष्टपक्षनिक्षेपस्य तत्रापि सत्वात् । ततोनिष्टपक्षनिक्षिप्तत्वाविशेषेपि बहुतरसुखहानिसाधनत्वबहुतरसुखसाधनत्वाभ्यां विशेषान्नातिप्रसङ्ग इत्येव वाच्यम् । तच्च ममापि समानमिति भावः ।

प०— नाशस्य ध्वंसरूपस्य नित्यतया निवृत्त्ययोगादाह **प्रसक्तस्येति ॥ स्पष्टान्येवेति ।** जांघिकास्तस्करसेवककृषीवलादीनीति भावः ॥ **परेणापीति ।** दुःखहानिः पुमर्थ इति वदताऽपि तात्कालिकक्षुन्निमित्तदुःखहानेस्तत्रापि सत्त्वात्कथं त्याग इत्युक्ते दुःखहानिरल्पा दुःखावाप्तिरधिकेत्येवोक्त्या यत्र महादुःखहानिः तत्रैव **प्रवृत्ति**र्नान्यत्रेति व्यवस्थायाः कर्तव्यत्वादित्यर्थः । यद्वा जांघिकादावल्पसुखं पुमर्थत्वं मधुविषसंपृक्तान्ने सत्यप्यल्पसुखे पुमर्थत्वाभाव इत्यत्र महादुःखानवाप्त्यवाप्तिभ्यां व्यवस्थायाः कार्यत्वादित्यर्थः ।

या०— नाशस्यानिर्वर्त्यत्वादाह **प्रसक्तस्य सुखनाशहेतोरिति ॥ कथं तर्हीति ।** यद्यल्पमपि सुखं पुरुषार्थ इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति ।** बहुतरसुखहानाननुबन्ध्यल्पसुखं पुरुषार्थोऽतो नोक्तव्यभिचार इत्युक्तसमाधानानादर इत्यर्थः ॥ **व्यवस्थाया इति ।** जांघिकादावल्पस्यापि सुखस्य पुरुषार्थत्वं मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ तस्यापुरुषार्थत्वमित्यत्र व्यवस्थापकस्य वाच्यत्वादित्यर्थः ।

श्री०— नाशस्य निवृत्तेरभावादाह **नाशहेतोरिति ॥ कथं तर्हीति ।** अल्पमपि सुखं यदिष्टं स्यादित्यर्थः ॥ **परित्याग इति ।** तत्रापि भोजनजनिततात्कालिकाल्पसुखसद्भावादिति भावः ।

सु०— स्यादेतत् । द्विविधाः पुरुषाः रागिणो वीतरागाश्च । तत्र रागिणः सुखार्थं दुःखमप्यनुभवन्ति । ते हि मधुविषसंपृक्तमप्यन्नं मधुतयाऽऽपातरमणीयं विष(विषंगा)संयोगात्तु मारयतु मा वा मीमरदुप(भुंज्महे)युंक्ष्महे तावदापातसुखं को हि हस्तगतं पादगतं करोतीति विचिन्त्योपभुञ्जते । वीतरागास्त्वा(यति)पत्तिमालोचयन्तः स्वर्गमपि कुपितभोगिफणामण्डलच्छायाप्रतिममित्यपजहतीत्यत आह न चेति ।

अनु०— न च रागनिमित्तं तत्

यदेतदुक्तं, प्राप्यापीत्यादि तद्रागनिमित्तम् । मुमुक्षवस्तु वीतरागाः तस्मात्सुखमनादृत्य दुःखध्वंसायैव यतन्त इति, तच्च नेत्यर्थः ॥ कुत इत्यत आह वीतेति ।

वीतरागा अपि स्फुटम् ॥

नारदाद्याः सुखार्थाय सहन्ते दुःखमञ्जसा ॥

स्फुटमिति नारदादीनां वीतरागत्वं श्रुत्यादिप्रसिद्धमित्यर्थः । अञ्जसेति श्रवणादल्पाय सुखरूपार्थायेति योज्यम् । **यस्मादिति** वक्ष्यमाणमिहापि **संबध्यते ॥** एतत्कुत इत्यत आह युद्धादीति ।

युद्धादिदर्शनं यस्मात्सुदुःखेनापि कुर्वते ॥

सुखार्थायेति वर्तते । नारदाद्या इति च । आदिपदेन दुर्गगमनादिसाध्यं स्वयंवरदर्शनं च गृह्यते ॥ एतदपि कुत इत्यत आह यदेति ।

यदेन्द्रवैरोचनयोर्ब्रह्मास्त्राभ्यां सुतापिताः ॥

अपि नैवाजहुर्युद्धरसात्ते नारदादयः ॥

इति स्कान्दवचः

नैवाजहुर्युद्धदर्शनं युद्धरसाद्युद्धदर्शननिमित्तात्सुखात्कारणात् । यदाशब्दस्य पूर्वत्रोत्तरत्र वा संबन्धः । यस्मादिति अत्रापि संबध्यते ।

शे०— अत्र न्यायवाचस्पतिमिश्रोक्तं व्यवस्थापकं निराकर्तुमाशङ्कते **स्यादेतदिति ॥ आयतिमिति** । यद्यप्यायतिशब्दस्योत्तरकालमात्रमर्थः । 'उत्तरः काल आयतिरि'त्यभिधानात् । तथाऽप्यत्र लक्षणया तत्कालीनानर्थफलपर एव सः । कालालोचनमात्रस्य परित्यागानुपपादकत्वादिति भावः । नन्वल्पार्थेत्यस्यात्र कथं लाभ इत्यत उक्तम् **अञ्जसेति ॥ श्रवणादिति** । अंजसेत्यनेन सह्यमानदुःखस्य बाहुल्याभिधानात्तस्य च प्राप्तसुखस्य दुःखापेक्षयाऽल्पत्व एव श्लिष्टत्वादाधिक्ये चाधिकसुखप्राप्तये तादृशदुःखसहनस्य न्याय्यत्वेनाश्लिष्टत्वात् । तद्बाहुल्यसूचकस्यांजसेतिपदश्रवणात्प्राप्तसुखस्याल्पत्वलाभ इति भावः ॥ **इहापि संबध्यत इति** । तेन विनैतद्वाक्यार्थस्य हेतुत्वालाभेन कुत एतदिति हेत्वाकाङ्क्षापरिपूरकत्वासंभवेन तत्प्रापकस्य तस्यावश्यकत्वादिति भावः । अत्र कर्मानुक्तावपि युद्धरसादित्यनेनाक्षिप्तयुद्धदर्शनस्य कर्मतया संबन्धसंभवान्न न्यूनत्वमित्याशयेनाह **युद्धदर्शनमिति** । शाकपार्थिवादित्वमभ्युपेत्याह **युद्धदर्शनमिति** । निमित्तादिति हेतौ पञ्चमीति भावेनाह **कारणादिति ॥ पूर्वत्रोत्तरत्र वेति** । तत्पुराणस्थपूर्वोत्तरवाक्ययोरन्यतरस्मिन्नित्यर्थः ॥ **अत्रापि संबध्यत इति** । अन्यथैतद्वाक्यार्थस्य हेतुत्वालाभेनोक्तशङ्कापरिहारकत्वायोगादिति भावः ।

स०— **यदाशब्दस्येति** । तत्पुराणस्थपूर्वोत्तरवाक्ययोरित्यर्थः । **पूर्वत्र** वीतरागा इत्यत्र, **उत्तरत्र** ते नारदादय इत्यत्रेत्यर्थ इत्यप्याहुः ।

प० — उत्तरवाक्यमवतारयितुं शङ्कामाह **स्यादेतदिति** । **विषविषङ्गात्** विषेण विशिष्य संसर्गादित्यर्थः ॥ **मीमरदिति** । मृङ् प्राणत्याग इत्यतो लुङि प्रत्यये तस्य णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङिति चङि चङि चेति द्विर्वचने सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोप इति सन्वद्भावे सन्यत इत्यभ्यासस्येत्वे दीर्घ लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घे न माङ्योग इत्यडभावे इतश्चेति तिप इकारलोपे मीमरदिति रूपम् । मा वा मारयतु इत्यर्थः । उपयुञ्ज्महे उपयुक्तं करिष्याम इत्यर्थः ॥ **आपत्तिमिति** । तादृशान्नाद्युपभोगेन जनिष्यमाणविपदमालोचयन्त इत्यर्थः ॥ **इहापि संबध्यत इति** । यस्माद्वीतरागा अप्येवमल्पसुखाय महद्दुःखं सहन्ते तस्माद्रागनिमित्तं तदिति न चेत्यर्थः । कर्माकाङ्क्षां पूरयति **युद्धदर्शनमिति** । इह श्लोके यदेत्यस्यानन्वयादाह **पूर्वत्रोत्तरत्र वेति** । स्कन्दपुराणवाक्य एव पूर्वत्र उत्तरत्रेवेत्यर्थः । तस्मादिति श्रवणादाह **यस्मादितीति** । इति स्कन्दवचो यस्मात्तस्मादित्यर्थः ।

या० व्यवस्थापकमाशङ्कते **स्यादेतदिति** ॥ **आयतिमिति** । यद्य'प्युत्तरः काल आयतिरि'-त्यभिधानं तथाऽपि तदालोचनस्य प्रकृतानुपयोगाल्लक्षणया तत्कालीनफलमत्रायतिशब्देन विवक्षितमिति द्रष्टव्यम् **पूर्वत्रोत्तरत्र वेति** । स्कान्दपुराण एव पूर्ववाक्ये उत्तरवाक्ये वा संबन्ध इत्यर्थः ।

श्री० — आपातसुखं तात्कालिकसुखम् । **आयतिमालोच्येति** । दीर्घकालं विचारं कृत्वेत्यर्थः । 'उत्तरः काल आयतिरि'त्यभिधानम् ॥ **दूरगमनादिसाध्यमिति** । दुःखव्यञ्जनार्थमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ।

सु० — इदमत्राकूतम् । अत्र रागशब्देन किं सुखेच्छाऽभिप्रेता । उत लक्षणया अविवेकः । आद्ये सत्यमेतत् । किन्तु मुमुक्षवोऽपि रागिण एव । रागिणां कथं मुक्तिरिति चेत् द्वेषिणामपि कथम् । दुःखद्वेषाद्धि ते दुःखं जहति । अस्थाने द्वेषो बन्धक इति चेत् । रागोऽपि तथेति समानम् । किञ्च दुःखोच्छेदे रागः परेणापि स्वीकार्यः । न दुःखद्वेषोऽसौ किन्तु निर्वेद एवेति चेत् । तर्हि न सुखरागोऽसौ अपि तु श्रद्धैवेति वदामः । द्वितीये तु नारदादयो निदर्शनम् । तेऽपि तदाऽविवेकिन इति चेत् । कथमेतद्विज्ञातं लौकिकवैदि(कलो)-कोत्तरप्रज्ञेनेति ।

न च रागेत्यादिनोक्तमुपसंहरति तस्मादिति ।

अनु० — तस्मात्सुखाभावाय को यतेत् ॥

वीतरागोऽपीति शेषः ।

शे० — नारदादीनामपि सुखेच्छावत्त्वेन रागित्वादल्पसुखार्थं तेषां प्रवृत्तावपि वीतरागाणां तदर्थं तदप्रवृत्तेर्न स्यादित्येतदुक्तनियमभङ्ग इत्यत आह **इदमत्राकूतमिति** ॥ **रागिण एवेति** ।

सुखरागिण एवेत्यर्थः । ततश्च तेषां वीतरागत्वाभावान्न सुखमनादृत्य दुःखध्वंसाय प्रवृत्तिरुपपद्यत इति भावः ॥ **कथमिति** । सुखरागस्य बन्धकत्वादिति भावः ॥ **द्वेषिणामपीति** । दुःखद्वेषिणामपीत्यर्थः । सुखरागवद्द्वेषस्यापि बन्धकत्वादिति भावः । स एव तेषां कुतः सिद्ध इत्यत आह **दुःखेति** । न द्वेषमात्रं बन्धकं किं नामास्थाने द्वेष एव । दुःखद्वेषस्तु नास्थानद्वेष इत्यतो न बन्धक इत्याशङ्कते **अस्थान इति** । तर्हि न रागमात्रं बन्धकं किं त्वस्थाने रागः । सुखरागस्तु नास्थाने राग इति न बन्धक इति युक्तैव तद्रागिणामपि मुक्तिरित्याशयेन परिहरति **रागोऽपीति** । ननु च रागमात्रं बन्धकं न तु विशेषितमिति न रागिणां मुक्तिरित्याशय इत्यतस्तर्हि द्वेषमात्रमेव बन्धकं न तु विशेषितमिति न दुःखद्वेषिणामपि मुक्तिः स्यादिति सत्येव दोषे तस्य प्रागुक्तरीत्या ज्ञातुं शक्यत्वात्तमनुक्त्वा रागमात्रस्य बन्धकत्वमेव युक्त्यन्तरेण निराचष्टे **किञ्चेति** । द्वेषिणामपि कथमिति प्रतिबन्दीं मोचयितुं शङ्कते **नेति** । तथा च युक्ता तेषां मुक्तिरिति भावः ॥ **तर्हीति** । तथा सुखरागिणामपि युक्ता मुक्तिरिति भावः ।

म०— **रागिणामिति** । रागस्य बन्धकत्वादिति भावः । **द्वेषिणामपीति** । तस्यापि बन्धकत्वादिति भावः । न तेषां द्वेष इत्यत्राह **दुःखेति** । न द्वेषमात्रं बन्धकं किं नामास्थाने । स्थाने द्वेषस्तु युक्त इति शङ्कते **अस्थान इति** ॥ **रागोऽपि तथेति** । अस्थाने रागो बन्धको न रागमात्रम् इति समानमित्यर्थः ।

प०— अविवेक इति पदच्छेदः ॥ **कथमिति** । मुक्तिरित्यनुषङ्गः ॥ **अस्थान इति** अयुक्तस्थल इत्यर्थः ॥ **नारदादयो निदर्शनमिति** । विवेकिनोऽपि ते सुखार्थं यतन्त इति निदर्शनमित्यर्थः ।

श्री०— **रागिण एवेति** । सुखेच्छावन्त एवेत्यर्थः । **रागिणां** सुखरागवताम् । **द्वेषिणां** दुःखद्वेषवताम् । तेषां दुःखद्वेषोऽस्तीत्यत्र ज्ञापकमाह **दुःखद्वेषाद्धीति** ॥ **अस्थान इति** । अविषय इत्यर्थः, द्वेषाविषये, द्वेषायोग्य इति यावत्, यो द्वेषः स बन्धकः । द्वेषयोग्ये द्वेषस्तु न बन्धकः । दुःखं च द्वेषयोग्यम् । अतस्तत्र द्वेषस्य अबन्धकत्वाद्दुःखद्वेषिणामपि मुक्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ **रागोऽपीति** । अस्थाने दुर्विषय एव रागो बन्धको न तु स्थाने । सुखं च रागयोग्यमतस्तत्र रागस्य अबन्धकत्वात्सुखरागिणामपि मुक्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥ **स्वीकार्य इति** । तथा च दुःखद्वेषिणामपि रागसद्भावान्न मुक्तिः स्यादित्यर्थः । तथा चास्थान एव रागो बन्धको न स्थाने । दुःखोच्छेदश्च रागयोग्य इति न तत्र रागो बन्धक इति त्वयाऽपि वाच्यं तदस्माकमपि समानमिति भावः । दुःखद्वेषिणां कथं मुक्तिः इत्यस्य उत्तरमाशङ्कते **ननु दुःखद्वेषोऽसाविति** । ये दुःखद्वेषाद्दुःखं त्यजन्ति तैस्त्यज्यमानदुःखनिमित्तभूतोऽसौ

द्वेषः प्रसिद्धद्वेषो न भवति । येन द्वेषिणां कथं मुक्तिरिति परिचोदना स्यात् । किंत्वसौ द्वेषो दुःखविषयो निर्वेद एव दुःखवैराग्यरूप एवेत्यर्थः ॥ **श्रद्धैवेति** । तर्हि नारदादिभिः क्रियमाणे युद्धादिदर्शने निमित्तभूतः सुखरागोऽपीच्छारूपो रागो न भवति । येन रागिणां कथं मुक्तिरिति प्रतिबन्दी स्यात् । किन्तु श्रद्धैव युद्धादिदर्शने नारदादीनामाग्रहविशेष एवेत्यर्थः ॥ **द्वितीय इति** । रागशब्देन लक्षणयाऽविवेक इति द्वितीयपक्ष इत्यर्थः ॥ **नारदादय इति** । तथाच वीतरागाः वीताविवेकिनोऽपि नारदाद्याः सुखार्थाय दुःखं सहन्तेऽतो रागिण एव सुखार्थं दुःखमनुभवन्तीत्युक्तमसदिति भावः ॥ **तदेति** । ब्रह्मास्त्रतापजनितं महादुःखं सोढ्वा युद्धदर्शनसमय इत्यर्थः । एतत् नारदादीनामविवेकित्वम् ॥ **लौकिकेति** । लौकिकानां वैदिकानां च या प्रज्ञा तदतिक्रान्तप्रज्ञेनेत्यर्थः । परममूर्खेणेति यावत् ।

सु० — **एवं परनिरूपिते मोक्षे दुःखाभावमभ्युपेत्य तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गोऽभिहितः । इदानीं तु दुःखाभावोऽपि नोपपद्यत इत्याह** विमत इति ।

अनु० — विमतो दुःखयुग्यस्माच्चेतनः सन्त्सुखोज्झितः ॥
प्रतिपन्नो यथेत्येव चानुमा केन वार्यते ॥

मुक्तत्वेन पराभ्युपगतोऽत्र पक्षः । दुःखयुगित्यापाद्यम् । **यस्माच्चेतनः सन्त्सुखोज्झित इत्यापादकम्** । **घटादौ व्यभिचारनिरासाय चेतनः सन्नित्युक्तम्** । **अत्र चेतन इत्यात्मत्वोपलक्षणमिति नापादकासिद्धिः** । **स्वर्गवासिष्वनैकान्त्यपरिहाराय** सुखोज्झित इति । **ईश्वरस्यापि सुखसाधनान्न तत्र व्यभिचारः । प्रतिपन्नो नारकी यथा । एवशब्दः प्रतिज्ञया संबध्यते । न चेयं साधनानुमा येन बाधादिकस्यावसरः किन्तु प्रसङ्गानुमैव । तदिदमाह** इत्यनुमा केन वार्यत इति । **यदि मुक्तः सुखी न स्यात्तदाऽनात्मा वा दुःखी वा स्यात् संमतवदित्यादयोऽपि अतिप्रसङ्गा द्रष्टव्याः** ।

शे० — मोक्षे दुःखाभावस्य पूर्वमुक्तत्वात्तत्र तदनुपपत्तिवर्णनस्य पूर्वविरुद्धतामाशङ्क्य परिहरति **एवं परनिरूपितमिति** । साधनानुमानत्वप्रतीतिमापादनत्वेऽपि निर्देशक्रमेणैव आपादकत्वापाद्यत्वप्रतीतिं च निराकर्तुमाह **दुःखयुगित्यापाद्यमित्यादि** । ननु चेतयत इति चेतनशब्दार्थभूतज्ञातृत्वस्य मुक्तत्वाभिमते परेणानङ्गीकाराच्चद्घटितापादकासिद्धेः । नायं प्रसङ्ग इत्यतोऽत्र चेतनशब्दस्यात्ममात्रपरत्वान्न तद्घटितस्यापादकस्यासिद्धिरित्याशयेनाह **अत्रेति** । ईश्वरे सत्यपि चेतनत्वे सति सुखोज्झितत्वे

दुःखित्वाभावेन व्यभिचारात्तर्कमूलव्याप्त्यसिद्धेः मूलशैथिल्यात्तर्काभासोऽयमित्यत आह **ईश्वरस्यापीति** ॥ **साधनादिति** । 'न चामन्दसदानन्दस्त्वन्यनन्तगुणार्णवः । ईश्वरोऽष्टगुणत्वेन प्रमेयोऽप्रमितत्ववत्' इत्यादिना वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः ॥ **प्रतिज्ञयेति** । तथा च विमतो दुःखयुगेवेति प्रतिज्ञयैवकारसंबन्धान्न दुःखाभाववानित्यर्थलाभादिदानीं दुःखाभावोऽपि नोपपद्यत इत्याहेति प्रागुक्ता संमतिः श्लिष्टा भवतीति भावः । मूले चशब्दोऽनुक्तप्रसङ्गसमुच्चायक इत्याशयेन तानाह **यदीति** । नन्वापादनद्वयमप्यनुपपन्नम् । आद्ये यत्र सुखित्वाभावस्तत्रानात्मत्वमिति प्राचीनप्रसङ्गमूलभूतव्याप्तेस्तमोगेषु व्यभिचारात् । द्वितीये च यत्र सुखित्वाभावस्तत्र दुःखित्वमिति तन्मूलव्याप्तेर्घटादौ व्यभिचारात् । न चोभयत्रापि चेतनत्वे सतीत्यापादकविशेषणमभिमतम् । तथाऽपि प्रथमस्योक्तव्यभिचारानिरस्तात् । द्वितीयस्य च 'विमतो दुःखयुक् यस्माच्चेतनः सन्त्सुखोज्झित' इति प्रसङ्गाभेदप्रसङ्गाच्चेति चेत् । उच्यते । नेदमापादनद्वयमभिमतम् । किं नाम मुक्तत्वेनाभिमतो यदि सुखी न स्यात्तदाऽनात्मदुःख्यन्यतरः स्यादित्येकमेव । ततश्च तमोगेषु दुःखित्वसत्त्वेन घटादौ चानात्मत्वसत्त्वेनानात्मदुःख्यन्यतरत्वस्योभयत्रापि सत्त्वान्न मूलशैथिल्यमिति ।

केचित्तु परीत्या परं प्रत्यापादनान्न तमोगेषु व्यभिचारः । द्वितीयापादने तु चेतनत्वेन विशेषणान्न घटादौ व्यभिचार इत्यापादनद्वयमेवेदमित्याहुः ॥ अन्ये तु प्रथमापादने दुःखरहितत्वरूपस्यापादकविशेषणस्य विवक्षितत्वात् । न च तमोगेषु व्यभिचारः । द्वितीये तु चेतनत्वेन विशेषणान्न घटादौ व्यभिचार इति प्रसङ्गद्वयमेतदित्याहुः ॥ अपरे तु सुखी न स्यादित्यस्य सुखध्वंसवानित्यर्थत्वान्न घटादौ व्यभिचारो दुःखरहितत्वेन विशेषणाच्च न तमोगेष्वपि सः । नापि पूर्वप्रसङ्गाभेद इत्याहुः ।

आदिपदेन मुक्तो यदि सुखी दुःखी च न स्यात्तदाऽनात्मा स्यादित्यतिप्रसङ्गसंग्रहः ।

स० — अत्र चेतनत्वेन आत्मशब्दार्थभूतज्ञानवत्त्वस्य मुक्तौ परेणानङ्गीकारात् आपादकासिद्धिः । अत चेतनत्वात् आत्मत्वमेव वक्तव्यमित्यर्थः । यत्र चेतनत्वे सति सुखोज्झितत्वं तत्र दुःखित्वमिति प्रसङ्गमूलभूतव्याप्तेरीश्वरे व्यभिचार इत्यत आह **ईश्वरस्यापीति** ॥ **यदि मुक्त इत्यादि** । नन्वापादनद्वयमप्यनुपपन्नम् । आद्ये यत्र सुखित्वाभावः तत्रानात्मत्वमिति व्याप्तेः तमोगेषु व्यभिचात् । द्वितीयेपि यत्र सुखित्वाभावस्तत्र दुःखित्वमिति प्रसङ्गमूलव्याप्तेर्घटादौ व्यभिचारात् । न चोभयत्रापि चेतनत्वे सतीत्यापादकविशेषणान्नोक्तदोषः तथापि प्रथमस्योक्तव्यभिचारानिस्तरात् । द्वितीयस्य विमतो दुःखयुगित्युक्तप्रसङ्गाभेदापाताच्चेति । मैवम् । नेदमापादनद्वयं किंनाम मुक्तत्वेनाभिमतो यदि सुखी

न स्यात् तर्ह्यनात्मदुःख्यन्यतरः स्यादित्यापादनस्यात्राभिप्रेतत्वात् । तमोगेष्वपि दुःखित्वस्य सत्त्वेन घटादौ चानात्मत्वस्य सत्त्वेनानात्मदुःख्यन्यतरत्वस्योभयत्रापि सत्त्वेन मूलव्याप्तेरप्रतिहतत्वादित्यसद्गुरवः । परीत्या परं प्रत्यापादनान्न तमोगेषु व्यभिचारः । द्वितीयापादने च चेतनत्वविशेषणान्न घटादौ व्यभिचारः इत्यापादनद्वयमप्युपपन्नमिति तु तातचरणाः । वयं तु ब्रूमः । प्रथमापादने दुःखरहित-त्वरूपमापादनविशेषणं विवक्षितमिति न तमोगेषु व्यभिचारः । द्वितीयापादने च चेतनत्वविशेषणान्न घटादौ व्यभिचार इति सर्वं सुस्थम् ।

प० — **पराभ्युपगत इति** । तेन यदि तादृशो मुक्तः सिद्धः दुःखयुगित्ययुक्तम् । यद्यसिद्धः तर्ह्याश्रयासिद्धिरितिदोषो निरस्तः । पराभ्युपगममात्रेणापादने पक्षतोपपत्तेरिति सूचितम् । ननु चैतन्यवान् चेतनः न च मुक्तस्य ज्ञानरूपं चैतन्यं तार्किकैरुपेयते अतो विशेषणाभावाद्विशिष्टापादकासिद्धिरित्यत आह **आत्मत्वोपलक्षणमिति** ॥ **सुखसाधनादिति** । सुखस्य समर्थनादित्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञयेति** । दुःखयुगेव न तु तदभाववानित्युक्त्या पराभिमतदुःखाभाववान्न भवतीत्यर्थलाभ इति भावः । ननु मुक्तो दुःखयुगिति साधने बाधोऽपसिद्धान्तश्चेत्यत आह **न चेयमिति** । आपाद्यद्वयं अनात्मा वा दुःखी वा स्यादिति ॥ **संमतवदिति** । घटवदिति संसार्यादिवदिति यथाक्रमं दृष्टान्तौ ज्ञेयौ । नारकिणोऽप्यस्ति-किञ्चित्सुखं 'नारिक्यां निर्वृतौ सत्यामि'त्यादेः । अतोऽत्र विवक्षितस्य सर्वात्मना सुखाभावरूपापादकस्य नारकिण्यभावात् न व्यभिचार इति भावः । आत्मत्वे सतीत्यापाद्येऽभिमतत्वान्न घटादौ दुःखी वा स्यादित्यस्याभावाद्व्यभिचार इति चोद्यानवकाशः । यदि मोक्षः सुखानुभवहीनः तर्ह्यपुमर्थः स्यान्मोहवत् इत्यादिरादिपदार्थः ।

या० — ननु मया मुक्ते ज्ञानाश्रयत्वरूपचेतनत्वस्यैवानङ्गीकृतत्वेन विशेषणाभावाद्विशिष्टस्या-पादकस्यासिद्धिरित्यत आह **अत्र चेतन इतीति** ॥ **प्रतिज्ञयेति** । तथा च विमतो दुःखयुगेवेति प्रतिज्ञया एवकारस्य संबन्धेन दुःखाभाववानित्यर्थलाभादिदानीं दुःखाभावोऽपि नोपपद्यत इत्याहेति पूर्वोक्ता सङ्गतिः श्लिष्यत इति भावः । मूले चशब्दोऽनुक्तप्रसङ्गान्तरसमुच्चायक इत्याशयेनाह **यदि मुक्त इत्यादिना** ॥ **अनात्मा वा दुःखी वा स्यादिति** । दुःख्यनात्मान्यतरः स्यादित्येकमेवापाद्यमत्र विवक्षितं नापाद्यद्वयम् । तेनाद्ये नारकिणि द्वितीये घटादौ व्यभिचार इति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् । आदिपदाद्यदि मुक्तः दुःखरहितत्वे सति सुखी न स्यात् । तदाऽऽत्मा न स्यात् । यदि मुक्तिः सुखानुभववर्जिता स्यात्तदा पुरुषार्थो न स्यादित्यादयो ग्राह्याः ।

श्री० — **इत्यनुमेति** । एवंप्रकाराऽनुमा दूषणानुमेत्यर्थः ।

मु० यदुक्तं प्राक् श्रुतयो यत इति तदिदानीं प्रपञ्चयति सर्वेति ।

अनु० सर्वश्रुतिपुराणेषु सुखभावोक्तितस्तथा ॥
मुक्तौ न ग्राह्यमेवैतत्सुखाभावमतं बुधैः ॥

तथाशब्दः समुच्चये । तानि श्रुत्यादीन्युदाहरति स इति ।

सोनानन्दाद्विमुक्तः सन्नानन्दीभवति स्फुटं ॥
निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन्विशदं मनः ॥
परमानन्दमाप्नोति यत्र कामोऽवसीयते ॥
न विष्णुसदृशं दैवं न मोक्षसदृशं सुखं ॥
न वेदसदृशं वाक्यं न वर्णोङ्कारसंमितः ॥
यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते ॥
कामस्य यत्रासाः कामास्तत्र माममृतं कृधि ॥

अनेन 'सोऽनानन्दाद्विमुक्तः आनन्दीभवती'ति श्रुतिमुपादत्ते । आनन्दस्य स्वभावसिद्धत्वाद्भवतीति कथमित्यतः स्फुटमित्युक्तम् । अनानन्दात् दुःखात् ॥ निर्गुण इति भागवते भगवद्वाक्यम् । यत्र परमानन्दे प्राप्ते का(मस्तृष्णाऽव)मः स्पृहाऽवसीयते । अवसानं गच्छति ।

न विष्णुसदृशमित्येतदपि पुराणवाक्यम् । यत्र लोके । आनन्दादिशब्दाः सुखविशेषाणां वाचकाः । कामस्य कामाः इच्छाया विषयाः । आसाः पर्याप्ताः । कृधि कुर्विति वायुं प्रति प्रार्थनम् । श्रुशृणुपृकृवृभ्यः छन्दसि । श्रुत्योर्मध्ये पुराणपठनं तस्य श्रुतिकल्पत्वप्रदर्शनार्थम् ।

उदाहृतानां श्रुत्यादीनां फलमुपसंहरति इति श्रुतीति ।

इति श्रुतिपुराणानि तत्र तत्र वदन्ति हि ॥
अतो मोक्षे सुखाभाव इति यत्किंचिदेव हि ॥

तत्र तत्र प्रदेशे वदन्ति मुक्तस्य सुखम् । आद्यो हिशब्दो यस्मादित्यर्थे । द्वितीयः प्रसिद्धौ । यत्किञ्चिदेव फल्गिवत्यर्थः ।

शे० — समुच्चय इति । दुःखाभावानुपपत्त्या सह सुखाभावानुपपत्तेः समुच्चय इत्यर्थः ॥ मूले मयीत्यस्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं भगवद्वाक्यमित्युक्तम् । आनन्दादिशब्दा इत्यादिपदेन मोदादिशब्दानां परिग्रहः ॥ सुखविशेषाणामिति । उपकारजं प्रियं, प्रकृष्टाप्रकृष्टविषयोत्थौ मोदप्रमोदौ, स्वरूप-

भूतानन्द इति । श्रवणोत्थं प्रियं, दर्शनोत्थो मोदः भोगोत्थः प्रमोदः स्वरूपभूतानन्द इत्युक्तरीत्या सुखविशेषाणां वाचका इत्यर्थः । कामशब्दः षष्ठ्यन्तो भावसाधनः । प्रथमान्तस्तु कर्मसाधनः । भावे कर्मणि च घञः स्मरणादित्याशयेन पदद्वयं व्याख्याति **इच्छाया विषया इति** । ननु कृञो लोटि तस्य सिपि तनादिकृञ्भ्यः उरित्युप्रत्यये गुणे सिपः सेर्ह्यपिच्चेति हिभावे अत उत्सार्वधातुक इति कृञोकारस्योकारे उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लोपे कुर्विति मध्यमपुरुषैकवचनेन भवितव्यम् । तत्कथं श्रुतौ कृधीति प्रयोग इत्यतः श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति कृञः परस्य हेर्धिभावस्य विकरणाभावस्य छन्दसि विधानाद्युक्तः श्रुतौ कृधीति प्रयोग इत्याशयेनाह **श्रुशृणुपृकृवृभ्य इतीति** ॥ **यत्किंचिदेवेति** । अत्र यत्तत्किंचिदेव फलिष्यति योजना द्रष्टव्या ।

स०— श्रुशृणुकृवृभ्यः छन्दसि । एभ्यः परस्य हेर्धिरादेशो भवति छन्दसि विषये । इति सूत्रार्थः ।

प०— समुच्चय इति । प्रागुक्तसाधकबाधकाभ्यां सह समुच्चय इत्यर्थः ॥ **सुखविशेषाणामिति** । आनन्दः स्वरूपसुखं विषयोत्थं सुखं मुदित्युच्यते । प्रकृष्टविषयोत्थं प्रमुदिति भावः । कृधीत्यस्य साधुत्वार्थं हेर्धिरादेशविकरणलोपविधानपरं षष्ठान्त्यपादस्थं सूत्रं पठति **श्रुशृण्विति** । किं वदन्तीत्यपेक्षायामाह **मुक्तस्य सुखमिति** ।

या०— श्रुशृपृकृवृभ्यः छन्दसीति । एभ्यो धातुभ्यः परस्य हेर्धिः विकरणाभावश्चेति सूत्रार्थः । अन्यथा लोटि तसि तनादिकृञ्भ्य उरिति उप्रत्यये गुणे सिपः सेर्ह्यपिच्चेति हिभावे अत उत्सार्वधातुक इति कृञोकारस्योकारे उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लोपे कुर्विति रूपेण भाव्यमिति ज्ञातव्यम् ।

श्री०— यदुक्तं प्रागिति । श्रुनयो यतः । महानन्दं च भोगं च नियमेन वदन्ति हीति यत्प्रागुक्तमित्यर्थः ॥ **स्फुटमिति** । तथा चानन्दीभवति आनन्दव्यक्तिमान् भवतीत्यर्थो द्रष्टव्यः । ननु कृञ् करणेऽस्मात् लोटि तस्य सिप् इत्यादेशे इप् इत्यस्य लोपे तनादिकृञ्भ्य उरिति सूत्रेण उप्रत्यये कृ उस् इति जाते गुणे तस्य रपरत्वे कर् उस् इति जाते सेर्ह्यपिच्चेति सिपः सकारस्य हिभावे कर् उहीति जाते अत उत्सार्वधातुक इति कृञ् धातोरकारस्य उकारे कुरु हीति जाते उतश्चेति सूत्रेण हेर्लोपे कुर्विति रूपं स्यादिति चेत्तत्राह **श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसीति** । एतेभ्यो धातुभ्यः परस्य हेर्धिः स्यात् उ विकरणाभावश्चेति सूत्रार्थः । तथाच कृ अस्माल्लोटि सिपि तस्य हिभावे तस्य धिभावे उविकरणाभावेन गुणाप्राप्तौ कृधीति छन्दसि रूपमित्यर्थः ।

सु०— यच्च सांख्यादिभिरुक्तं सुखाभावोपपादनाय शरीराहिराहित्यं मुक्तस्य, तत्स्वरूपसुखस्योक्तत्वाद्वैयर्थ्येनापास्तम् । असिद्धं च तदित्याशयेनाह शिर इति ।

अनु० शिरःकराद्यभावश्च न मुक्तस्य भवेत् क्वचित् ॥

न केवलं सुखाद्यभाव इति चशब्दः । जीवन्मुक्तौ शिरःकरादिभावो न परममुक्ताविति अत: क्वचिदित्युक्तम् । कुत इत्यत आह श्रुतयश्चेति ।

श्रुतयश्च पुराणानि मानमत्र बहूनि च ॥

शिरःकराद्यभावो नेत्युपस्थापितं शिरआदिभावं अत्रेति परामृशति । अन्त्यश्चो यस्मादित्यर्थ । सन्तीति शेषः । अशरीरत्वादेर्गतिश्चोक्तेति च चार्थः ।

शे० -- ननु शिरःकरादीन्युत्तरग्रन्थेन मुक्तस्य शरीरसद्भावप्रतिपादनं क्रियते तदसङ्गतम् । न च सुखाभावोपपादनाय परोपन्यस्ताशरीरत्वहेतुनिरासार्थत्वान्नासङ्गतमिति वाच्यम् । 'प्रियस्वरूपमेवास्य बलानन्दादिवाक्यत' इत्यादिना सुखस्य स्वरूपत्वसमर्थनेनाप्रयोजकतया तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् इत्यतोऽप्रयोजकतया निरस्तस्यापि तस्य वस्तुस्थितिकथनार्थमसिद्ध्या निरासार्थत्वान्न तदिति भावेन पूर्वोक्ताप्रयोजकत्वानुवादपूर्वकमसिद्ध्युपपादकतया मूलं सङ्गमयति यच्चेति ॥ वैयर्थ्यं नेति । जन्यसुखस्यैव शरीरादिसापेक्षत्वेन तदभावेन तदभावस्योपपादयितुं शक्यत्वेऽपि स्वरूपसुखस्य तदनपेक्षत्वेन स्वरूपसुखाभावस्योपपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । ननु 'शिरःकराद्यभावश्च न मुक्तस्य भवेदि'त्येतावतैव पूर्णेर्भाष्ये क्वचिदित्यस्य वैयर्थ्यमित्यतस्तद्व्यावर्त्यमतप्रदर्शनेन तत्सार्थक्यमाह जीवन्मुक्ताविति । नन्वत्रेति सर्वनाम्नः प्रकृतपरामर्शकाच्छरीराद्यभावाभावस्य पूर्वत्रोक्तत्वेन प्रकृतत्वेऽप्युदाहरिष्यमाणश्रुत्यादौ तस्याप्रतिपादनेन तत्परामर्शकत्वायोगात् । शरीरादिभावस्य च पूर्वत्रानुक्तत्वेनाप्रकृतत्वेन तत्परामर्शकत्वस्याप्ययोगात् । शरीरादिभावस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वालाभान्न कुत इत्याशङ्कानिवर्तकत्वमस्य भाष्यस्येत्यतस्तस्य पूर्वत्रानुक्तत्वेऽपि अभावाभावस्य भावत्वेन भावव्याप्तत्वेन वा शरीराद्यभावाभावोक्त्या उपस्थापितत्वेन प्रकृततया तत्परामर्शसंभवेन शरीरादिभावस्य श्रुत्यादिसिद्धत्वलाभाद्युक्तमुक्ताकाङ्क्षापूरकत्वमस्येत्याशयेनाह उपस्थापितमिति । नन्वाद्यस्य चशब्दस्य श्रुतिपुराणयोः परस्परसमुच्चयार्थतया सार्थक्येऽप्यन्त्यस्य वैयर्थ्यमित्यत एतद्वाक्यार्थस्य प्रतिज्ञाऽर्थहेतुत्वलाभार्थत्वान्न तदिति भावेन तदर्थतया तं व्याचष्टे अन्त्यश्च इति ॥ उक्तेतीति । 'अदेहत्वमप्राकृतशरीरते'त्यादिनेति शेषः । अनेन साधकोक्तेर्बाधकाभावेन समुच्चयार्थश्चान्त्यश्चशब्द इत्युक्तं भवति ।

प० — नन्वेवम् 'अशरीरं वा व संतमि'ति 'देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिनामि'त्यादेः का गतिरित्यत आह **अशरीरत्वादेर्गतिश्चेति** । 'प्राकृतप्रियहानिस्त्वि'त्यादिना प्राकृतसुखाभावोक्त्या अशरीरत्वस्यापि प्राकृतशरीराभावपरत्वमुक्तप्रायमिति गतिश्चोक्तेत्युक्तम् ।

श्री० — **वैयर्थ्येनेति** । स्वरूपसुखसिद्धौ सत्यां सुखाभावोपपादनाय यच्छरीरादिराहित्यमुपपादितं तद्व्यर्थमित्यर्थः । **तत्** शरीरादिराहित्यम् । **अत्र** शिरःकराद्यभावे इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह **शरीरादिभावमात्रेति** ॥ **परामृशतीति** । ननु शिरःकराद्यभावस्यैव प्रकृतत्वेन शरीरादिभावस्याप्रकृतत्वात्कथमत्रेति परामर्श इत्यत उक्तम् ॥ **शिरःकराद्यभावो नेतीति** । तथाच प्रतियोगितया शिरःकराद्यात्मकं शरीरमप्युपस्थापितं बुद्धिसन्निहितमेवेत्यर्थः ।

सु० — **तत्र तावत्स्फुटार्थत्वात्पुराणमादावुदाहरति** न वर्तत इति ।

अनु० — न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रमः ॥
न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः ॥
श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः ॥
सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः सुवर्चसः ॥
प्रवालवैदूर्यमृणालवर्चसां परिस्फुरत्कुण्डलमौलिमालिनाम् ॥
भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते लसद्विमानावलिभिर्महात्मनाम् ॥
विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिः सविद्युदभ्रावलिभिर्यथा नभः ॥
श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः ॥
ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु ॥
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उ त्वः ॥

यत्र लोके । **सत्त्वशब्दोऽनेकार्थः । क्वचित्प्रकृतिपरिणामविशेषस्य वाचकः । क्वचित् साधुत्वस्य । तत्र सत्त्वं च न विद्यत इत्युक्ते न ज्ञायते कस्य प्रतिषेध इति । अतस्तयो रजस्तमसोर्मिश्रं सहचरितमित्युक्तम् । रज आदिप्रकरणाज्ज्ञास्यत इति चेत् । श्रुत्यभावे प्रकरणाद्यन्वेषणात् । रजःप्रभृतीनामवृत्तिर्नाम बन्धकतया व्यापाराभावः ।** कालविक्रमः **कालसामर्थ्यकृ(ता भावाविकाराः)तो भावविकारः** । माया **प्रकृतिः** । अपरे **महदादयो न वर्तन्त इति किमुत वक्तव्यम् । हरेरनुव्रता यत्र वर्तन्ते ।** असुराः **साधवः सन्ति ॥** अवदाता **निर्मलाः** । सुपेशसः **सुरूपाः** । उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाः **रश्मिमद्रत्नप्रवरहाराभरणाः** । रुक् **प्रभा** ।

वर्चो बलम् । हरेरनुव्रता इत्यनेन संबन्धः । यो लोक एवंविधानां महात्मनां लसद्विमानावलिभिः परितो विराजते ॥ केचित्प्रवालवर्चम इत्यादि ॥ परिस्फुरत्कुण्डलमौलयश्च ते मालिनश्चेति विग्रहः । यद्वा परिस्फुरन्त्यश्च ताः कुण्डलमौलिमालाश्चेति कर्मधारयं विधाय पश्चादिनिरत्ययः ॥ विद्योतमानाः प्रमदोत्तमाः यासु विमानावलिषु तास्तथोक्तास्ताभिः । यद्वा विद्योतमानाभिः प्रमदोत्तमाभिर्भ्राजिष्णुभिरिति व्यधिकरणत्वेन योजना । प्रमदोत्तमाः विद्युतः । विमानावलयः अभ्रावलयः । रूपिणी प्रत्यक्षा । मानं पूजा । बहुधा स्थिताभिः विभूतिभिः स्वमूर्तिभिः ॥ एवंभूतं लोकं सन्दर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः ।

कामान्नरूपी चरति

कामान्नरूपी चरतीत्यनेन 'कामरूप्यनुसञ्चरन्' इति श्रुतिमुपादत्ते ।

उदाहृतवाक्यानां फलमाह इतिपूर्वेति ।

इतिपूर्वश्रुत्या पुराणोक्तिभिरप्यदोषः ॥

देहः स्वरूपात्मक एव तेषां मुक्तिं गतानामपि चेयते हि ॥

इत्येषा पूर्वा यस्याः सा तथोक्ता । देहित्वे दुःखादिप्रसक्त्या मुक्तत्वव्याघात इत्यत उक्तम् अदोष इति ॥ दोषाहेतुः कथमित्यत उक्तम् स्वरूपात्मक एवेति । जीवस्वरूपमेवात्मा स्वरूपं यस्यासौ तथोक्तः । किं जीवन्मुक्तानामित्यत उक्तं तेषामपि च मुक्तिं गतानामिति । पुराणवाक्ये हि कामान्नरूपी इत्यादिना देहः प्रतीयते । न वर्तते इत्यत्र च प्रकृत्याद्यभावोक्त्या परममुक्तत्वं, देहस्य च स्वरूपत्वं, तत एवादोषत्वम् । श्रुतावनुसञ्चरणादिना देहित्वम् ।

शे०— श्रुतयश्च पुराणानीति निर्देशक्रमभङ्गेन पुराणस्यैवादावुदाहरणे निमित्तमाह स्फुटार्थत्वादिति । प्रतिपिपादयिषितशरीरादिसद्भावस्य पुराणे स्फुटत्वादित्यर्थः ॥ यत्र लोक इति । 'तस्मै स्वलोकं भगवान्सभाजितः संदर्शयामासे'ति पूर्वग्रन्थे लोकस्य प्रकृतत्वात्तस्यैव यच्छब्देन परामर्श इति भावः । 'न वर्तते यत्र रजः' इत्यविशेषेण रजआदेरिव 'सत्त्वं यत्र ने'त्यविशेषेणैव सत्त्वनिषेधस्य कर्तव्यत्वात्तयोर्मिश्रमिति किं तद्विशेषणेन । न च सत्त्वविशेषस्यैवायं निषेधो, न सत्त्वसामान्यस्येति ज्ञापनार्थमेतदिति वाच्यम् । सत्त्वशब्दस्य रजआदिशब्दवद्विशेषनिष्ठत्वेन सामान्यपरत्वस्यैवासिद्ध्या व्यावर्त्याभावादित्यतोऽस्यानेकार्थतया सत्त्वं नेति सामान्यनिषेधस्य साधुत्वस्य तल्लोकेऽनुवृत्तत्वेनानुपपत्त्या विशेषनिषेधसिद्ध्यर्थत्वाद्विशेषणस्य नानर्थक्यमिति भावेन तस्यानेकार्थत्वोपपादनपूर्वकं व्यावर्त्यप्रदर्शनेन सार्थकतामाह सत्त्वशब्द इति । प्रकृतिपरिणामरूपसत्त्वस्य रजस्तमोमिश्रितत्वा-

भावादाह **सहचरितमिति** । उक्तप्रयोजनस्यान्यथासिद्धत्वान्नोक्तविशेषणप्रयोजनत्वमित्याशयेन शङ्कते **रज आदीति** । श्रुतिलिङ्गादौ समवाये परदौर्बल्यस्य निर्णीतत्वेन विलम्बेनार्थोपस्थापकस्य प्रकरणस्य शीघ्रोपस्थापकश्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वान्न प्रकरणेन श्रुतिकार्यसिद्धिरित्याशयेन समाधत्ते **श्रुत्यभाव इति** । यद्यपि तयोर्मिश्रमित्यस्य लिङ्गत्वान्न श्रुतित्वम् । तथाऽपि श्रुतिशब्देन लिङ्गात्मकशब्दस्यैव विवक्षितत्वाददोष इत्याहुः । वस्तुतोऽत्र श्रुतिशब्दः प्रकरणापेक्षया शीघ्रोपस्थापकप्रमाणपरः । ततश्च लिङ्गस्यापि तथात्वात्तदभाव एव प्रकरणस्यार्थनिर्णायकतया आश्रयणीयत्वात्, सति तस्मिंस्तदाश्रयणमनुचितमिति भावः । ननु ब्रह्माण्डान्तः सर्वत्र प्रकृतिपरिणामभूतानां रजःप्रभृतिगुणानां व्याप्तत्वाद्ब्रह्माण्डान्तःस्थत्वात् भगवल्लोकस्य कथं तेषामवृत्तिरित्यतः स्वरूपेण सतामपि तेषां केनचिद्विशेषेणावृत्त्युपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तथाऽवृत्तिमाह **रजआदीनामिति** । वर्तत इत्यस्यानुवृत्तिमर्थवशाद्वचनविपरिणामं चाश्रित्याह **वर्तत इति** । भावविकार इत्यत्र भावशब्द पदार्थपरः । कथमसुराणां विष्णुलोकेऽवस्थानमित्यत आह **असुरा इति** । तथाच स्वरूपेण साधूनां निमित्तविशेषेणासुरकुलोत्पन्नानामेवासुरशब्देन ग्रहणान्नानुपपत्तिरिति भावः । बहुलग्रहणाद्विशेषणयोरेव समास इत्यभिप्रेत्यावदातशब्दं व्याचष्टे ॥ **अवदाता निर्मला इति** । 'अवदातः सिते गौरे शुद्धे' इति यादवोक्तेरिति भावः ॥ **सुरूपा इति** । सुन्दरा इत्यर्थः । रत्नं मणिर्द्वयोरित्यभिधानं मनसि निधायाह **रत्नेति** । 'क्लीबे प्रधानं प्रमुखप्रवेकानुत्तमोत्तमाः' इत्यमरोक्तेः प्रवेकशब्द उत्तमार्थ इत्याह **प्रवरेति** । 'साष्टे शते सुवर्णानां हेम्न्युरोभूषणे पले । दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री'त्यमरोक्तेर्निष्कशब्दो हारपर इत्यभिप्रेत्य व्याख्याति ॥ **हारेति** । रुक् प्रभेति । 'स्युः प्रभा रुग्रुचित्विड्भाभाच्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरोक्तेरिति भावः **वर्चो बलमिति** । 'तेजःपुरीषयोर्वर्चं' इत्यमरोक्तेर्वर्चःशब्दस्य तेजःशब्दस्य च 'प्रभावे दीप्तौ च बले शुक्रे' इत्यमरोक्तेर्बलपर्यायत्वादिति भावः ॥ **संबन्ध इति** । अनेन यत्र हरेरनुव्रता वर्तन्ते ते कीदृशा इत्यतः सुरासुरार्चिता इत्येकं विशेषणमुक्तं, विशेषणान्तराण्याह **श्यामावदाता** इति योजना सूचिता भवति । सर्वेषां महात्मनां प्रवालादिवर्चस्त्वभ्रमनिरासायाह **केचिदिति** । आदिपदेन केचिद्वैडूर्यवर्चस इत्यादेः परिग्रहः ।

ननु परिस्फुरन्त्यः कुण्डलमौलिमाला येषामिति बहुव्रीहिणैव मत्वर्थस्य लाभादिनिप्रत्ययवैयर्थ्यमित्यतो न बहुव्रीहिमाश्रित्य मतुबर्थप्रयोगोऽत्राभिमतः किन्तु व्रीह्यादित्वान्मालाशब्दस्य तस्माद्व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनिप्रत्ययोपपत्तौ निष्पन्नमालिन्शब्देन परिस्फुरत्कुण्डलमौलिशब्दस्य कर्मधारयः । यद्यपि विशेषणविशेष्ययोरेव स नियमितः । तथाऽपि बहुलग्रहणसामर्थ्यात्क्वचिद्विशेषणयोरपि परस्परसमासाभ्यनुज्ञानान्न कर्मधारयानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तमुपदर्शयति **परिस्फुरत्कुण्डलमौलयश्च ते मालिनश्चेति**

विग्रह इति ॥ यद्वेति । ततश्च, बहुव्रीहिमाश्रित्य मतुबर्थप्रत्ययप्रयोगे वैयर्थ्यदोषेऽपि कर्मधारयमाश्रित्य तत्प्रयोगे शब्दान्तरत्वान्न वैयर्थ्यमित्युक्तं भवति । न च तथाऽपि कर्मधारयमत्वर्थीयाद्बहुव्रीहिरेवेष्टो लघुत्वादिति न्यायात् । शब्दान्तरत्वाश्रयणेऽपि बहुव्रीहिविवक्षयाऽल्पेन शब्देनाभिमतार्थप्रतिपादनसंभवे बहुयत्नाश्रयणं दोषः स्यादेवेति वाच्यम् । बहुव्रीह्यपेक्षया कर्मधारयमत्वर्थीये शब्दगौरवस्थले बहुयत्नाश्रयणस्य दोषत्वेऽपि शब्दसाम्ये तददोषत्वस्य टीकाकृदभिमतत्वात् । अत एव टीकायां यद्विकारीत्यत्र कर्मधारयमत्वर्थीयमभ्युपगम्यानादिमदित्यत्र तदनङ्गीकारः । बहुव्रीहौ कर्मधारयमत्वर्थीये चार्थगौरवाप्रसङ्गेन शब्दगौरवस्यैव लाघवन्यायविरुद्धत्वात् । प्रकृते च तदभावेनादोषत्वात् । लाघवन्यायानादरेण शब्दगौरवेऽपि न्यासादिगतकर्मधारयमत्वर्थीयप्रयोगाणां एकगो पूर्वाट्ठञ् नित्यमिति सूत्रे दुर्घटवृत्तिकृता दर्शितत्वाच्च सकलमकलंकमिति संप्रदायः । गुरवस्तु यदा कर्मधारयान्मत्वर्थीयः क्रियते तदा स्वपदार्थप्राधान्यमाश्रित्य कर्मधारयः कर्तव्यः । तेषामेव च पदार्थानामन्यत्र गुणभावमाश्रित्य मत्वर्थीय उत्पद्यत इति प्रतिपत्तिगौरवम् । यदा च पूर्वमेवान्यपदार्थप्राधान्यविवक्षा तदा वर्तिपदार्थानां गुणभावश्च आश्रीयत इति प्रतिपत्तिलाघवम् । कर्मधारयो मत्वर्थीयसहित एवान्यपदार्थस्य प्रतिपादक इति शब्दगौरवम् । बहुव्रीहिस्त्वन्यानपेक्ष एव तत्प्रतिपादक इति शब्दलाघवं च भवतीति न कर्मधारयमत्वर्थीयाश्रयणं युक्तम् । तथाऽप्यन्यपदार्थप्राधान्यविवक्षायां बहुव्रीहेरेव प्रसङ्गेन सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी नट इत्याद्यभियुक्तप्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गात्तदुपपादनार्थं प्रवृत्तात् 'ससर्वादेः कर्मधारयादिनिः' इति भाष्यवचनाल्लाघवानाश्रयणेन वाचनिक एव कर्मधारयादिनिरित्यत्र तात्पर्यमिति वर्णयाम्बभूवुः । एतच्च व्रीह्यादिभ्यश्चेत्यत्र तदन्तविध्याश्रयणेन द्रष्टव्यम् । अन्यथा मालाशब्दस्य व्रीह्यादित्वात्तत इनिप्रत्ययोत्पत्तावपि समस्तस्यातथात्वात् । ततो व्रीह्यादिलक्षणस्य इनेरनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अत एवेह टीकायां शून्यमायिनोरित्यत्र द्वन्द्वात्तदन्तविध्यभ्युपगमेन प्रागिनिः समर्थित इति द्रष्टव्यम् ।

'विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिः' इत्यस्य विमानावलिविशेषणत्वाश्रयणे उक्तरीत्या जघन्यबहुव्रीह्याश्रयणं भवतीत्यरुच्या समासप्राबल्यात्कर्मधारयमाश्रित्य योजयति **यद्वेति ॥ व्यधिकरणत्वेनेति** । अनेन विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिः कृत्वा भ्राजिष्णुभिरिति विमानावलिविशेषणमित्युक्तं भवति । अन्यथा भ्राजिष्णुभिरित्यस्य तद्विशेषणत्वोपपत्तावपि विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिरित्यस्य कर्मधारयपक्षे विमानावलिविशेषणत्वानुपपत्तेरनन्वयप्रसङ्ग इति भावः ।

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावविवरणं प्रमदोत्तमा इत्यादि । **पूर्वेणेति** । 'तस्मै स्वलोकं भगवान्सभाजितः सन्दर्शयामास' इति भागवते पूर्वेणान्वय इत्यर्थः ।

न विद्यते दोषो यस्मादिति बहुव्रीहिमभिप्रेत्याह **दोषाहेतुरिति** । यद्यपि दोषाहेतुत्वोक्तन्नपि दुःखाहेतुत्वानुक्तेर्नोक्तशङ्कापरिहारः सिध्यति । तथाऽपि दुःखस्य दोषप्रयुक्तत्वात् दोषाहेतुत्वोक्त्यावर्थतः दुःखाहेतुत्वलाभात्तदभिप्रायेण शङ्कापरिहार इति भावः । उदाहृतवाक्यानामविशेषेण विवक्षिताशेषार्थसाधकत्वभ्रमं वारयति **पुराणवाक्ये हीत्यादिना** ।

स० — **रजःप्रभृतीनामिति** । स्वरूपेण तेषां नित्यत्वादवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः । सुरुचः सुवर्चसः इत्येतयोः पौनरुक्त्यं परिहरति **रुक् प्रभेति** ॥ **यद्वेति** । न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति नञा निर्दिष्टत्वादनित्यमिति ध्येयम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावविवरणं प्रमदोत्तमा इति । **पूर्वेणेति** । भागवत एव पूर्वेणेत्यर्थः ।

प० — **प्रकृतिविपरिणामविशेषस्येति** । 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानमि'त्यादौ ॥ **साधुत्वेति** । 'सद्भावे साधुभावे च सच्छब्दः पार्थ उच्यत' इत्यादौ । संवलनभ्रान्तिं निराह **सहचरितमिति** ॥ **श्रुत्यभाव इति** । मिश्रपदरूपश्रुत्यभाव इत्यर्थः । भावा इत्यस्य विवरणं विकारा इति । जरावलीपलितादयः ॥ **प्रकृतिरिति** । बाधकतया नेत्यर्थः ॥ **साधव इति** । प्रल्हादादय इत्यर्थः । सुरुचः सुवर्चस इत्यनयोरपौनरुक्त्यायार्थभेदमाह **रुक्प्रभेति वर्चोबलमिति** । य इत्यत्र लोक इति विशेष्योक्तिः । प्रकरणवशादाह **एवंविधानामिति** । प्रवालेत्यादिविशेषणोक्तार्थपरामर्शः । एकत्र बाधादाह **केचिदिति** । बहुव्रीहिगर्भः समास इत्याह **इति विग्रह इति** ॥ **इनिरुत्पाद्य इति** । व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनिरित्यर्थः । तत्र तदन्तविधिरिष्यत इत्युक्तं वादिनोः शून्यमायिनोरित्येतद्व्याख्यावसरे । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावं व्यनक्ति **प्रमदोत्तमा विद्युत इति** ॥ **पूर्वेणान्वय इति** । द्वितीयस्कन्धे नवमेऽध्याये 'तस्मै स्वलोकं भगवान्सभाजितः सन्दर्शयामास परं न यत्परं' इति श्लोकेनान्वय इत्यर्थः । ऋचां त्व इति श्रुतेः पृथगधिकरणे व्याख्यानादिह त्यागः ॥ **श्रुताविति** । ऋचां त्व इति श्रुतावित्यर्थः ॥ **ऋगुच्चारणादिनेति** । सामगानादिरादिपदार्थः ।

या० — प्रकृतिपरिणामरूपसत्त्वस्य रजस्तमोमिश्रत्वादाह **सहचारितमिति** ॥ **ज्ञास्यत इति** । तथा चास्य विशेषणस्य नोक्तं प्रयोजनमन्यथासिद्धत्वादित्येव शङ्कितुरभिप्रायः । एतद्विशेषणमेव माऽस्त्विति चेन्न । तथात्वेऽग्रिमसमाधानस्याश्लिष्टत्वप्राप्तेरित्यवधेयम् ॥ **श्रुत्यभाव इति** । अत्र श्रुतिशब्देन लिङ्गात्मकशब्दस्य विवक्षितत्वात्तयोर्मिश्रमित्यस्य लिङ्गत्वात्कथं श्रुतित्वमिति शङ्काऽनवकाशः । प्रकरणापेक्षस्य लिङ्गस्य शीघ्रोपस्थापकत्वाल्लिङ्गेनैवोक्तनिश्चय इति समाधानाभिप्रायः । ननु ब्रह्माण्डान्तःस्थत्वात्तत्र कथं तेषामवृत्तिरित्यत आह **अबन्धकतयेति** ॥ **भावविकारः** पदार्थविकृतिः । सर्वे

चतुर्बाहव इति सारूप्यमुक्त्यधिकारिविवक्षयोक्तमिति ज्ञातव्यम् । बहुव्रीहित्वे इनो वैयर्थ्यप्रसङ्गादाह **परिस्फुरत्कुण्डलेति** ॥ **पूर्वेणेति** । भागवतपूर्ववाक्येनेत्यर्थः ॥ **दोषाहेतुरिति** । दुःखस्य दोषसाध्यत्वाद्दोषाहेतुत्वे दुःखाहेतुत्वमपि लब्धमेवेति भावः ॥

श्री०— ननु मिश्रं सत्त्वं नास्तीति सत्त्वस्य कथं मिश्रत्वमुच्यते । प्रकृतिपरिणामभूतस्य सत्त्वस्य रजस्तमोभ्यामविमिश्रत्वेन प्रमितत्वात् । यथोक्तं तृतीयतात्पर्ये । 'तत्र सत्त्वं केवलं स्यादि'ति । **अतो** मिश्रशब्दं व्याख्याति **सहचरितमिति** । तथाच तयोर्मिश्रं रजस्तमोभ्यां सहचरितं सहपठितमित्यर्थः । सत्त्वगुण इति यावदित्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥ **ज्ञास्यत इति** । अनेकार्थस्यापि सत्त्वशब्दस्य सत्त्वगुणपरत्वमित्यर्थः । अतो मिश्रपदमनपेक्षितमिति भावः । **श्रुतिः** । तयोर्मिश्रमिति लिङ्गात्मकः शब्द इत्यर्थः । प्रकृते च शीघ्रोपस्थापकस्य तयोर्मिश्रमिति लिङ्गात्मकशब्दस्य विद्यमानत्वात्तदपेक्षया विलम्बेनोपस्थापकस्यात एव तदपेक्षया दुर्बलस्य प्रकरणस्यान्वेषणं न कर्तव्यमिति भावः । विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति बहुलग्रहणात् मौलयश्च ते मालिनश्चेति विशेषणयोरेव समास इति द्रष्टव्यम् । अत एवास्वरसादाह **यद्वेति** ॥ **पश्चादिनिरिति** । मौलिमाला एषां सन्तीति मौलिमालिनस्तेषामित्यर्थः । अनेन बहुव्रीहित्वे इनेर्वैयर्थ्यमिति शङ्काऽनवकाश इति ज्ञातव्यम् । अभ्रावलय इत्यनन्तरं वैकुण्ठलोको नभःस्थानीय इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **दोषाहेतुरिति** । दोषकार्यदुःखाहेतुरित्यर्थः । तेषामपि च मुक्तिगतानामिति जीवन्मुक्तानामपि परममुक्त्यनन्तरमित्यर्थः ॥ **देहस्य स्वरूपत्वमिति** । एतदपि प्रकृत्याद्यभावोक्त्यैव प्रतीयत इत्यर्थः । **तत एव स्वरूपत्वादेव** ।

सु०— अत्र **अनुमानमप्याह** शिर इति ।

अनु०— शिरःकराद्यैरपि मुक्तिभाजो युक्ता यतस्ते पुरुषा इदानीम् ॥
यथेति पूर्वा अनुमाश्च जीवस्वरूपमङ्गादिकमाव(प)यन्ति ॥

यतस्ते पुरुषा इत्यात्मत्वादित्यर्थः ॥ इदानीं यथेति । **असमदादिवदित्यर्थः** । **ईश्वरादीनां पक्षतुल्यत्वान्न दोषः** । **पूर्वग्रहणेन, मुक्तिर्देहिनिष्ठा जीवावस्थात्वात् संसारवदित्यस्य ग्रहणम्** । जीवस्वरूपं **मुक्तजीवस्वरूपम्** । अङ्गं **शरीरम्** । **आदिपदेनेन्द्रियाणि** । आवयन्तीति **करणे कर्तृत्वोपचारः** । **आपयन्तीति कचित्पाठः** ।

शे०— **आत्मत्वादित्यर्थ इति** । अन्यथा मुक्तस्त्रीषु भागासिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । नन्वीश्वरादीनां सत्यप्यात्मत्वे शिरःकरादिमत्त्वाभावात्तत्र व्यभिचार इत्यत आह **ईश्वरादीनामिति** । आदिपदेन तमोगतपरिग्रहः । मुक्तिभाज इति धर्मिनिर्देशानुसारात्सामान्यशब्दोऽपि **विशेषपर इत्याह**

जीवस्वरूपमिति । अनुमाया: करणत्वेन कर्तृत्वाभावादावयन्तीति कर्तृत्वनिर्देशानुपपत्तिरित्यत आह **करण इति** । अवान्तरव्यापारवत: कारकस्य करणत्वात्प्रधानक्रियायां करणत्वेऽप्यवान्तरव्यापारं प्रति कर्तृत्वात्तद्विवक्षया युक्त: कर्तृत्वनिर्देश इति भाव: ॥ **पाठ इति** । तत्रापि चेयमेव गतिरनुसन्धेयेति भाव: ।

स० — नन्वात्मत्ववत्यपीश्वरे शिर:कराद्यभावात् व्यभिचार इत्यत आह **ईश्वरादीनामिति** । आदिपदेन पराभ्युपगतशिरआदिरहितयोगिपरामर्श: ।

प० — पुरुषपदस्य देहविशिष्टपरत्वे परस्यासिद्धि: साध्याविशेषो वा स्त्रीषु भागासिद्धिर्वेत्यत आह **आत्मत्वादित्यर्थ इति** ॥ **आपयन्तीति** । प्रापयन्तीत्यर्थ: ॥ **सांख्याद्यभिमतमोक्षस्यापुमर्थत्वोक्ति:** ॥

या० — आत्मत्वादित्यर्थ इति । अन्यथा मुक्तस्त्रीषु भागासिद्धिरिति भाव: । ईश्वरादीनामित्यत्रादिपदेन तमोगतानां प्रलयकालीनानां च ग्रहणम् ।

श्री० — नन्वीश्वरस्याशरीरत्वेन शिर:करादिरहितत्वात्तत्र पुरुषत्वहेतोर्व्यभिचार इत्यत आह **ईश्वरादीनामिति** । आदिपदेन प्रलयकालीनानां ग्रहणम् । तत्रापि पुरुषत्वेन शिर:करादियुक्तत्वसाधनान्न व्यभिचाराख्यदोष इत्यर्थ: । यथाहु: । न हि पक्षे पक्षतुल्ये वा व्यभिचार इति ॥ **आवयन्तीति** । ज्ञापयन्ति । आपयन्ति प्रापयन्ति साधयन्तीत्यर्थ: ।

सु० — **एवं सांख्यादिमतमपाकृत्येदानीं ये प्राग् भिन्नस्य भिन्नाभिन्नस्य वा जीवस्य मुक्तौ परब्रह्मणाऽत्यन्तैक्यं भवतीति मन्यन्ते तेषां मतमपाकरोति** नेति ।

अनु० — न ब्रह्मरूपत्वममुष्यदेहिनो मुक्तावपि स्यात्प्रमया कथञ्चित् ॥

कथञ्चित्प्रमयेति **केनापि प्रमाणेनेत्यर्थ:** । **श्रुतीनां प्रागन्यथा व्याख्यातत्वात्** । **यद्वा** कथञ्चित् **केनापि साधनेन न स्यात् कुत:** । प्रमया **मुक्तावपि भेदे प्रमाणसद्भावादित्यर्थ:** ॥ **तत्प्रमाणं पठति स** इति ।

स ब्रह्मणा सहितोऽशेषभोगान्भुंक्ते तथोपेत्य सुखार्णवं तम् ॥
यत्तत्परं ज्योतिरुपेत्य जीवो निजस्वरूपत्वमवाप्य कामान् ॥
भुंक्ते स देव: पुरुषोत्तमोऽज आत्मेति चोक्तो गुणपूर्तिहेतो: ॥
सेतु: स देवोऽखिलमुक्तिभाजामुतामृतस्येष्ट इहेशिता यत् ॥

अनेन 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति श्रुतिमुपादत्ते । **तथाशब्दः** श्रुतिसमुच्चये । उपेत्येत्यनेन 'नैतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्ये'ति । **उपेत्य तथाऽशेषभोगान्भुंक्त इति वा ।** **यत्तदित्यनेन** 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्नममाणः, परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मे'ति श्रुतिद्वयम् । **यः परं ज्योतिरुपसंपद्यते स एवोत्तमपुरुष आत्मेति** चान्यथाप्रतीतिरर्थतः श्रुती पठतैव निराकृता । **पराक्रान्तं चात्र सूत्रकृतैव** 'अन्यार्थश्च परामर्श' इति । **गुणपूर्तिहेतोः इति** आत्मशब्दव्याख्यानं **पुरुषोत्तमत्वस्य चोपपादकम्** । **सेतुरित्यनेन** 'अमृतस्यैष सेतुरि'ति । उतेत्यनेन 'उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहती'ति ।

उदाहृतवाक्यफलं दर्शयति इत्यादीति ।

इत्यादिवाक्यैर्भगवद्वशः सन्भुंक्तेऽखिलान्मुक्तिगतोऽपि भोगान् ॥

इति ज्ञायत इति शेषः । भगवद्वश इत्युपलक्षणम् । तत्समीपं प्राप्त इत्यपि ग्राह्यम् । **अद्वैतिनो भोगं न मन्यन्त इत्यतः सोऽप्यत्र वर्णितः ।**

शे० — प्राग्भिन्नस्येति । प्रागत्यन्तभिन्नस्येत्यर्थः । प्रतिज्ञातार्थे प्रमाणाभावकथनपरत्वात्कथञ्चित्प्रमयेत्यस्य न वैयर्थ्यमित्याशयेन तदनूद्य व्याख्याति **कथञ्चिदिति** । ननु 'परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ती'त्यादिश्रुतीनामेव तत्र प्रामाण्यात्कथं तत्र प्रामाण्याभाव इत्यत आह **श्रुतीनामिति** ॥ **प्रागिति** । पृथगुपदेशादित्यधिकरणे 'सादृश्याच्च प्रधानत्वात्स्वातन्त्र्यादपि चाभिदामि'त्यादिनेति शेषः । बाधकसद्भावोपदर्शकत्वाच्च न प्रमयेत्यंशस्य वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तथा तद्व्याचिख्यासुः कथञ्चिदित्येतत्प्रतिज्ञाशेषतया योजयति **यद्वेति** । स इत्यादि भाष्ये तथाशब्दो न श्रुतेरर्थानुवादः किन्तु श्रुतिसमुच्चयार्थ इत्याह **तथाशब्द इति** । उपेत्येत्येतावन्मात्रस्य श्रुत्यन्तरोपदर्शकत्वमङ्गीकृत्य तथाशब्दः श्रुतिसमुच्चयार्थतया व्याख्यातः । इदानीं स इत्यादि संपूर्णस्य भाष्यस्य श्रुत्यर्थानुवादकत्वमभिप्रेत्य 'इमांल्लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन्नि'ति उपेत्येत्येतत्संगृहीतश्रुतिशेषार्थानुवादरूपतामभिप्रेत्याशेषभोगान्भुंक्त इति पूर्वप्रकृतपरामर्शकतया तथाशब्दं व्याचष्टे **उपेत्य तथाऽशेषान्भोगान्भुंक्त इति वेति** । यत्तत्परमित्यादिभाष्यं न केवलमर्थतः श्रुतिमात्रपरिग्राहकं किन्तु परकीयतच्छ्रुत्यपव्याख्याननिराकरणपरं चेत्यभिप्रेत्यापव्याख्यानप्रकारोपदर्शनपूर्वकं तन्निरासेऽपि तद्व्यापारयति **य इत्यादिना** । नन्वियमन्यथाप्रतीतिरेव कुतः । यथावत्प्रतीतिरेव किं न स्यादित्यतस्तत्सूत्रकृताऽस्यार्थस्य निराकृतत्वादित्याशयेन तन्निरासकं सूत्रं पठति **पराक्रान्तं चेत्यादि** । इह टीकायां पुरुषोत्तमत्वस्य चोपपादकमिति

प्रायिकपाठः । पुरुषोत्तमत्वस्योपपादकमिति क्वचित्कश्च । तत्राद्ये भाष्ये गुणपूर्तिहेतोरित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य श्रौतात्मशब्दव्याख्यानार्थत्वात्पुरुषोत्तमत्वस्योपपादकत्वाच्च न वैयर्थ्यमित्याह **गुणपूर्तिहेतोरिति** इत्यवतारः कर्तव्यः । द्वितीये यथास्थितश्रुतियोजनाप्रदर्शनेनैवान्यथाव्याख्याननिरासंसिद्धेर्गुणपूर्तिहेतोरिति भाष्यकारीयश्रौतात्मशब्दव्याख्यानस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य तत्प्रयोजनमाहेति द्रष्टव्यम् ॥ **पुरुषोत्तमत्वस्य चोपपादकमिति** । अनेन श्रुतौ स उत्तमः पुरुष इत्युक्तं पुरुषोत्तमत्वं कुत इत्याकांक्षायामात्मेत्युक्तम् । तत्कथमस्य गमकत्वमित्यतो भाष्यकृता आत्मशब्दो व्याख्यातः । ततश्चात्मशब्देनास्य पुरुषस्य गुणपूर्त्यभिधानात् युक्तमस्य पुरुषोत्तमत्वमित्युपपाद्योपपादकभावेन पदद्वययोजना सूचिता भवति ।

ज्ञापकश्चायमर्थो न कारक इत्याशयेनानुरूपं शेषमाह इति ज्ञायत इति **शेष इति** । ननु 'सोऽश्नुते सर्वान्कामानि'त्यादिवाक्यैर्भगवद्दर्शनस्येव 'एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्ये'त्यादिभिस्तत्समीपप्राप्तेरप्यभिहितत्वाद्भगवद्दर्शनमात्रकथनं भाष्यकारीयमनुपपन्नमित्यतोऽस्य तत्समीपप्राप्त्युपलक्षकत्वान्नानुपपन्नपपत्तिरित्याशयेनाह **भगवद्दर्श इत्युपलक्षणमिति** । ननु भगवद्दर्शनतत्समीपप्राप्त्युक्तिमात्रेणैव मुक्तस्येश्वरभेदसिद्धेस्तावदेव भाष्यकृता वक्तव्यम् । भोगकथनस्य तु कोपयोग इत्यत आह **अद्वैतवादिन इति** ।

प० — **श्रुतीनामिति** । मुक्तावैक्यबोधकश्रुतीनां वियत्पादे पृथगधिकरणे तथा भक्तिपादे अत एव चोपमेत्यत्र च स्थानैक्यमत्यैक्यपरत्वेन 'स्थानैक्यमैकमत्यं च मुक्तस्य तु विशेषत' इत्यादिना व्याख्यानादित्यर्थः । प्रमयेत्यनुवादः मुक्तावपीत्यादि व्याख्या ॥ **उपेत्य तथेति** । नेदं श्रुतिप्रतीकग्रहणं किंत्वर्थोक्तिपरमिति भावः ॥ **अन्यार्थ इति** । अन्यार्थो भगवदर्थः स उत्तमः पुरुष इति परामर्श इति दहराधिकरणस्थसूत्रार्थः ॥ **अमृतत्वमिति** । मुक्तवर्गस्येत्यर्थः । अन्नेनान्नं मर्त्यसंचारिणम् । **अतिरोहति** अतिक्रम्य वर्तते । 'मर्त्यमन्नं यदत्यगात्' इति प्राग्व्याख्यानात् । परं ज्योतिरुपसंपद्येत्यादिश्रुत्युक्तानुरोधायाह **तत्समीपं प्राप्त इति** । प्रस्तुताद्वैतिनं प्रति मुक्तौ भेदस्यैव वाच्यत्वात् भोगोक्तिरसङ्गता । भोगस्य चतुर्थपाद एव वक्तव्यत्वादित्यत आह **अद्वैतिन इति** ।

या० — **तत्समीपं प्राप्त इत्यपीति** ॥ उपसंपद्येति श्रुतेरपि पूर्वमुदाहृतत्वादिति भावः । **सोऽप्यत्र वर्णित इति** । वस्तुतस्तु मुक्तौ भेदप्रतिपादनमेव प्रकृतसङ्गतमिति भावः । **यदैक्यमिति** बुद्धया विवेकप्रदर्शनेनैक्यशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समास इति सूचितम् ॥

श्री० — श्रुतीनां **'परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ती'त्यादीनाम्** । मूले सुखार्णवं तमित्येतत् आनन्दमयमात्मानमित्यस्यार्थकथनमिति ज्ञातव्यम् । **तथाशब्दः** श्रुतिसमुच्चयार्थतया व्याख्यातः । इदानीं

भोगान् भुंक्ते इत्यस्य परमलोके इत्यभिप्रेत्याह उपेत्य तथाऽशेष इति । सुखार्णवं तमुपेत्येत्यर्थः । 'इमान् लोकान्कामान्नी'त्यादिश्रौतमत्र भोगान्भोगति द्रष्टव्यम् ॥ आत्मेति चेति । स एवोत्तमः पुरुष आत्मा जीव इत्यर्थः । अन्वर्थश्चेति । यं प्राप्य जीवः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स एष आत्मेति परमात्माऽयम् परमात्मा इति सूत्रार्थः ।

मू० असौ मोक्षसम्बन्धी कालोऽपीति ।

अनु० कालोऽप्यसौ मोक्षगतः परेण जीवस्य कालो यत एष यद्वत् ॥
[illegible] प्रमाणं मुक्तौ च जीवस्य परत्वरोधे ॥

असौ मोक्षसंबन्ध्यपि, [illegible] न युक्तो न [illegible] । कालो यतः कालत्वात् । एष [illegible] । मुक्तावपि जीवस्य परब्रह्मत्वनिवारणे प्रमाणमस्ति, किं तत् [illegible] इति योजना । ये प्रागत्यन्तभिन्नस्य मुक्तावैक्यं वदन्ति । तेषामैक्यमिति [illegible] न यथाश्रुतं व्याख्यातव्यम् । ये तु प्राग्भेदाभेदानुपेत्य मुक्तावत्यन्ताभेदमाहुस्तान्प्रत्यैक्यशब्दोऽत्यन्ताभेदपरो व्याख्येयः । तथा च न दृष्टान्तदोषः । जीवशब्दश्च निष्कृष्टव्यक्तिपरतया वर्णनीयः । अन्यथा पुनर्दृष्टान्तदोषापत्तेरिति ।

स्वर्गापवर्गादिपदं व्याकुर्वन्ननुमानान्तरमाह कथं चेति ।

कथं च यः प्रागपरो न पश्चाद्भवेत्स एवेत्यपि युक्तिमेति ॥

यो जीवः पूर्वं संसारेऽपि परमात्मा न भवति, असौ पश्चान्मुक्तौ स परमात्मैव भवेदित्येतत्कथं युक्तिमेति । अनुपपन्नमित्यर्थः । अत्रापि पूर्ववन्मतभेदेन व्याख्यानं कर्तव्यम् । अत एव स एवेत्यवधारणम् । प्रयोगस्तु प्रागेव दर्शितः । अपिशब्दोऽनुमानसमुच्चये । अस्य व्याप्तिमुपपादयति यत इति ।

यतो न दृष्टं यदभून्न पूर्वं पश्चात्तदासेति कुतश्च किंचित् ।

यतः कारणात् यत्किंचिद्घटादिकं वस्तु पूर्वं यद्घटादिकं नाभूत । येन सता वस्त्वन्तरेणैकीभूतं न भवतीति यावत् । तत् पश्चात्कुतश्चित्कारणात्तदास तेनैक्यमापन्नमित्येतन्न दृष्टम् । न च दृश्यते नापि द्रक्ष्यते । तस्मादिति पूर्वेण संबन्धः । एतेनादधिभूतस्य क्षीरस्य पश्चाद्दधिभावदर्शनाद्व्यभिचार इत्यसङ्गतम् ।

शे० — कालोऽपीत्यपिशब्दस्य वैयर्थ्येन यथाश्रुतसंबन्धाभावाद्भिन्नक्रमतया तं योजयति असौ मोक्षसंबन्ध्यपीति । नित्यसापेक्षत्वाद्देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिवत्समास इत्यभिप्रेत्य प्रतिज्ञावाक्यार्थमाह

जीवस्येत्यादि । अप्यनुमेत्यपिशब्दो भिन्नक्रम इत्याह **अनुमा अपीति** । ननु प्रमाणशब्दस्य भावसाधनस्य नित्यनपुंसकलिङ्गत्वेऽपि भावसाधनताया अनुमानानां लिङ्गांशे प्रमितिरूपत्वाभावेन सामानाधिकरण्यानुपपत्त्याऽसंभवेन करणसाधनत्वावश्यंभावात् । करणसाधनस्य च तस्य विशेष्यनिघ्नत्वेन विशेष्यभूतानुमानलिङ्गवचनप्रसङ्गेन टिड्ढाणञित्यादिना ङीपि सति प्रमाण्य इति भाव्यत्वात्प्रमाणमिति नपुंसकैकवचनानुपपत्तिरित्यतो यदत्र प्रमाणमिष्टं ते वेदा इत्यादिवत् यदत्र प्रमाणमिष्टं ता अनुमा इति प्रमाणमुद्दिश्यानुमात्वस्यैवात्र विधानात् । उद्देश्यवाचकप्रमाणशब्दस्य नपुंसकत्वेऽप्यनियतलिङ्गस्यैव विधेयस्योद्देश्यसमानलिङ्गतानियमात् । प्रकृते च विधेयसमर्पकस्यानुमाशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वेनोद्देश्यसमानलिङ्गत्वाप्राप्तेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य मौलपदानुवादपूर्वकमुद्देश्यविधेयभावेन योजनामुपदर्शयति **मुक्तावपीत्यादिना** । ननु संसारे भेदाभेदाङ्गीकारमते इदानींतनकालेऽप्यैक्यस्य सत्त्वाज्जीवस्य परेणैक्ययुतत्वाभावरूपसाध्यस्य तत्रासत्त्वाद्दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्यत आह **ये प्रागिति** । भेद औपाधिकोऽभेदः स्वाभाविक इति भेदाभेदावुपेत्येत्यर्थः । ततश्च भेदाभेदवादिनं प्रत्यैक्याभावमात्रस्यासाधनात् । जीवस्तु परेणात्यन्ताभेदयुक्तो न भवतीत्येव साधनादिदानीन्तनकाले ऐक्यसद्भावेन तदभावाभावेऽपि अत्यन्ताभेदाभावरूपसाध्यसद्भावात् न दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमित्याशयेनाह **तथा चेति** ॥ **निष्कृष्टेति** । देहेन्द्रियाद्युपाधिपरिच्छिन्नचेतनांशव्यक्तिवचन इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । जीवशब्दस्य चेतनमात्रविषयत्व इत्यर्थः । **पुनरिति** । जीवशब्दस्य चेतनमात्रपरत्वे परिच्छेदशून्यचैतन्यस्यापि तेन प्राप्त्या तस्य ब्रह्मात्यन्ताभेदस्य संसारकालेऽपि सत्त्वेन तन्निषेधाभावात् साध्यवैकल्यरूपो दृष्टान्तदोषः पुनरपि स्यादित्यर्थः । आसेत्यस्य प्रतिपदं भवेदिति । मौलस्यासेत्यस्य व्युत्पादनं तु 'यथा द्रौणेरुलूकेन कृतमप्यास बोधकमि'ति युक्तिपादीयानुव्याख्याव्याख्यानावसरे टीकाकृतोक्तमवधेयम् ।

पूर्ववदिति । ऐक्यवादिनं प्रति प्रतिज्ञादामवधारणाविवक्षया भेदाभेदवादिनं प्रति च तत्र तद्विवक्षयेति पूर्ववदित्यर्थः ॥ **प्रयोगस्त्विति** । जीवो न कालान्तरेऽपि ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते प्राक्ततोऽत्यन्तभिन्नत्वात् । यः कदाचिद्यतोऽत्यन्तं भिद्यते नासौ कदाचिदपि तदैक्यमापद्यते । यथा घटः पटेनेति प्रयोगप्रकारो भोक्त्रापत्तेरित्येतदधिकरणीय'नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्दृष्टं कथंचन । 'अतो जीवस्य न ब्रह्मभावः स्याद्धि कदाचने'त्येतदनुव्याख्याव्याख्यानावसरे, अयमत्र प्रयोग इत्यादिना दर्शित इत्यर्थः ॥ **अनुमानसमुच्चय इति** । कथं च यः पूर्वमित्येतद्वाक्योक्तानुमानस्य 'कालोऽप्यसौ नैक्ययुतः परेणे'ति पूर्ववाक्योक्तानुमानेन, जीवब्रह्मणोर्भेदः सतोर्भेदिनोर्न निवृत्तिमान् भेदत्वात् स्तम्भकुम्भादिभेदवत् इति पूर्ववाक्योक्तानुमानेन च समुच्चय इत्यर्थः । पूर्वमतद्भूतस्य तद्भावादर्शनेनोक्तनियम-

स्यातीते व्यभिचाराभावप्राप्तावपि वर्तमानानागतयोर्व्यभिचारः स्यादेवेत्यतोऽत्रातीते तन्निषेधस्य वर्तमानानागतयोरपि तन्निषेधोपलक्षणत्वान्न तत्राप्युक्तनियमस्य व्यभिचार इत्याशयेन व्याचष्टे **न च दृश्यत इत्यादि** । येन सता वस्त्वन्तरेणैकीभूतं न भवतीति किमिति तात्पर्यं वर्ण्यते । यद्घटादिकं वस्तु यत्पूर्वं वाऽभूदिति यथाश्रुतमेव किं न स्यादित्यत आह **एतेनेति** । येन सता वस्त्वन्तरेणेति विशेषणदानेनेत्यर्थः ।

स० — एकवचनान्तप्रमाणशब्दस्य तादृशानुमाशब्देन कथमन्वय इत्यत उद्देश्यविधेयभावेन तमाह **अनुमा अपीति** । ननु मुक्तिसंबन्धी कालः, जीवस्य परैक्ययुतो न, कालत्वात्, इदानीन्तनकालवदित्यनुमाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । संसारेपि भेदाभेदाङ्गीकारिमते तत्कालेप्यैक्यस्य सत्त्वात् जीवस्य परैक्ययुतत्वाभावरूपसाध्यस्याभावात् साध्यवैकल्यमित्यत आह **ये प्रागिति** । भेद औपाधिकः अभेदः स्वाभाविक इति भेदाभेदावुपेत्येत्यर्थः । तथा च भेदाभेदवादिनं प्रत्यैक्याभावमात्रस्यासाधनात् । जीवस्य परेणात्यन्ताभेदयुक्तो न भवतीत्येव साधनात् इदानीन्तनकाल ऐक्यमात्रसद्भावेपि अत्यन्तैक्याभावसद्भावान्न दृष्टान्तदोष इत्याह **तथा चेति** । नन्वेवमपि दृष्टान्तदोष एव । देवदत्तसंसारदशायामपि मुक्तयज्ञदत्तस्य परेण यदैक्यं तद्युतत्वस्यैव विद्यमानत्वेन तदभावरूपसाध्यस्य दृष्टान्ते आभावादित्यत आह **जीवशब्दश्च निष्कृष्टव्यक्तिविषय इति** । देवदत्तादिरूपनिष्कृष्टव्यक्तिविषय इत्यर्थः । तथा च देवदत्तसंसारदशायां देवदत्तस्य परेण यदैक्यं तद्युतत्वाभावो वर्तत एवेति न साध्यवैकल्यमिति भावः । जीवशब्दस्य चैतन्यमात्रपरत्वेन चैतन्यात्यन्ताभेदस्य संसारकाले सत्त्वात् । न च भेदाभेदवादिमतेपि कथं संसारेत्यन्ताभेद इति वाच्यम् । भेदाभेदवादिभिरपि संसारेऽभेदस्य स्वाभाविकताङ्गीकारेण चेतनात्यन्ताभेदस्य तत्रापि सद्भावेनात्यन्ताभेदाभावरूपसाध्यस्य तत्राभावादित्यत आह **जीवशब्दश्चेति** । स्यादेतत् । यदि जीवशब्दश्चेतनमात्रपरः स्यात् । किंनाम उपाधिना निष्कृष्टा या ब्रह्मांशव्यक्तिः तत्पर एव । तथा च चेतनात्यन्ताभेदस्य संसारावस्थायां सद्भावेपि जीवस्य परेण साकं भेदाभेदयोरेव विद्यमानत्वेनात्यन्ताभेदस्याभावेन दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वासंभवादिति भावः । अत्र च 'अत एव चोपमा' इत्येतदधिकरणीयं 'ईशाख्या समुदाये स्यादि'त्येतदनुव्याख्यानंजयतीर्थपूज्यचरणीयं ज्ञापकं बोध्यम् । **प्रयोगस्त्विति** । द्वितीयस्य प्रथमे भोक्त्रापत्तेरित्यधिकरणे 'नान्यदन्यत्वमापन्नमि'त्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसरे 'अयमत्रप्रयोगः जीवो न कालान्तरेपि ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते प्राक् ततो भिन्नत्वात् । यः कदाचिद्यतोत्यन्तं भिद्यते नासौ कदाचित्तदैक्यमापद्यते यथा घटः पटेन' इत्यादिना प्रयोगो दर्शित इत्यर्थः । **एतेनेति** । येन सता वस्त्वन्तरेण एकीभूतं न भवतीति व्याख्यानेनेत्यर्थः ।

प०— जीवस्य परेणेत्येतदैक्यपदेनान्वेतीत्याह **जीवस्येत्यादिना** । नित्यसापेक्षत्वादैक्यपदस्य समास इति भावः । अपिपदान्वयोक्तिः **अनुमा अपीति** । प्रमाणशब्दस्य करणे ल्युडन्तस्य विशेष्यनिघ्नतया प्रमाण्य इति भाव्यमित्यतः उद्देश्यविधेयव्यत्यासेन योजनामाह **मुक्तावपीत्यादिना** ॥ विवृतमेतद्युक्तिपादे स्मृतिनये । 'पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाणमि'त्यत्र ॥ **ऐक्यादिशब्द इति** । परत्वशब्द आदिपदार्थः । मुक्तिसंबन्धी कालः, जीवपरात्यन्ताभेदयुतो न, कालत्वात् इदानींतनकालवदित्याद्यनुमा जीवस्य परत्वरोधे परेणात्यन्ताभेदनिवारणे इत्येवं व्याख्येयमित्यर्थः ॥ **दृष्टान्तदोष इति** । अभेदयुतो नेत्येवोक्ते संसारकाले भेदाभेदयुक्तत्वाङ्गीकारादभेदो नेति साध्यस्यासत्त्वात्साध्यवैकल्यमिति दोषो नेत्यर्थः । अत्यन्ताभेदाभावस्य तदानीमपि सत्त्वादिति भावः ॥ **निष्कृष्टव्यक्तीति** । अहंकाराद्युपाधिपरिच्छिन्नोऽहंधीविषय इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । विशेष्यभूतचेतनपरत्वे तस्य परेणैक्यं संसारकालेऽप्यस्तीति साध्यवैकल्यदोषः स्यादित्यर्थः । न चैवं मुक्तौ तादृशस्यैक्यानङ्गीकारात्सिद्धसाधनतेति शङ्क्यम् । तस्यैव उपाधिहीनस्य मुक्तौ जीवशब्देन ग्रहणादिति भावः । असावित्यस्य आवृत्तिं परमात्मपरत्वं जीवपरत्वं चोपेत्य योजयति **जीव इति** । फलितमाह **अनुपपन्नमित्यर्थ इति** ॥ **मतभेदेनेति** । यो जीवः पूर्वं परेणाऽत्यन्तं भिन्नः असौ जीवः पश्चात्स परमात्मा भवेदिति कथं युक्तिमेतीत्यवधारणेन विना आद्यमते व्याख्यानम् । द्वितीयमते तु यः पूर्वं असावेव न, परमात्मैव न, परमात्मनात्यन्ताभिन्नो न, किंतु भिन्नाभिन्नः । असौ जीवः पश्चान्मुक्तौ स एव परमात्मैव तेन परमात्मनात्यन्ताभिन्न इति कथं युक्तिमेतीति व्याख्यानं कार्यमित्यर्थः ॥ **अत एवेति** । भेदाभेदमतस्याप्यत्र निराकार्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ **प्रागेवेति** । युक्तिपादे भोक्त्रापत्त्यधिकरणे 'नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्दृष्टं कथञ्चन । अतो जीवस्य न ब्रह्मभावः स्याद्धि कदाचने'त्येतद्व्याख्यावसरे जीवो न कालान्तरेण ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते ततो भिन्नत्वादिति दर्शित इत्यर्थः । यदित्यस्यावृत्तिमुपेत्य योजयति **यत्किंचिदित्यादिना** । तात्पर्यमाह **येन सतेति** । नासतेत्यर्थः । एवमर्थोक्तिः कृत्यमग्रे एतेनेत्यनेन स्वयमेव वक्ष्यति । यदिति श्रवणात्तदिति स्वयमेवाह **तत्पश्चादिति** ॥ **एतेनेति** । येन सतेत्यर्थकथनेनेत्यर्थः । क्षीरत्वसमये दध्नोऽसत्त्वान्नेदं व्यभिचारस्थलमिति भावः ॥ **भास्करादिमतनिरासः** ।

या०— **इति योजनेति** । अन्यथा ल्युडन्तस्येध्मव्रश्चनः कुठार इत्यादौ विशेष्यनिघ्नतादर्शनेन प्रमाण्य इति स्यादिति भावः । यथा चैतत्तथोक्तं 'पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाण'मित्येतद्व्याख्यावसरे ॥ **परत्वमिति चेति** । परत्वशब्दस्यापि परमात्मतादात्म्यपरत्वादिति भावः ॥ **निष्कृष्टव्यक्तिविषय इति** । देहेन्द्रियाद्युपाधिपरिच्छिन्नचेतनांशरूपव्यक्तिविषय इत्यर्थः । न चैवं सिद्धसाध्यता

उपाधिपरिच्छिन्नचैतन्यांशस्य मुक्तौ परेणात्यन्ताभेदानङ्गीकारादिति वाच्यम् । यः पूर्वमुपाधिपरिच्छिन्न आसीत्तस्यैव चैतन्यांशस्य जीवशब्देन ग्रहणमित्याशयात् ॥ **अन्यथेति** । जीवशब्दश्चेतनमात्रविषयो यदीत्यर्थः ॥ **पुनर्दृष्टान्तदोषापत्तिः** । जीवशब्दस्य चेतनमात्रपरत्वे परिच्छेदशून्यचेतनस्यापि चेतनत्व-प्राप्त्या तत्र ब्रह्मात्यन्ताभेदस्य संसारकालेऽपि सत्त्वेन तन्निषेधासंभवात् । साध्यवैकल्यरूपदृष्टान्तदोषः पुनः स्यादित्यर्थः । यद्वा जीवशब्दो देवदत्तादिरूपैकजीवव्यक्तिपरतया वर्णनीयः । अन्यथा संसार-काले परिच्छिन्नजीवस्य ब्रह्मात्यन्ताभेदमादाय पुनः साध्यवैकल्यं स्यादित्यर्थः । अथवा निष्कृष्टशब्दः शरीराद्यविशिष्टशुद्धचैतन्यपरः । वर्णनीय इति पदच्छेदः । तथा च जीवशब्देन शरीराद्यसंयुक्तशुद्ध-चैतन्यमात्रविवक्षायां तस्य ब्रह्मात्यन्ताभिन्नत्वात्पुनः साध्यवैकल्यं स्यात् । अतस्तथा न व्याख्या-तव्यमित्यर्थः ॥ **मतभेदेनेति** । आद्यमतेऽन्यार्थं न विवक्षितम् । द्वितीयमते तु तदावश्यकमिति व्याख्येयमित्यर्थः ॥ **मत एवेति** । द्वितीयमतस्याप्यत्र निराकार्यतयाऽभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः ॥ **प्रागेवेति** । 'नान्यदन्यत्वमापद्येत अग्निरनुष्णतामि'त्यनुमानस्य व्याख्यावसरे जीवो न कालान्तरेऽपि ब्रह्मैक्यमापत्स्यते ततो भिन्नत्वादिति दर्शितं इत्यर्थः । अदधिभूतस्य क्षीरस्य पश्चाद्दधिभावदर्शनाद्व्यभिचार इत्यत आह **येन सतेति** । दध्नोऽपि कारणात्मना प्राक् सत्त्वादाह **वस्त्वन्तरेणेति** । तथा च सतोर्द्वयोर्मध्ये यत्पूर्वं यत्र भवति तत्पश्चादपि न भवतीति व्याप्तिरभिमताऽतो न व्यभिचार इति भावः ॥ **एतेनेति** । येन सता वस्त्वन्तरेणेति विशेषणस्य विवक्षितत्वेनेत्यर्थः ।

श्री० अनुमाऽपीति प्रतीकग्रहणम् । तद्योजयति **मुक्तावपीति** । अनुमा इत्युद्दिश्य प्रमाण-त्वविधाने प्रमाण्य इति स्यादतो वेदाः प्रमाणमितिवत् प्रमाणमित्यनूद्यानुमा इत्येतद्विधेयमिति भावेनाह **अनुमा इति योजनेति** । **ये प्रागिति** । संसारे जीवेश्वरयोरत्यन्तभेदः मुक्तौ त्वभेद इत्येकं मतं, संसारे जीवेश्वरयोर्भेदाभेदौ मुक्तौ त्वत्यन्ताभेद इत्यपरं मतम् । जीवेश्वरयोः संसारे भेदाभेदौ मुक्तावपि भेदाभेदा-वेवेत्यन्यन्मतमिति भास्कराणां मतत्रयसद्भावादिति ज्ञेयम् । परत्वं परमात्माभेदः । ननु ये भास्करैकदेशिनः संसारे जीवेश्वरयोर्भेदाभेदावुपेत्य मुक्तावत्यन्ताभेदमाहुस्तेषां मते दृष्टान्तभूते संसारकाले साध्यवैकल्यं स्यात् । जीवस्य यत्परेणैक्यं तद्युक्तत्वस्यैव सत्त्वादित्यत आह **ये प्राग्भेदाभेदावुपेत्येति** । तथा च जीवस्य यत्परेणैक्यं तद्युतो न भवतीति व्याख्येयम् । तथाच संसारकाले भेदाभेदसद्भावेनात्यन्तैक्ययुत-त्वाभावरूपसाध्यसद्भावान्न साध्यवैकल्यरूपदृष्टान्तदोष इत्यर्थः । ननु जीवशब्दस्य चैतन्यमात्रपरत्वे भास्करमते जीवचैतन्यस्यापरिच्छिन्नत्वेनोपाध्यनवच्छिन्नजीवचैतन्यस्यापि जीवशब्देन प्राप्त्या जीवस्य परेण ब्रह्मणा यदत्यन्तैक्यं तद्युतत्वमेव संसारकालेऽप्यस्तीति साध्यवैकल्यं स्यादित्यत आह **जीवशब्द-**

श्रेति ॥ **निष्कृष्टेति**। देहेन्द्रियाद्युपाधिपरिच्छिन्नचेतनांशो निष्कृष्टव्यक्तिशब्दार्थः। तथाच परिच्छिन्नचेतनांशरूपव्यक्तेर्ब्रह्मांशत्वेनांशिना परब्रह्मणा भेदाभेदसद्भावाद्दृष्टान्तभूते संसारकालेऽपि जीवस्य यत्परैक्यं परिच्छिन्नचेतनांशरूपव्यक्तिविशेषस्य यत्परब्रह्मणाऽत्यन्तैक्यं तद्युतत्वाभावोऽस्तीति न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्यर्थः। न चैवं सिद्धसाधनता। उपाधिपरिच्छिन्नस्य चेतनांशस्य परेणात्यन्ताभेदानङ्गीकारेण यत्परेणात्यन्तैक्यं तद्युतत्वाभावस्य सिद्धत्वादिति वाच्यं। यः पूर्वमुपाधिपरिच्छिन्न आसीत्तस्यैव चेतनांशस्य जीवशब्देन ग्रहणात्। तथा च मोक्षकामः यः पूर्वं उपाधिपरिच्छिन्नः आसीत् तस्यैव चेतनांशस्योपाध्यपगमानन्तरं यत्परेणात्यन्तैक्यमुच्यते मुक्तौ भास्करेण तद्युतो न भवतीति। न चैतत्परस्य सिद्धमिति न सिद्धसाधनतेति द्रष्टव्यम्। **व्याख्यानं कर्तव्यमिति**। जीवो न कालान्तरेऽपि ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते प्राक् ततो अत्यन्तभिन्नत्वात् इत्यनुमाने प्रागत्यन्तभिन्नस्य मुक्तावैक्यमिति मतानुसारेण स एव इत्यवधारणपरित्यागेन, स न भवेत्, अभिन्नो न भवेदित्येव व्याख्येयम्। ये तु संसारे भेदाभेदावुपेत्य मुक्तावत्यन्ताभेदमाहुस्तान् प्रति स एवेत्यवधारणसाहित्येन व्याख्येयम्। अत्यन्ताभेदस्तु तदर्थ इति भेद इति भावः। ननु क्षीरत्वावस्थायां यत्क्षीरं येन वस्त्वन्तरेण दध्ना एकीभूतं न भवति तत्क्षीरं कुतश्चन आतञ्चनादेः कारणात् पश्चाद्दध्यासेति क्षीरे व्यभिचार इत्यत उक्तं **सतेति**। वस्त्वन्तरस्य दध्नः क्षीरतादशायामभावादित्यर्थः। दध्नोऽपि कारणात्मना क्षीरे सत्त्वात्पुनः क्षीरे व्यभिचार इत्यत उक्तम् **वस्त्वन्तरेणेति**। अनेन सतोर्द्वयोर्मध्य इति विशेषणं देयमिति सूचितं भवति। तथा च सतोर्मध्ये यत्पूर्वं यन्न भवति तत्पश्चादपि तन्न भवतीति व्याप्तिर्विवक्षिताऽतो न क्षीरे व्यभिचार इति भावः। सता वस्त्वन्तरेणेति विशेषणदानेन क्षीरादौ व्यभिचारः परिहृत इति स्वयमेव दर्शयति ॥ **एतेनेति**।

सु०— एवं भास्करादिमतमपाकृत्य ये यादवप्रकाशादयः स्वभावत एव परमात्मना भिन्नाभिन्नो जीवस्तस्य संसारे भेद एव व्यक्तोऽभेदस्त्वविद्यादिनाऽऽवृतो वर्तते, मुक्तौ तु द्वावपि व्यक्तौ भवतः, इत्याचक्षते तेषां मतमधुना निराकरोति न चेति।

अनु०— न चैव मुक्तेन हरेः पृथक्त्वमैक्यं तथा स्यादिति युक्तिमेति ॥

तथाशब्दः समुच्चये। इति च मतं युक्तिं नैवैतीति संबन्धः। कुतः। उदाहृतवचनानां भेदज्ञापकत्वेनास्मन्मताविरोधित्वात्। अनुमानस्य चाद्यस्यास्मान्प्रत्यसिद्धव्याप्तिकत्वात् द्वितीयस्य चातद्भूतस्य तद्भावनिरासहेतोः सिद्धसाधनत्वादित्यतोऽनुमानान्तरमाह यत इति।

यतो न कुत्रापि भिदाभिदा च दृष्टा चितश्चेतनया कुतश्चित् ॥

यतः **कारणा**च्चितश्चेतनया **चेतनस्य चेतनेन भिदाभिदा च** कुत्रापि **देशे** कुतश्चित्**प्रमाणान्न** दृष्टेत्य**नेन जीवेश्वरौ न भिन्नाभिन्नौ चेतनत्वात् देवदत्तयज्ञदत्तवत् । ईश्वरो जीवेन भिन्नाभिन्नो न भवति चेतनत्वाद्यज्ञदत्तवदित्याद्यनुमानं सूचितम्** ।

शे०— समुच्चय इति । पूर्वं निरस्तभास्करादिमतेन सहास्य मतस्य समुच्चय इत्यर्थः । उक्तमर्थमाक्षिपति **कुत इति** । इति च मतं युक्तिं नैवैतीत्येतत्कुत इत्यर्थः । किं श्रुतिविरुद्धत्वादुत कालोऽप्यसौ नैक्ययुत इति पूर्वानुमानविरुद्धत्वात् किं वा कथं च यः पूर्वमसावित्युक्तानुमानविरुद्धत्वादिति विकल्पान्मनसि निधायाऽऽद्यं दूषयति **उदाहृतेति** । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सहे'त्यादीनामित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह **अनुमानस्य चेति** । दृष्टान्तीकृतेनेदानीन्तनकालेऽपि जीवस्य परैक्यसद्भावेन तदभावरूपसाध्यासिद्ध्या दृष्टान्ते साध्यवैकल्येनाद्यानुमानस्याभासत्वादित्यर्थः । न चात्यन्ताभेदाभावस्य साध्यत्वेनाभेदाभावमात्रस्यासाध्यत्वात् अभेदसद्भावेन तदभावाभावेऽपि भेदाभेदवादिनाऽत्यन्ताभेदानभ्युपगमेन तदभावरूपसाध्यस्य दृष्टान्ते सद्भावान्न साध्यवैकल्यमिति वाच्यम् । संसारे भेदाभेदावुपेत्य मुक्तावत्यन्ताभेदवादिनः प्रति तत्साधनावसरेऽपि संसार इव मुक्तावपि भेदाभेदावभ्युगच्छतो यादवप्रकाशादीन्प्रति अत्यन्ताभेदाभावसाधने सिद्धसाधनत्वप्रसक्त्यैक्याभावमात्रस्यैव साध्यत्वावश्यंभावेन दृष्टान्ते साध्यवैल्यस्य वज्रलेपत्वादित्याशयात् । न तृतीय इत्याह **द्वितीयस्य चेति** । प्राक्तोऽत्यन्तभिन्नत्वादिति तृतीयानुमानस्येत्यर्थः । सिद्धसाधनतामुपपादयति **अतद्भूतस्येति** । पूर्वमत्यन्ताभेदशून्यस्येत्यर्थः ॥ **तद्भावनिरासहेतोरिति** । तदत्यन्ताभेदनिरासहेतोरित्यर्थः । सिद्धसाधनत्वादित्युपलक्षणम् । प्राक्तोऽत्यन्तभिन्नत्वाभावेन हेत्वसिद्धिश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । यद्वा हेत्वसिद्धेरत्र वक्तुं शक्यत्वेऽपि प्रथमप्राप्तत्वात्प्रतिज्ञाश्रयदोषस्य सिद्धसाधनत्वमात्रोद्भावनमिह टीकायां कृतमिति द्रष्टव्यम् ।

स०—**अनुमानस्य चेति** । मुक्तिसंबन्धी कालः जीवस्य परैक्ययुतो न, कालत्वात् इदानीन्तनकालवदिति प्रथमानुमानं नास्माकं परिपन्थि । असिद्धव्याप्तिकत्वेनाभासत्वात् । दृष्टान्तीकृतेदानीन्तनकालेपि जीवस्य परैक्यसद्भावेन दृष्टान्ते साध्याभावात् । ननु च नाभेदाभावमात्रं साध्यं किंनामात्यन्ताभेदाभाव एव । स च दृष्टान्तीकृतेदानीन्तनकालेपि विद्यत एव । संसारे भेदाभेदावङ्गीकुर्वताऽत्यन्ताभेदस्यानभ्युपगमादिति चेत् । सत्यमेतदिति । ये संसारे भेदाभेदावङ्गीकृत्य मुक्तावत्यन्ताभेदमङ्गीकुर्वन्ति तान्प्रत्येवात्यन्ताभेदाभावसाधनावसरः । न तु यादवप्रकाशादीन्प्रति तैः संसार इव मुक्तावपि भेदाभेदयोरभ्युपगतत्वेनात्यन्ताभेदानभ्युपगमात् तदभावस्य साधयितुमशक्यत्वेनाभेदाभावमात्रस्यैव साध्यत्वात् दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमेवेति भावः । **द्वितीयस्येति** । जीवो न कालान्तरे ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते

प्राक् ततो भिन्नत्वादिति द्वितीयानुमानस्येत्यर्थः । **सिद्धसाधनत्वादिति** । संसारे मुक्तौ च भेदाभेदावङ्गीकुर्वतां संसारे भिन्नस्य मुक्तावभेदो भवतीत्यनभ्युपगमात् प्राक् भिन्नत्वेन मुक्तौ भिन्नत्वाभावसाधनस्य सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ।

प० — मुक्तावपि भेदाभेदवादी शङ्कते **कुत इत्यादिना** । कुतोऽस्मन्मतमयुक्तम् । भवदुक्तवचनानां अनुमानयोश्च भेदाभेदवादिनो ममाविरोधादित्युपपादयति **उदाहृतेति** । न वर्तते यत्रेत्यादिवचनानां भेदज्ञापकत्वात् । भेदस्य च मन्मते मुक्तावपि सत्त्वादिति भावः ॥ **आद्यस्येति** । 'कालोऽप्यसौ नैक्ययुतः परेण जीवस्ये'त्यत्रोक्तस्येत्यर्थः ॥ **असिद्धव्याप्तिकत्वादिति** । संसारकालेऽप्यभेदस्य सत्त्वादिति भावः । **द्वितीयस्य चेति** । 'यश्च यः पूर्वमसौ न पश्चादि'त्यत्राभिमतस्य मोक्षापत्तिनयोक्तस्येत्यर्थः ॥ **सिद्धसाधनत्वादिति** । पूर्वं भिन्नाभिन्नस्य पश्चादपि तथैवोपगमनेनातद्भूतस्य तद्भावानभ्युपगमादिति भावः ।

या० — शङ्कते **कुत इत्यादिना** ॥ **अनुमानस्य चेति** । मोक्षसंबन्धी कालो जीवस्य परेण यदैक्यं तद्युतो न भवति कालत्वात्संसारकालवदित्याद्यनुमानस्येत्यर्थः । अत्र यथाश्रुतमेव साध्यं विवक्षितं नैक्यशब्दोऽत्यन्ताभेदपरो व्याख्येयः । तथात्व एतन्मते सिद्धसाध्यताप्रसङ्गात् । दृष्टान्ते साध्याभावेनासिद्धव्याप्तिकत्वमनुपपन्नमिति ध्येयम् । **द्वितीयस्य चेति** । जीवो न कालान्तरेऽपि ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते । प्राक् ततो भिन्नत्वादिति द्वितीयानुमानस्येत्यर्थः ॥ **अतद्भूतस्येति** । पूर्वमत्यन्ताभेदशून्यस्येत्यर्थः ॥ **तद्भावनिरासहेतोरिति** । तदत्यन्ताभेदनिरासहेतोरित्यर्थः । ततश्च प्राक् ततो भिन्नत्वादित्यस्य प्राक् तदभेदशून्यत्वादित्येवार्थो वर्णनीयः । यः पूर्वमसौ नेति मूलस्वारस्यात् । भेदाभेदवादिमते भिन्नेऽप्यभेदाङ्गीकारेणाप्रयोजकत्वप्रसङ्गाच्च । न चासिद्धिः । तन्मते पूर्वमप्यभेदसद्भावात् । अतः पूर्वमत्यन्ताभेदशून्यत्वात्पश्चादत्यन्तमैक्यं नेत्येव साधनीयम् । तथा च सिद्धसाधनत्वमित्यर्थः ।

श्री० — शङ्कते ॥ **कुत इत्यादिना** । कुत इत्यनन्तरं मुक्तिं नैतीति वर्तते । सोऽश्नुत इत्याद्युदाहृतवचनविरोधस्तावदस्मन्मते नास्तीत्युपपादयति **उदाहृतेति** ॥ **आद्यस्येति** । मोक्षकाले जीवस्य यत्परेणैक्यं तद्युतो न भवतीति साधने संसारकाले भेदाभेदाङ्गीकारेण दृष्टान्ते साध्यवैकल्यापत्त्याऽस्मान्प्रत्यसिद्धव्याप्तिकत्वादित्यर्थः ॥ **अतद्भूतस्येति** । पूर्वमत्यन्ताभेदशून्यस्य तदत्यन्ताभेदानिरासहेतोः प्राक् ततोऽत्यन्तभिन्नत्वादित्यस्येर्थः । जीवो न कालान्तरे ब्रह्मणाऽत्यन्तैक्यं आपत्स्यते । प्राक् ततोऽत्यन्तभिन्नत्वादित्यनुमानस्य सिद्धसाधनता । मुक्तौ भेदाभेदाङ्गीकारात् । संसारेऽपि भेदाभेदाङ्गीकारेण प्राक् ततोऽत्यन्तभिन्नत्वहेतोः स्वरूपासिद्धिश्च स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

सु०— **मोक्षवादार्थमुपसंहरति** इत्थमिति ।

अनु०— इत्थं मतानि भ्रमजानि

इत्थ**मुक्तप्रकारेण जैनादिमतानि** भ्रमजानि । **उपलक्षणमेतत्** । **कानिचिद्विप्रलम्भजानि इत्यपि ज्ञेयम् । तस्माद्धेयानीति शेषः । ननु वक्तॄणां कश्चिद्भ्रमः संभवत्येव । को दोष इत्यत** आह यस्मादिति ।

यस्मान्मोक्षं समुद्देश्यमपि भ्रमेण ॥

विदुर्न सम्यक्

मतानां प्रणेतार इति शेषः । अप्राकरणिकं प्रसक्तानुप्रसक्त्यागतमर्थं कथञ्चिदन्यथा जानन्तोऽपि नातीव निन्द्या भवन्ति । एते तु प्रधानोद्देश्यमपि मोक्षं सम्यङ् न विदुः । किन्तु भ्रमेन **वैपरीत्येन विदुः । तस्मात्तत्प्रणीतानि मतानि भ्रमजानीति संबन्धः ।**

न चातिसूक्ष्मप्रमेये अज्ञानविपर्ययावेतेषां, किन्तु गोपालाविपालप्रमुखैः पामरैरपि सुविदित इत्याशयेनाह यदपीति ।

यदपीह लौकिकाः सुखं मम स्याद्धि सदेति जानते ॥

यद्यस्मादिह **प्राणिषु लौकिका वैदिकबुद्धिरहिता अपि, मे सदा सुखं स्यादिति स्वोद्देश्यं जानते हि । न तु वयमेव न भूयास्मेत्यादि । अतस्तेभ्योऽप्येते मन्दा इति । तदनेन प्रबन्धेन पादप्रतिपाद्यं सङ्गतिकथनं च समर्थितम् ॥**

शे०— बौद्धमतस्य भ्रमजत्वासंभवात्तत्संग्रहायाह **उपलक्षणमेतदिति** । शिष्टं स्पष्टम् । **समर्थितमिति** । तत्सद्वाद्युक्तमोक्षस्वरूपनिराकरणपूर्वकं 'कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिरि'त्यादिना स्वोक्तमोक्षस्वरूप-समर्थनेनेति शेषः ॥

स०— **बौद्ध**मतसंग्रहायाह **उपलक्षणमेतदिति** ।

प०— भगवदवतारादिसर्वज्ञकृतानां **बौद्धशैवादिमतानां** भ्रमजत्वाभावादाह **कानिचिदिति** । सुविदित इति सप्तम्यन्तम् । प्रमेये इत्यनुषङ्गः ॥ **वयमेव न भूयास्मेति** । मम सत्त्वं मा भूदिति स्वात्माभावमेवोद्देश्यं न जानत इत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन मम क्लेशनिवृत्तिरेवास्तु सुखं मा भूदिति न जानत इति ग्राह्यम् ॥ **तदनेन प्रबन्धेनेति** । 'तत्र मोक्षस्वरूपं त्वि'त्यतोऽधस्तनग्रन्थेन पादप्रतिपाद्यं पादानां सङ्गतिं चोक्त्वा तत्स्थैर्याय तत्र मोक्षेत्यादिना परमतानां हेयत्वोपपादनेन समर्थितमित्यर्थः ॥

(**पादप्रतिपाद्यसङ्गतिसमर्थनम्** ।)

या० — कानिचिदिति । बौद्धपाशुपतादीनीत्यर्थः ॥ **पादप्रतिपाद्यमिति ।** एतत्प्रकरणोपक्रमे 'भवेदेवं पादार्थः सङ्गतिश्चे'त्याक्षिप्तत्वादिति भावः ॥

श्री० — कानिचित् बौद्धमतानि । **प्रसक्त्यनुप्रसक्त्यागतं** प्रसङ्गानुप्रसङ्गाभ्यामागतमर्थम् । **सुविदिते** प्रमेयेऽज्ञानविपर्ययाविति संबन्धः ॥ **वयमेवेत्यादि** । शून्यवाद्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ **तेभ्यः** वैदिकबुद्धिरहितेभ्यः ॥

॥ **इति अन्यथामोक्षस्वरूपनिराकरणम्** ॥

सु०— इदानीमेतत्पादाधिकरणेषु **पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तीर्विवक्षुः प्रसङ्गात्सिंहावलोकनेन पूर्वपादद्वययुक्तिकथनपूर्वकमस्मिन्पादे** चाह औदार्यमिति ।

अनु०— औदार्यमुच्चावचशक्तिरात्मस्वरूपदार्ढ्यं च निजस्वभावः ।

स्वातन्त्र्यमापूर्णविशेषयोग्यता विरोधहानिश्च चतुर्थपादे ॥

चतुर्थपादे तृतीयाध्यायस्य । **पूर्वपक्षयुक्तय इति शेषः** ।

व्यवस्थितिस्त्वविशेषस्थितिश्च निषेधसामान्यविधिक्रियाणाम् ॥

विभक्तता चात्वरयैव सिद्धिर्विपक्षसंप्राप्तिवि(नि)रोधहेतवः ॥

विपक्षसंप्राप्तिकृतां निरोधाः । **पूर्वपक्षसंप्राप्तिं कुर्वन्तीनां युक्तीनां निवारका हेतवः** । **विपक्षसंप्राप्तिविरुद्धहेतव इति क्वचित्पाठः । तत्र संप्राप्तिशब्दः करणसाधनः** ॥

सुशक्यता शश्वदतिप्रसिद्धिर्विवेकविन्यासविचारसंज्ञाः ।

नानाप्रवृत्तिः कृतकृत्यता च विपक्षतर्काः समतीतपादे ॥

समतीतपादे **निरन्तरातीतपादे** ।

महाफलत्वं प्रविविक्तता च सन्धिग्रहः साधनमाप्तकृत्यम् ॥

विशेषकार्यं कृतिसंस्थितिश्च सुयुक्तयो निर्णयगाः स्वपक्षे ॥

स्वपक्षे **सिद्धान्तविषये** । निर्णयगा **निर्णयहेतवः सुयुक्तयः** ॥

व्यामिश्रता कार्यकरत्वमर्थक्लृप्तिः सुदार्ढ्यं परतन्त्रता च ।

समानधर्मः कृतशेषता च लोकोपमा पूर्वमतानुसाराः ॥

पूर्वमतानुसारा युक्तयो अस्मिन्पादेऽनुस्रियन्त एताभिरित्यनुसाराः ।

विशेषसाम्यश्रुतिराढ्यता च समानलोपो महिमा विशेषः ।

कृतार्थता शश्वदनुप्रवृत्तिः सिद्धान्तनिर्णीतिविशिष्टहेतवः ॥

सिद्धान्तनिर्णीतेर्विशिष्टहेतवः ॥

शे०— विवक्षुरिति । अन्यथा 'व्याख्यां **करोमी**'ति प्रतिज्ञाव्याघातप्रसङ्गादिति भावः । पूर्वपादद्वयपूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तिकथनस्यात्रासङ्गतिमाशङ्क्य परिहरति **प्रसङ्गादिति** । तत्रैवानुक्तौ निमित्तमाह **सिंहेति** । उक्तयुक्तीनां पूर्वपक्षयुक्तित्वस्य भाष्यारूढत्वसिद्ध्यर्थमपेक्षितं पूरयति । **पूर्वपक्षेति** । ननु सिद्धान्तहेतूनां पूर्वपक्षप्रापकयुक्तिविरुद्धत्वेऽपि न विपक्षसंप्राप्त्या विरुद्धत्वमिति न तद्विरुद्धत्वोक्तिर्युक्तेत्यतोऽत्र विपक्षः संप्राप्यतेऽनयेति संप्राप्तिशब्दस्य करणसाधनतया पूर्वपक्षप्रापकयुक्तिपरत्वेन पूर्वपक्षकोटिपरत्वाभावात् सिद्धान्तहेतूनां च तद्विरुद्धार्थत्वान्नानुपपत्तिरित्याह **तत्रेति** । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थ-

पादस्यापि समतीतपादत्वात्तत्प्रतीतिनिरासायाह **निरन्तरेति** । अव्यवहितेत्यर्थः । पक्षशब्दार्थकथनपूर्वकं समस्यर्थमाह **स्वसिद्धान्तेति** । युक्तीनाममूर्तत्वेन निर्णयगमनस्यासंभवादाह **निर्णयहेतव इति** । अनेन निर्णयगत्वं निर्णयसंबन्धित्वमात्रं । तच्च हेतुत्वेन युक्तीनामप्यस्तीति नानुपपत्तिरित्युक्तं भवति । युक्तीनां पूर्वमतानुसारताऽनुपपत्तिमाशङ्कयाऽऽह **अनुस्रियन्त इति** ।

प० — **पूर्वपादद्वयेति** । ज्ञानपादकर्मक्षयपादयुक्तीत्यर्थः । पुरुषार्थोऽतः औदार्यं पूर्वपक्षयुक्तिः व्यवस्थितिः सिद्धान्तयुक्तिः । एवमग्रेऽपि ॥ असार्वत्रिकी औदार्यं व्यवस्थितिः ॥ नानावेशात् उक्तावचनात् अविशेषः ॥ स्तुतयेऽनुमतिर्वा आत्मस्वरूपदाढर्यं स्थितिः ॥ सर्वथाऽपि तु न मनोमय-सिद्धान् आत्मस्वरूपदाढर्यं स्थितिः ॥ न चाविकारिकमपि निजस्वभावः निषेधसामान्यविधिविनियोगात् विभन्त्रः ॥ स्वामिनः फलश्रुतेः स्वातन्त्र्यं अत्वरयैव सिद्धिः ॥ कृत्स्नभावात्तु आपूर्णविशेषयोग्यता, अत्वरयैव सिद्धिः ॥ अनाविष्कुर्वन् आपूर्णविशेषयोग्यता अत्वरयैव सिद्धिः ॥ ऐहिकमप्यस्तुतप्रतिबन्धे. एवं मुक्तिफलानियमः । विरोधहानिः, अत्वरयैव सिद्धिः ॥ ३ । ४ ॥ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् सुशक्यता महाफलत्वम् ॥ आत्मेति तु शश्वदतिप्रसिद्धिः प्रविवि-क्ता । न प्रतीके विवेकः सन्धिग्रहः । ब्रह्मदृष्टिः विन्यासः साधनम् ॥ आदित्यादिमतयश्च विचारः आसकृत्यम् । आसीनः संज्ञा विशेषकार्यम् ॥ आप्रायणात् नानाप्रवृत्तिः विशेषकार्यम् ॥ तदधिगमे कृतकृत्यता संस्थितिः ॥ ४ ॥ १ ॥ वाङ्मनसि दर्शनात् व्यामिश्रता विशेषसाम्यश्रुतिः ॥ तन्मनः प्राणे कार्यकरत्वं आढ्यता च ॥ सोऽध्यक्षे **कार्यकरत्वं** आढ्यता ॥ भूतेषु तच्छ्रुतेः अर्थक्लृप्तिः समानलोपः नैकस्मिन्दर्शयतो हि अर्थक्लृप्तिः समानलोपः ॥ समना च सुदाढर्यं (सर्वसाम्याभावः) महिमा ॥ तदपीतेः सुदाढर्यं महिमा ॥ तानि परे तथा ह्याह परतन्त्रता विशेषः ॥ अविभागो वचनात् समान-धर्म कृतार्थता ॥ तदोकोग्रज्वलनं कृतशेषता शश्वदनुप्रवृत्तिः ॥ योगिनः प्रतिस्मर्येते लोकोपमा शश्वदनुवृत्तिः ॥ ४ ॥ २ ॥

या० —**करणसाधन इति** । विपक्षाः पूर्वपक्षाः संप्राप्यन्ते याभिर्युक्तिभिः ता विपक्षसंप्रापयः तासां विरुद्धहेतव इत्यर्थ इति भावः । पूर्वमतानुसारा इत्यत्र शेषमाह **युक्तयोऽस्मिन्पाद इति** । करण-साधनतां सूचयन्नाह **अनुस्रियन्ते एताभिरितीति** । पूर्वमतानीति योज्यम् । पूर्वपक्षप्रापिका इत्यर्थः ॥

श्री० — **पूर्वपादद्वयेति** । तृतीयाध्यायस्य यश्चतुर्थः पादः, चतुर्थाध्यायस्य यः प्रथमः तस्मिन्द्वये पूर्वपक्षसिद्धान्तयुक्तिपूर्वकमित्यर्थः ॥ **करणसाधन इति** । विपक्षः पूर्वपक्षः संप्राप्यते याभिरिति विपक्षसंप्रापयः विपक्षसंपादका इत्यर्थः । **निरन्तरातीतपादे** अव्यवधानेनातीतपादे । तदध्यायस्य प्रथमपाद इत्यर्थः ॥ **अनुस्रियन्त इति** । पूर्वपक्षानुसरणकरणीभूता युक्तय इत्यर्थः ॥ **विशिष्टहेतव इति** । पूर्वपक्षे हेत्वपेक्षया विलक्षणहेतव इत्यर्थः ।

सु० — ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ ॥ अत्राग्नौ सर्वे देवा विलीयन्ते । भूतेषु देवा विलीयन्ते इति श्रुतिद्वयविप्रतिपत्त्या किमग्नावेकस्मिन्सर्वे देवा विलीयन्ते, उत पञ्चस्वपि भूतेष्विति संशयेऽग्नावेकस्मिन्नेव सर्वेषां देवानां लयः । अग्निश्रुतेर्निरवकाशत्वात् । भूतश्रुतेस्तु सावकाशत्वात् । एकस्मिन्नग्नौ सर्वेषां च लयेऽग्नेश्च वायौ वायोराकाशे सति भूतेष्विति बहुवचनोपपत्तेरिति प्राप्ते सिद्धान्तितम् । नैकस्मिन्नग्नौ सर्वेषां देवानां लयः । किन्तु पञ्चस्वपि भूतेषु । कुतः । 'पृथिव्यामृभवो विलीयन्ते, वरुणेऽश्विनौ, अग्नावग्नयो, वायाविन्द्रः, सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयन्ते' (मृत्यवः) 'ऋभवः पृथिव्यां, वरुण आपः, अग्नयस्तेजसि, मरुतो मारुते, आकाशे विनायका विलीयन्त' इति श्रुती यथायोगं पञ्चस्वपि भूतेषु देवानां लयं दर्शयतो हीति ।

अत्र वायाविन्द्र इति वायुशब्दो भूतवायोरप्रधानस्य वाचको विवक्षित इति प्रतीयते । पृथिव्यादिसङ्कीर्तनेन भूत(प्रकर)कारणात् । सूत्रकृता च सर्वेषु भूतेषु देवानां लय इत्यत्रार्थे गृहीतेऽयं श्रुतिः । भूतेषु तच्छ्रुतेरित्युपक्रमात् । ततोऽप्यप्रधानो वायुरिति प्रतीतिनिवारणाय आह प्रधानेति ।

अनु० — ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ ॥

प्रधानवायुस्त्विह वायुनामा भूतेष्विति प्रोक्तगतोऽपि युक्त्या ॥

तुशब्दोऽवधारणे । इह श्रुतौ भूतेष्विति प्रोक्तगतोऽपीति शङ्काबीजानुवादः । भूतेषु लयं वक्ष्यामीत्याशयेन श्रुत्या प्रोक्तं यत्पृथिव्यादिकं तद्गतोऽपीति । यद्वा भूतेषु देवानां लय इत्यत्रार्थे प्रोक्तं सूत्रकृता गृहीतं श्रुतिवाक्यं तद्गतोऽपीति । कुतः । युक्त्या उत्तमानामिन्द्रादीनामधमे भूतवायौ लयानुपपत्तेरित्यर्थः । प्रधानवायावपि कथमिन्द्रादीनां लयोपपत्तिरित्यत आह यस्मादिति ।

यस्माच्छ्रुतौ पवते चेति भूरिप्रोक्तो

यस्मात्कारणात् 'सा वा एषा देवताऽनादिर्योऽयं पवत' इति श्रुतौ चशब्दादन्यास्वपि श्रुतिषु प्रधानवायुः भूरि भूरित्वेन सकलजीवोत्तमत्वेन प्रोक्तः, तस्मात् तस्मिन्निन्द्रादीनां प्रलयोपपत्तेः, प्रधानवायुस्त्विह वायुनामेति संबन्धः । यद्वा 'एष वै ब्रह्म योऽयं पवते तमेताः पञ्च देवताः परिम्रियन्ते विद्युद्वृष्टिश्चन्द्रमा आदित्योऽग्निरि'ति श्रुतिरत्र विवक्षिता । तत्र भूरि स्पष्टं सूर्यादीनां संहर्ता प्रोक्त इति । एवं तर्हि भूतप्रकरणबाधः स्यादित्यत आह यत इति ।

यतो भूतमानी च सोऽपि ॥

न केवलमप्रधानवायुः किन्तु स प्रधानवायुरपि भूतमानित्वाद्भूतनामा चेति चार्थः । अतः प्रकरणविरोधाभावात्प्रधानवायुरेवेह वायुनामेति ।

उक्तमेव प्रपञ्चयति महामानीति ।

महामानी त्वल्पमानी च यस्मात्तच्छब्देनाप्युच्यते तेन सोऽपि ॥ ५॥

महांश्चासौ मानी चेति महामानी सर्वाभिमानीति यावत् । यथा समस्तराष्ट्राधिपती राजा तदन्तर्गतस्य ग्राम(क)स्याधिपतिर्भवत्येवं सर्वाभिमानी प्रधानवायुरल्पस्य वायोर्भूतस्याभिमानी भवेदेव । तच्छब्देन **भूतशब्देन । न केवलं वायुशब्देनेत्यपेरर्थः ॥ ४-२-५ ॥**

शे०— निरवकाशत्वादिति । अम्नावित्येकवचनश्रुतियुक्ततयेति शेषः । ननु बहुवचनश्रुतियुक्तत्वाद्भूतश्रुतेरपि निरवकाशत्वमेवेति कथं निर्णय इत्यतस्तस्याः सावकाशतामुपपादयति **एकस्मिन्निति ॥ शङ्काबीजेति** । भूतप्रकरणादिरूपशङ्काबीजेत्यर्थः । तदुभयानुवादतामेव दर्शयति **भूतेष्वित्यादिना ॥ यद्वेति ।** पूर्वोदाहृतश्रुतौ वायोरुत्तमत्वोक्त्या तत्रेन्द्रादीनामार्थिको लयलाभः । अत्र तु पक्षे वायाविन्द्र इत्यादौ निर्दिष्टानां केषाञ्चित्साक्षादेव तत्र लयोक्तिरिति पक्षयोर्भेदोऽवधेयः । नन्वनेन महत्तत्त्वाभिमानित्वप्राप्तावपि न सर्वाभिमानित्वप्राप्तिरिति विवक्षितासिद्धिरित्यतो भवेदेवं यद्यत्र महतोऽभिमानीति षष्ठीतत्पुरुषो विवक्षितः स्यात् । न चैवं । किन्तु समानाधिकरणसमास एव । तथा च परमधार्मिक इत्यादौ धर्मेण परमत्वलाभवदत्रापि सन्निधानादभिमानित्वेनैव महत्त्वलाभात्सर्वाभिमानित्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्य समानाधिकरणसमासमाह **महांश्चासाविति ॥ ग्रामकस्येति** । अल्पार्थे कप्रत्ययविधानादल्पस्य ग्रामस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ २ ॥ ५ ॥

प०— नैकस्मिन्दर्शयतो हि । इहेत्यनुवादः श्रुताविति व्याख्या । 'पृथिव्यां ऋभव' इति श्रुतावित्यर्थः ॥ **शङ्काबीजेति ।** भूतवायुरेवेति **शङ्कायां यद्बीजं** भूतप्रेरणरूपं तदनुवाद इत्यर्थः । भूतेष्वित्यस्य श्रुतावभावात्तथोक्तिं घटयति **भूतेष्विति** । प्रोक्तमित्यनुवादः । सूत्रकृता गृहीतमिति व्याख्या । इत्यर्थ इत्युत्तरवाक्यमत्र पूर्वत्र चाकृष्यते । युक्त्येत्यनुवादः ॥ **इति श्रुताविति** । बह्वृचब्राह्मणे ॥ **राष्ट्राधिपती राजेति ।** ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घः ॥ ४ ॥ २ ॥ ५ ॥

श्री०— ॐ नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॐ ॥ श्रुती महोपनिषच्चतुर्वेदशिखे । **अत एव** अस्वरसात् अशेषजीवाः समस्तजीवा इति **कर्तृवाचकपदद्वयसार्थक्याय** समस्तजीवा इत्यस्य हरौ लयं यान्तीति क्रियापदस्यैकस्य सद्भावादशेषजीवा इत्यस्यैकं क्रियापदमध्याहरति **यद्वेति** ॥ ४ ॥ २ ॥ ५ ॥

॥ इति अनेकलयाधिकरणम् ॥

॥ अथ पर(लय)ाधिकरणम् ॥

सु०— ॐ तानि परे तथा ह्याहेतिसूत्रम् । अस्यार्थः । तानि भूताभिमानिप्रभृतीनि दैवानि परे परमात्मनि लीयन्ते तथा ह्याह श्रुतिरिति । अत्र सर्वेषां देवानां परमात्मनि साक्षाल्लयः प्रतीयते । तत्परिहाराय भाष्यं 'प्राणद्वारेणे'ति । तत्रापि प्राणे सर्वेषां साक्षाल्लयः प्रतीयते । अतो विस्पष्टं व्याचष्टे तस्मिन्निति ।

अनु०— ॐ तानि परे तथा ह्याह ॐ ॥

तस्मिल्लयं यांति भूतान्यशेषक्रमाविरोधेन स एव विष्णौ ॥

अशेषक्रमाविरोधेन श्रुत्याद्युक्तं सर्वं क्रममनुसृत्य । भूतानि भूतादीनि दैवानि तस्मिन्प्र, धानवायौ लयं यांति । स एव विष्णौ लयं याति । यश्च वायाविन्द्र इति श्रुताविन्द्रादीनां प्रधानवायौ लयोऽभिहितः सोऽपि न साक्षादित्याह इन्द्रादीनामिति ।

इन्द्रदीनां तत्र लयः क्रमं तु प्रोक्तं विशेषादनुसृत्य नान्यत् ॥

तत्र प्रधानवायौ । विशेषादिति तृतीयार्थे पञ्चमी । विशेषवाक्येन प्रोक्तमनुसृत्य व्याख्यातव्यः । न त्वन्यद्व्याख्यानं साक्षात्तत्र लय इति । विशेषवाक्यविरोधादिति भावः ।

शे०— सर्वं क्रममिति । तस्मादशेषा इत्यादिना वक्ष्यमाणं सर्वं क्रममित्यर्थः ॥ मूले भूतानीति बहुवचनमाद्यर्थे भूतादिपदं चाभिमानिदेवतापरं प्राणद्वारेण सर्वाणि दैवतानि परमात्मनि विलीयन्त इत्यादिभाष्यादित्यभिप्रेत्य तद्व्याचष्टे भूतानि भूतादीनि दैवानीति । विशेषात्प्रोक्तमित्यत्र करणत्वाद्विशेषस्य विशेषेणेति तत्र तृतीयया भवितव्यम् । पञ्चमी तु कथमित्यत आह तृतीयार्थे इति । सुपां सुलुगिति स्मरणादिति भावः । विशेषपदं च योग्यत्वाद्विशेषवाक्यपरमित्याह विशेषवाक्येनेति ॥ न त्वन्यद्व्याख्यानमिति । निषिद्धं व्याख्यानमेवोपदर्शयति साक्षात्तत्र लय इतीति । कुतो नेत्यत आह विशेषेति ।

स०— तानि परे तथा ह्याह ॥ विशेषस्योपादाननिमित्तत्वयोरभावात् पञ्चम्यनुपपत्तिरित्यतो व्याचष्टे तृतीयार्थ इति । तृतीया चेत्थं भूतलक्षणेति हृदयम् ।

प०— तानि परे तथा ह्याहेति सूत्रम् ॥ तथा ह्याह श्रुतिरितीति । 'सर्वे देवाः प्राणमाविश्य देवे मुक्ता लयं परमे यांतीति श्रुतिरित्यर्थः ॥ श्रुत्याद्युक्तं सर्वं क्रममिति । वक्ष्यमाणमित्यर्थः । प्रोद्गातॄणां चमसभक्ष इत्यत्रेव बहुवचनमाद्यर्थ इत्याह भूतादीनीति ॥ तृतीयार्थे इति । चैत्ररथेन

लिङ्गादित्यत्रेव तृतीयापञ्चम्योर्हेतुरूपैकार्थ्यादिति भावः । ल्यपः समानकर्तृकक्रियांतरापेक्षामाह **व्याख्यातव्य इति** । तुशब्दान्वयेनानूद्यार्थमाह **न त्वन्यदिति** । तत्किं व्याख्यानमित्यत आह **साक्षात्तत्र लय इति** ।

या० — **सर्वं क्रममिति** । वक्ष्यमाणमित्यर्थः ।

श्री० — ॐ **तानि परे तथा ह्याह** ॐ ॥

सु० — **तमेव क्रमं संक्षेपेण तावदाह** तस्मादिति ।

अनु० — तस्मादशेषा गिरिजां प्रविश्य तयैव रुद्रं सह तेन वाणीम् ॥
तया पतिं प्राप्य सहैव तेन लयं हरौ यान्ति समस्तजीवाः ॥

विशेषप्रमाणस्य सर्वथाऽनुसर्तव्यत्वादिति भावः । अत्र गिरिजाशब्दो वारुणीसौपर्णीपरो व्याख्येयः । तथा रुद्रशब्दः शेषगरुडपरः । तथा च वक्ष्यति । तया **गिरिजया सहैव रुद्रं प्राप्य, पतिं वाण्याः** । समस्तजीवा **इत्यस्यैव विवरणमशेषा इति । यद्वा रुद्रं प्रविशन्तीत्यध्याहारेण व्याख्येयम् । अस्यैव विवरणमुत्तरवाक्यजातम्** ।

शे० — तमेव क्रममिति । तस्मादशेषा इत्यादिना वक्ष्यमाणं सर्वं क्रममित्यर्थः । **तावदिति** । सोमस्त्वित्यादिना विस्तरस्याप्युच्यमानत्वादिति भावः ॥ **वक्ष्यतीति** । 'उमागिरीशावपि भारतीरावि'त्यादिना गिरिजारुद्रशब्दयोर्वारुणीशेषपरत्वं । 'इन्द्रप्रवेशस्तु यदोच्यतेऽत्र तदा ह्युमेत्येव सुपर्णपत्नी'त्यादिना च तयोः सुपर्णसुपर्णीपरत्वं च वक्ष्यतीत्यर्थः । तयेत्यत्र रुद्रं, सहेति वक्ष्यमाणसहशब्दस्यान्वयं, तेन चावधारणस्यान्वयं चाभिप्रेत्याह **गिरिजया सहैवेति** । तया पतिं प्राप्येति प्राप्यशब्दस्य न यथाश्रुत एवान्वयः किन्तु योग्यत्वाद्रुद्रमपीत्यभिप्रेत्याह **रुद्रं प्राप्येति** । ननु समस्तजीवा गिरिजां प्रविश्य तया सह रुद्रं प्रविश्य तेन सह वारुणीं प्रविश्य तया सह तत्पतिं प्राप्य हरौ लयं यान्तीत्येतावतैव विवक्षितक्रमाभिधानात् अशेषा इत्यनर्थकमित्यतः समस्तशब्दार्थे प्राप्तसंकोचशङ्कापरिहारेण तद्विवरणरूपत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्याशयेनाह **अशेषा इतीति** । क्रियांतराध्याहारमात्रेण वाक्यभेदमाश्रित्य कर्तृवाचकपदद्वयसार्थक्यसंभवे नागतिकविवरणत्वकल्पनमुचितमित्याशयेन क्रियाध्याहारेण वाक्यभेदमाश्रित्याह **यद्वेति** । अनेनाशेषा गिरिजां प्रविश्य रुद्रं प्रविशन्ति । अनन्तरं रुद्रेण सह वाणीं प्राप्य तया सह तत्पतिं प्राप्य हरौ समस्तजीवा लयं यांतीति वाक्यभेदेन योजनोक्ता भवति ॥ **अस्यैवेति** । तस्मादशेषा इति श्लोकोक्तस्यैव प्रमेयस्य सोमस्त्वित्याद्युत्तरवाक्यजातं विवरणमतो नानर्थक्यमित्युक्तं भवति । अत एव प्राक् संक्षेपेणेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

म० — तदेव व्याख्यानमुदाहरति तथाच वक्ष्यतीति । 'उमागिरीशावपि भारतीराविति स वाग्वेदगता ब्रवीति । अहीन्द्रपत्नीमहिपं विरिञ्चपत्नीं विरिञ्चं च विमुक्तिकाले । इन्द्रप्रवेशस्तु यदोच्यतेऽत्र तदा ह्युमेत्येव सुपर्णपत्नी । उक्ता सुपर्णश्च गिरीशनाम्ना ततो विरोधश्च न कश्चनात्रे'त्यादिना वक्ष्यतीत्यर्थः । अशेषाः समस्तजीवा इत्यनयोः पौनरुक्त्यं परिहरति समस्तजीवा इत्यस्य विवरणं अशेषा इति । अयं भावः । समस्तजीवा इत्युक्ते संकोचोपि प्रतीयते । समस्तशब्दस्य संकुचितार्थत्वेनापि प्रयोगस्य 'समस्ताः समागता' इत्यादौ दृष्टत्वात् । अतोऽशेषा इत्युक्तम् । न विद्यते शेषो येषां तेऽशेषाः । शेषरहिता इति यावत् । शेषरहिताः समस्ता अपीति लीनत्वेन प्रसक्ताः सर्वेपि न तु केचिदेवेति न संकोचः कार्य इत्युक्तं भवति । समस्तजीवा गिरिजां प्रविश्य तया सह रुद्रं प्रविश्य तेन सह वाणीं प्रविश्य तया सह तत्पतिं प्राप्य हरौ लयं यान्तीत्यन्वयः । तत्र समस्तजीवा गिरिजां प्रविशन्तीत्यत्र केचिदेव गिरिजां प्रविशन्ति केचिन्नेति न संकोचनीयम् । सर्वेषामपि गिरिजायामेव प्रवेश इत्यत्र (उमा?) अशेषा इत्यनेन समस्तजीवा इत्येतद्विवृतं भवतीति ज्ञातव्यम् । अत्र च तृतीये 'हरेरेवमशेषेण सर्वशब्दसमन्वय' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानं 'सर्वेपि ते मुक्तगणा' इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानं च टीकाकारीयं ज्ञापकम् । अस्य चेति । अशेषाः समस्तजीवा गिरिजां प्रविशन्तीत्यस्यैव सोमस्त्वित्याद्युत्तरवाक्यजातं विवरणमित्यर्थः ।

प० — तथा च वक्ष्यतीति । 'उमागिरीशावपि भारतीराविति स्मे'त्यत्र तथा 'इन्द्रप्रवेशस्तु यदोच्यत' इत्यत्र चेति भावः । तयैव रुद्रमित्यत्र तच्छब्दार्थमाह तया गिरिजयेति । पतिमित्यत्राकाङ्क्षां पूरयति वाण्या इति । वाक्यभेदेन पदद्वयस्य सार्थक्यमिति भावेनाह यद्वेति ॥ अस्यैव विवरणमिति । 'तस्मिन्लयं यान्ती'त्यादिश्लोकद्वयोक्तस्येत्यर्थः । अत एव प्राक् तमेव क्रमं संक्षेपेणाहेत्युक्तमिति ।

या० — तथा च वक्ष्यतीति । उमागिरीशावितीत्य'त्रेन्द्रप्रवेशस्तु यदोच्यतेत्रे'त्यत्रेति शेषः ॥ अशेषा इतीति । न चात्र समस्तेत्येतदेवाशेषा इत्यस्य विवरणं किं न स्यादिति शङ्का । न विद्यते शेषो येषां तेऽशेषा इति सङ्कोचनिषेधपरस्याशेषपदस्यैव सङ्कोचनार्हसमस्तपदविवरणरूपत्वस्य न्याय्यत्वात् । अशेषाः समस्तजीवा इति कर्तृवाचकपदद्वयसार्थक्याय वाक्यभेदमाश्रित्याह यद्वेति ॥ अस्यैवेति । अस्मिन् लयं यान्ति भूतानीत्यादिश्लोकद्वयोक्तस्यैवेत्यर्थः ।

श्री० — अस्यैवेति । तस्मिन् लयं यान्तीति श्लोकद्वयोक्तस्यैव विवरणं 'सोमस्तु वारीशयुत' इत्यादिना वाक्यजातेन क्रियत इत्यर्थः ।

सु० — तत्र वायाविन्द्र इति श्रुतावुक्तानामिन्द्रादीनां चतुर्णां पृथिव्यादीनां भूतानां च क्रमेणैव वायौ प्रवेश इति यदुक्तं तत्तावत्प्रपंच्यते ।

इह द्वौ मार्गौ शेषमार्गो गरुडमार्गश्च ॥ तत्र शेषमार्गमादावाह सोमस्त्विति ।

अनु० — सोमस्तु वारीशयुतोऽनिरुद्धं विशत्यसौ काममसौ तु वारुणीम् ॥

सा शेषदेवं स गिरं च सैव वायुं विशत्यञ्ज इतीह निर्णयः ॥

वारीशयुत इत्यनेनाब्देवताया वरुणस्य सोमे लय इत्युच्यते । इहेन्द्रादिचतुष्टये सोमस्य भूतेष्वपां च वायुप्रवेशे निर्णयः । प्राग्गिरिजां रुद्रमित्युक्तम् । इदानीं च गिरं वायुमिति । एते चत्वारः शब्दाः प्रसिद्धपदार्थका इति प्रतीतिं वारयितुमाह उमेति ।

उमागिरीशावपि भारतीराविति स्म वाग्वेदगता ब्रवीति ॥

अहीन्द्रपत्नीमहिपं चिरिञ्चपत्नीं विरिञ्चं च विमुक्तिकाले ॥

उमागिरीशाविति भारतीराविल्यपि । ईरः समीरः । वागित्येतत्पर्यायसमुदायो गृह्यते । प्रतीतार्थत्वे किं बाधकमित्यत उक्तम् विमुक्तिकाल इति विमुक्तिप्रतिपादनावसरे । एतेनोमादीनां चतुर्णामिह जन्मनि मुक्त्यभावादिति बाधकं सूचितं भवति । वेदवाक्यानुसारिणो वयमपि तथैव प्रयुक्तवन्तः स्म इति भावः । उमादिशब्दानां वारुण्यादिवृत्तौ किं निमित्तमित्यत आह त एवेति

त एव यत्तत्पदमाप्नुवन्ति

यद्यस्मात् उमाद्या एव तत्पदं वारुण्यादिपदमुत्तरकल्पे प्राप्नुवन्ति तस्मादिति पूर्वेण संबन्धः । अनेनोमात्वादीनां वारुणीत्वादीनां चैकद्रव्यसंबन्धो लक्षणाबीजमित्युक्तं भवति । प्रसिद्धपदत्यागेनाप्रसिद्धपदप्रयोगे किं प्रयोजनमित्यत आह तत्काल इति ।

तत्काल एतान्समुपास्य जीवाः ॥

ब्रह्मत्वकाले प्रविशन्ति चैतानिति स्म वाक्तादृशतामुपैति ॥

तत्काले उमात्वादिकाले । एतानुमादीन्देवान् । ब्रह्मत्वकाले तेषामेव वाय्वादीनां ब्रह्मत्वादेः काले । एतान् वारुण्यादीन् । चो यस्मादित्यर्थे । इति तस्मात् । वाक् वेदवाणी । तादृशताम् उमादिशब्दवत्ताम् ।

एतदुक्तं भवति । यो यस्मिन्नतिपरिचयवांस्तस्याश्रमान्तरप्राप्त्यादिना नामान्तरे प्राप्तेऽपि तदभिज्ञास्तं प्रति तं पूर्वनाम्नैव व्यवहरन्तीति लोके सुप्रसिद्धम् । तथाऽत्रापि प्रयोग इति किं प्रयोजनान्वेषणेनेति ।

शे० — **यदुक्तमिति** । इन्द्रादीनां 'तत्र लय' इत्यादिना 'तस्मिंल्लयं यांति भूतानी'त्यादिना चेति शेषः ॥ **प्रागिति** । संक्षेपेण क्रमाभिधायके वाक्य इत्यर्थः ॥ **इदानीमिति** । सोमस्त्विति प्रपञ्चवाक्य इत्यर्थः । भारतीरावितीत्यत्रत्येति शब्दः योग्यत्वात्पूर्वत्रापि संबध्यत इत्याशयेनाह **उमागिरीशाविततीति** । उमागिरीशावपीत्यपिशब्दस्य यथास्थितयोजनायां वैयर्थ्यमाशङ्क्य भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ **इत्यपीति** । निर्दिष्टशब्दमात्रपरत्वे वाक्शब्दस्य तत्पर्यायशब्दसमुदायस्य प्रसिद्धार्थपरित्यागेन अप्रसिद्धार्थपरत्वालाभ-प्रसङ्गात । तदभावायाह **वागित्येतत्पर्यायेति** । किमनेन प्रसिद्धार्थत्वे बाधकमुक्तमित्यत आह **एतेनेति** ॥ **वृत्ताविति** । अमुख्यवृत्तावित्यर्थः । तस्याः शक्यसंबन्धादिरूपनिमित्तापेक्षत्वादिति भावः । ननु तथाऽपि किं प्रयोजनमिति शङ्कायां न परिहारः प्रयोजनानुक्तेरित्यतः प्रयोजनानुक्तावपि तदुपासनादिना तत्रातिपरिचयसूचनेन प्रयोजनानपेक्षत्वसूचनात्तत्रारोपपत्तिरित्याह **एतदुक्तं भवतीति** ॥ **तस्येति** । यस्मिन्नित्युक्तस्येत्यर्थः । **तदभिज्ञाः** तत्परिचयाभिज्ञाः **तं प्रति** यः परिचयवांस्तम् प्रतीत्यर्थः ॥ **तमिति** । यस्य नामान्तरप्राप्तिस्तस्येत्यर्थः ।

प० **यदुक्तमिति** । अशेषक्रमानुरोधेनेत्यत्रोक्तमित्यर्थः । तस्य श्रुत्याद्युक्तसर्वक्रममनुसृत्येति व्याख्यानात् । इहेत्यनुवादः, इन्द्रादिचतुष्टय इति व्याख्या ॥ **भूतेष्विति** । प्रवेश इत्यन्वयः । ननु प्राक् उमादिशब्दानां अप्रयोगात् 'उमागिरीशौ भारतीराविति वागि'ति कथमेकवचनं प्र(वा)युक्तं वाच इति वक्तव्यत्वादित्यत आह **वागिति** ॥ **एतत्पर्यायेति** । उमादिशब्दपर्यायाणां श्रुत्यन्तराद्युक्तपर्यायाणां च गिरिजां रुद्रं गिरं वायुं इत्याद्युक्तगिरिजोमादिशब्दानां समुदायो गृह्यत इत्यर्थः । वेदगता वाक् तथा वदतु नाम भवन्तः किमर्थमेवं वदन्तीत्यत आह **वेदवाक्येति** । वयं मूलकाराः । **तथैव** गिरिजोमादि-शब्देनैवेत्यर्थः । अस्फुटत्वादाह **एतदुक्त भवतीति** ॥ **आश्रमान्तरप्राप्त्यादिनेति** । राजाऽऽदिना प्रीत्यादिना नामान्तरे प्राप्त इत्याद्यादिपदेन ग्राह्यम् ।

श्री० **द्वौ मार्गाविति** । शेषगरुडमार्गौ ब्रह्माण्डाद्बहिरेवेति ज्ञातव्यम् ॥ **इन्द्रादि चतुष्टय इति** । 'वायाविन्द्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरि'ति वाक्योक्तेन्द्रादिचतुष्टयमध्ये सोमस्य वायुप्रवेशे निर्णयः कृतः । भूतेषु मध्ये अपां वायुप्रवेशे निर्णय इत्यर्थः ॥ **एतत्पर्यायेति** । उमागिरीशपर्यायाणां पार्वतीशङ्करादिशब्दानां भारतीवायुपर्यायाणां विद्युत्प्राणादिशब्दानामित्यर्थः ॥ **एकद्रव्येति** । देवानां जीवस्वरूपैकद्रव्येत्यर्थः ।

सु० - **इदानीं गरुडमार्गमाह** सूर्य इति ।

अनु०— सूर्योऽग्नियुक्तो गुरुमाप्य तेन शक्रं सहैतेन सुपर्णपत्नीम् ॥

तया सुपर्णं सह तेन वाणीं ब्रह्माणमेतद्गत एव याति ॥

अग्नियुक्त इत्यनेनाग्नेः **सूर्ये** लय इत्युच्यते । **अनेनाग्निरिन्द्र** इति **श्रुतिः परम्परापेक्षे-त्युक्तं भवति** । एतद्गतो **वाणीगत** एव । **एतेनेन्द्रादिष्विन्द्रादित्यबृहस्पतीनां, भूतेषु तेजसो, वायौ लयो विवृतो** भवति ।

नन्वेतत् 'इन्द्र उमायामुमा **रुद्रे विलीयत**' इति **श्रुतिविरुद्धम्** । **उमारुद्रशब्दयोः स्वार्थ-परित्यागेऽपि** वारुणीशेषपरतया व्याख्यातत्वादित्यत आह इन्द्रेति ।

इन्द्रप्रवेशस्तु यदोच्यतेऽत्र तदा ह्युमेत्येव सुपर्णपत्नी ॥

उक्ता सुपर्णश्च गिरीशनाम्ना ततो विरोधश्च न कश्चनात्र ॥

यदातदाशब्दाव**धिकरणमात्रस्योपलक्षकौ** यत्र **श्रुतौ** अत्र उमायामिन्द्रप्रवेश उच्यते । तस्याश्चोमाया **रुद्रे** । **सुपर्णपत्न्येव** । गिरीशनाम्ना **गिरीशपर्यायेण** । **सौपर्ण्यामिन्द्रलयस्य बलवच्छ्रुतिसिद्धत्वादिति** हिशब्दः । **अत्र** पदमादृश्यं **प्रवृत्तिनिमित्तमिति** भावः ।

शे०— यदातदाशब्दयोः कालरूपाधिकरणविशेषवाचकत्वात्तस्य च प्रकृतेऽसंभवादुपलक्षणया श्रुतिरूपाधिकरणपरतामाह **यदातदेति** । एतदेव दर्शयति ॥ **यत्र श्रुताविति** । उमेत्येवेत्येवशब्दस्य वैयर्थ्यादिप्रसङ्गाद्भिन्नक्रमतया तं योजयति ॥ **सुपर्णपत्न्येवेति** । तावता गिरीशपदस्य सुपर्णपरत्व-लाभेऽपि रुद्रशब्दस्य तदलाभान्नोमा रुद्रे विलीयत इति श्रुतिविरोधपरिहारसिद्धिरित्यत आह **गिरीश-पर्यायेणेति** । प्रतीतार्थपरत्वे बाधकाभावान्न लक्षणया सुपर्ण्यादिपरत्वमित्यत आह **सौपर्ण्यामिति** । उमागिरीशपदयोः सुपर्ण्यादिषु वृत्तौ किं निमित्तं । न हि तेन विना लक्षणा संभवतीत्यत आह **अत्रेति** ।

स०— **यदेति** । श्रुतिरूपाधिकरणस्योपलक्षकावित्यर्थः ।

प०— **एतेनेन्द्रादिष्विन्द्रादित्यबृहस्पतीनामिति** । इन्द्रादित्यबृहस्पतीनां क्रमाल्लयकथनेन इन्द्रस्य सुपर्णपत्न्यां आदित्यस्य तु गुरौ, गुरोश्च शक्रे, इत्येवं लयो विवृतः । तथा सूर्योऽग्नियुक्त इत्युक्त्या सूर्यद्वारा तेजसो वायाविति **विवृतं** भवतीत्यर्थः ॥ **अधिकरणमात्रस्येति** । न तु कालरूपाधिकरण-विशेषस्येत्यर्थः । तथात्वे कोऽर्थस्संपन्न इत्यत आह **यत्र श्रुताविति** ॥ **अत्रेति** । इन्द्र उमायां उमा रुद्र इति श्रुतावित्यर्थः । एवकारान्वयेनानुवादः **सुपर्णपत्न्येवेति** । गिरीशशब्दग्रहणमतन्त्र-

मिति भावेनाह **गिरीशनाम्ना गिरीशपर्यायेणेति** । उमादिशब्देन सुपर्णपत्न्यादिग्रहणं किं निमित्त-मित्यत आह **अत्र पदेति** । उमादिपदं सौपर्ण्यादिपदसदृशं न न्यूनाधिकभावापन्नमित्यर्थः ।

श्री०— भूतेषु मध्ये तेजसोऽग्नेः । यस्मिन्काले इन्द्रप्रवेशः कथ्यते तदा तस्मिन्काले एवं इन्द्र उमायामित्यत्रोमाशब्देन सुपर्णपत्नी उक्ता नान्यदेत्येवं प्रतीतिनिरासायाह **अधिकरणमात्रस्येति** । न तु कालरूपाधिकरणस्येत्यर्थः । तदेव दर्शयति **यत्र श्रुताविति** । तथा च यदा यत्र श्रुतौ तदा तत्र श्रुतावित्यर्थो द्रष्टव्यः । उमाशब्दस्य सुपर्णपत्न्यां प्रवृत्तौ गिरीशनाम्नः सुपर्णे प्रवृत्तौ च किं निमित्तमित्यत आह **अत्र पदसादृश्यमिति** । उमासुपर्णीपदयोर्गिरीशसुपर्णपदयोश्च साम्यं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ।

सु०— **अधुना 'तानि पर' इत्युक्तानां हिरण्यगर्भे लयप्रकारमाह** भृग्वादय इति ।

अनु०— भृग्वादयो दक्षमवाप्य तेन प्राप्येन्द्रमेतेन सुवर्णपत्नीम् ॥
विशन्ति ये मनवो राजमुख्या मनुं प्रविश्यात्र गता महेन्द्रम् ॥

सुपर्णपत्न्याः सुपर्णे लयः सिद्ध एव । इन्द्रपर्यन्तमेव वक्तव्येऽधिकवचनमुक्तदाढर्चार्थम् । एवमुत्तरत्रापि । ये मनवो **वैवस्वताद्याः** ये च राजमुख्याः **प्रियव्रताद्यास्ते स्वायंभुवमनुं प्रविश्य** अत्र **स्वायंभुवे मनौ** गता **वर्तमाना** महेन्द्रम् । **विशन्तीत्युभयत्र संबध्यते** ।

भूतेषु पृथिव्याकाशयोर्लयप्रकारो वक्तव्यस्तमाह आकाश इति ।

आकाश उर्वी च गुरुं प्रविश्य तेनैव यातः पुरुहूतदेवम् ॥
सनादयो यतयः काममेव विशन्ति शिष्टा अपि हव्यवाहम् ॥

वायुभूतस्य मुख्याभिमानी प्रधानवायुरित्युक्तम् । अमुख्याभिमानिनस्तु 'शक्रं मरुद्गणा' इति लयो वक्ष्यते ॥ सनादय इति । **सनत्कुमारव्यतिरिक्ताः । तस्य कामावतारत्वात् । कामस्य तु वारुण्यामुक्त एव लयः** । शिष्टा **उक्तेभ्यः** । **एतेन 'अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्त' इत्यस्य विषयो दर्शितः** ।

अस्यापवादमाह वर्णाश्रमेति ।

वर्णाश्रमाचाररता मनुष्या धर्मं मनुं सोऽपि समेति काले ॥
तमेव सर्वे पितरः सुरानुगाः सर्वे कुबेरं स च सोममेव ॥

एतत्प्रसङ्गान्मुक्तौ प्रवेशमात्रमुक्तं न तु देहलयः । तेषामुत्क्रमणस्य विद्यमानत्वात् । वर्णाश्रमाचाररता इत्यनेन मनुष्याणां मुक्तौ वर्णाश्रमवत्त्वमस्तीति सूचयति । धर्मस्य तु

स्वायम्भुवे मनौ लय एव । काले **मोक्षकाले ।** सर्वे पितरः **तं धर्ममेव संयान्ति** । सर्वे सुरानुगा **गन्धर्वाद्या कुबेरम्** ।

उपसंहरति विमुक्तीति ।

विमुक्तिकाले प्रविशन्त्यभीक्ष्णं भोगांश्च तद्देहगताः प्रभुंजते ॥

एवं सर्वे यथोक्तप्रकारेण विमुक्तिकाले प्रविशन्त्युत्तमानिति शेषः । न केवलं प्रविशन्ति किं तर्हीत्यत आह अभीक्ष्णमिति **। आविष्टग्रहवदित्यर्थः ॥ किमनेन प्रवेशेनेत्यत** आह आनन्देति **।**

आनन्दसुव्यक्तिरमुत्र तेषां भवति

अमुत्र **उत्तमेषु प्रवेशेन ।**

शे॰— ननु तथाऽपि हिरण्यगर्भे लयप्रकारानुक्तेः कथं तत्र लयमाहेत्यवतार इत्यतः सुपर्ण्याः सुपर्णेतरस्य च वाणीद्वारा हिरण्यगर्भे उक्तरीत्या लयस्य सिद्धत्वान्न तदनुक्तिर्दोष इत्याह **सुपर्णपत्न्या इति** । ननु तर्हि इन्द्रपर्यंतमेव लयो वक्तव्यः स्यात् । इन्द्रस्य सुपर्णपत्न्यादिद्वारेण हिरण्यगर्भे लयस्य सिद्धत्वादित्यत आह **इन्द्रपर्यन्तमेवेति ॥ एवमिति ।** यत्र यत्राधिकवचनं दृश्यते तत्सर्वमुक्तदार्ढ्यार्थमित्यवगंतव्यमित्यर्थः । **उभयत्रेति** । सुपर्णपत्नीं विशंतीति पूर्वत्र महेन्द्रं प्रविशन्तीत्युत्तरत्र, चेत्मुभयत्र संबध्यत इत्यर्थः ॥ **उक्त एवेति** । 'काममसौ च वारुणीमि'त्युक्तत्वादिति भावः ॥ **अस्येति ।** 'विशन्ति शिष्टा अपि हव्यवाहमि'त्यस्येत्यर्थः । मनुष्या धर्मं इत्येतावता पूर्तेर्वर्णाश्रमेत्यादितद्विशेषणानर्थक्यमाशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह **वर्णेति ॥ लय एवेति ।** न प्रवेशमात्रमित्यर्थः । सप्तम्यर्थेऽत्र लय इत्यभिप्रेत्यापेक्षितं पूरयन्योजयति **उत्तमेषु प्रवेशेनेति ।**

स॰— **एवमिति ।** अधिकवचनमुक्तदार्ढ्यार्थमित्यर्थः **। उभयत्रेति ।** विशंतीत्येतद्गिरिजां विशन्तीति महेन्द्रं विशन्तीत्युभयत्र संबध्यत इत्यर्थः ।

प॰— सुपर्णपत्नीं **विशंतीत्यत्र** विशंतीति **पदस्य** महेन्द्रमित्यत्राप्यन्वय इति भावेनाह **इत्युभयत्र संबध्यत इति ।** भूतचतुष्टयस्य लय उक्तः वायुभूतस्य लयो वक्तव्य इत्यत आह **वायुभूतस्येति ॥ प्रधानेति** । तस्य तु लयः प्रागुक्त इति भावः ॥ **लय एवेति** । न तूत्क्रान्तिरित्यर्थः ।

या॰— **एतत्प्रसङ्गादिति** । इदमुपलक्षणम् **।** वक्ष्यमाणानामपि पितॄणां सुरानुगानां च प्रवेशमात्रं न देहलयः । तेषां प्रतीकालंबनत्वेनोत्क्रमणस्य विद्यमानत्वात् । गन्धर्वाद्या इत्यत्राद्यपदेन सिद्धचारणानां ग्रहणम् ।

श्री०— नन्वत्र सुपर्णपत्नीपर्यन्तमेव लय उक्तो न तु तस्या अन्यत्र लयोऽतो न्यूनतेत्यत आह **सुपर्णपत्न्या इति** । ननु शक्रसहितेन सुपर्णपत्नीमिति पूर्ववाक्येनैवेन्द्रस्य सुपर्णपत्न्यां लय उक्त एवास्त्यत एतेन सुपर्णपत्नीमिति पुनः किमर्थमुच्यत इत्यत आह **इन्द्रपर्यन्तमेवेति** ॥ **उभयत्रेति** । विशन्तीत्येतत् सुपर्णपत्नीं महेन्द्रमित्युभयत्र संबद्ध्यत इत्यर्थः । भूतेषु वायोर्लयानुक्तेराह **वायुभूतस्येति** । भूतवायोरित्यर्थः । एतेन शिष्टा इत्यनेन ॥ **विषयो दर्शित इति** । 'अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्त' इत्यत्र सर्वदेवशब्देन, 'अग्नावग्नय' इति महोपनिषदि 'अग्नयस्तेजसी'ति चतुर्वेदशिखायां च प्रधानाग्नौ लीयमानत्वेन ये निर्दिष्टा एकोनपञ्चाशदग्नयस्त एव सर्वे देवा इत्यनेन ग्राह्या इत्यर्थः । अग्नीनामनेकत्वं च 'त एवैकोनपञ्चाशत्साकं पितृपितामहैरि'ति भागवते प्रसिद्धम् । अत एवानलकुलेन्द्र इति प्रधानाग्निनाम । यथोक्तं भाष्ये । 'अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्त इति तत्र तत्र निर्दिष्टानामेवे'ति ॥ **अपवादमिति** । शिष्टा इति सामान्योक्त्या यमधर्मपितृगन्धर्वादीनामप्यग्नौ लयप्राप्तेस्तदपवादमाहेत्यर्थः ।

सु० —**प्रविष्टानां पुनर्निर्गमोऽस्ति न वेति शङ्कायामाह** अतश्चेति ।

अनु० — अतश्चेष्टत एव निर्गताः ॥

क्रीडन्ति

अत **एभ्य उत्तमेभ्यो निर्गताश्चेति संबन्धः** । इष्टम् इच्छा । **नपुंसके भावे क्तः** । **निर्गतानां पुनः प्रवेशोऽस्ति न वेत्यत आह** भूयश्चेति ।

भूयश्च समाविशन्ति तानेव

तान् **पूर्वप्रविष्टानेव** ॥

नन्वेवंविधा मुक्तिः क्वापि नोपलब्धेत्यत आह सायुज्यमिति ।

सायुज्यमिदं वदन्ति ॥

वदन्ति **पुराणादीनि । सयुजां भावो हि सायुज्यम् । किमिदं सायुज्यं सर्वेषामस्ति । नेति ब्रूमः । तर्हि सायुज्यहीनानां कीदृशी वृत्तिरित्यत आह** सायुज्येति ।

सायुज्यहीनास्तु लये तु सर्वे प्रोक्तेन मार्गेण विशन्ति सृष्टौ ॥

बहिश्च निर्यान्ति

लये तु लय एव । विशन्त्युत्तमान् । बहिस्तेभ्यः । **एतत्सायुज्यभाजामपि समानमिति** न **त्याह** तत इति ।

ततोऽन्यदापि सायुज्यभाजां भवति प्रवेशः ॥

ततः **लयकालात्** ।

शे०— अत एभ्य इति । यद्यप्येतत्तदोशित्युक्तत्वादत इत्येतददोरूपमित्येतेभ्य इति वक्तुमुचितं । तथाऽप्येतत्तदोशित्यत्रेदम इशित्यत इदम इत्यस्यानुवृत्तिरस्त्वित्याशयेनैव**मुक्तम्** । क्वचित् एतेभ्य इत्येव पाठः । तत्र न किंचिदेतदित्यवधेयम् । अतश्चेति चशब्दो न यथाश्रुतसंबन्धः । किन्तु भिन्नक्रम इति भावेनाह **निर्गताश्चेतीति** । मूले आद्यादित्वात्तृतीयान्तात्तसिरित्यभिप्रेत्य कर्मसाधनताप्रतीतिनिरासाय भावसाधनतामाश्रित्येष्टशब्दं व्याख्याति ॥ **इष्टमिच्छेति** । अत्र टीकायामिच्छानुरूपमिति पाठः कल्पितः । मूलकोशेष्वदर्शनात् । **नपुंसक इति** । एषणमिष्टमिति भावे क्त इत्यर्थः । **वदन्ति पुराणादीनीति** । करणे कर्तृत्वोपचारेण समाधेयं ।

स०— नपुंसक इति । एषणमिष्टमिति भावे क्त इत्यर्थः । न तु यो यस्माज्जातः स तस्मिन् लीयत इत्युक्तम् । तथात्वे भृग्वादीनां दक्षे लयाभावापातात । तेषां ततोऽनुत्पन्नत्वात् । तत्राह **एतदिति** ।

प०—अत इत्यनुवादः एभ्य इति व्याख्या । तादात्म्यमिति भ्रमनिरासायाह **सयुजामिति**। यद्वा कथमिदं सायुज्यमित्यतः अवयवशक्त्येत्याह **सयुजामिति** । भावार्थे ष्यञ्प्रत्यये आदिवृद्धौ रूपमिति भावः ॥

सु०— नन्वेतत्सर्वं कुतः प्रमाणात्प्रतिपत्तव्यमित्यत आह उक्तमिति ।

अनु०— उक्तं समस्तं परमश्रुतौ हि प्रोक्तं च

अस्मिंल्लय इत्युक्तं समस्तम् । **परमश्रुतिश्च विस्तरभयान्न पठिता** । **चशब्द उत्तरवाक्येन संबध्यते** । **प्रमाणान्तरमाह** सर्गेति ।

सर्गक्रमतो विपर्ययः ॥

मुक्तौ

मुक्तौ सर्गक्रमतो विपर्यय इति । **यो यस्माज्जातस्तस्य तस्मिन्मुक्तिरिति तावदङ्गीकरणीयमित्यर्थः** । **एतच्चापवादाभावे सतीति** ज्ञेयम् । **तथा च न्यायविवरणे** । **कुत एतदित्यत** आह लय इति ।

लये यद्वत्

साधारणप्रलये सर्गक्रमाद्विपर्ययस्य सत्त्वादिति भावः । एतदपि कुत इत्यत आह अथो इति ।

अथो लयश्च विपर्ययेणेत्यवदद्गिरां प्रभुः ॥

अथोशब्दोऽर्थान्तरे । विपर्ययेण **सर्गक्रममपेक्ष्य । अवदत् उपपादितवान् । गिरां वेदवाचां** प्रभुः **सूत्रकारः । यथा 'विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते चे'ति** ।

लये सृष्टिक्रमतो विपर्ययश्चेन्मुक्तौ तथा भाव्यमित्यत्र किं नियामकमित्यत आह लय इति ।

लयो यतो मुक्तिरियं सुराणां

यतः कारणात्सुराणां लय **एवेयं** मुक्तिर्न तु **मनुष्याणामिव** प्रागेव **देहादुत्क्रान्तिः** । **तस्मादुक्तं युक्तम्** । **सामान्यविशेषभावान्न** साध्याविशिष्टतादोषः । **सर्गश्चोक्तानुगुण एव श्रुत्यादिसिद्ध** इति भावः ।

ननु प्राङ् मुक्तानां भोगादिकं समर्थितम् । **इदानीं तूच्यते लय एव मुक्तिरिति** । **तत्कथं पूर्वापरविरोधो न भवतीत्यत** आह भोग इति ।

भोगो विशेषेण च

विशेषेण **देवपदादप्यतिशयेन** । **देहहानिलक्षणा मुक्तिर्लयान्न विशिष्यत इत्युक्तं न तु सर्वाऽपीति भावः** । **अत एव** प्रागियमित्युक्तम् ।

शे०— **उत्तरवाक्येन संबध्यत इति** । सर्गक्रमत इत्युत्तरवाक्येन संबध्यत इत्यर्थः । अनेनोत्तरवाक्योक्तस्यानुमानस्य प्रमाणान्तरत्वसूचकश्चशब्द इत्युक्तं भवति । अत एव प्रमाणान्तरमाहेति वक्ष्यतीति ध्येयम् ॥ **तस्य तस्मिन्मुक्तिरितीति** । तस्य तस्मिंल्लय इत्यर्थः । तत्तदुत्पन्नानामेव यदि तत्र तत्र लयस्तर्हि वरुणाद्यनुत्पन्नानामश्विप्रभृतीनां वरुणादौ लयो न स्यादित्यत आह **एतच्चेति** । कुतोऽस्य नियमस्यौत्सर्गिकत्वमित्यत आह **तथा चेति** । 'तत्समानानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तेरि'ति न्यायविवरणेऽनुत्पादकेऽपि लयस्योक्तत्वाद्वरुणाद्यनुत्पन्नानामपि तदुत्पन्नाबादिदेवतासमानानामश्विप्रभृतीनां स्वसमानाबादिदेवतालयस्थाने वरुणादौ लयो नानुपपन्न इति भावः ॥ **साधारणप्रलय इति** । महदादिजडसाधारणप्रलय इत्यर्थः ॥ **अर्थान्तर इति** । मुक्तिरूपलयविशेषस्य सर्गक्रमापेक्षया विपरीतक्रमवत्त्वं प्रकृतोऽर्थः । ततोऽन्यद्यत्साधारणलयस्य सर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वरूपमर्थान्तरं तत्राथोशब्दो वर्तत इत्यर्थः । तथा च प्रकृतसुरमुक्तिभिन्नः प्रलयः साधारणो लय इत्युक्तं भवति ॥ **उपपादितवानिति** । अतो न तदुपपादनीयमिति भावः ॥ **किं नियामकमिति** । लयेत्यस्य

सृष्टिक्रमतो विपर्ययेऽप्यदेवानामिव देवानामप्यन्यथैव मुक्तिसंभवादप्रयोजकत्वमिति भावः ॥ **इयं मुक्तिरिति** । देहहानिलक्षणा मुक्तिरित्यर्थः । मनुष्याणामिवेत्यत्र मनुष्यशब्दो देवव्यतिरिक्तलक्षको न तु मनुष्यमात्रविषय इति प्रागुक्तमवधेयम् । नन्वेतावता, देवा मुक्तौ सर्गक्रमविपरीतक्रमवन्तो, लये सर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वात्, संमतवदित्यनुमानमुक्तं भवति । तच्चानुपपन्नम् । मुक्तेरपि लयत्वेन लयगतविपरीतक्रमेण लयगतविपरीतक्रमसाधने हेतुसाध्ययोरभेदेन साध्यवैशिष्ट्यापातादित्यतः साधारणलयसुरमुक्त्योः सामान्यविशेषभावाल्लयसामान्यगतसर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वेन हेतुना लयविशेषभूतसुरमुक्तौ सर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वसाधनान्न साध्यावैशिष्ट्यमित्याशयेनाह **सामान्येति** ॥ **उक्तानुगुण एवेति** । लयक्रमविपरीतक्रमवानेवेत्यर्थः । तथाऽपि कथं पूर्वोत्तरविरोधपरिहार इत्यत आह **देहहानिलक्षणयेति** ॥ **अत एवेति** । सर्वस्या अपि मुक्तेर्लयाविशेषाभावादेवेत्यर्थः । अन्यथा मुक्तिरित्येव पूर्वत्र वक्तव्यतया इयमिति तद्विशेषणमनर्थकं स्यादिति भावः ।

स० — **तथा चेति** । स्पष्टमिति शेषः । न्यायविवरणं प्रागेवोदाहृतम् ॥ **अर्थान्तर इति** । मुक्तिरूपलयविशेषस्य सर्गक्रमापेक्षया विपरीतक्रमवत्त्वं प्रकृतोऽर्थः । ततोऽन्यद् यत्साधारणलयस्य सर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वरूपमर्थान्तरत्वं तत्राथोशब्दो वर्तत इत्यर्थः । नन्वेतावता देवा मुक्तौ सर्गक्रमविपरीतक्रमवन्तः लये सर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वादित्युक्तं भवति । तन्न । मुक्तेरपि लयत्वेन हेतुसाध्ययोरभेदापातेन साध्यावैशिष्टमित्याशङ्क्य लयविशेषभूताया मुक्तेः सर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वं साध्यं लयसामान्यस्य तत्त्वं हेतुरिति सामान्यविशेषभावान्न दोष इत्याह **सामान्येति** ॥ **उक्तानुगुणः** । लयक्रमवैपरीत्येनेत्यर्थः । **अत एव सर्वस्या मुक्तेर्लयाविशेषाभावादेवेत्यर्थः** ।

प० — **उत्तरवाक्येनेति** । किञ्चेति वा गिरां प्रभुश्चावददिति वा संबध्यत इत्यर्थः ॥ **तथा च न्यायविवरण इति** । तत्समानानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तेरित्यजनकेपि लयस्योक्तत्वादिति भावः । उदाहरणं तु वरुणादजातानामप्यश्विप्रमुखानां विशेषवचनाभावेन स्वसमानावादिदेवतालयस्थाने वरुणे लयः । उक्तं हि '(मृत्य)ऋभवः पृथिव्यां वरुण आप' इति श्रुतौ 'पृथिव्यामृभवो विलीयन्ते वरुणेऽश्विनावि'ति ॥ **साधारणप्रलय इति** । महदादिजडसाधारणप्रलय इत्यर्थः ॥ **अर्थान्तरे इति** । प्रकृतमुक्त्यपेक्षया साधारणलयरूपार्थान्तर इत्यर्थः ॥ **उपपादितवानिति** । न्यायनिबन्धनेन निर्णयात्मकत्वात् न तत्र संशयः कार्य इति भावः ॥ **किं नियामकमिति** । तथात्वे मनुष्याणामपि तथाभावः स्यादिति भावः । ननु 'लयो यतो मुक्तिरियं सुराणामि'त्यनेन विमतः सुरलयः मुक्तिर्भवितुमर्हति सुरलयत्वात् व्यतिरेकेण साधारणलयवदित्यभि(मतेप्रयोगेसा)प्रेतानुमाने साध्याविशिष्टता साधनस्येत्यत आह **सामान्येति** । सुरलयत्वरूपविशेषेण मुक्तित्वसामान्यं साध्यते ।

अयं वृक्षः शिंशुपात्वात् इतिवदित्यतो न दोष इति । सुराणां लयः सर्गक्रमाद्विपर्ययेण भवितुमर्हति लयत्वात्साधारणलयवत् इति पूर्वश्लोकाभिमते प्रयोगे तु साध्याविशेषशङ्कैव नास्ति हेतुसाध्ययोरत्यन्तभेदात्। केचित्तु विमतो लयः सृष्टितो विपरीतक्रमवान् लये विपरीतक्रमसत्त्वादिति पूर्वत्र प्रयोगोऽभिमतः । तथाच लये विपरीतक्रमसत्त्वाल्लयो विपरीतक्रमवानित्युक्तं स्यात् एवं च साध्याविशेषः लयसामान्यगतेन विपरीतक्रमेण लयविशेषसुरलयरूपमुक्तौ साध्यत इति न दोष इत्यर्थः इत्याहुः । ननु सृष्टिक्रमो (यदि) भवदुक्तलयक्रमात् क्वचिदन्यथाऽप्यस्तु न हि जनकजन्ययोरानुपूर्वीनियमे नियामकमस्तीत्यत आह सर्गश्चेति । तस्मादशेषा इत्यादिना येन क्रमेण लय उक्तः तद्विपरीतक्रमो नियमेन श्रुत्यादिसिद्धो न क्वचिदन्यथाऽस्तीत्यर्थः ॥ प्राङ्मुक्तानामिति । 'भोगांश्च तद्देहगताः प्रभुञ्जत' इत्यत्रेत्यर्थः । यथेष्टतो निर्गत्यादिरादिपदार्थः । ननु लये विपरीतक्रमश्चेत् मुक्तावपि तथा भाव्यमित्येतत्कुतः तथात्वे मनुष्याणामपि तथा स्यादिति भावेन शङ्कितस्य किमुत्तरमित्यत आह देहहानीति ॥ अत एवेति । सुरलयरूपा मुक्तिरेव लयाविशिष्टेत्यभिमतत्वादेवेत्यर्थः ।

या०—तथा च न्यायविवरण इति । तत्समानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तेरिति न्यायविवरणेऽनुत्पादकेऽपि लयस्योक्तत्वादित्यर्थः । यथा वरुणाद्यनुत्पन्नानामश्विप्रभृतीनां विशेषवचनाभावात्स्वसमानावादिलयस्थाने वरुणादौ लय इति ज्ञातव्यम् ॥ साधारणप्रलय इति । महदादिजडसाधारणप्रलय इत्यर्थः । यद्वा सामान्यप्रलय इत्यर्थः ॥ अर्थान्तर इति । प्रकृतमुक्त्यपेक्षयाऽर्थान्तर इत्यर्थः । तथा च प्रकृतसुरमुक्तिभिन्नः साधारणो लय इत्युक्तं भवति उपपादितवानिति । अतो न तदस्माभिः साधनीयमिति भावः ॥ सुराणां लय एवेयं मुक्तिरिति । नन्वेवं साधारणलये सर्गक्रमतो विपर्ययस्य सत्वात्सुरमुक्तिरूपप्रलयोऽपि तद्वानिति साधने प्रलयगतेन विपरीतक्रमेण प्रलयेऽपि विपरीतक्रमः साध्यत इत्युक्तं स्यात् । ततश्च साध्यसाधनयोरभेदेन साध्याविशिष्टतेत्यत आह सामान्यविशेषेति । साधारणलयसुरमुक्त्योरिति शेषः । तथा च लयसामान्यधर्मभूतः सर्गक्रमतो विपर्ययस्तद्विशेषरूपायां मुक्तौ साध्यते न तु लयसामान्य एव येनोक्तदोषः स्यादिति भावः । ततश्चायं प्रयोगः । सुराणां सायुज्यरूपा मुक्तिः लयसामान्यधर्मभूतसर्गक्रमविपरीतक्रमवती । लयविशेषत्वात् । यो यद्विशेषः स तत्सामान्यधर्मवान् यथा ब्राह्मणविशेषस्तत्सामान्यधर्मभूताध्ययनादिमानिति । यद्वा सुरा मुक्तौ सर्गक्रमवैपरीत्यवन्तो लये सर्गक्रमवैपरीत्यवत्त्वात् । व्यतिरेकेण यज्ञदत्तवदिति प्रयोगः । अत्राप्रयोजकत्वमाशङ्क्य तन्निवर्तकतया लयो यतो मुक्तिरिति पदत्रयं व्याख्यातम् ।

श्री०— उक्तानुगुण इति । यस्य यस्मिन् लयस्तस्य तस्मादुत्पत्तिरित्येव श्रुत्यादिसिद्ध इत्यर्थः ॥ लय एव मुक्तिरिति । न हि प्रलये भोगोऽस्तीति भावः ॥ देहहानिलक्षणा मुक्तिरिति ।

मुक्तिरेवेत्यर्थः ॥ **सर्वाऽपीति** । मुक्तिरित्यर्थः । 'कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयमि'ति मुक्तेश्चातुर्विध्यस्य प्रतिपादितत्वादित्यर्थः ॥ **इयमित्युक्तमिति** । 'लयो यतो मुक्तिरियं सुराणामि'त्यत्र इयं मुक्तिर्लय इति विशिष्योक्त्या भोगादिरूपा सर्वा मुक्तिर्लयरूपेति लभ्यतेऽतो न पूर्वोत्तरविरोध इति भावः ।

सु०— भोगश्च मुक्तिरिति सूत्रकारानुक्तं कस्मादुपसंख्येयमित्यत आह यमिति ।

यं वदिष्यति ॥

यं भोगं चतुर्थपादे सूत्रकारो वक्ष्यति मुक्तित्वेन सः । प्रमाणान्तरं चाह उक्तश्चेति ।

उक्तश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावः पैङ्गिश्रुतावुक्तलयानुसारतः ॥

बिम्बप्रतिबिम्बभावो देवानामुक्तलयानुसारत इति । **यस्मिन्यस्यास्मामिर्लय उक्तः स बिम्बः अपरः प्रतिबिम्ब इत्युक्तमस्तीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह** बिम्ब इति ।

बिम्बे लयो यन्नियतश्च मुक्तौ चिदात्मनां तद्वशता च सर्वदा ॥

मोक्षानन्तरमपि सर्वदा । एतदुत्तरत्रोपयोगि । प्रसङ्गादिहोक्तम् । यद्यस्मान्मुक्तौ प्रतिबिम्बस्य बिम्बे लयो नियतः प्रमाणप्रसिद्धः, तानि चान्यत्र पठितानि, तस्मादुक्तं युक्तमिति ।

शे०— स इति । स इत्यस्य पूर्वेण सबन्धः । ननु मोक्षानन्तरमपि चिदात्मना भगवद्वशत्वमस्तीत्येत'दत एवानन्याधिपतिरि'ति चतुर्थपादीयाधिकरणप्रमेयमिति तत्रैवेदं वक्तुमुचितम् । अत्र तु तत्कथनस्य का सङ्गतिरित्यत आह **एतदुत्तरत्रेति** । अत्र यद्यपि तथापीति पूरणीयम् । ततश्च यद्यप्येतदुत्तरत्रोपयोगि तथाऽपि प्रसङ्गादिहोक्तिर्नानुपपन्नेत्युक्तं भवति ॥ **उक्तं युक्तमिति** । देवानां मुक्तेः सर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वमिति यदुक्तं तद्युक्तमित्यर्थः ।

स०— स भोगः । ननु मोक्षानन्तरमपि भगवद्वशत्वमस्तीति चतुर्थपादप्रतिपाद्यं **किमर्थमत्रोच्यत** इत्यत आह **एतदुत्तरत्रोपयोगीति ॥ तानि चान्यत्र पठितानीति** ।

प०— उपसंख्येयमिति । वक्तव्यमित्यर्थः । यमित्यस्यान्वयमाह **स इति** । स भोगो विशेषेणेत्यर्थः । सर्वदेत्येतत्संसार इति भ्रमनिरासायाह **मोक्षानन्तरमपि सर्वदेति ॥ एतदिति** । मुक्तौ सदा बिम्बवशत्वकथनं 'अत एव चानन्याधिपतिरि'त्येतद्व्याख्याने 'अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्य' इत्यादावुत्तरत्रोपयोगीत्यर्थः । यत्तच्छब्दाध्याहारेणान्वयमाह **यद्यस्मान्मुक्ताविति** । नियत इत्यस्यार्थः प्रमाणसिद्ध इति ॥ **तानि चेति** । प्रमाणानि **अन्यत्र** तात्पर्यनिर्णये ॥ **उक्तमिति** । सृष्टिक्रमतो विपरीतक्रमो लय इत्युक्तं युक्तमित्यर्थः ।

या० — एतदुत्तरत्रेति । एतन्मुक्तौ चिदानन्दात्मना बिम्बवशत्वमुत्तरत्र, 'अत एव चानन्याधिपतिरि'ति सूत्रव्याख्यान इत्यर्थः ॥ उक्तं युक्तमिति । सुरमुक्तेः सर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वं युक्तिसिद्धमित्यर्थः । युक्तिश्च, 'प्रतिबिम्बस्य बिम्बे लयरूपत्वाद्व्यतिरेकेण पितापुत्रादिलयवदि'त्येवंरूपा । श्रुत्युपात्तस्यास्य हेतोर्बलवत्त्वात्तत्त्वलयरूपसपक्षाद्व्यावृत्तत्वेऽपि नासाधारण्यं दोष इति ज्ञातव्यम् । तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वरूपप्रतिबिम्बत्वस्य तत्त्वेष्वपि सत्त्वेनान्वय्येवायम् ।

सु० — यदुक्तं सर्वेषां भूतानां प्राणे लयस्तस्य विष्णाविति तदसत् । 'प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि'ति श्रुतिविरोधात् । बिम्बे प्रतिबिम्बस्य लय इति चासत् । न हि प्राणस्तेजोभूतस्य प्रतिबिम्ब इत्यत आह तेजोऽभिधामिति ।

अनु० — तेजोऽभिधां तु श्रियमाप्य विष्णुमग्रे ततः पुत्रतयैव वायुः ॥
आप्तः प्रसूतः पुनरेव विष्णुं प्रविश्य मुक्तः प्रलयेऽत्र तिष्ठति ॥

वायुः प्रलये तेजोऽभिधां श्रियमाप्य तत्र लीनो भूत्वा विष्णुमाप्तः । सृष्टिकाले जातेऽग्रे सर्वेभ्यः पूर्वं, ततो विष्णोः, पुत्रतया हिरण्यगर्भत्वेन प्रसूतः । पुनरेव प्रलये मुक्तौ विष्णुं प्रविश्य अत्र विष्णौ तिष्ठति ।

इदमुक्तं भवति । तेजःशब्दस्य लक्ष्मीवाचित्वान्नोक्तविरोधः । एवं तर्हि 'विलीनो हि प्रकृतौ संसारमेती'ति श्रुतेर्वायोः संसारप्रसङ्ग इति चेन्न । इष्टत्वात् । हिरण्यगर्भत्वेन पुनर्जननाङ्गीकारात् । एवमपि ब्रह्मविदो मुक्त्यभावप्रसङ्ग इति चेन्न । हिरण्यगर्भत्वानन्तरं मुक्तिस्वीकारादिति । इदं च प्राणशब्दस्य वायुवाचित्वपक्षमादायोक्तम् । हिरण्यगर्भवाचित्वपक्षे तु भाष्योक्तं द्रष्टव्यम् ।

मुक्तानां स्वस्वोत्तमदेवताः प्रविश्यावस्थानमित्युक्तम् । नैतावदेव । किन्तु भगवत्प्रवेशोऽप्यस्ति । उक्तश्च भोगो नानन्दस्य जनकः किन्तु व्यञ्जक एव । आनन्दस्तु स्वरूपभूत इत्याह सर्वेपीति ।

सर्वेऽपि ते मुक्तगणा अमन्दसान्द्रं निजानन्दमशेषतोऽपि ॥
भुञ्जन्त एवासत ईशदेहे लयेऽथ सर्गे बहिरेव यान्ति ॥

सर्वेऽपीत्युक्ते देवानां प्रकृतत्वात्त एवेति प्रतीतिं वारयितुमशेषतोऽपीत्युक्तम् । भुञ्जन्तः अनुभवन्तः ।

शे० — **तेजोभूतस्येति** । तदभिमानिनोऽग्नेरित्यर्थः । तेजोभिधामिति तेजःशब्दस्य लक्ष्मीवाचित्वकथनमात्रेणैवोक्तविरोधपरिहाराद्भाष्ये इतरांशवैयर्थ्यमित्यत: तत्तद्व्यावर्त्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं तत्तदंशसार्थक्यं दर्शयन्नेवाभिप्रायमाह **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **नोक्तविरोध इति** । प्रतिबिम्बस्य बिम्बे लय इत्युक्तस्य तथा सति प्राणस्य तेजोभूताप्रतिबिम्बत्वात्तेजसि लयाभावप्रसङ्गरूपो विरोधो नेत्यर्थः । नन्वेतद्विरोधपरिहारेऽपि, यदुक्तं प्राणस्य भगवति लय इति तत्तावद्गतमेव । प्राणस्य तेजसि लयाभ्युपगमादित्यत आह **इदं चेति** । प्राणस्य तेजसि लयोपपादनमित्यर्थः । तर्हि प्राणस्य तेजसि लयात्साक्षाद्भगवल्लयाभावप्राप्त्या तदुक्तिरनुपपन्ना स्यादित्यतो हिरण्यगर्भवाचकत्वाभिप्रायेण प्राणस्य भगवति साक्षाल्लयाभिधानमप्युपपन्नमेव । 'प्राणस्य तेजसि लयो मार्गमात्रमुदाहृतमि'ति भाष्योक्तरीत्या हिरण्यगर्भस्य तेजोभिधायां लक्ष्म्यां तत्प्राप्तिरूपलयस्याभ्युपगमेऽपि तत्र साक्षाद्देहलयस्यानभ्युपगमेन भगवत्येव तद्देहलयस्याविरुद्धत्वादित्याशयेनाह **हिरण्यगर्भवाचित्वपक्षे त्विति** ॥ **अशेषतोऽप्युक्तमिति** । आद्यादिभ्य उपसंख्यानात्प्रथमान्तात्तसिः । ततश्चाशेषा निःशेषा अपि देवा [illegible] निराससिद्धिरिति भावः ॥ **अनुभवन्त इति** । इति यावदिति शेषः ।

स० — **नोक्तविरोधः** प्रतिबिम्बस्य बिम्बे लय इति यदुक्तं तद्विरोधः । प्राणस्य तेजोभूताप्रतिबिम्बत्वे तेजसि लयो न स्यादिति विरोधो नेत्यर्थः । नन्वेतद्विरोधपरिहारेऽपि यदुक्तं प्राणस्य भगवति लय इति तत्तावद्गतमेव । प्राणस्य तेजसि लयाभ्युपगमादित्याशङ्क्य प्राणशब्दस्य वायुपरत्वात् तस्य तेजसि लयः संभवत्येवेत्याह **इदं चेति** । तर्हि साक्षाल्लयकथनं कथमित्यतस्तत्र प्राणशब्दस्य वायुपरत्वात् तस्य च तेजसि लयसंभवात् साक्षाल्लयोपपत्तिरित्याह **हिरण्यगर्भेति** ॥ **भाष्योक्तम्** । 'प्राणस्य तेजसि लयो मार्गमात्रमुदाहृतमि'ति भाष्योक्तं समाधानमित्यर्थः ।

प० — श्रियमाप्येत्येतस्यार्थः तत्र विलीनो भूत्वेति । व्यवहितपदयोरन्वयेनानुवादो **विष्णुमाप्य इति** । अग्रे इत्यनुवादः, सर्वेभ्यः पूर्वमिति व्याख्या । ततो विष्णोरित्यपि व्याख्येयव्याख्यानभावेन ज्ञेयम् । यदुक्तमित्यादिना कृतशङ्कोद्धारप्रकारमाह **इदमुक्तमिति** । यद्वा मूले पुनर्जननादुक्तः कृत्यं व्यनक्ति **इदमुक्तमिति** ॥ **प्राणशब्दस्येति** । 'प्राणस्तेजसी'ति श्रौतस्येत्यर्थः ॥ **भाष्योक्तमिति** । 'प्राणस्य तेजसि लयो मार्गमात्रमुदाहृतमि'ति 'सोऽध्यक्ष' इति सूत्रभाष्योक्तं प्राणशब्दितहिरण्यगर्भस्य तेजःशब्दितश्रियःप्राप्तिमात्रं न तु तत्र देहलय इत्युक्तं द्रष्टव्यमित्यर्थः ।

या० — **तेजोभूतस्येति** । तेजोभूताभिमानिनोऽग्नेरित्यर्थः ॥ **इदं चेति** । प्राणस्य तेजसि लयोपपादनमित्यर्थः ॥ **भाष्योक्तमिति** । 'प्राणस्य तेजसि लयो मार्गमात्रमुदाहृतम् । सर्वेशितुश्च

सर्वादिस्तस्यान्यत्र लयः कथमिति भाष्योक्तम् । हिरण्यगर्भस्य तेजसि लयो नाम तत्प्राप्तिमात्रं न तु तत्र देहलय इति प्रमेयं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ४ । २ । ७ ॥

इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण यदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ । २ ॥

श्री० — नोक्तविरोध इति । प्राणस्तेजसीति श्रुतिविरोधो नेत्यर्थः ॥ **एवमपीति** । ब्रह्मविदोऽपि वायोर्हिरण्यगर्भत्वेन पुनर्जननाङ्गीकार इत्यर्थः ।

सु० — शिष्टा हव्यवाहमित्यस्यापवादान्तरमाह प्रयातीति ।

अनु० — प्रयाति धर्मं निर्ऋतिस्तु शक्रं मरुद्गणाः पारिषदास्तथैव ॥
सर्वेऽनिरुद्धं पृतनाधिपाद्याः

निर्ऋतिस्तु धर्मं प्रयाति । मरुद्गणाः शक्रं प्रयान्ति । तथाशब्दः समुच्चये । पृतनाधिपाद्या **विष्वक्सेनाद्याः** सर्वे **भगवतः पार्षदा अनिरुद्धं प्रयान्ति । देहलयार्थमिति शेषः । अनिरुद्धस्य तु कामे लय उक्त एवेत्येवार्थः । अत्र प्रमाणमाह** तुरेति ।

तुरश्रुतिर्हीत्थम्

अत एवैतत्तत्रैव नोक्तं परमश्रुतावनुक्तत्वात् ।

शे० — अपवादान्तरमिति । वर्णाश्रमाचाररता इत्यपवादस्योक्तत्वादपवादान्तरमित्युक्तम् । ननु च शक्रं मरुद्गणा इत्यपि प्रागेव किं नोक्तमित्यत आह **अत एवेति** । अत एवेत्युक्तमेव दर्शयति **परमेति** । तुरश्रुत्युदितत्वेन तच्छ्रुत्यनुक्तत्वादेव तच्छ्रुत्युक्तक्रमोक्तिदशायामेवास्यानुक्तिर्युक्तेत्यर्थः ॥

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषान्या न रोचते यस्मात् ॥ अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशपूज्यपादानां
निजशिष्यकेशवस्य कृतौ
श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ
शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४–२ ॥

स० — ननु शक्रं मरुद्गणा इत्येतत्प्रागेव किं नोक्तमित्यत आह **अत एवेति** । यतोऽस्मिन्नर्थे तुरश्रुतिः प्रमाणत्वेन प्रदर्श्यतेऽत एवेत्यर्थः ॥

इति चतुर्थे द्वितीयः ॥

प०— **अपवादान्तरमिति** । 'वर्णाश्रमाचाररता' इत्युक्तापवादापेक्षयाऽपवादान्तरमित्यर्थः ॥ **तत्रैवेति** । लयक्रमोक्तिप्रकरण एवेत्यर्थः । अत एवेत्युक्तं व्यनक्ति **परमश्रुतावनुक्तत्वादिति** । अस्यार्थस्य तत्रैवोक्तौ 'उक्तं समस्तं परमश्रुतौ हि प्रोक्तमि'त्येतदसाधु स्यात् । परमश्रुतौ अस्यार्थस्याभावात् अतोऽत्र व्यवधानेनोक्तमित्यर्थः ।

श्री०—**अपवादान्तरमिति** । शिष्टा इति सामान्योक्तेर्निर्ऋतिमरुद्गणपार्षदानामपि मोक्षं ब्रुवाण रपवादमाहेत्यर्थः । वर्णाश्रमाचारेत्यादिना धर्मपितृगन्धर्वादिविषयेऽपवादस्योक्तत्वादपवादान्तरमित्युक्तम् । **अत एवेति** । तुरश्रुत्युक्तत्वादेवेत्यर्थः । यद्यप्ययमपवादो वर्णाश्रमाचारेत्यानन्तर्य ... न तु व्यवधानेनात्र । तथाऽपि तत्रोक्तं समस्तं परमश्रुतौ हि प्रोक्तमित्युच्यते । प्रयाति धर्मोमित्यादि प्रमेयं परमश्रुतौ नोक्तं किन्तु तुरश्रुतावेवातो व्यवधानेनोक्तमित्यर्थः ॥ ४ । २ । ७ ॥

इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽमृतसुधाव्याख्याविवरणे चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ४ । २ ॥

सु०— **पादार्थमुपसंहरति** इयमिति ।

अनु०— इयं विमुक्तिः ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

देवादीनां देहलयरूपा विमुक्तिरुक्तेति ॥ ४ । २ । ७ ॥

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ चतुर्थेऽध्यायेऽत्रोत्क्रमणचरणः पर्यवसितः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधायां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

प०— शेषस्योपयोगमाह **पादार्थमिति** ॥ ४ । २ । ७ ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे राघवेन्द्रयतिकृते चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः संपूर्णः ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

श्रीमत्-जयतीर्थ(टीकाकृत्पादाचार्य)विरचिता

श्रीमन्-न्यायसुधा

पट्टिप्पणीसमेता

अथ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥

सु० — **मार्गो गम्यं चास्मिन्पाद उच्यत इति भाष्यम्** । **तत्प्राक् प्रसङ्गाद्विवृतमपीहा-वमरप्राप्तौ विशेषतो विवृणोति** उत्क्रान्तेति ।

अनु० — उत्क्रान्तमार्गश्च विमुक्तगम्यं पादोदितं

ये शरीरादुत्क्रान्ता मानुषास्तेषां मार्गो भगवल्लोकगमनार्थः । गम्यमपि तेषामेवेति प्रतीतिनिरासायोक्तं विमुक्तेति । **ये कर्मणो देहाच्च विमुक्तास्तेषां सर्वेषामपि गम्यम्** । **इदमुभय-मेतत्पादोदितम्** ।

शे० — **प्रागिति** । 'उत्क्रान्तिमार्गौ देवानां न प्रायेण भविष्यतः' इत्यादिना पूर्वपाद इति शेषः । एतत्पादप्रतिपाद्यस्य पूर्वपादे विवरणमसङ्गतमित्यत उक्तम् ॥ **प्रसङ्गादिति** । अत्र पादे तद्विवरणस्य का सङ्गतिरित्यत उक्तम् ॥ **अवसरेति** । तर्हि विवृतस्य पुनर्विवरणात्पौनरुक्त्यमित्यत उक्तम् ॥ **विशेषत इति** । स्फुटतयेत्यर्थः । पूर्वं देवानां तृतीयपादोदितो मार्गो नेति निषेधेन उत्क्रान्तानामेव मार्गः तत्पादोदितं गम्यं तु सर्वेषामित्यर्थतः सूचितस्यार्थस्यात्र मुखतः संकीर्तनान्न पौनरुक्त्यमिति भावः ।

प० — **प्राक् प्रसङ्गाद्विवृतमपीति** । 'देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्चास्मिन्पाद उच्यते' इति द्वितीयपादीयभाष्यविवरणप्रसङ्गात् 'उत्क्रान्तिमार्गौ देवानां न प्रायेण भविष्यत' इत्यनेन विवृतम-पीत्यर्थः ।

या० — **प्रागिति** । 'उत्क्रान्तिमार्गौ देवानां न प्रायेण भविष्यत' इत्यत्रेत्यर्थः । **विशेषत इति** । स्फुटतयेत्यर्थः ।

सु० — **अत्राधिकरणेषु पूर्वपक्षयुक्तिः सिद्धान्तयुक्तीश्चाह** सुक्रमेति ।

अनु० — सुक्रमविक्रमौ च ॥

सान्तानिकप्राप्तिरभीष्टता च सौकर्यमित्यन्यमतस्य तर्काः ॥

विशेषसंप्राप्तिरुरुत्वमाप्तिः क्रमानुरागः कथितानुवृत्तिः ॥

सिद्धान्तनिर्णीतिकराः

अन्यमतस्येति जातावेकवचनम् । **सिद्धान्तनिर्णीतिकरास्तर्का इति शेषः** ॥

शे०— एतत्पादीयतत्तदधिकरणनिरसनीयपूर्वपक्षाणामनेकत्वादन्यमतानामिति **बहुवचनेन** भवितव्यम् । अन्यमतस्येत्येकवचनं तु कथमित्यतो नेदं व्यक्त्यैक्यनिबन्धनमेकवचनं किं नाम जाति-रूपार्थैक्यनिमित्तकमेवेति नानुपपत्तिरित्याह **अन्यमतस्येतीति** ।

प०— सुक्रमेत्यादेर्मूलस्थस्यायं संबन्धः । अर्चिरादिना तत्प्रथितेः सुक्रमः पूर्वमतस्य युक्तिः विशेषसंप्राप्तिः सिद्धान्तस्य ॥ वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्यां सुक्रमः विशेषसंप्राप्तिः ॥ तटितोऽधिवरुणः सुक्रमः विशेषसंप्राप्तिः ॥ आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् सुक्रमः विशेषसंप्राप्तिः । वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः विक्रमः उरुत्वम् । कार्यं बादरिः सान्तानिकप्राप्तिः अभीष्टता च सौकर्यमिति पूर्वपक्षयुक्तयः । आप्तिः क्रमानुरागःकथितानुवृत्तिरिति सिद्धान्तस्य । पूर्वत्र तर्का इति श्रवणादत्रापि तथैवेति भावेनाह **तर्का इति शेष इति** ।

सु०— ॐ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ॐ ॥ **विमुक्त-गम्यं प्रतिपादयितुमिदं सूत्रम् । तद्भाष्ये न विस्पष्टमित्यतः स्पष्टीकरिष्यन्प्रतीकशब्दार्थं तावदाह** प्रतीकमिति ।

अनु०— ॐ **अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च** ॐ ॥
प्रतीकं देहादिकं

आदिपदेन मनःप्रभृतीनां भगवत्प्रतिमानां ग्रहणम् । यद्यपि सूत्रेऽप्रतीकालम्बनानां गम्यमुक्तं प्रतीकालम्बनानां तु परिशेषसिद्धम् । तथाप्यस्पष्टस्पष्टीकरणार्थं प्रवृत्तत्वादभावस्य भावपूर्वकत्वाच्च परिशेषसिद्धमेवार्थमादावाह तद्गतमिति ।

तद्गतमेव ये नराः ॥
उपासते ते पुरतः समाप्नुयुर्ब्रह्माणमस्मान्मतिमाप्य विष्णुम् ॥
प्राप्स्यन्ति

प्रतीकगतमेव विष्णुम् । ते **प्रतीकालम्बनाः** । पुरतः **प्राक् प्रलयकालात्** । अस्मात् **ब्रह्मणः** । मतिं **भगवज्ज्ञानविशेषम्** । प्राप्स्यन्ति **प्रलये** । **इदानीं सूत्रितामप्रतीकालम्बनानां गतिं प्रपञ्चयति** अत इति ।

अतोऽन्येऽपि तमाप्य तस्माद्धरिं गता मुक्तिभाजः परान्ते ॥

इति श्रीमद्भगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ ॥ ३ ॥

प्रतीकालम्बनेभ्योऽन्ये व्याप्तोपासका अप्रतीकालम्बनाः । प्रथमतस्ते विष्णुमाप्यापि परान्तकाले । तस्माद्विष्णोस्तं ब्रह्माणमाप्य हरिं गता भवन्तीति ॥ ४ । ३ । ६ ॥

इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना । कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ चतुर्थाध्याये(र्चिःप्रभृति)स्मिन्गमनचरणः पर्यवसितः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधायां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः संपूर्णः ॥ ४–३ ॥

शे॰ — विष्णुमाप्येति । वैकुण्ठलोकगं विष्णुमाप्येत्यर्थः ॥ **ब्रह्माणमिति ।** पृथिव्याद्यन्तर्गतं महत्तत्त्वगतं च ब्रह्माणं क्रमेण प्राप्य हरिं वासुदेवं गता भवन्तीत्यर्थः ।

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषान्या न रोचते तस्मात् ॥
अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ

श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ

शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः संपूर्णः ॥ ४ । ३ ॥

प॰— अप्रतीकालम्बनान्नयति ॥ मनः प्रभृतीनामिति । 'मनो ब्रह्मेत्युपासीते'त्यादिश्रुत्युक्तानां मनःप्रभृतीनामित्यर्थः । त इत्यनुवादः प्रतीकालम्बना इति व्याख्या । पुरत इत्यस्यार्थः **प्राक् प्रलयकालादिति ।** विष्णुं प्राप्स्यन्तीत्यत्र कदेत्याकाङ्क्षायामाह **प्रलय इति ॥ विष्णुं प्राप्यापीति ।** वैकुण्ठे अमुक्तस्थानगतं विष्णुं प्राप्यापीत्यर्थः । अपिपदस्य प्राप्यापीत्यन्वय इति भावः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे राघवेन्द्रयतिकृते

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४ । ३ ॥

या० — **प्राक् तृतीयपादोदिते** । मार्गो देवानां नेति प्रतिषेधेनोत्क्रान्तानामेव मार्गस्तृतीयपादोदितं गम्यं तु सर्वेषामपीत्येनदर्थात्सूचितम् । अत्र तु तन्मुखत एव वक्तीति भावः ॥ **विष्णुमाप्येति** । वैकुण्ठलोकगतं विष्णुमाप्येत्यर्थः ॥ **ब्रह्माणमिति** । पृथिव्याद्यन्तर्गतं महत्तत्त्वगतं च ब्रह्माणं क्रमेण प्राप्य हरिं वासुदेवं गता भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ । ३ । ७ ॥

इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण यदुपतिना विरचितायां
सुधाटिप्पण्यां
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ४–३ ॥

श्री० — ॐ **अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च** ॐ ॥ **तं विष्णुमिति** । वैकुण्ठादिस्थितं विष्णुमाप्य स्थिता अपीत्यर्थः ॥ **परान्तकाले** । परं ब्रह्मायुस्तदन्तकाले प्रलयकाल इत्यर्थः । **तस्माद्विष्णोरिति** । तल्लोकादित्यर्थः ॥ **हरिमिति** । लिङ्गभङ्गानन्तरं वासुदेवं गता भवन्तीत्यर्थः । 'आनन्दमानन्दमयोऽवसाने सर्वात्मके ब्रह्मणि वासुदेवे । एतां गतिं भागवतो गतो य' इत्यादिवचनैर्वासुदेवप्रवेशस्यैव मुक्तित्वावगमादिति ज्ञातव्यम् ॥ उक्तं च भगवत्पादैः 'इत्थं विचिंत्य परमः स तु वासुदेवनामा बभूव निजमुक्तिपदप्रदाते'ति ॥ ४ । ३ । ६ ॥

इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽधृतसुधावाक्यार्थविवरणे
चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ४ । ३ ॥

श्रीमत्-जयतीर्थ(टीकाकृत्पादाचार्य)विरचिता

श्रीमन्-न्यायसुधा

षट्टिप्पणीसमेता

अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः

|| श्रीगुरुभ्यो नमः || हरिः ॐ ||

सु०— पादप्रतिपाद्यं तत्सङ्गतिश्च प्रसिद्धैवेत्यतः पूर्वोत्तरपक्षयुक्तीरेवाह अतिक्रमेति ।

अनु०— अतिक्रमोक्तिः कृतिरर्थलाभः परागतिः पारगतिस्तदोकः ।
समस्तकार्यं वशिता च विश्वसंभावना युक्तयस्त्वन्यपक्षे ॥
सामान्यरूपं प्रतिभानमुक्तिराश्चर्यता कृत्रिमताऽस्तदोषः ।
विशेषक्लृप्तिः कृतनिश्चयश्च माहात्म्यमित्येव सुनिर्णयार्थाः ॥

अन्यपक्षे **पूर्वपक्षेषु** । सुनिर्णयः **सिद्धान्तनिर्णयः** अर्थः **प्रयोजनं यासां ताः** सुनिर्णयार्था **युक्तयः** ॥

शे०— नन्वेकवाक्यतासिद्धये पादप्रतिपाद्यस्य, तस्य संगतेश्चावश्यवक्तव्यत्वाचदनुक्तेमूले न्यूनत्वमित्यतो 'भोगमाहास्मिन्पाद' इति भाष्या'त्कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयमि'त्यनुव्याख्यानाद्वा तयोः सिद्धत्वान्न तदनुक्तिर्न्यूनत्वापादिकेत्याशयवानाह **पादेति** । अत इत्यतःपरं तदुभयमनुक्त्वेति शेषः ॥ **पूर्वोत्तरेति** । अन्यथा 'व्याख्यां करोम्यन्वपि चे'ति प्रतिज्ञाव्याघातादिति भावः। सिद्धान्तस्यापि पूर्वपक्षादन्यत्वादन्यशब्देन तत्प्रतीतिं निवारयन्नेव जात्यभिप्रायमेकवचनमित्याशयेनाह **पूर्वपक्षेष्विति** । सिद्धान्तस्यैव सुनिर्णयविषयत्वाद्युक्तीनां तदसंभवेन षष्ठीतत्पुरुषानुपपत्तेः सुनिर्णयस्य साध्यत्वालाभेनार्थशब्देन चतुर्थीसमासस्याप्यनुपपत्तेर्बहुव्रीहिपक्षेऽपि सुनिर्णयशब्दस्य यथार्थनिर्णयमात्रपरत्वे तत्प्रयोजनत्वलाभेऽपि सिद्धान्तनिर्णयप्रयोजनकत्वालाभात् तल्लाभाय सुनिर्णयशब्दार्थकथनपूर्वकं बहुव्रीहिमेवाह **सुनिर्णय इति** । पूर्ववाक्यादनुवर्तत इत्याशयेनाह **युक्तय इति** ।

प०— प्रसिद्धैवेति । 'कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिर्मार्गो भोग' इति प्रागुक्तदिशेति भावः ॥ अतिक्रमेत्यादिमूलपदानामयं संबन्धः ॥ संपद्याविहाय स्वेन शब्दात्, अतिक्रमोक्तिः पूर्वपक्षस्य युक्तिः सामान्यरूपं सिद्धान्तस्य ॥ मुक्तः प्रतिज्ञानात्, कृतिः प्रतिभानम् ॥ आत्मा प्रकरणात्, अर्थलाभः उक्तिः ॥ अविभागेन दृष्टत्वात्, परागतिः आश्चर्यता ॥ ब्राह्मेण जैमिनिः, परागतिः अकृत्रिमता ॥ सङ्कल्पादेव च, तदोकः अस्तदोषः ॥ अत एव चानन्याधिपतिः, तदोकः अस्तदोषः ॥ अभावं बादरिः, समस्तकार्यं विशेषक्लृप्तिः ॥ जगद्व्यापारवर्जं, समस्तकार्यं विशेषक्लृप्तिः ॥ स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं,

|| श्रीगुरुभ्यो नमः || हरिः ॐ ||

सु०— पादप्रतिपाद्यं तत्सङ्गतिश्च प्रसिद्धैवेत्यतः पूर्वोत्तरपक्षयुक्तीरेवाह अतिक्रमेति ।

अनु०— अतिक्रमोक्तिः कृतिरर्थलाभः परागतिः पारगतिस्तदोकः ।
समस्तकार्यं वशिता च विश्वसंभावना युक्तयस्त्वन्यपक्षे ॥
सामान्यरूपं प्रतिभानमुक्तिराश्चर्यता कृत्रिमताऽस्तदोषः ।
विशेषक्लृप्तिः कृतनिश्चयश्च माहात्म्यमित्येव सुनिर्णयार्थाः ॥

अन्यपक्षे **पूर्वपक्षेषु** । सुनिर्णयः **सिद्धान्तनिर्णयः** अर्थः **प्रयोजनं यासां ताः** सुनिर्णयार्थाः **युक्तयः** ॥

शे०— नन्वेकवाक्यतासिद्धये पादप्रतिपाद्यस्य, तस्य संगतेश्चावश्यवक्तव्यत्वाचदनुक्तेर्मूले न्यूनत्वमित्यतो 'भोगमाहात्मिन्पाद' इति भाष्या'त्कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयमि'त्यनुव्याख्यानाद्वा तयोः सिद्धत्वान्न तदनुक्तिर्न्यूनत्वापादिकेत्याशयवानाह **पादेति** । अत इत्यतःपरं तदुभयमनुक्त्वेति शेषः ॥ **पूर्वोत्तरेति** । अन्यथा 'व्याख्यां करोम्यन्वपि चे'ति प्रतिज्ञाव्याघातादिति भावः। सिद्धान्तस्यापि पूर्वपक्षादन्यत्वादन्यशब्देन तत्प्रतीतिं निवारयन्नेव जात्यभिप्रायमेकवचनमित्याशयेनाह **पूर्वपक्षेष्विति** । सिद्धान्तस्यैव सुनिर्णयविषयत्वाद्युक्तीनां तदसंभवेन षष्ठीतत्पुरुषानुपपत्तेः सुनिर्णयस्य साध्यत्वालाभेनार्थशब्देन चतुर्थीसमासस्याप्यनुपपत्तेर्बहुव्रीहिपक्षेऽपि सुनिर्णयशब्दस्य यथार्थनिर्णयमात्रपरत्वे तत्प्रयोजनत्वलाभेऽपि सिद्धान्तनिर्णयप्रयोजनकत्वालाभात् तल्लाभाय सुनिर्णयशब्दार्थकथनपूर्वकं बहुव्रीहिमेवाह **सुनिर्णय इति** । पूर्ववाक्यादनुवर्तत इत्याशयेनाह **युक्तय इति** ।

प०— प्रसिद्धैवेति । 'कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिर्मार्गो भोग' इति प्रागुक्तदिशेति भावः ॥ अतिक्रमेत्यादिमूलपदानामयं संबन्धः ॥ संपद्याविर्भाय स्वेन शब्दात्, **अतिक्रमोक्तिः पूर्वपक्षस्य युक्तिः** सामान्यरूपं सिद्धान्तस्य ॥ मुक्तः प्रतिज्ञानात्, कृतिः प्रतिभानम् ॥ आत्मा प्रकरणात्, **अर्थलाभः** उक्तिः ॥ अविभागेन दृष्टत्वात्, परागतिः आश्चर्यता ॥ ब्राह्मेण जैमिनिः, परागतिः अकृत्रिमता ॥ सङ्कल्पादेव च, तदोकः अस्तदोषः ॥ अत एव चानन्याधिपतिः, तदोकः अस्तदोषः ॥ अभावं बादरिः, समस्तकार्यं विशेषक्लृप्तिः ॥ जगद्व्यापारवर्जं, समस्तकार्यं विशेषक्लृप्तिः ॥ स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं,

वशिता कृतनिश्चयः ॥ अनावृत्तिश्शब्दात् , विश्वसंभावना माहात्म्यम् ॥ युक्तय इति पूर्वत्र श्रवणात्तदनुवृत्तिं मत्वाह **सुनिर्णयार्था इति** ।

या०— प्रसिद्धैवेति । 'भोगमाहास्मिन्पादे' इति वा, 'कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयमि'ति पूर्वग्रन्थे वेति शेषः ।

सु० — ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥ **इदं (एतत्)सूत्रं कश्चिद्व्याख्याति । अत एव चावन्ध्यसङ्कल्पत्वा(देवान)दन्यानधिपतिर्विद्वान्भवति । नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थ इति । तदिदमसदिति भावेनाह** अनन्येति ।

अनु० — ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥

अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्यस्त्वन्यस्य भृत्यत्वनिवारणाय ॥

इह **सूत्रे मुक्तस्यानन्याधिपतिरिति यदनन्यभृत्यत्वमुक्तं** तत्तूदितेभ्यो **ये यस्य मुक्तस्याधिपतित्वेनोदिताः शास्त्रे तेभ्यः** अन्यस्य **भृत्यो न** भवति **मुक्त** इति **प्रतिपादनाय । न तु सर्वथा अधिपतिनिवारणाय । कुतः । अनन्यपदप्रयोगात् । अन्यथाऽपतिरित्यवक्ष्यत् ।**

इतश्चैवमेवेत्याह पतिमिति ।

पतिं यदेषामपि विष्णुमाह ह्युतामृतत्वस्य पतित्ववाग्घरेः ॥

यत् **यस्माद्धरेरमृतत्वस्योत यत्पतित्वं तस्य वाक् 'उतामृतत्वस्येशान' इति श्रुतिरिति यावत् । विष्णुमेषां मुक्तानां पतिमाह । ततोऽप्युक्त एव सूत्रार्थो नापर इति ।**

शे० — ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥ **अन्यथेति** । तदुक्तेः सर्वथाऽधिपतिनिवारणार्थत्व इत्यर्थः ॥ **अवक्ष्यदिति** । तावतैव विवक्षितप्रमेयसिद्धेरिति भावः ।

प० — ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ । विद्वान् ब्रह्मज्ञानी यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजयति **तदनन्येति** । उदितेभ्य इत्यनुवादः य इत्यादि व्याख्या ॥ **हरेरिति** । यत्पतित्वमित्यन्वयः । कस्य पतित्वमित्यत आह **अमृतत्वस्योतेति** । मुक्तवर्गस्यापीत्यर्थः । मूले अर्थानुवाद इति भावेन तद्वाक्यमाह **उतामृतत्वस्येति** । 'मुक्तवर्गस्यापीशान इत्यर्थः ।

श्री० — ॐ अत एव चानन्याधिपतिः ॐ ॥ **अवन्ध्यसंकल्पत्वादिति** । सर्वथा पतिशून्यो भविष्यामीति संकल्पवशादिति भावः ॥ **अनन्यभृत्यत्वमिति** । अन्योऽधिपतिरस्य नास्तीत्युक्तेऽयमन्यभृत्यो न भवतीति लब्धमित्यर्थः । **इत्यवक्ष्यदिति** । लघु चैवं सति सूत्रं स्यादिति भावः ।

सु०— अनुमानेनाप्येतमर्थं समर्थयते एतेऽपीति ।

अनु०— एतेऽपि चान्याधिपतित्वयुक्ता विष्ण्वन्यचित्त्वेन यथा पुमांसः ।

प्रसिद्धिभाजस्त्विति चानुमैव ह्यभीष्टसिद्ध्यै भवतीह निश्चयात् ॥

अपि चेति प्रमाणसमुच्चये । एते **मुक्ताः** । **अन्योऽधिपतिर्येषां** तेऽन्याधिपतयः । **तेषां** भावोऽन्याधिपतित्वं तेन **युक्ताः** । **विष्ण्वन्यत्वेन चित्त्वेन** जीवत्वेन च । **तुशब्दो विशेषार्थः** । **परकीयव्याख्यानानुसारेणान्याधिपतित्वयुक्ता इति प्रतिज्ञातम्** । **स्वमते त्वधिपतियुक्ता इत्येव प्रतिज्ञेति** । **यदि कश्चिदुदाहृतश्रुत्यर्थे विप्रतिपद्येत तस्यानुमानेनैवाल(मित्युक्त)मित्यनुमैव चेह मुक्तेष्वभीष्टस्याधिपतिसाहित्यस्य सिद्ध्यै भवतीति**। **कथम्** । व्याप्तिपक्षधर्म(त्व)तयोः **प्रमितत्वादिति** हिशब्दः । **मुक्ता अधिपतिरहिता मुक्तत्वादवन्ध्यसङ्कल्पत्वादीश्वरवदित्यनुमानप्रतिरोध इति चेन्न । मूलप्रकृतावनैकान्त्यात्** । **विपक्षे बाधकाभावाच्च** । **तदिदमुक्तं** निश्चयादिति ।

शे०— अपि चेतीति । निपातसमुदाय इत्यर्थः । तेन चापिशब्दयोरन्यतरेणैव प्रमाणसमुच्चयसिद्धेर्नान्यतरवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः । समासप्राबल्यात् षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे मुक्तानामन्यान्प्रत्यधिपतित्वप्राप्तावपि तस्येदानीमप्रसक्तत्वात्प्रस्तुतस्य च मुक्तानामन्याधिपतियुक्तत्वस्यालाभात् । अन्यश्चासावधिपतिश्चान्याधिपतिस्तेन युक्त इति कर्मधारयगर्भतृतीयातत्पुरुषपक्षे प्रकृतोपयोगलाभेऽपि त्वप्रत्ययवैयर्थ्यापातात् । तदुभयपरित्यागेन जघन्यपदार्थबहुव्रीहिमेव समाश्रयते **अन्य इति** । विष्ण्वन्यचित्त्वेनेति भाष्ये हेतुरुक्तः स न युक्तः । विष्ण्वन्यत्वमात्रस्यैव तत्र हेतुत्वसंभवेन व्यर्थविशेष्यत्वात् हेतुद्वये तात्पर्यस्य च चित्त्वस्य विष्णावपि सत्त्वेन व्यभिचरिततया तस्य हेतुत्वासंभवेनायोगात् नास्य हेतुसमर्पकत्वमित्यतो विष्णुव्यावृत्ततया चित्त्वं व्याकुर्वन्नेव हेतुद्वयपरतया तद्व्याचष्टे **विष्ण्वन्यत्वेनेत्यादि** । तुशब्दोक्तं विशेषमेव दर्शयति **परकीयेति** । केचित्त्वबाधितविषयत्वरूपविशेषद्योतनार्थ इत्यर्थः । अन्यथा हिशब्देन व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रमितत्वकथनेन लिङ्गराहित्यरूपासिद्धेः त्रिविधाव्याप्तेश्चाभावप्रतिपत्त्या तत्प्रयुक्ताभासत्वशङ्कानुदयसमर्थनेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या निश्चयादित्यसत्प्रतिपक्षितत्वसूचनेन सत्प्रतिपक्षितत्वप्रयुक्तस्याभासत्वस्य निवारणेऽप्यबाधितत्वस्यासूचनेन बाधितत्वप्रयुक्ताभासत्वस्यानिवारणात् अनुमैवेत्यवधारणस्याश्लिष्टत्वप्रसङ्गादिति भावमुक्त्वा, परकीयेत्युत्तरग्रन्थः अधिपतियुक्ता इत्येतावतैव पूर्तेः प्रतिज्ञायामन्यपदस्य वैयर्थ्यपरिहारार्थ इत्याहुः । श्रुतेरप्यन्यस्तत्वात्तदनुमैवेत्यवधारणानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति **यदीति** । ननु **मूलप्रकृतेरपि** पक्षतुल्यत्वाद्वा ईश्वरकोटिनिविष्टत्वाभ्युपगमाद्वा न तत्रानैकान्त्यमित्यत आह **विपक्ष इति** ।

स० — **अत एव चानन्याधिपतिः** । तुशब्दद्योतितं विशेषमाह **परकीयेति** । मूलप्रकृताविति मुक्तत्वावन्ध्यसंकल्पत्वयोस्तत्र सत्त्वेऽपि अधिपतिरहितत्वस्य तत्राभावादित्यर्थः । ननु मुक्तत्वावन्ध्यसंकल्पत्वाभ्यामेव अधिपतिराह हीति सिसाधयिषितत्वात् पक्षतुल्यत्वान्न व्यभिचार इत्यत आह **विपक्ष इति** । तथा चाप्रयोजकत्वमिति भावः ।

प० — **प्रमाणसमुच्चय इति** । उदाहृतश्रुतेस्समुच्चय इत्यर्थः ॥ **विशेषार्थ इति** । संसारिरूपपुंविशेषग्रहणार्थमित्यर्थः ॥ **परकीयेति** । नास्यान्योधिपतिर्भवतीत्यर्थः इति परेण व्याख्यानादिति भावः ॥ **मूलप्रकृताविति** । देहेन्द्रियादिबन्धहीनत्वरूपमुक्तत्वहेतोः वन्ध्यसंकल्पत्वाभावस्य वा परमते धर्माणां जडगतत्वेन अवन्ध्यसंकल्पत्वस्यैव वा तत्र सत्त्वादिति भावः ।

श्री० — विशेषार्था इत्युक्तं विशदयति **परकीयेति** । न अस्य अन्यः अधिपतिः भवतीति परेण व्याख्यातत्वादिति भावः । इति विशेषार्थ इति संबन्धः ॥ **उदाहृतश्रुत्यर्थ इति** । न केवलं मनुष्याणामीशानः किंत्वमृतत्वस्यामरवर्गस्य देवताजातस्यापीशान इत्यर्थसंभवेन मुक्तनियामकत्वस्य तदर्थत्वादिति भावः ॥ **अनुमैवेति** । माऽस्तु श्रुतिरिति भावः ।

सु० — **न केवलं मुक्तानां भगवानधिपतिः किं त्वन्येऽपि यथासंभवं भवन्तीत्याशयवानाह** मुक्तेति ।

अनु० -- मुक्तस्वकीयावरयन्तृतास्ति मुक्तावपि ब्रह्मपुरःसराणाम् ॥

ब्रह्मपुरःसराणामपि मुक्तौ मुक्ताश्च ते स्वकीयाः स्वैः सह मुक्तिं गताश्च च तेऽवराश्च मुक्तस्वकीयावरास्तान्नियन्तृताऽस्ति । अमुक्तान्प्रति यन्तृता सर्वथा नास्ति । यथाऽऽह सूत्रकारः 'विकारावर्ति चे'ति । मुक्तेष्वपि कल्पान्तरे मुक्तान्स्वकल्पे मुक्तेष्वप्युत्तमान्समांश्च प्रति नास्तीत्यतो मुक्तेत्याद्युक्तम् । अनेन परोदाहृतश्रुतीनां गतिश्चोक्ता भवति ॥

कुत एतदित्यत आह अनेनेति ।

अनेन देवेन तथामुना च हीष्टे परावाक्तनलोकिनामिति ॥

फलं श्रुतिर्ज्ञानत आह

अनेन चक्षुरन्तस्थेन देवेन प्रसन्नेन तथाऽमुनाऽऽदित्यान्तर्गतेन च परावाक्तनलोकवर्तिनां मुक्तानामीष्टे ईशिता भवतीति श्रुतिर्ज्ञानतो मुक्तनियन्तृत्वं फलमाह हीति । **अत्रामुना परलोकिनां,** अनेन **अर्वाक्तनलोकिनामिति ज्ञेयम् । अनेन 'अथ य एवं विद्वा'नित्याद्यां 'सोऽमुनैव**

ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च, अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोका
प्नोति मनुष्यकामांश्चे'ति श्रुतिमुपादत्ते ।

नन्वस्यां श्रुतावुक्तमिदं ज्ञानफलं मुक्तिगतमित्येतत्कुत इत्यत आह मुक्ताविति ।

मुक्तावेतच्च सर्वाशुभनाशलिङ्गात् ।

एतच्च सर्वलोकाप्तिलक्षणं फलं मुक्तावेव । 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य ए
इति सर्वपापक्षयलिङ्गात् । न हि मुक्तेरितरत्रैतत्संभवति । प्रारब्धपापस्य
विद्यमानत्वात् ।

शे० — यन्तृशब्दस्य तृन्नन्तत्वेऽपि तद्योगे न लोकेति षष्ठ्या निषेधेन तत्समासस्य दु
त्वात् । तृजन्तत्वे च तद्योगे कर्तरि चेति वा तृजकाभ्यां कर्तरीति वा षष्ठीसमासनिषेधेन षष्ठी
संभवात्कथं समास इत्यतो द्वितीयासमास एवायं श्रितादिषु गम्यादीनामुपसंख्यानात् गम्यादे
गणत्वादित्याशयवान् अवरान्प्रति यन्तारः अवरयन्तारस्तेषां भावस्तत्तेति विग्रहमभिप्रेत्याह
न्तृतेति । इदं च तृन्योगे न लोकेति योगस्य षष्ठीमात्रनिषेधकत्वम् । निषेधस्य नित्यत
चेत्यादेः षष्ठीमात्रसमासनिषेधकत्वं कारकषष्ठीसमासनिषेधकत्वेऽपि निषेधस्य नित्यत्वं चाभ
न तु वस्तुतः । यथा चैतत्तथा 'सृष्टिबन्धनमोक्षादिकर्तृत्वस्य श्रुतत्वतः' इत्यत्रैव प्रपञ्चितमिति
प्रपञ्च्यत इति ध्येयम् । मुक्तस्वकीयावरेत्यत्र मुक्तग्रहणप्रयोजनमाह **अमुक्तानिति** । स
विशेषणकृत्यमाह **मुक्तेष्वपीति** । अवरत्वविशेषणस्य तदाह **स्वकल्प इति** ॥ **परोदा**
जगद्व्यापारवर्जमिति सूत्रव्याख्यानावसरे 'आप्नोति स्वाराज्यं' 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति'
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'ति संकरोदाहृतश्रुतीनामित्यर्थः । मुक्तस्वकीयावरयन्तृत्व
तद्वाक्यानामप्येतदर्थकत्वसूचनादिति भावः ॥ अनन्वयपरिहाराय इतिशब्दाध्याहारेण योज
श्रुतिरिति । चक्षुरन्तस्थप्रसादेन परार्वाक्तनवर्तिनां लोकानामीष्ट इत्यादित्यान्तःस्थभगवत्प्र
परार्वाक्तनलोकवर्तिनां मुक्तानामीष्ट इति चक्षुरन्तरस्थप्रसादेन परलोकवर्तिनां मुक्तानामीष्ट इति आ
स्थभगवत्प्रसादेनार्वाक्तनलोकवर्तिनां मुक्तानामीष्ट इति चान्यथाप्रतीतिनिरासाय यथावत्संबन्धमाह
'अनेन देवेने'त्यादि भाष्यं न स्वरूपेण श्रुतेरनुवादरूपं किं त्वर्थत इत्यभिप्रेत्य तत्संगृह
दर्शयति **अनेनेति** । मुक्तनियन्तृताया ज्ञानफलत्वस्य श्रुत्यारूढतालाभाय **अथ य एवं**
नित्याद्यामित्युक्तम् । प्रारब्धपापस्येत्यत्र पापशब्दोऽशुभमात्रपरः । अत एव पाप्मशब्दे
प्रकृत्यादेर्बन्धस्य विवक्षितत्वादिति वक्ष्यतीति ध्येयम् ॥ **आमोक्षमिति** । लिङ्गदेहभङ्ग

पर्यन्तमित्यर्थः । 'प्रारब्धकर्मशेषस्तु विरजातरणावधिरि'ति वचनात्सतोऽपि प्रारब्धकर्मशेषस्याल्पत्वात् । अल्पत्वे च निःस्वप्रयोगदर्शनात् । 'वैश्वानरे द्युनद्यां वा देहे वा सूर्य एव वा । विधूय सर्वपापानि यान्ति किन्स्तुन्नकेशवमि'ति ततः पूर्वमेव सर्वपापविधूननवचनमप्युपपन्नम् । अत एवात्र शेषस्त्विति शेषपदं प्रयुक्तमित्यवधेयम् ।

स०— **अनेन परोदाहृतेति** । अथ य इह आत्मानमनुविद्य व्रजत्येतांश्च सत्यकामास्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति इति परोदाहृतेत्यर्थः ।

प०— अपिपदान्वयेनानुवादो **ब्रह्मपुरस्सराणामपि मुक्ताविति** । मुक्तेत्युक्तिकृत्यमाह**अमुक्तानिति** ॥ **(तथा)यथाऽऽहेति** । अत्रैव पादे ॥ **विकारेति** । विकारं संसारं आवर्तयतीति विकारावर्ति तद्विषयं व्यापरणं मुक्तानां नास्ति । चशब्दो नञनुकर्षणार्थः । इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त इति तथाहि दर्शयतीति सूत्रशेषस्यार्थः ॥ **इत्याद्युक्तमिति** । मुक्तस्वकीयावरनियन्तृतेत्युक्तमित्यर्थः ॥ **अनेनेति** । मुक्तस्वावरनियंतृताकथनेन 'आप्नोति स्वाराज्य' 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहंति' 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्यादिश्रुतीनां जगद्व्यापारेतिप्रधानसूत्रे परभाष्योदाहृतानां मुक्तस्वकीयावरनियामकविषयत्वेन गतिश्चोक्ता भवतीत्यर्थः । **कुत एतदिति** । मुक्तस्वकीयावरनियंतृत्वं कुतो मानाज्ज्ञेयमित्यर्थः । मूलपदानामर्थयोजनां चाह **अनेन चक्षुरन्तःस्थेनेत्यादिना** । मूले अनेनामुनेत्युक्तिक्रमानुरोधेन परावार्क्तनलोकिनामित्यपि यथाक्रममन्वेतीति भ्रमनिरासायाह **अत्रेति** । मूल इत्यर्थः ज्ञानिपरत्वज्ञापनायोक्तं इत्याद्यमिति । अस्य इति श्रुतिमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ **इति श्रुतिमिति** । प्रथमाध्यायस्थछन्दोगश्रुतिमित्यर्थः ।

या०—तान् यन्तृतेति । तृजंतस्य कर्तरि चेति षष्ठीसमासप्रतिषेधात्तृन्नंतेनायं द्वितीयासमासः । गम्यादावस्याप्युपसंख्येयत्वादिति भावः ॥ **परोदाहृतश्रुतीनामिति** । जगद्व्यापारवर्जमिति सूत्रव्याख्यानावसरे सङ्करेणोदाहृतानां 'आप्नोति स्वाराज्यं' 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहंति' 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती'त्याद्यानां श्रुतीनामित्यर्थः । स्वाराज्यादिपदानां मुक्तस्वकीयावरपरताया अनेन सूचितत्वादिति भावः ॥ **आमोक्षमिति** । शिंशुमारप्रातिरूपमोक्षपर्यंतमित्यर्थः । न तु लिङ्गशरीरभङ्गरूपमोक्षपर्यंतमिति । 'वैश्वानरे द्युनद्यां वा देहे वा सूर्यमंडले । विधूय सर्वपापानि यान्ति किंस्तुन्नकेशवमि'ति प्रमाणविरोधात् । 'प्रारब्धकर्मशेषस्तु विरजातरणावधिरि'ति वचनं तु पुण्यप्रारब्धावस्थानपरमन्यथोक्तवचनविरोधादिति ज्ञातव्यं ।

श्री०— विकारावर्ति चेति । चशब्दान्नञः समाकर्षः । विकारावर्तिव्यापारो मुक्तानां न विद्यत इत्यर्थः । अनेन देवेन तथाऽमुना च देवेन परावार्क्तनलोकिनामीष्ट इत्यत्र यथायोगं संबन्धो

न यथाक्रममित्याह **अत्रामुनेति** । सोऽमुनैवेत्यत्र तच्छब्दो ज्ञानिपरामर्शक इति दर्शयितुम् **अथ य एवं विद्वानित्याद्यामित्युक्तम्** ।

सु० — यदिदं **सर्वलोकाधिपत्यं मुक्तौ फलमुक्तं तत्सर्वेषामपि मुक्तानामिति प्रतीति-निरासायाह** लोकेति ।

अनु० — लोकाधिपत्यं च विधातुरेव सर्वात्मना

सर्वात्मना लोकाधिपत्यं च मुक्तस्य विधातुरेव । अन्येषां यथायोग्यमिति भावः । **स्वकीयेत्युक्तमनुसन्धेयम्** । अत्र **प्रमाणमाह** इत्याहेति ।

इत्याह तुरश्रुतिश्च ॥

सा चान्यत्र द्रष्टव्या । चशब्दो वक्ष्यमाणयुक्तिसमुच्चयार्थः । **श्रुत्यन्तरमप्येवमेव व्याख्येयमित्याह** सर्व इति ।

सर्वे बलिं देवगणा वहन्तीत्येतच्च

नान्यस्य तु युक्तिमेति ॥

'स वेद ब्रह्म, सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ती'ति श्रुत्युक्तं मुक्तस्य सर्वदेवपूज्यत्वं चानवधिकं विधातुरेव न सर्वेषामुक्तश्रुतेरेवेत्यर्थः । इतोऽप्येवमित्याह नेति । **पूजका अपि हि देवा मुक्ता एव । अमुक्तानां मुक्तसंबन्धस्य निवारितत्वात् । तथा च सर्वे देवा मुक्ताः सर्वैर्मुक्तैर्देवैः पूज्यन्त इत्युक्तं स्यात् । एतच्च व्याहतम् । तत एव त(स्यैवोत्त)स्योत्तमत्वस्याधमत्वस्य क्वाप्यदर्शनात् । अत उक्त एव श्रुत्यर्थः** ।

शे० — **सर्वलोकाधिपत्यमिति** । परावाक्तनलोकाधिपत्यमित्यर्थः ॥ **स्वकीयेत्युक्तमिति** । परावाक्तनलोकवर्तिस्वकीयावरमुक्तनियामकत्वमेव न तु मुक्तामुक्तस्वकीयास्वकीयादिसाधारण्येन तल्लोकवर्तिसकलनियामकत्वमित्यर्थः ॥ **सा चान्यत्र द्रष्टव्येति** । अत्र सा चान्यत्र पठितेति वक्तव्ये तथाऽनुक्त्वाऽन्यत्र द्रष्टव्येत्येकवचनात्तादृशश्रुतिरुन्नेतव्येत्येव ग्रन्थकृदभिप्रेतमिति विज्ञायते ॥ **वक्ष्यमाणेति** । 'नान्यस्य हि युक्तिमेती'त्युत्तरत्र वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ **सर्वेषामिति** । न सर्वेषामनवधिकं किं तु यथायोग्यमेवेत्यर्थः ॥ **उक्तश्रुतेरेति** । तुरश्रुतेरेवेत्यर्थः ॥ **निवारितत्वादिति** । 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती'त्यादिश्रुतेरिति भावः ॥ **उक्त एवेति** । स्वकीयावरसर्वदेवपूज्यत्वं विधातुरेव; अन्येषां तु यथायोग्यमित्युक्त एवेत्यर्थः ।

स०— सा चान्यत्र द्रष्टव्या ॥ उक्तश्रुतेरेवेति । तुरश्रुतेरेवेत्यर्थः । उक्त एवश्रुत्यर्थ इति । मुक्तस्य विधातुरेवानवधिकसर्वपूज्यत्वमित्येवं श्रुत्यर्थ इत्यर्थः ।

प०— असंकुचितं लोकाधिपत्यमिति भ्रमनिरासाह इत्युक्तमनुसन्धेयमिति ॥ सा चान्यत्रेति । 'मुक्तानां न जगद्यत्नस्तथापि विबुधाः सदा । मुक्तानां तु नियन्तारः तेषां ब्रह्माऽस्य वै हरिरि'ति न्यायविवरणे द्रष्टव्येत्येके । वक्ष्यमाणेति । 'न चेह विज्ञानफलं समुक्तमि'त्यादिना वक्ष्यमाणेशधर्मत्वादिरूपयुक्तिसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । उक्तेति । तुरश्रुतेरेवेत्यर्थः ॥ निवारितत्वादिति । 'मुक्तस्वकीयावरयन्तृते'ति मूलकृता विकारावर्ति चेति सूत्रकृता चेति भावः ।

या०— सा चान्यत्रेति ॥ उक्तश्रुतेरेवेति । तुरश्रुतेरेवेत्यर्थः ।

श्री०— वक्ष्यमाणयुक्तीति । 'नान्यस्य तु युक्तिमेती'ति वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ अनवधिकमिति । अधिकारिवर्ग इति शेषः ॥ उक्तश्रुतेरेवेति । तुरश्रुतेरेवेत्यर्थः । अमुक्ताः पूजकाः किं न स्युरित्यत आह अमुक्तानामिति ॥ निवारितत्वादिति । 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती'ति श्रुत्येत्यर्थः । अमुक्तानां मुक्तविषयकज्ञानस्यैवाभावे तत्पूजकत्वस्यैवायोगादिति भावः ।

सु०— स्यादेतत् । तांश्चाप्नोतीत्युक्त आप्ता सर्वाशुभनाशलिङ्गाद्भवतु मुक्तः । तस्य चात्र लोकाप्तिरेवोच्यते । न तु (मुक्त)स्वकीयावरयन्तृतेत्यत आह लोका इति ।

अनु०— लोका इतीहापि तु लोकिनां वचो

इह श्रुतौ लोका इति पदं तावल्लोकिनां वचःप्रतिपादकम् । न केवलमाप्ता मुक्तः । लोकपदमपि लोकिविषयमित्यपिशब्दः । तुशब्दो वृत्तिविशेषद्योतकः । यथा मञ्चशब्दो मञ्चस्थेषु पुरुषेषु विद्यते तथा लोकशब्दोऽपि लोकस्थेषु पुरुषेष्विति । अत्र लक्षणाबीजसंबन्धस्तु स्फुट एव । लाक्षणिकप्रयोगप्रयोजनं वाच्यमित्यत आह लोका इति ।

लोका इति ह्येव रवः प्रजासु ।

प्रयुज्यते सर्वजनैः सदैव

हिशब्दः प्रसिद्धौ । प्रयोजनानुसंधानेन विनेत्येवशब्दः । रवः शब्दः । प्रजासु प्रजाविषये । रूढलक्षणैषा तत्र किं प्रयोजनान्वेषणेनेति भावः ।

अथवा किं लक्षणया । यतो वाचक एव लोकशब्दो जनानामिति भावेनाह लोका इति सर्वजनैरिति शब्दशक्तिज्ञैः ।

प्रकारान्तरेण लोकशब्दस्य पुरुषवाचित्वमाह तदिति ।

तन्मानिनो लोकपदेन चोक्ताः ।

लोकाभिमानिनः । अभिमान्यधिकरणन्यायेनेति भावः ।

शे०— तुशब्दद्योतितं वृत्तिविशेषमेव सूचयति **संबन्ध इति** । तत्तल्लोकस्थत्व इत्यर्थः ॥ **स्फुट एवेति** । अतस्तदनिरूपणं न भाष्ये न्यूनत्वापादकमिति भावः ॥ **वाच्यमिति** । अन्यथा स्वायत्तन्यायविरोधादिति भावः । विषयत्वं सप्तम्यर्थ इति भावेनाह **प्रजाविषय इति** । तथाऽपि प्रयोजनानुक्तेः किं प्रयोजनमिति शङ्काया नानेन परिहार इत्यतस्तदनुक्तावपि तदनपेक्षत्वसूचनात्तत्परिहार इत्याह **रूढेति** । अस्वतन्त्रप्रयोगरूपेत्यर्थः । अखण्डशक्त्युपपादकतया भाष्यकारीयप्रयोगबाहुल्य-कथनस्योपयोगसंभवे तत्परित्यागेन प्रयोजनानपेक्षत्वसूचकतया रूढलक्षणात्वोपपादकत्वेन तदुपयोगवर्णनं क्लिष्टमित्यपरितोषात्पक्षान्तरमाह **अथवेति** । अङ्गीकारवादत्वाल्लक्षणापक्षस्य न पूर्वोत्तरविरोध इत्याशये-नाह **किं लक्षणयेति** ॥ **वाचक इति** । 'लोकस्तु भुवने जन' इत्यभिधानादिति भावः । अखण्ड-शक्त्युपपादनानुरूपतया सर्वजनैरित्येतद्व्याचष्टे **शब्दशक्तिज्ञैरिति** । सर्वजनानामव्यवधानेन प्रकृतत्वेऽपि योग्यत्वाल्लोकानामेव तच्छब्देन परामर्श इत्याह **लोकाभिमानिन इति** । नन्वस्तु लोकिनां लोकाभि-मानित्वं लोकशब्दवाच्यत्वं तु कुत इत्यतोऽभिमन्यमानवाचकानां शब्दानामभिमानिनि मुख्यताया 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यामि'त्यभिमान्यधिकरणसिद्धत्वाल्लोकशब्दस्यापि तदभिमानिवाच-कत्वमेवेत्याह **अभिमान्यधिकरणन्यायेनेतीति** ।

स०— वृत्तिविशेषमेव दर्शयति **यथेति** ।

प० — इत्युक्त आ(प्त इति)प्तेति । अनेन देवेनेत्यत्र सुधायामुदाहृतछन्दोगश्रुत्युक्तलोकाभि-मानित्यर्थः । मूलं योजयति **इह श्रुताविति** ॥ **आप्ता इति (प्तेति)** । लोकाभि(मानित्य)मन्त इत्यर्थः ॥ **वृत्तिविशेषेति** । लक्षणावृत्तेर्मुख्यवृत्तेर्वा द्योतकः । **स्फुट एवेति** । आधाराधेयभावरूपो व्यक्त इत्यर्थः ।

या०— **यतो वाचक एवेति** । 'लोकस्तु भुवने जन' इत्यभिधानादिति भावः ।

श्री०— **संबन्धस्त्वति** । तत्रस्थरूप इत्यर्थः । **शब्दशक्तिज्ञैरिति** । 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यभिधानादिति भावः । **तद्विवक्षेति** । जनविवक्षेत्यर्थः ।

सु० — अस्तु लोकशब्दस्य जनेषु वृत्तिस्तथाऽप्यस्यां श्रुतौ तद्विवक्षा कुतो ज्ञायते। न तावताऽपीष्टसिद्धिः। मुक्तविषयतायां प्रमाणाभावात्। आप्तिरेव चेहोच्यते न तु तन्नियमनमित्यत आह तद्वा इति।

अनु० — तद्वास्तु मुक्ता इह लोकशब्दा अन्योन्यनाथा इति पैङ्गिनां श्रुतिः॥

तुशब्दोऽवधारणे। इह ये चामुष्मादित्यस्यां श्रुतौ तद्वाः परावरलोकगताः मुक्ता एव लोक इति शब्दो एषां ते लोकशब्दाः। ते चान्योन्यनाथाः उत्तमा अधमानां स्वीयानां नियामका इत्येवमेतच्छ्रुतिव्याख्यानरूपा पैङ्गिश्रुतिरस्ति। यद्यपि मुक्तस्य विकारावर्तिव्यापारनिषेधादेवैतत्सिद्धम्। तथाऽपि दार्ढ्याय श्रुत्युदाहरणम्। एतेन लक्षणापक्षे मुख्ये बाधकं चोक्तं भवति। अभिमानिपक्षे तु भूतपूर्वगत्या मुक्तेषु लोकशब्दो व्याख्येयः॥

शे० — अङ्गीकृत्यापि तद्विवक्षां दूषयति **तावतेति**। अङ्गीकृत्यापि मुक्तविषयतादूषणमाह **आप्तिरेवेति**। अन्योन्यनाथा इत्यस्य परस्परनियम्यनियामकभाववन्त इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तात्पर्यमाह **उत्तमा इति**॥ **एतत्सिद्धमिति**। मुक्तानामवरनियामकत्वमित्येतत्सिद्धमित्यर्थः। **एतेनेति**। श्रुत्युदाहरणेनेत्यर्थः। **बाधकमिति**। लोकशब्दस्य तद्वाच्यलोकपरत्वे लोकिपरत्वव्यवस्थापकश्रुतिविरोधलक्षणमित्यर्थः। नन्वभिमान्यधिकरणन्यायेन लोकशब्दस्य लोकिपरत्वपक्षे कथं लोकशब्देन मुक्तप्राप्तिः। मुक्तानां लोकाभिमानाभावादित्यत आह **अभिमानिपक्ष इति**॥ **भूतपूर्वेति**। मुक्तिदशायां लोकाभिमानाभावेऽपि पूर्वं तदभिमानित्वेनेत्यर्थः।

स० — **एतेनेति**। लोकशब्दस्य लोकलक्षणेत्यस्मिन्पक्षे लोकशब्दस्य मुख्यार्थभूतलोकमात्रपरत्वे मुक्तानाममुक्तविषयकव्यापारे निषेधरूपबाधकमित्यर्थः।

प० — **तद्विवक्षा** लोकस्थजनविवक्षा॥ **न तावतापीति**। लोकविवक्षयापीत्यर्थः॥ **आप्तिरेवेति**। लोकप्राप्तिरेवेत्यर्थः। इहेति व्याख्येयानुवादः॥ **एतत्सिद्धमिति**। लोकस्थमुक्तनियन्तृत्वं सिद्धमित्यर्थः॥ **एतेनेति**। व्याख्यानरूपश्रुतिकथनेन। लक्षणापक्षे साधकीभूतमिति शेषः। मुख्ये लोकपदस्य लोकरूपेऽर्थे पैङ्गिश्रुतिविरोधरूपबाधकं चोक्तम्। न केवलं तत्स्थत्वरूपसंबन्धाख्यं लक्षणाबीजमिति चार्थः॥ **भूतपूर्वगत्येति**। मुक्तेः पूर्वं लोकाभिमानित्वं भूतमिति इदानीमपि लोकशब्देन गृह्यन्ते। भ्रष्टाधिकारेऽपि लोके घट्टाधिकार्ययमिति व्यवहारदर्शनादिति भावः।

श्री०— कुतः प्रमाणात् ॥ **तावताऽपीष्टसिद्धिरिति** । जनविवक्षाज्ञापकसद्भावमात्रेणापि भवतामिष्टसिद्धिर्न भवतीत्यर्थः । कथमित्यत आह **मुक्तविषयतायामिति** । तथा च लोकशब्दोक्तजनानां मुक्तत्वमित्यर्थः । इदमेव च भवतामिष्टं तन्न सिद्धमिति भावः । अस्तु वा मुक्तविषयकत्वं तथाऽपि भवदिष्टं तन्नियमनमपि अत्र नोच्यत इत्याह **आप्तिरेवेति** ॥ **पैङ्गिश्रुतिरस्तीति** । सा चात्र न पठिताऽन्यत्र द्रष्टव्येति भावः ॥ **यद्यपीति** । मुक्तो लोकान् जनानाप्नोतीति नियमनं तावदुक्तं मुक्तानाममुक्तनियमनस्य निषिद्धत्वात्तदन्यथाऽनुपपत्त्या मुक्तनियमनमेवात्रोच्यत इत्येवमस्य वाक्यस्य मुक्तविषयकत्वं मुक्तस्य विकारावर्तिव्यापारनिषेधादेव सिद्धमिति नैतच्छ्रुतिव्याख्यानरूपपैङ्गिश्रुत्युदाहरणं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ **लक्षणापक्ष इति** । लोकशब्दस्य तत्रस्थेषु पुरुषेषु लक्षणेति पक्ष इत्यर्थः ॥ **बाधकं चेति** । जडभूतलोकनियामकत्वरूपामुख्यार्थाङ्गीकारो न युक्तः । लोकानां विकारत्वेन मुक्तानां विकारावर्तिव्यापारस्य निषिद्धत्वाद्वा तद्वास्तु मुक्ता इह लोक इत्याद्यर्थे पैङ्गिश्रुतिसद्भावेन मुख्यार्थाङ्गीकारे तद्बाधापत्तेरिति बाधकं चोक्तं भवतीत्यर्थः ।

सु०— प्रकारान्तरेणास्यां श्रुतौ मुक्तस्य मुक्तनियामकत्वं प्रतिपादयन्नाह अलोकेति ।

अनु० — अलोकशब्देन विमुक्तिभाजो वाच्याः

लोकदोषातीतत्वाद्विदेहत्वाद्वेति भावः । ततः किं प्रकृत इत्यत आह पदमिति ।

पदं तादृगपीह युक्तम् ।

इह पराञ्चो लोका अर्वाञ्चो लोका इत्यत्र तादृगलोक इत्यपि पदं छेत्तुं युक्तम् । लोकालोकशब्दयोः संहिताय(ा)ः समानरूपत्वादिति भावः ।

शे०— संहिताया इति । लोका इति पदच्छेदपक्षेऽलोका इति पक्षे च, परांचो लोका इति, अर्वाञ्चो लोका इति, संहितायाः समानत्वादित्यर्थः ।

प०— प्रकारान्तरेणेति । दर्शयन्नित्यन्वयः ।

श्री०— संहितायामिति । संध्युच्चारणकाल इत्यर्थः ।

सु०— योगवृत्त्याऽपि लोकशब्दस्य मुक्तेषु वृत्तिः संभवतीत्याह लोकेति ।

अनु०— लोकाभिधाश्चापि यतो हि मुक्ताः प्रकाशरूपाः सततं च सर्वे ।

यतः सर्वेऽपि मुक्ताः सततमपि प्रकाशरूपाः प्रसिद्धास्ततोऽपि लोकाभिधाः । लोकतेः पचाद्यचि कृते रूपमेतत् । दर्शनं प्रकाश इति च नार्थान्तरम् ।

शे० - मूले यत इत्युक्तत्वात्तत इत्यस्य लाभम् अपिशब्दस्याध्याहृतेन संबन्धं, चशब्दस्याप्यर्थत्वं हिशब्दस्य प्रसिद्ध्यर्थत्वं चाभिप्रेत्य यथाश्रुतहेतुहेतुमद्भावप्रतीतिं निवारयन्नेव लोकेत्यादिभाष्यं योजयति **यत इत्यादिना ॥ रूपमेतदिति** । लोकृ दर्शने इत्यस्मात्पचाद्यचि लोकशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । ननु दर्शनार्थत्वाद्धातोः कथं प्रकाशरूपा इति यौगिकार्थप्रदर्शनमित्यत आह **दर्शनमिति** ।

प०— लोकतेरिति । लोकृ दर्शन इत्यतो नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच इति अच्प्रत्यये लोक इति रूपमित्यर्थः । ननु दर्शनार्थकशब्दस्य कथं प्रकाशार्थत्वमित्यत आह **दर्शनमिति** ।

या०— ननु लोकृदर्शन इति लोकतेर्दर्शनार्थतया व्याख्यातत्वात्कथं प्रकाशरूपा इति यौगिकार्थप्रदर्शनमित्यत आह **दर्शनं प्रकाश इति ॥ उक्तमिति** । 'लोकाधिपत्यं च विधातुरेव सर्वात्मनेत्याह तुरश्रुतिश्चे'त्यनेन यदुक्तं तदेव सप्रमाणकं प्रमेयं ब्रह्मैवेत्यारभ्य तुरश्रुतिश्चेत्यन्तेन वाक्येन स्मारयितुमाहेत्यर्थः ।

श्री०— लोकतेरिति । लोकृ दर्शन इति धातोरित्यर्थः । नन्दिग्रहिपचादिभ्य इति सूत्रेण कर्त्र्यच्प्रत्यय इत्यवधेयम् । कर्त्रर्थकाच्प्रत्यये सति निष्पन्नो लोकशब्दः प्रकाशवत्त्वमेवाह न तु प्रकाश रूपत्वम् । तथाऽपि मुक्तानां प्रकाशो न तद्भिन्न इत्याशयेन प्रकाशरूपा इत्युक्तमित्यवधेयम् ।

सु०— यदुक्तं प्राग्लोकाभिमानिनो ये मुक्तास्त इह लोकशब्दार्था इति तदसत् । ते हि उत्तमाः । न च तन्नियमनं मुक्तानां संभवतीत्यतो मोक्तं विस्मार्षीरित्याह ब्रह्मैवेति ।

अनु०— ब्रह्मैव लोकाधिपतिर्विमुक्तो भवेदिति प्राह तुरश्रुतिश्च ।

तथा च नानुपपत्तिरिति ।

शे०— संभवतीति । बाधितत्वादिति भावः । **उक्तमिति** । 'लोकाधिपत्यं च विधातुरेव सर्वात्मनेत्याह तुरश्रुति'रित्यादिनोक्तमित्यर्थः । तथा च ब्रह्मैवेत्युत्तरग्रन्थस्य लोकाधिपत्यमित्यादिना प्रागुक्तार्थस्मारकत्वान्न पुनरुक्तिरिति भावः ।

प०— मोक्तमिति । मा विस्मार्षीरिति माङोऽन्वयः । 'लोकाधिपत्यं च विधातुरेवे'त्यादिनोक्तमित्यर्थः ।

श्री०— मुक्तानां नीचानाम् ॥ **उक्तमिति** । 'लोकाधिपत्यं च विधातुरेवे'त्युक्तमित्यर्थः ।

सु० — **एवं स्वमतेन श्रुतिं** व्याख्याय यत्परेषां व्याख्यानमादित्यमण्डले परमेश्वर-मुपासीनस्य **विदुषः** परलोकाधिपत्यं भवति चक्षुष्युपासीनस्यार्वाक्तनलोकाधिपत्यं भवतीति **तन्निराकरोति** न चेति ।

अनु० — न चेह विज्ञानफलं समुक्तं लोकाधिपत्यं

इह श्रुतौ । **लोकाधिपत्यं विज्ञानफलं समुक्तमिति** व्याख्यानं न युक्तम् । कुत इत्यत आह रवीति ।

रविबिम्बगे हरौ ।

उक्तं पृथक्तच्च पुरैव यस्मात्

चशब्देन चक्षुर्गते चेति समुच्चिनोति । यस्मात् कारणात् तत् **लोकाधिपत्यं** पुरैव **पूर्व-वाक्य एव रविबिम्बगे हरौ चक्षुरन्तर्गते च** पृथक् **विभागेनोक्तम्** । **आदित्यगतं प्रकृत्य** 'स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे (देवे) देवकामानां चे'ति । **तथाऽक्षिगतम्** । 'स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चे'ति । **तस्मान्नेति** ।

एतदुक्तं भवति । न समस्तलोकाधिपत्यं विदुषो युज्यते । **तस्य भगवद्धर्मत्वेनात्रैवो-क्तत्वादिति** ।

शे० — **श्रुतिं व्याख्यायेति** । अथ य एवं विद्वानित्याद्यां श्रुतिं व्याख्यायेत्यर्थः । विभागेनोक्तमित्येतदेव विशदयति **आदित्यगतमित्यादि** । 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत' इत्युपक्रमे श्रवणादिति भावः ॥ **अक्षिगतमिति** । **प्रकृत्येति** वर्तते । 'अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्युपक्रमे श्रवणादिति भावः । एतावताऽपि कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** ।

प० — **स्वमतेन श्रुतिं व्याख्यायेति** । मुक्तब्रह्मणः परार्वाक्तनलोकमानिनः तेन सह मुक्तान् प्रति नियंतृत्वपरेयं श्रुतिरिति व्याख्यायेत्यर्थः । **अमुष्मात्** सूर्यमण्डलादित्यर्थः । **परांच** उपरितनाः ॥ **अक्षिगतमिति** । प्रकृतेत्यनुषङ्गः ।

श्री० — **विदुषो** ज्ञानिनः अमुक्तस्य । **समुक्तं** सम्यगुक्तम् । **निराकरोति** । लोकाधिपत्यं रविबिम्बचक्षुरन्तर्गतभगवद्धर्मत्वेनोक्तमस्ति तज्ज्ञानिनः फलत्वेन वक्तुं न युक्तमित्येवं निराकरोतीत्यर्थः । **प्रकृत्य** अधिकृत्य । **अक्षिगतं प्रकृत्येति** वर्तते ।

सु०— **भगवद्धर्मोऽपि विदुषो भवतीत्यङ्गीकारे को दोष इति चेत्। तत्किं भगवान् स्वीयसर्वलोकाधिपत्यं परित्यज्य विदुषे ददातीति। उत विद्वांसमवान्तरेश्वरं करोतीति। अथ विद्वांस्तादात्म्यं प्राप्नोतीति।**

नाद्यः। भगवदैश्वर्यस्य समस्तश्रुत्यादौ नित्यत्वावगमात्। किं चैकस्मै विदुषे दत्तस्वाधिपत्यो भगवानन्यस्मै (विदुषे) किं दद्यात्। सर्वपापक्षयलिङ्गविरोधाच्च॥ **अत एव न द्वितीयः।** हिरण्यगर्भे तद्युज्यत इति चेन्न। **पाप्म(प)शब्देन प्रकृत्यादेर्बन्धस्य विवक्षितत्वात्। अत एवोक्तं** सर्वाशुभेति। **'तस्योदिति नामे'ति हि परमेश्वरस्योच्छब्दं नामत्वेनोक्त्वा तस्य निर्वचनं क्रियते 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इति। तत्रोदितत्वमेवोच्छब्दार्थः। कस्मादित्यपेक्षायां योग्यं किमपि ग्राह्यम्। न च तत्पापमेवेति नियामकमस्ति। अतः** सर्वमप्यशुभं तत्र विवक्षितम्। **तदेव च विदुषः फलमुच्यते॥ तृतीयं निराकरोति** भेद इति।

अनु०— भेदोऽमुनेत्यादि च सम्यगुक्तः॥

विदुषः। परमेश्वरादिति शेषः। आदिपदेनानेनेत्यस्य ग्रहणम्। क्रियाविशेषणं चैतत्। भेदश्चेति संबन्धः। सम्यगिति। **स्पष्टम्। न हि तदात्मा तत्प्रसादात्तद्धर्मा भवति॥**

शे०— **सर्वेति।** 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदे'ति वाक्योक्तं यत्सर्वपापक्षयरूपमुक्तलिङ्गं तद्विरोधाच्चेत्यर्थः। प्रारब्धपापवति ज्ञानिनि सर्वपापक्षयासंभवादिति भावः॥ **अत एवेति।** सर्वपापक्षयलिङ्गविरोधादेवेत्यर्थः॥ **तदिति।** सर्वपाक्षयरूपलिङ्गमित्यर्थः। हिरण्यगर्भस्यावान्तरेश्वरत्वादिति भावः॥ **पापेति।** हिरण्यगर्भे प्रकृत्यादिबन्धस्य सत्त्वेन सर्वाशुभनाशरूपसर्वपापक्षयाभावादित्यर्थः। ननु सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित इत्यत्र सर्वाशुभनाशोक्तौ किं विनिगमकमित्यत आह **तस्योदिति नामेत्यादिना॥ उदितत्वमेवेति।** उद्गतत्वमेवेत्यर्थः॥ **सर्वमपीति।** परमेश्वरे तत्संकोचे कारणाभावादिति भावः॥ **तदेव चेति।** 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदे'ति श्रुतेरिति भावः। ननु करणत्वाद्वाक्यस्यामुनेत्यादिनेति तृतीयया भवितव्यम्। इत्यादीति तु कथमित्यत आह **क्रियाविशेषणं चैतदिति।** साधनं परित्यज्य धात्वर्थमात्रविशेषणं क्रियाविशेषणमित्यर्थः। ततश्च क्रियाद्वारेण स्त्रीलिङ्गत्वे प्राप्ते क्रियाव्ययविशेषणानां क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं च वाच्यमिति क्लीबत्वस्यैकवचनान्तत्वस्याव्ययत्वस्य च विधानात् अव्ययादाप्सुप इति सुब्लोपे इत्यादीत्युपपन्नमिति भावः। इत्यादि चेत्यत्र चशब्दस्य वैयर्थ्येन यथाश्रुतसंबन्धानुपपत्तेर्भिन्नक्रमतया तं योजयति **भेदश्चेति संबन्ध इति।** सम्यग्भेदोक्तिमेव स्पष्टयति **न हीति।**

स०— **सर्वपापक्षयेति** । न हि मुक्तेरितरत्रैतत्संभवति । प्रारब्धपापस्याऽऽमोक्षं विद्यमानत्वादिति भावः । **अत एवेति** । सर्वपापक्षयलिङ्गविरोधादेवेत्यर्थः । **तद्युज्यत इति** । सर्वपापक्षयलिङ्गं युज्यत इत्यर्थः । तस्यावान्तरेश्वरत्वादिति भावः । **पापेति** । हिरण्यगर्भे प्रकृत्यादिबन्धस्य सत्त्वेन सर्वाशुभनाशरूपसर्वपापक्षयाभावादित्यर्थः । ननु सर्वेभ्यः पाप्मभ्य इत्यत्र सर्वाशुभनाशो नोच्यत इत्यत आह **तस्योदितिनामेति** ।

प०— **नित्यत्वेति** । 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये'त्येवमवगमादित्यर्थः । श्रुतीनामनादिनित्यतया सर्वदा भगवन्महिमप्रतिपादनात् तत्प्रतिपादितैश्वर्यं नित्यमिति भावेन समस्तश्रुत्यादावित्युक्तम् । सर्वत्र नित्यपदाश्रवणादाह **किञ्चेति** ॥ **सर्वपापक्षयेति** । 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्य' इत्युक्तस्य मुक्तलिङ्गतयोपासके अयोगादिति भावः ॥ **अत एवेति** । लिङ्गविरोधादेवेत्यर्थः ॥ **सर्वाशुभेति** । एतच्च सर्वाशुभनाशलिङ्गादिति पूर्ववाक्ये पापनाशलिङ्गादित्यनुक्त्वा सर्वाशुभेत्युक्त्या प्रकृत्यादिबन्धनाशस्य विवक्षितत्वं ज्ञायत इति भावः । पाप्मभ्य इत्येव श्रवणात् कथं प्रकृत्यादिबन्धविमुक्तत्वं व्याख्यायत इत्यतः प्रकरणबलादित्याह **तस्योदितिनामेतीति** ॥ **क्रियाविशेषणमिति** । अमुनेत्यादि यथा भवति तथा भेदश्चेत्यर्थः । चशब्दान्वयेनानुवादो **भेदश्चेति** ।

या०— **सर्वपापक्षयलिङ्गेति** । 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदे'ति वाक्योक्तं सर्वपापक्षयरूपं यन्मुक्तलिङ्गं तद्विरोधाच्चेत्यर्थः । प्रारब्धपापवति विदुषि सर्वपापक्षयासंभवादिति भावः । उदेति ह इत्यस्मिन्वाक्ये सर्वपापपदं प्रकृतिबन्धादिरूपसर्वाशुभपरमित्यत्र नियामकं वक्तुमाह **तस्योदितनामेत्यादिना** ॥ **उदितत्वमेवेति** । उद्गतत्वमेवेत्यर्थः ॥ **सर्वमपीति** । परमेश्वरे संकोचे कारणाभावादिति भावः ॥ **तदेव चेति** । 'तं यथा यथोपासत इति श्रुतेर्वक्तुमुचित' इति शेषः ।

श्री०— **नित्यत्वावगमादिति** । तथा च स्वीयं परित्यज्य ददातीति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । सर्वपापक्षयलिङ्गविरोधादेवेत्यर्थः ॥ **न द्वितीय इति** । अवान्तरेश्वरस्य सर्वलोकाधिपत्यं न युज्यते तस्मिन्सर्वपापक्षयरूपलिङ्गस्य बाधितत्वादिति भावः । **हिरण्यगर्भे** अवान्तरेश्वरभूते । 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्य' इति श्रुतौ पाप्मशब्देन प्रकृतिबन्धादिसर्वाशुभमेव विवक्षितं न संकोच इत्यभिप्रेत्योपपादयति **तस्योदितिनामेत्यादिना** । सर्वमप्यशुभं प्रकृतिबन्धादिरूपम् ॥ **फलमुच्यत इति** । इदं चामुक्ते ज्ञानिनि हिरण्यगर्भे न संभवतीत्याशयः ॥ **क्रियेति** । इत्यादि यथा स्यात्तथोक्त इति उक्तरूपक्रियाविशेषणमित्यर्थः । अन्यथा इत्यादिनेति वक्तव्यत्वादिति भावः ।

सु०— भवेदेतद्यद्यमुनाऽनेनेत्येतदमुना देवेन प्रसन्नेन निमित्तेनेति व्याख्यायेत। **न चैवम्। किं नाम। अमुना रूपेणामुष्य तादात्म्यं प्राप्य, तथाऽनेन रूपेणास्य तादात्म्यं प्राप्येति। न चैवं सति भेदोक्तिरस्तीत्यत आह** त्वप्रत्ययमिति।

अनु०— त्वप्रत्ययं चाप्यतिहाय नैव रूपेण तेनेति भवेदिहार्थः॥

चशब्दस्तत्समान(ार्थ)प्रत्ययान्तरसमुच्चयार्थः। अपिशब्दो रूपेणेति पदस्य। तेन **इत्यमुना अनेनेत्युभयोर्ग्रहणम्।** अतिहाय **प्रवृत्तायामिह श्रुतौ। भवे(देवं प)दयं परस्याभिलाषः श्रुतिस्तु न तथा वक्ति। यदि खल्वदस्त्वेनादस्तयेदंत्वेनेदंतयेति भाववाची प्रत्ययः स्यात्। यदि वा(चा)मुना रूपेणात्मना, अनेन रूपेणात्मनेति पदं स्यात्। तदा प्रतीमोऽयमर्थः श्रुत्यभिप्रेत इति। न चैतदस्तीति।**

शे०— प्रत्ययान्तरेति। भाववाचकतल्प्रत्ययरूपप्रत्ययान्तरेत्यर्थः।

प०— शङ्कते भवेदिति। । अमुना रूपेणेत्यनुवादः। अमुष्य तादात्म्यमाप्येत्यर्थोक्तिः। एवमग्रेपि॥ **प्रत्ययान्तरेति।** तल्प्रत्ययेत्यर्थः॥ **रूपेणेति पदस्येति।** समुच्चयार्थ इत्यनुकर्षः। रूपेणेति पदमपि अतिहायेत्यर्थकतया अपिशब्दः समुच्चयार्थ इत्यर्थः। ल्यबन्वयघटनाय क्रियान्तरमाह **प्रवृत्तायामिति।** इहेत्यनुवादः श्रुताविति व्याख्या। अस्फुटत्वान्निकृष्य स्वयमर्थं व्यनक्ति **भवेदेवमिति।**

श्री०— प्रत्ययान्तरेति। तल्प्रत्ययेत्यर्थः। 'तस्य भावस्त्वतलावि'ति सूत्रादित्यर्थः। तथा च त्वप्रत्ययं चशब्दात्तत्समानार्थकं तल्प्रत्ययमपिशब्दाद्रूपेणेतिपदं चातिहाय प्रवृत्तायामिह श्रुतौ। **तेन** अमुना। अनेन रूपेणेत्यर्थो न भवेदिति मूलार्थो द्रष्टव्यः। **प्रत्ययः** त्वतलोरन्यतरः प्रत्ययः। अपिशब्दसमुच्चेयमर्थं दर्शयति **यदि चेति।** रूपेणेत्यस्यार्थः॥ **आत्मनेति।** अमुष्यतादात्म्यं प्राप्येत्यर्थः। अनेन रूपेणेत्यस्यार्थः **आत्मनेति।** अस्य तादात्म्यं प्राप्येत्यर्थः।

सु०— ननु भावप्रधाना निर्देशा बहुलमुपलभ्यन्ते। ततो विनाऽपि प्रत्ययेन सोऽर्थो भविष्यति। सोपस्कराणि च वाक्यानि भवन्ति। ततो रूपेणेत्यादिपदाध्याहारो वा करिष्यते। को दोष इति चेन्न। निश्चिते हि वाक्यार्थे तदुपपद्यते। न च तन्निश्चायकमत्रास्तीत्याशयवान्दोषान्तरमाह भवतीति।

अनु०— भवत्यसावित्यणुशब्दमत्र विहाय वाक्यानि बहूनि दोषः।

यद्यस्यां श्रुतौ तादात्म्यप्राप्त्या(प्तौ) तदीयं सर्वलोकाधिपत्यमस्य भवतीत्यर्थो विवक्षितः स्यात् । तर्ह्यत्रैतदर्थप्रतिपादनेऽयं विद्वानसौ परमात्मा भवतीत्येतावदेव वक्तव्यम् । न तु सोऽमुनैवेत्यादिकम् । तादात्म्यप्राप्तौ तद्धर्म(र्म्य)स्य स्वतः सिद्धत्वात् । अयमसौ भवतीत्यल्पं शब्दं विहाय बहूनि वाक्यानि प्रयुञ्जानायाः श्रुतेरकुशलत्वदोषः स्यात् । न हि कश्चिदल्पीयसा प्रयत्नेन सिद्ध्यत्यर्थे महान्तं प्रयत्नमातिष्ठमा(नः सद्भि)नो महद्भिराद्रियते । किं चात्र परमेश्वरः सगुणो वा विवक्षितो निर्गुणो वा । आद्ये न विदुषस्तत्तादात्म्यमस्ति । परेणा(ण्य)नभ्युपगतत्वात्(मात्) । न द्वितीयः । निर्गुणस्याऽऽदित्यादिपरिच्छेदानुपपत्तेः । ऐश्वर्यासंभवाच्च । न च तद्भूयंगतस्य सर्वलोकाधिपत्यं भवतीति ।

शे० — बहुलमिति । इहैव शास्त्रे 'मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादि'त्यादयः । व्याकरणे च 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचन इत्यादय इत्यर्थः ॥ तत इति । वाक्यस्य सोपस्करत्वादित्यर्थः । भाष्यकारीयं शाब्ददोषव्युत्पादनं शाब्ददोषोऽपि लगतीत्यभिप्रेत्यैव न त्वर्थदोषोऽत्र न लगतीत्यभिप्रेत्येत्याशयवान्स्वयमर्थदोषमाह किंचेति ॥ अनभ्युपगमादिति । सगुणस्य कल्पितत्वादिति भावः ॥ निर्गुणस्येति । आदित्यादिपरिच्छिन्नत्वे सगुणत्वापातादित्यर्थः ॥ ऐश्वर्येति । निर्गुणस्याप्यैश्वर्याभ्युपगमे निर्गुणत्वव्याघातादित्यर्थः ॥ न चेति । नापीत्यर्थः ॥ तद्भूयं गतस्येति । यद्यपि वदः सुपीत्यतः सुपीत्यनुवृत्तौ भुवो भाव इत्यनेन तस्य भावमिति तच्छब्दे उपपदे भवतेर्धातोर्भवनरूपेऽर्थे क्यप्प्रत्यये कित्त्वाद्गुणाभावे च सति निष्पन्नत्वाद् भूयशब्दस्य तद्भवनमात्रार्थतया न तत्त्वार्थत्वं । तथाऽपि 'स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपी'त्यभिधाने ब्रह्मभूयब्रह्मत्वब्रह्मसायुज्यशब्दानां पर्यायतामभिधाय 'देवभूयादिकं तद्वदि'त्युत्तरवाक्ये देवभूयदेवत्वसायुज्यशब्दानामपि पर्यायतामुक्त्वा आदिपदेन मूर्खभूयमूर्खत्वमूर्खसायुज्यशब्दानामिव तद्भूयतत्त्वतत्सायुज्यशब्दानामपि पर्यायत्वस्याभिधानिकत्वाद्व्याकरणस्य च साधुत्वाद् व्याख्यानमात्रपरत्वाद्युक्तमेव तद्भूयशब्दस्य तत्त्वार्थत्वम् । तथाच तद्भूयं तत्त्वं ब्रह्मत्वमिति यावत् तत्प्राप्तस्येत्यर्थः पर्यवस्यति ॥ एतदेवाभिप्रेत्योक्तं टीकायां ब्रह्मभूयाय परब्रह्मत्वायेतीति ध्येयम् ।

स० — निर्गुणस्येति । आदित्यादिपरिच्छिन्नत्वे सगुणत्वापातादित्यर्थः । ऐश्वर्येति । निर्गुणस्याप्यैश्वर्याभ्युपगमे निर्गुणत्वव्याघातः स्यादित्यर्थः ।

प० — ननु परागर्वाक्तनलोकाधिपत्यरूपभगवद्धर्मप्राप्त्यर्थमेतावान् शब्दः प्रयुक्त इत्यत आह तादात्म्यप्राप्ताविति । ऐश्वर्यासंभवं व्यनक्ति न च तद्भूयमिति । तत्तादात्म्यं प्राप्तस्येत्यर्थः ।

या०— तद्भूयं तद्भावं ॥ ४–४–७ ॥

श्री०— नन्वयं विद्वानसौ परमात्मा भवतीत्युक्तौ तादात्म्यमेव प्राप्तं न तु सर्वलोकाधिपत्यरूपस्तद्धर्मोऽतस्तत्प्रतिपादनाय सोऽमुनैवेत्यादिकं सार्थकमित्यत आह **तादात्म्यप्राप्ताविति** । **ताद्धर्म्यस्य** तद्धर्मवत्त्वस्येत्यर्थः ॥ **न विदुष इति** । विशिष्टयोरैक्यायोगादिति भावः ॥ **परेणापीति** । तथात्वे तत्त्वमस्यादिवाक्ये चिन्मात्रलक्षणा न क्रियेतेति भावः ॥ **आदित्यादिपरिच्छेदेति** । निर्गुणस्यापरिच्छिन्नत्वेनादित्यचक्षूरूपपरिच्छिन्नस्थानस्थितत्वमत्रोच्यमानमनुपपन्नमित्यर्थः ॥ **ऐश्वर्येति** । निर्गुणस्य लोकाधिपत्यादिरूपैश्वर्यस्य पूर्ववाक्योक्तस्यासंभवादित्यर्थः । **तद्भूयं** निर्गुणब्रह्मभावम् ।

सु०— अपव्याख्याननिराकरणमुपसंहरन्पादार्थं सङ्क्षेपेणाह अत इति ।

अनु०— अतो जगद्व्यापृतिमन्त एव ब्रह्मादयः पूर्णगुणाः क्रमेण ।
अमन्दमानन्दमजस्रमेव भुञ्जन्त आत्मीयमजात्समासते ॥ ७ ॥

जगच्छब्देन स्वी(स्वकी)यावरमुक्ता गृह्यन्ते । जगद्व्यापारवर्जमित्येतन्मुक्तेतरजगद्विषयम् । अतो न तद्विरोध इत्येतदप्यनेन सूचयति । अन्यथा स्वावरमुक्तनियामका एवेत्यवक्ष्यत् । तथा चानन्याधिपतिपदमुक्तार्थमेवेति भावः । आत्मीयं **न तु पारमेश्वरम् ।** अजात् **परमेश्वरात्तमविहायेत्यर्थः । तत्प्रसादादिति वा ॥ ४–४–७ ॥**

शे०— मुक्तेतरजगद्विषयमित्येतदुपलक्षणम् । मुक्तेष्वपि स्वसमानोत्तममुक्तविषयमित्य**पि** द्रष्टव्यम् ॥ **अन्यथेति** । जगद्व्यापृतिमन्त इति विशेषणस्य जगद्व्यापारवर्जमित्येतन्मुक्तेतरजगद्विषयमित्येतदर्थसूचकत्वाभाव इत्यर्थः ॥ **अवक्ष्यदिति** । आवश्यकत्वात्प्रतिपत्तिलाघवाच्चेत्यर्थः ॥ **उक्तार्थमेवेदि** । 'अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्य' इत्यादिनोक्तार्थमेवेत्यर्थः । अजादिति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्याशयेनाह **तमविहायेति** । सहभोगेऽपि न मुक्तस्य स्वातन्त्र्यमित्येतदर्थोपपादकत्वेनापि व्याचष्टे **तत्प्रसादादिति वेति** ॥ ४ । ४ । ७ ॥

स०— तमविहायेति । अनेन ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्युक्तं भवति ।

प०— उक्तार्थमेवेति । स्वावराधिपतिरहिताः किन्तूत्तमाधिपतिमन्त इत्युक्तार्थं न तु सर्वात्मनाऽधिपतिशून्या इति परोक्तार्थमित्यर्थः । अजशब्दस्तत्प्रसादलक्षक इति भावेनाह **तत्प्रसादादिति वेति** ।

श्री०— अपव्याख्यानेति । अनन्याधिपतिरित्यस्य नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीति परकृतापव्याख्यानेत्यर्थः । ननु पूर्वं मुक्तस्वकीयावरयन्तृताऽस्तीत्युक्तम् । अत्र जगद्व्यापृतिमन्त इत्युच्यते । तत्र जगच्छब्देन स्वावरामुक्तनियामकत्वस्यापि प्राप्त्या 'विकारावर्ति चे'त्युक्तविरोधः स्यादित्यत आह **जगच्छब्देनेति** । ननु स्वकीयावरमुक्तविषयकनियमनादिरूपव्यापृत्यङ्गीकारेऽपि जगद्व्यापारवर्जमिति सूत्रविरोधः स्यात् । तत्र मुक्तामुक्तजगद्व्यापारमात्रप्रतिषेधादित्यत आह **जगद्व्यापारवर्जमित्येतदिति** ॥ **अनेनेति** । जगद्व्यापृतिमन्त इति वचनेनेत्यर्थः । कथमनेन तत्सूचनमित्यत आह **अन्यथेति** । सूत्रविरोधपरिहारसूचनस्यानभिप्रेतत्व इत्यर्थः । स्वावरमुक्तनियामका एवेत्यवक्ष्यदिति । न तु जगद्व्यापृतिमन्त इतीत्यर्थः ॥ अयं भावः ॥ पूर्वं मुक्तस्वकीयावरनियन्तृताऽस्तीत्युक्तत्वात्संक्षेपतः पदार्थकथनसमयेऽपि तदनुसारेण स्वावरमुक्तनियामका एवेति स्पष्टमेव वक्तव्यं न तु जगद्व्यापृतिमन्त इति । तेन ज्ञायते जगच्छब्द उक्तरीत्या स्वकीयावरमुक्तपरः । जगद्व्यापारवर्जमिति प्रतिषेधस्तु मुक्तेतरजगद्विषय इति । तथा चोपक्रमे मुक्तस्वावरनियामकत्वमुक्तमुपसंहारे च जगद्व्यापृतिमन्त इति । सूत्रे च जगद्व्यापृतिः प्रतिषिद्धा । एतत्त्रयान्यथाऽनुपपत्त्या ज्ञायते उपसंहारे जगच्छब्द उपक्रमानुसारेण स्वावरमुक्तपरः सौत्रो जगच्छब्दोऽमुक्तपर इति प्रतिपत्तव्यमिति । केचित्तु अन्यथेत्यस्य जगद्व्यापृतिमन्त इत्यत्र जगच्छब्देन स्वकीयावरमुक्तानामग्रहण इत्यर्थः ॥ **स्वावरेति** । उपक्रमे मुक्तस्वकीयावरयन्तृताया उक्तत्वादुपसंहारेऽपि तथैव वक्तव्यमित्यर्थ इत्याहुः ॥ **तथा चेति** । मुक्तस्वकीयावरयन्तृत्वे सिद्धे सतीत्यर्थः ॥ **उक्तार्थमेवेति** । 'अनन्यभृत्यत्वमिहोदितेभ्य' इत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । अजादिति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे **तमविहायेति** । तत्समीप इत्यर्थः ॥ ४ । ४ । ७ ॥

॥ इति अनन्याधिपतित्वाधिकरणम् ॥

सु० — एवं परिसमापितग्रन्थो भगवानाचार्यः स्वप्रतिपादितप्रकारं स्वस्यातिविशदाना-दिसार्वज्ञप्रदं निरुपाधिकपरमप्रेमास्पदगुणगणं पुरुषोत्तमं पौनःपुन्येन प्रणमति नम इति ।

अनु० — नमोनमोऽशेषविशेषपूर्णगुणैकधाम्ने पुरुषोत्तमाय ।
भक्तानुकम्पादतिशुद्धसंविद्दात्रेऽनुपाधिप्रियसद्गुणात्मने ॥

अशेषविशेषैः पूर्णा ये गुणास्तेषां प्रधानाश्रयाय, भक्ते मय्यनुकम्पादनुक्रोशात् । अत एव ताच्छीलिकस्य तृनः प्रयोगः । सद्गुणानुवादेनानुपाधिप्रियत्वं तादात्म्यं च विधीयत इति न पुनरुक्तिः ॥

शे० — नमोनम इत्येतावतैव **पौन**ःपुन्येन प्रमाणानुष्ठानसिद्धेः किमशेषेत्यादिविशेषणसमूहेनेत्याशङ्क्य नम्यत्वप्रयोजकधर्मकथनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्याशयेनाद्यविशेषणस्य कृत्यं सूचयन्नेव तत्तात्पर्यमाह **स्वप्रतिपादितेति** । अनेनाशेषपूर्णगुणैकधाम्न इति विशेषणं वंद्यत्वप्रयोजकीभूताधिकृतत्वसमर्पकमित्युक्तं भवति । 'भक्तानुकंपादतिशुद्धसंविद्दात्रेऽनुपाधिप्रियसद्गुणात्मन' इति विशेषणद्वयकृत्यं सूचयन्नेव तत्तात्पर्यमाह **स्वस्येति** । अनेन विशेषणद्वयं वन्द्यत्वप्रयोजकेष्टत्वसमर्पकमित्युक्तं भवति । मूले वन्द्यत्वप्रयोजकवैशिष्ट्योपपादनार्थं क्षराक्षरपुरुषोत्तमत्वसङ्कीर्तनमित्यभिप्रेत्य तदनुवदति **पुरुषोत्तममिति** । संकोचे कारणाभावेन गुणशब्दादेव सकलशुभधर्मप्राप्त्या तत्पूर्णत्वस्य गुणैकधाम्न इत्येतावतैव लाभात् । मूलेऽशेषविशेषपूर्णत्वोक्तेर्वैयर्थ्यमाशङ्क्य नेदं भगवतोऽशेषविशेषपूर्णत्वप्रतिपादनपरं येनानर्थक्यं स्यात् । किं नाम गुणानां प्रत्येकमशेषपूर्णत्वप्रतिपादनपरमित्यतो न वैयर्थ्यमित्याशयेन तथा व्याचष्टे ॥ **अशेषविशेषैरिति** । यत्किंचिद्भक्तानुकम्पस्य स्वसंविद्दानोपयोगित्वाभावाद्भक्तपदस्य स्वमात्रपरत्वं दर्शयन्नेवानुकम्पशब्दार्थमाह **भक्ते मयीति** । **अनुक्रोशात्** । कृपाविशेषात् । अनेन संविद्दानं न प्रयोजनापेक्षं किन्तु कृपामात्रनिमित्तमित्युक्तं भवति । अत्रैवोपष्टंभकमाह **अत एवेति** । यतोऽनुक्रोश एव निमित्तं न किमपि स्वप्रयोजनमत एवेत्यर्थः । गुणैकधाम्न इत्यनेन गुणमात्रस्याशेषविशेषपूर्णत्वाभिधानेनैव सत्त्वलाभात्तदर्थकस्य सद्गुणात्मन इत्यस्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य परिहरति ॥ **सद्गुणानुवादेनेति** ।

स० — यतोऽनुक्रोश एव न किमपि स्वप्रयोजनमत एवेत्यर्थः । गुणैकधाम्ने सद्गुणात्मन इत्यनयोः पौनरुक्त्यं परिहरति **सद्गुणेति** ।

प० — मूलोपात्तपुरुषोत्तमविशेषणत्रयस्य नमो नम इति द्विरुक्तेश्च कृत्यं वदन्नवतारयति **स्वप्रतिपादितप्रकारमित्यादिना** । बहुव्रीहिरयम् । **प्रकाराः** शुभधर्माः । अतिशुद्धेत्यस्यार्थ अतिविशदेति **निरुपाधिकेति** । मोक्षादिफलान्तरोपाधिहीनेत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । दानस्य दयया स्वाभाविकत्वादेवेत्यर्थः ॥ **ताच्छीलिकस्य तृन इति** । आ केस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिष्विति तृतीयाध्यायद्वितीयपादस्थपूर्वसूत्रप्रकृतताच्छील्यार्थे तृन्निति सूत्रेण तृनो विधानादिति भावः । आद्यान्त्यविशेषणयोः पौनरुक्त्यशङ्कायामाह **मद्गुणानुवादेनेति** ॥ **तादात्म्यं चेति** । आत्मेतिपदेनेति भावः ॥ ४ । ४ । ७ ॥

या० — आद्यविशेषणस्य कृत्यं सूचयंस्तत्तात्पर्यमाह **स्वप्रतिपादितेति** । अनेनैतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यानंतगुणपूर्णत्ववत्त्वेन पुरुषोत्तमस्याधिकृतत्वादेतेऽपि वंदनं युक्तमिति तस्य वंद्यत्वोपपादनार्थैतद्विशेषणमित्युक्तं भवतीति ज्ञातव्यं । वंद्यत्वोपपादकेष्टत्वप्रदर्शनायोत्तरार्धगतं विशेषणद्वयमित्याशयेनाह **स्वस्येत्यादि** । अत्र संविदः शुद्धत्वं नाप्राकृतत्वं वृत्तिरूपाया अपि संविदो भगवता दीयमानत्वात् । नाप्यभ्रान्तित्वरूपं । इतरसाधारण्यात् । अतोऽत्र विवक्षितं शुद्धत्वं दर्शयन्नाह **अतिविशदेत्यादि** । **तथा** चाचार्यसंविदो भारत्यादिसंविदपेक्षयाऽतिस्पष्टत्वमनादितः सर्वविषयकत्वं च निर्दोषत्ववाचिनः शुद्धशब्दस्यार्थतयाऽत्र विवक्षितं । अस्पष्टत्वकादाचित्कत्वासर्वविषयकत्वानां संविद्दोषतया प्रसिद्धत्वादिति भावः । पुरुषोत्तमेत्यनेन वंद्यत्वप्रयोजकं विशिष्टत्वमप्युक्तं भवतीति ज्ञातव्यं ॥ **अनुक्रोशादिति** । निरुपाधिकपरदुःखप्रहाणेच्छालक्षणकृपाविशेषादित्यर्थः । अनेन संविद्दानं तस्य न सोपाधिकमिति सूचितं । अत्रैवोपष्टंभकमाह **अत एवेति** ।

श्री० — **प्रधानाश्रयाय** मुख्याश्रयाय । एके मुख्यान्यकेवला इत्यभिधानात् संख्यार्थत्वे पूर्वनिपातः स्यादित्यवधेयम् ॥ **अनुकंपादिति** । 'मनसा चान्यदाकांक्षादि'त्यत्राकांक्षादिति घञंत इति उपासनापादे टीकाकारैरुक्तत्वात्तद्वदनुकंपादिति शब्दो घञंतो द्रष्टव्यः । घञंताश्च पुलिङ्गा इति भावः ॥ **तृन इति** । दातृशब्दस्य तृनन्तत्वादित्यर्थः । गुणैकधाम्न इति सद्गुणत्वस्योक्तत्वात्पुनरुक्तिरित्यत आह **सद्गुणानुवादेनेति** । बुद्ध्या विवेकेनेति भावः ॥ **तादात्म्यं चेति** । भगवद्गुणानामेव निरुपाधिकप्रीतिविषयत्वं प्राप्तं न भगवत इत्याशङ्काऽप्यनेन परिहृता । गुणानां निरुपाधिकप्रीतिविषयत्वे भगवत एव तत्प्राप्तं तदभेदादिति द्रष्टव्यम् ।

सु० — यथा भगवत्स्वरूपविज्ञानं समस्तपुरुषार्थसाधनं तथा स्वस्वरूपविज्ञानमपीत्यतः तदाविष्कुर्वन्नाह यस्येति ।

अनु० — यस्य त्रीण्युदितानि वेदवचने रूपाणि दिव्यान्यलं

यस्य **वायोर्देवस्य** वेदवचने **बळित्थेत्यादावलं** दिव्यान्यद्भुतानि त्रीणि रूपाण्यु**दितानि ।** अमुना **वायुनाऽयं** केशवे विषये **ग्रन्थः कृत इत्यन्वयः** ।

शे० — स्वस्वरूपज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वात्तन्मात्रफलकतत्कथनपरोत्तरपद्यवैयर्थ्यमाशङ्क्य स्वरूपज्ञानप्रयोजनकथनेन तत्परिहरन्नेव तत्परतयोत्तरवाक्यमवतारयति **यथेति** । व्यवहितत्वाद्दुर्गमार्थत्वाच्चान्वयप्रदर्शनपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे **यस्येति** । अत्र वायोरित्यनेन मन्त्रे सहःशब्दो वायुपरः । 'प्राणं वाव महान्सह ओजो बलमित्याचक्षते' इति श्रुतेर्वायुरित्युक्तं भवति । **अलं दिव्यानीति** । यद्यपि टीकायामलमित्येतद्बळित्यनेनान्विततया योजितम् । तथाऽपि दिव्यत्वेऽप्यर्थातिशयलाभाय दिव्यानीत्यनेनान्विततयाऽत्र योजितमिति द्रष्टव्यम् । कथमविकरणत्वं केशवस्येत्यतो विषयत्वेनेत्यभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह **केशवविषय इति** ।

प०— व्यवधानादन्वयेनानुवादो **यस्य वायोर्देवस्येति** ॥

श्री०— **केशवे विषय इति** । तस्य गुणपूर्णत्वनिर्दोषत्वज्ञेयत्वगम्यत्वप्रतिपादको ग्रन्थः कृत इत्यर्थः ।

सु०—कीदृशं तस्य मूलरूपं कथंभूतानि च तानि त्रीणि रूपाणीत्यत उक्तं बडित्यादि ।

अनु० — बट्तद्दर्श(र्शि)तमित्थमेव निहितं देवस्य भर्गो महत् ।
वायो रामवचोनयं प्रथमकं पृक्षो द्वितीयं वपु-
र्मध्वो यत्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थः कृतः केशवे ॥

यस्य तन्मूलरूपं बट् **बलात्मकं** दर्शतं **ज्ञानरूपं च** । **दृशेरौणादिकोऽतच्प्रत्ययः** ।

अनेन वायुशब्दो निरुक्तः । वशब्दो बलवाची । अयतिः गत्यर्थः । गत्यर्थाश्चावगत्यर्थाः । तत उण् । वश्चासौ आयुश्चेति वायुरिति ।

किञ्च भर्गो भरणगमनयोः कर्तृ । डुभृञ् भरणे, गम्लृ गतौ, आभ्यामसुन्प्रत्ययो डिच्च । इदमपि वायुशब्दव्याख्यानम् । वा गतिगन्धनयोरित्यतः कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उणित्युण् । अनेकार्थत्वाद्धातूनां वातिर्भरणेऽपि वर्तते । अपि च महत् **श्रेष्ठम् । वयः श्रेष्ठत्व इत्यस्मादुण् ।**

न केवलं मूलरूपमेवं किन्तु यस्यावतारेषु निहितं रूपमित्थमेव ।

यस्य प्रथमकं प्रथमं रूपं रामविषयाणि वचांसि मूलरामायणादीनि रामवचांसि तेषां नयं नीयन्ते शिष्येषु प्रवर्त्यन्तेऽनेनेति । एरजित्यच् ।

यस्य द्वितीयं वपुः पृक्षः । पृच्छदः पृतनावाची प्रसिद्धः । तस्मिन्कर्मण्युपपदे क्षि क्षय इत्येतस्मात् आतोऽनुपसर्गे क इति कः । उपपदतकारलोपश्छान्दसः । पुंल्लिङ्गं(क्षः)च श्रुत्यनुसारेण । असुन्वा प्रत्ययः । किदिति नपुंसकमेवेदम् । रिपुपृतनाक्षयकारीत्यर्थः ।

यस्य तृतीयं वपुः एतन्मध्वः । मधुशब्दः सुखवाची । 'मधु द्यौरस्तु नः पिते'ति प्रयोगात् । वशब्दः शास्त्रापरपर्यायतीर्थवाची । वातेरवगत्यर्थात्करणे घञर्थे कविधानमिति कः । सुखसाधनं तीर्थमस्येति । स्वरित्यत्रेवोकारलोपः ।

शे०— औणादिक इति । उणादयो बहुलमित्युक्तत्वात् । भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच् इति विशेषविहितत्वेऽप्यतच्प्रत्ययस्य बहुलग्रहणाद्दृशेरपि प्राप्त्या तस्मिन्परतो लघूपधगुणे सति दर्शतशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ।

तत उणिति । अयतेरुणादेर्बाहुलकादुणि णित्वादत उपधाया इत्युपधाऽकारवृध्या वायुरिति रूपनिष्पत्तिरिति भावः ।

किञ्चिति । कीदृशं तस्य मूलरूपमिति शङ्काया अन्यदप्युत्तरमस्तीत्यर्थः ॥ आभ्यामसुन्प्रत्यय इति । उणादयो बहुलमित्युक्तत्वात् । धातुसमुदायादसुन्प्रत्यये तत्सन्नियोगेन पूर्वधातोः सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे रपरत्वे प्रत्ययस्य ङित्त्वविधानसामार्थ्यात् गमेष्टेरिति टिलोपे च सति भर्गशब्दनिष्पत्तिरिति भावः । न च भृजः साक्षात्प्रत्ययसन्नियोगाभावेऽपि यथाकथञ्चित्संयोगेन गुणवत्तस्य ङित्वविधाने तत्सन्नियोगात् भृजोपि टिलोपः स्यादिति वाच्यम् । बहुलवचनेनैव प्राप्तस्यापि तस्य बाधकसंभवादित्याहुः । वस्तुतो ङित्करणस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वान्न किञ्चिदेतदिति ध्येयम् । उणिति वातेरुण्प्रत्यये आतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमे च सति वायुशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ॥ वयः श्रेष्ठत्व इति । ननु वयतेः श्रेष्ठत्वार्थत्वे क्रियावाचित्वाभावात्कथं धातुत्वम् । न हि श्रेष्ठत्वस्य 'यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते । आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयत, इति । 'गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पितो भेदः क्रियेति व्यपदिश्यत' इति । 'स च पूर्वापरीभूत एकत्वादक्रमात्मकः । पूर्वापराणां धर्मेण तदर्थेनानुगम्यत', इति वैयाकरणपरिकल्पितक्रियात्वमस्ति येन तदर्थकस्य वयतेर्धातुत्वं स्यादिति चेन्न । ऋग्भाष्यटीकोक्तरीत्या वदनैकदेशस्य कपोलस्योक्तलक्षणक्रियात्वा-

भावेऽपि वदनैकशब्देन विवक्षितस्य तद्व्यापारस्य क्रियात्वात् तद्वाचित्वेन वैयाकरणमते गण्डयतेर्धातुत्ववत् श्रेष्ठत्वशब्देन विवक्षितस्य तद्व्यापारस्य क्रियात्वात्तद्वाचितया वयतेरपि धातुत्वस्याप्रत्यूहत्वात् । ततश्च वयतेरुणि णित्त्वादत उपधाया इति उपधावृद्धौ वायुशब्दनिष्पत्तिरिति भावः ।

निहितमिति । प्रेरितमित्यर्थः । भगवतेति शेषः । उपलक्षणं चैतत् । अवतीर्णं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अनेन मन्त्रे, तन्मूलरूपं । **यत** आद्यादित्वात्तृतीयान्तात्तसिः । ततश्च येनेत्यर्थः ॥ भगवतेति यावत् । वपुषेऽवताराय । इत्था इत्थमेव । अधायि निहितम् । इत्थमेवाजनि चावतीर्णं चेति योजना सूचिता भवति ।

प्रथमकमिति । स्वार्थे कप्रत्यय इति भावेनोक्तं प्रथमकमिति । रामस्य वचांसि सीतां प्रति नीतवदिति वा रामवचःसु यो नय आज्ञारूपस्तद्युक्तमिति वा टीकोक्तरीत्या सत्येव व्याख्यानेऽर्थान्तरमप्याह **रामेति** । अत्र विषयत्वं षष्ठ्यर्थः संबन्ध इत्यभिप्रेत्योक्तम् **विषयाणीति** । तान्येव शृङ्गिग्राहिकया दर्शयति **मूलेति** ॥ **एरजित्यजिति** । इवर्णान्ताद्धातोर्भावेऽजिति अच्प्रत्ययविधानान्नयतेः करणेऽच्प्रत्यये गुणायादेशयोर्नयशब्दनिष्पत्तिः । अत्र च वायुना कर्त्रा करणभूतहनुमदाख्यप्रथमरूपेण रामायणादीनि शास्त्राणि नीयन्त इत्यर्थस्य विवक्षितत्वाद्युक्तमेव हनुमतः शास्त्रप्रवृत्तिं प्रति करणत्वमत एव चामुना वायुनेति प्रागुक्तमिति ध्येयम् ।

क इति । आदेच उपदेशेऽशितीति कृतात्वात् क्षै क्षय इत्यस्माद्धातोरातोनुपसर्गे क इति कप्रत्यये आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे पृक्ष इति रूपसिद्धिरिति भावः । ननु तथाऽपि पृत्क्ष इति रूपं स्यात् । पृक्ष इति तु कथमित्यत आह **उपपदेति** । ननु च वपुःशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् विशेषणानां च विशेष्यनिघ्नत्वात् पृक्षं द्वितीयं वपुरिति नपुंसकलिङ्गेन भवितव्यं पृक्ष इति पुलिङ्गं तु कथमित्यतः 'पृक्षो वपुः पितुमानिति' श्रुतौ पुलिङ्गस्य श्रुतत्वात्तदनुसारेण भाष्येऽपि पुलिङ्गप्रयोग इत्याह **पुलिङ्गमिति** । अत्र च पक्षे पुलिङ्गस्य छान्दसत्वं कल्पनीयं भवतीत्यपरितोषात्पृक्ष इत्यस्यापि नपुंसकतामेवाश्रित्य विशेषणविशेष्यभावमुपपादयति **असुन्वेति** । नन्वस्मिन्पक्षे आतो लोप इटि चेत्यनेनाकारलोपः सिध्यति तस्य क्ङिन्निमित्तकत्वात् । असुनश्च अकित्त्वादित्यतोऽत्र पक्षेऽसुनोऽपि कित्त्वाश्रयणाद्युक्त एवाकारलोप इत्याशयेनाह **किदितीति** ।

भाष्ये मध्वशब्द आनन्दतीर्थशब्दसमानार्थ इत्यभिप्रेत्य तदुपपादनाय मध्वशब्दावयवभूतं मधुशब्दं 'मध्वित्यानन्द उद्दिष्ट'इति प्रमाणानुसारेण सुखवाचितया व्याचष्टे **मधुशब्द इति** । प्रमाणाभावेन तत्र तस्याखण्डशक्त्यसिद्धेरवयवार्थाननुगमेन तत्सापेक्षयोगवृत्तेरप्यनुपपत्तेः कथं मधुशब्दस्यानन्द-

वाचित्वमित्यतोऽखण्डशक्तिमेवाभिप्रेत्य तत्साधकं प्रमाणमाह **मधु द्यौरिति** । पिता द्यौर्नो मधु सुखमस्त्वित्यर्थः । 'वेति तीर्थमुदाहृतमि'ति प्रमाणं मनसि निधाय तदवयवशब्दं तीर्थवाचितया व्याचष्टे **वशब्द इति** । प्रमाणाभावेन तत्र तस्याखण्डशक्त्यसिद्धेः प्रकृतिप्रत्ययविभागस्यात्रास्फुटत्वेनावयववृत्त्यनुपपत्त्या तत्सापेक्षयोगस्याप्यनुपपत्तेः । न वशब्दस्य शास्त्रापरपर्यायतीर्थवाचित्वमित्यतो योगवृत्त्यैव तस्य तद्वाचित्वमित्यभिप्रेत्य प्रकृतिप्रत्ययविभागप्रदर्शनेनावयववृत्तिमुपदर्शयति **वातेरिति**। अवगत्यर्थाद्वातेर्वात्यवगच्छत्यनेनेति घञर्थे करणे कप्रत्यये आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे व इति रूपनिष्पत्तिरिति भावः । ननु कर्तर्येव कप्रत्ययविधानात् कथं करणार्थत्वं तस्येत्यतो घञर्थे कमिति घञर्थे तद्विधानात् । घञश्च 'अकर्तरि च कारके संज्ञायामि'ति कर्तृभिन्नभावकरणादिसाधारणत्वेन तदर्थे विहितस्य कस्यापि भावकरणादिसाधारणत्वाद्युक्तं करणार्थत्वमित्याशयेनोक्तं **घञर्थे कविधानमितीति** । ननु मध्व इत्यत्र न मधुनो व यस्येति बहुव्रीहिराश्रयितुं शक्यः । तथा सति व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणप्रसङ्गात् । नापि मधु व यस्येति समानाधिकरणः । वशब्दोक्तशास्त्रस्य सुखत्वाभावेन तदयोगादित्यतोऽत्र सुखवाचकस्यापि मधुशब्दस्य लक्षणया तत्साधनपरत्वेन सुखपरत्वाभावान्न समानाधिकरणतदनुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तं दर्शयति **सुखसाधनमिति** । नन्वेवं मध्वशब्दनिर्वचने मधुव इति भवितव्यम् । मध्व इति तु कथमित्यत आह **स्वरित्यत्रेवेति** । स्वरित्यत्रेव निरुक्तत्वादत्रोकारलोप इत्यर्थः ।

स० — **अनेनेति** । बट् दर्शतमिति पदद्वयेनेत्यर्थः । **एरजित्यजिति** । इवर्णान्ताद्धातोरच्प्रत्ययः स्यात् अकर्तरि कारके भावे चेत्यनेन भावेऽच्प्रत्ययस्य विहितत्वात्कथं प्रकृते कर्मण्यजिति चेत् । मैवम् । अत्रापि नयनं नयः रामवचसां नयो येनेति विग्रहाश्रयणेन भावप्रत्ययाङ्गीकारेणादोषात् । न चैवं नीयते शिष्येषु प्रवर्त्यतेऽनेनेति मूलविरोधः । तस्यार्थकथनमात्रत्वात् । यद्वा बहुलग्रहणात् कर्मण्यच्प्रत्ययोपपत्तिः । बाहुलकर्तरियत्न।दिवदिति भावः । आतोनुपसर्गे क इति कप्रत्यये आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे पृक्ष इति रूपसिद्धिरिति भावः । ननु पृत्क्ष इति भवेत् पृक्ष इति तु कथमित्यत आह **उपपदेति** । वपुःशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् विशेषणानां च विशेष्यनिघ्नत्वात्पृक्षं द्वितीयं वपुरिति भवितव्यम् । पृक्ष इति पुल्लिङ्गं कथमित्यत आह **पुल्लिङ्गमिति** । 'पृक्षो वपुःपितुमान्मि'ति श्रुत्यनुसारेणात्र पुल्लिङ्गमित्यर्थः । **किदितीति** । एवं चाकारलोपोपपत्तिरिति भावः । **वातेरिति** । वाति गच्छत्यनेनेति वः इति विग्रहः । ननु मधुव इति भविष्यति । मध्व इति तु कथमित्यत आह **स्वरित्यत्रेवेति** ।

प० — **अतच्प्रत्यय इति** । उणादयो बहुलमिति सूत्रादिति भावः ॥ तथाच पुगन्तेतिगुणे दर्शितमितिरूपमित्यर्थः ॥ **अनेनेति** । बट्दर्शितेतिकथनेनेत्यर्थः ॥ **गत्यर्थ इति** । अयपय गताविति धातुपाठादिति भावः ॥ **तत उणिति** । अयधातोरौणादिके उणप्रत्यये अत उपधाया इति वृद्धावायुरिति रूपम् । तस्य वशब्देन कर्मधारय इत्याह **वश्चासाविति** ॥ **किञ्चेति** । मूलरूपं बलात्मकं ज्ञानरूपं चेत्येतावदेव न किन्तु गुणान्तरयुक्तं चेत्यर्थः । तदाह **भर्ग इति** ॥ **असुन्प्रत्ययो ङिच्चेति** । ङित्वात् गमेष्टिलोपः भृञोऽकारोन्तादेश इति भावः ॥ **कृवापाजीति** उणादिसूत्रम् । डुकृञ् करणे । वा गतिगन्धनयोः । पा पाने । जि जये । डुमिञ् प्रक्षेपे । स्वदि आस्वादने । साध संसिद्धौ अशु व्याप्तौ । एभ्यो धातुभ्य उणप्रत्ययो भवतीत्युणप्रत्यये आतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमे वायुरिति रूपसिद्धेरिति भावः ॥ **वातिरिति** । वा धातुरित्यर्थः ॥ **अपि चेति** । गुणान्तरोपेतं च तद्रूपमित्यर्थः । इदमपि वायुशब्दव्याख्यानमिति भावेन तदारूढं दर्शयति **वय श्रेष्ठत्व इति** । वय् इत्यस्मादुणि उपधावृद्धौ वायुरिति सिद्धेरिति भावः ॥ **इत्थमेवेति** । उक्तगुणविशिष्टमित्यर्थः । नयशब्दस्य नेतृत्वमर्थ इति भावेन व्युत्पत्तिमाह **नीयन्त इति** ॥ **शिष्येष्विति** योग्यतयान्वेति ॥ **अनेनेति** । रूपेणेत्यर्थः ॥ **एरजितीति** । इवर्णान्ताद्धातोरच्प्रत्ययो भवतीति णीञ् प्रापणे इत्यतोऽच्प्रत्यये सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे अयादेशे नयेति रूपसिद्धेरिति भावः ॥ **आतोऽनुपसर्ग इति** । अनुपसर्गे सुप्युपपदे धातोः कप्रत्ययो भवतीति ऐकारान्तात् क्षै क्षय इति धातोः कप्रत्यये आदेच उपदेशेऽशिति इति धात्वैकारस्य आत्वे आतो लोप इटि चेति तस्य लोपे पृदित्यत्र तकारलोपे च पृक्ष इति सिद्धेरिति भावः । न चैवं वपुर्विशेषणत्वात् पृक्षमिति भाव्यमित्यत आह **छान्दसः पुल्लिङ्ग** इति । पृक्षो वपुरिति श्रुतौ छान्दसपुल्लिङ्गत्वेन तदनुकरणत्वेनात्रापि पुल्लिङ्ग इति भावः । यद्वा छान्दस इति पूर्वेणान्वेति । नन्वसुन्प्रत्यये कथमादेच उपदेशेऽशितीति एकारस्य प्राप्तात्वलोप इत्यत आह **किदिति** । तथाचातो लोप इटि चेति आकारलोप इति भावः । **मध्व इति** । मध्वाभिधमित्यर्थः । तत्पदं निर्वक्ति **मधुशब्द इत्यादिना** ॥ **मधु द्यौरिति** । द्यौर्द्युलोकदेवता नोऽस्माकं पिता अतः मधु सुखदास्त्वित्यर्थः ॥ **तीर्थवाचीति** । कथमित्यतोऽवयवार्थमाह **वातेरिति** । वा गतिगन्धनयोरिति धातोरित्यर्थः ॥ **घञर्थ इति** । स च भावे अकर्तरि च कारकेऽपि विहित इति तदर्थ इत्यर्थः । कप्रत्यये आतो लोपे वेति रूपसिद्धेरिति भावः ॥ **अस्येतीति** । मध्व इति पूर्वेणान्वयः । नन्वेवं मधुव इति भाव्यमित्यत आह **स्वरित्यत्रेवेति** । सुवरिति वक्तव्ये उकारलोपेन स्वरिति पठन्ति बह्वृचाः । तथेहापि मधुशब्दोकारलोपः इत्यर्थः ।

या० — ननु भृमृशीयजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच् इति सूत्रे दृशोऽग्रहणात्कथं तस्मादतच् व्याख्यायत इत्यत उक्तं **औणादिकमिति** । तथा च उणादयो बहुलमित्युक्तत्वात् दृशेरप्यतच् भविष्यतीति भावः ॥ **तत उणिति** । बहुलमित्युक्तत्वादिति भावः । ततश्च णित्वादुपधाकारवृद्ध्या वायुरिति रूपमिति ज्ञातव्यम् ।

किंचेति । कीदृशं तस्य रूपमिति शङ्कायामन्यदप्युत्तरमुच्यत इत्यर्थः । एवमेवापि चेत्येतदपि नेयम् ॥ **आभ्यामसुन्प्रत्यय इति** । अयमपि बाहुलिक एवेति ज्ञातव्यम् । तथा च गमेष्टिलोपे भृञो गुणे च भर्ग इति रूपमिति भावः । धातुसमुदायात्प्रत्ययश्च प्रागेवोपपादितः ॥ कृवापाजीत्यायुणादिसूत्रस्यायमर्थः । डुकृञ् करणे कृञ् हिंसायां कृकरण इति त्रयाणामपि कृ इत्यनेन ग्रहणम् । निरनुबन्धग्रहणे सामान्यग्रहणमिति परिभाषितत्वात् । वा गतिगन्धनयोः, पा पाने जि जये, डुमिञ् प्रक्षेपणे, स्वदि आस्वादने, साध संसिद्धौ, अशू व्याप्तौ एभ्यो धातुभ्य उण्प्रत्ययो भवतीति । उदाहरणानि तु कारुः वायुः पायुरित्यादीनि द्रष्टव्यानि । तथा चानेनोणि कृते आतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमे च वायुरिति रूपमिति ज्ञातव्यम् ॥ **वयः श्रेष्ठत्व इति** । अत्र श्रेष्ठत्वशब्देन श्रेष्ठस्य भावस्तद्व्यापारः क्रियारूपो विवक्षितः । अन्यथा तद्वाचिनो वयतेर्धातुत्वाभावप्रसङ्गात् । भूवादयो धातव इति क्रियावाचिनामेव धातुत्वाभिधानात् । ततश्चात्रापि णित्वादुपधावृद्धौ वायुरिति रूपमिति ज्ञेयम् ।

तेषामिति । कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्याः प्रतिपदविधानषष्ठ्या न समास इति प्रतिषेधेऽपि तस्य कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यत इति वार्तिकेनापोदितत्वात्समासोपपत्तिरिति भावः ॥ **एरजित्यजिति** । इवर्णान्ताद्धातोर्भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामच्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु जयः चयः क्षय इत्यादि ज्ञेयम् । तथा चानेन सूत्रेण नयतेः करणेऽच्प्रत्यये गुणेऽयादेशे च सति नयमिति रूपमिति भावः । अत्र वायुना कर्त्रा हनुमदाख्येन प्रथमेन रूपेण रामायणादिशास्त्राणि नीयन्त इति विवक्षितत्वाद्धनुमतः शास्त्रप्रवृत्तिकरणत्वमिति ज्ञातव्यम् । अत एवामुना वायुनेति प्रागुक्तम् । अकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यत्र चकारः संज्ञाव्यभिचाराय इति काशिकायामुक्तत्वेन नयमित्यस्य संज्ञात्वाभावेऽप्युक्तप्रत्ययोपपत्तिः ॥ **आतोनुपसर्ग इति** । क्षै क्षय इत्यस्यादेच उपदेशेऽशितीत्यनेनात्व आदन्तत्वमिति ॥ **उपपदे तकारलोप इति** । आतो लोप इटि चेति धात्वाकारलोपोऽपि द्रष्टव्यः । नन्वसुन्प्रत्यये तस्याकित्त्वात्कथं किन्निमित्त आकारलोप इत्यत आह **किदिति** । किन्कार्यकारी विवक्षितः ॥ **मधु द्यौरिति** । द्यौर्द्युलोकाभिमानी देवो नःपिताऽतो नः मधु सुखमुद्दिश्यास्त्वित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । मध्वित्यानन्द उद्दिष्ट' इति वचनादित्यपि ग्राह्यम् ॥

तीर्थवाचीति । 'वेति तीर्थमुदाहृतमि'ति वचनादिति भावः । ननु कप्रत्ययस्य कर्तर्येव विधानात्कथं करणार्थत्वं तस्येत्यत आह **घञर्थे कविधानमिति** । घञ् चाकर्तरि कारके विहित इति भावः । सुखवाचकेन मधुशब्देन तत्साधनं लक्षणीयमित्याशयेनाह **सुखसाधनमिति** । अस्येति इतिशब्दस्यैतन्मध्व इति पूर्वेणान्वयः । नन्वेवं मधुव इति स्यादत आह **स्वरित्यत्रेवेति** । सुवरिति वक्तव्ये उकारलोपेन यथा स्वरिति पठन्ति ऋग्वेदिनस्तथाऽत्रापीति भावः ।

श्री० — अतच्प्रत्यय इति । दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्मादतच्प्रत्यये हलन्त्यमिति चकारलोपे दृशतेति जाते ऋवर्णस्य गुणे तस्य च रपरत्वे दर्शतेति रूपम् । बलवाची । वबयोरभेदादिति भावः । गत्यर्थः । अयपयगताविति धातोरित्यर्थः ॥ **तत उणिति** । अ धातोरुण्प्रत्यये णित्त्वादादिवृद्धौ आयुरिति भवतीत्यर्थः ।

किंचेति । कीदृशं तन्मूलरूपमिति शङ्कायां विशेषणान्तरमुच्यत इत्यर्थः । **भरणेति** । वायोर्जगद्धारणकर्तृत्वं च सप्तमस्कन्धगते 'लोकान्यो बिभर्ति महाबलः' ; 'वायुना वै गौतमसूत्रेणे'त्यादिश्रुतिसिद्धमिति द्रष्टव्यम् । गमनं ज्ञानं तत्कर्तृत्वं नाम ज्ञातृत्वं तथा च सर्वज्ञमित्यर्थः ॥ **आभ्यामसुन्प्रत्यय इति** । भृञ् भरणे गम्लृ गतौ आभ्यामसुन्प्रत्यय उन् इत्यस्य लोपे तस्य ङित्कार्यकारित्वात्तस्मिन् परतो गमेष्टिभूतस्याम् इत्यस्य लोपे भृधातोर्ऋवर्णस्य गुणे तस्य च रपरत्वे सस्य रुत्वे विसर्गे च सति भर्ग इति सकारान्तं नपुंसकमिति भावः । तथा च भर्गः भर्गसी भर्गांसीति शब्दप्रकारः । **वा गतीति** । तथा च वा धातोः कृवापाजीत्याद्युणादिसूत्रेण उण्प्रत्यणे आतो युकूचिण्कृतोरिति सूत्रेण वाधातोः पुरतो युगागमे उक् इत्यस्य लोपे वाय् उ वायुरिति रूपम् । ननु भर्ग इत्येतत्कथं वायुशब्दव्याख्यानम् । वातेर्गत्यर्थत्वेन गमनकर्तृत्वस्यैव प्राप्त्या भरणकर्तृत्वस्याप्राप्तेरित्यत आह **अनेकार्थत्वादिति** । 'क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्श्यते । प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातव' इति वचनादिति भावः ॥ **अपि चेति** । मूलरूपस्य विशेषणान्तरमुच्यत इत्यर्थः । **वयः श्रेष्ठत्व इति** वयधातोरुण्प्रत्यये यकारस्थाकारलोपे णित्त्वादुपधावृद्धौ वायुरिति रूपम् ।

इत्थमेवेति । मूलरूपवदेव बलाद्यात्मकमित्यर्थः ॥ **एरजित्यजिति** । ईशब्दस्य षष्ठी एरिति । इवर्णान्ताद्धातोरकर्तरि कारकेऽच्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । तथाच नीत्यस्माद्धातोः करणेऽच्प्रत्यये इकारस्य एकाररूपे गुणे तस्य अयादेशे नयमिति रूपम् ॥ **क्षै क्षय इत्यस्मादिति** । तथा च पृत्शब्दे कर्मण्युपपदे क्षै धातोः आदेच उपदेशेऽशितीति ऐकारस्य आत्वे आतोनुपसर्गे क इति कप्रत्यये कित्वाद्धात्वाकारलोपे

छन्दस्त्वादुपपदतकारलोपे पृक्ष इत्यकारान्तं रूपम् । नन्वकारान्तपुल्लिङ्गोऽयं पृक्षशब्दः । कथं द्वितीयवपुषो विशेषणमित्यत आह **पुल्लिङ्गमिति** ॥ **श्रुत्यनुसारेणेति** । 'पृक्षो वपुः पितुमानि'ति श्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । अत एवास्वरसादाह **असुन्वा प्रत्यय इति** ॥ **किदिति** । धात्वाकारलोपरूपकित्कार्यकारीत्यर्थः । तथा च पृच्छब्दे कर्मण्युपपदे क्षै क्षय इति धातोरसुन्प्रत्यये ऐकारस्यात्वेऽसुन् प्रत्ययस्य कित्कार्यकारित्वात्तस्मिन्परतो धात्वाकारलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे उपपदतकारलोपे च सति पृक्ष इति सकारान्तं नपुंसकमेवेदं वपुषो विशेषणं युक्तमित्यर्थः । पृक्षः पृक्षसी पृक्षांसीति शब्दाकारः ॥ **वातेरिति** । वा गतिगन्धनयोरिति धातोरवगत्यर्थाद्वा धातोर्घञर्थे कविधानमिति वार्तिकेण करणस्यापि घञर्थत्वात्करणे कप्रत्यये कित्वाकारलोपे व् अ वेति रूपम् ॥ **अस्येतीति** । इति हेतोरेतत्तृतीयं वपुर्मध्व इति पूर्वेणान्वयो द्रष्टव्यः । ननु तर्हि मधुव इति स्यान्न तु मध्व इति उकारलोपविधायकाभावादित्यतश्छान्दसोऽयमुकारलोपः । भूर्भुवःसुवरिति वक्तव्ये छान्दसत्वेन यथा उकारलोपमाश्रित्य स्वरिति ऋग्वेदिनः पठन्ति तद्वदित्याह **स्वरित्यत्रेवेति** ।

सु०— भगवत्स्वरूपप्रतिपादनेनैव ग्रन्थोपसंहारः समुचित इत्याशयवान्नित्यापरोक्षं भगवन्तं संबोध्य स्तौति निःशेषमिति ।

अनु०— निःशेषदोषरहित कल्याणाखिलसद्गुण ॥
भूतिस्वयम्भुशर्वादिवन्द्य त्वां नौमि मे प्रियम् ॥

इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते श्रीमत्कृष्णद्वैपायनकृतब्रह्मसूत्रानुव्याख्याने
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४–४ ॥

अध्यायः संपूर्णः ॥ ग्रन्थश्चायं संपूर्णः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

भूतिः **महालक्ष्मीः** ॥

शे०— मंगलाचरणस्य पूर्वमेव कृतत्वात्किं पुनस्तत्करणेनेत्यतस्तत्र निमित्तं वदन्नेव संबोधनपूर्वकस्तुतौ च निमित्तं सूचयन्नेव स्तुतिरूपमंगलाचरणपरतयोत्तरपद्यं सङ्गमयति **भगवदिति** । अप्रसिद्धेर्भूतिपदार्थमाह **महालक्ष्मीरिति** । अत्र च ग्रन्थे श्रियः पत्य इत्यादौ, महालक्ष्मीरिति चान्ते श्रीवाचकशब्दस्य संपुटाकारेण प्रयोगाच्छ्रीकरोऽयं ग्रन्थ इति सूचितमिति गुरुचरणाः ।

प०— भूतिपदस्यानेकार्थत्वाद्विवक्षितमर्थमाह **भूतिर्महालक्ष्मीरिति** ।

या०— विभूतिपदव्याख्यानव्याजेनान्ते माङ्गलिकं शब्दं पठति भगवांष्टीकाकारः ॥ **विभूतिर्महालक्ष्मीरिति** । आदौ श्रिय इति अन्ते च महालक्ष्मीरिति श्रीवाचकशब्दस्य संपुटाकारेण प्रयोगाच्छ्रीकरोऽयं ग्रन्थ इति सूचयितुमिदमिति सांप्रदायिकाः ।

श्री०— संबोधनाभिप्रायमाह **नित्यापरोक्षमिति** । भूतिपदव्याख्यानव्याजेनान्ते माङ्गलिकं पदं बध्नाति **भूतिर्महालक्ष्मीरिति** ।

सु०— वचनप्रसूनमाला जयतीर्थाख्येन भिक्षुणा रचिता ।
ध्रियतां हृदये सदये कमलामहिलेन पूरुषेण ॥ १ ॥

शे०— एवं समापितग्रन्थव्याख्यानो भगवांष्टीकाकारः स्वकीर्त्यनुवृत्तये स्वनाम ग्रन्थे उपनिबध्नन्नेव स्वकृतस्य ग्रन्थस्य प्रचयाद्यभिमतसिद्ध्यर्थं तस्य पुष्पमालात्वेन प्रीतिपूर्वकं भगवता हृदये धारणप्रार्थनारूपमङ्गलमाचरति **वचनेति** । सकलवाङ्मनसदेवतया रमया युत एव भगवति पुष्पमालात्वेन ग्रन्थसमर्पणमभिमतसिद्ध्यङ्गमिति ज्ञापयितुं **कमलामहिलेनेत्युक्तम्** । कमला लक्ष्मीमहिला वनिता यस्य तेनेत्यर्थः । वनिता महिला तथेत्यभिधानात् ।

प०— कृतं व्याख्यानं स्वामिने समर्पयति **वचनेति** । यथा हि लोके भिक्षुकः तत्र तत्रोद्यानेषु पुष्पाण्याहृत्य मालां कृत्वा समर्पयेच्चेत्तां यथा दयालुर्हृदये बिभर्ति एवं वजनप्रसूनमाला मया समर्पिता हृदये दयया ध्रियतां इयं साध्वीत्यङ्गीक्रियतामित्यर्थः । कमला लक्ष्मीर्महिला भार्या यस्येति स तथा तेनेत्यर्थः । माला हि प्रमदायुक्तस्यैव हृदयङ्गमेति कमलामहिलेनेत्युक्तम् ।

या०— **कमलामहिलेति** । कमला रमा, महिला वनिता, यस्य स तथोक्तः । 'वनिता महिला तथे'त्यभिधानात् ।

श्री०— **वचनप्रसूनेति** । यथा कश्चिद्भिक्षुकः पुष्पमालां विरचय्य ऐश्वर्यवन्तं कञ्चनप्रभुं प्रति दत्वा चेत्सा यथा तदुपरि दयया हृदये तेन ध्रियते तद्वदित्यर्थः । 'महिला वनिता तथे'त्यभिधानात्कमला महिला यस्यासौ कमलामहिलो लक्ष्मीपतिस्तेनेत्यर्थः ।

सु० — न वैदुष्यभ्रान्त्या न च वचनचातुर्यकुधिया
न मात्सर्यावेशान्न च चपलतादोषवशतः ।
परं श्रद्धाजाड्यादकृषि कृतिमाचार्यवचसि
स्खलन्नप्येतस्माज्जगति न हि निन्द्योऽस्मि विदुषाम् ॥ २ ॥

शे० — केवलं गुरुदेवताभक्त्यतिशयसाध्यतत्प्रसादलब्धैतद्ग्रन्थप्रतिपादितपदस्वरूपप्रमाणप्रमेयोपपादकन्यायजाते नानादरः कार्य इतीममर्थं व्यञ्जयन्नेव स्वगर्वं परिहरति **न वैदुष्यभ्रान्त्येति ।** आचार्यवचसि पूर्णप्रमतिभगवत्पादरचितश्रीमदनुव्याख्यानरूपवचनविषये **कृतिं** तत्रत्यविषमपदवाक्यविवृतिं **अकृषीति ।** करोतेर्लुङात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनम् । व्यञ्जकं चात्र विदुषामित्येतदेवेति गुरुचरणाः ।

स० — **अकृषीति ।** डुकृञ्करण इत्यस्य लुङुत्तमपुरुषैकवचनम् ।

इति श्रीचतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

प० — **श्रद्धाजाड्यादिति ।** भक्तिपारवश्यादित्यर्थः । **अकृषि** कृतवानस्मि । एतस्मात्स्खलनदोषान्न हि निन्द्योऽस्मि । किन्तु मान्य एव भवामीत्यर्थः ।

या० — **श्रद्धाजाड्यात्** भक्तिपारवश्यात् । **आचार्यवचसि** विषये । **कृतिं** तदर्थप्रकाशनरूपाम् । आचार्यवचसीत्यस्य श्रद्धाजाड्यादित्यनेनान्वयः ॥

श्री० — **अकृषि** अकार्षम् ।

सु०— **अनुव्याख्याऽमृताम्भोधेः समुत्पन्नाऽतिनिर्मला ।**
इयं न्यायसुधा भौमैर्विबुधैः सेव्यतां सदा ॥ ३ ॥

शे० — श्रवणमननाभ्यामसकृदेतद्ग्रन्थसेवनमेवैतद्ग्रन्थतात्पर्यविषयीभूतार्थावगतिकारणं न तु प्रसिद्धसुधाया इव कादाचित्कमपि तत्तथेति व्यञ्जयन्नेव स्वकृतग्रन्थस्य हेतुकथनपूर्वकं सर्वदा सकलभूसुरसेव्यतां प्रार्थयते **अनुव्याख्याऽमृताम्भोधेरिति** ।

प०— भौमैः भूमिगतैः । **विबुधैः** भूसुरैः ब्राह्मणैरित्यर्थः ।

सर्वेन्द्रियप्रेरकेण श्रीप्राणपतिनेरितः । यदबोचमहं तेन प्री(णातु)यतां कमलालयः ॥
ये तु न्यायसुधापानकामुका रसिका बुधाः । आघ्रायेमं परिमळं सेवन्तां ते सुधामिमाम् ॥
(सेवन्ते तामिमां सुधाम्)

ज्ञानाब्धिरप्यवादीद्यत्स्खलत्त्वं स्वात्मनस्तदा ।
मादृशानां स्खलत्त्वं किं वाच्यं क्षाम्यन्तु तद्बुधाः ॥

इति श्रीमन्न्यायसुधापरिमळे सुधीन्द्रगुरुपादशिष्यराघवेन्द्रयतिकृते
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः संपूर्णः ॥ ४–४ ॥
श्रीलक्ष्मीहयग्रीवार्पणमस्तु ॥

या०— न्यायसुधेति । अमृतहेतुत्वेन सुधारूपा न्यायाः यस्यामिति विग्रहः । अग्न्याहितादिवत्परनिपातः । **भौमैर्विबुधैः** भूसुरैर्ब्राह्मणैरिति यावदित्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

वासवीवियति व्यक्तं परापरविभासकम् ॥
व्यासाभिधमहं वन्दे महामोहतमोपहम् ॥ १ ॥

अपारागाधश्रीजयमुनिकृतग्रन्थहृदयप्रपञ्चे मे यत्नो यदपि परिहासैकफलकः ।
तथापि श्रीव्यासालवमतिकृपादृष्टिबलतः कृतो यत्तेन स्यात्सकलसुजनाल्हादजनकः ॥ २ ॥
वेदेशयोगिवरमानसनीरजस्थश्रीमध्वहृत्कमलवासिरमानिवासः ॥
व्यासोस्त्वनेन जयतीर्थमुनीन्द्रवाक्यगूढाशयप्रकटनेन सदा विभूत्यै ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण यदुपतिना कृतायां सुधाटिप्पण्यां
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४–४ ॥
श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

श्री०— प्रसिद्धा सुधा दिविष्ठैर्विबुधैः सेव्यते । इयं तु **भौमैः** भुविष्ठैः, **विबुधैः** भूसुरैः विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः, सेव्यतामित्यर्थ इत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

यादवाचार्यहृत्स्थश्रीमध्वाचार्यहृदब्जगः । आनन्दादिगुणोद्रिक्तः प्रीयतां बादरायणः ॥ १ ॥

वेदेशमुनिसत्पादसेवासंप्राप्तवैभवान् । यादवार्यान् वरसुधाटीकाकारान् वयं नुमः ॥ २ ॥

श्रीमन्न्यायसुधाटीका यादवाचार्यनिर्मिता ॥ तत्राधृतानि वाक्यानि तान्यत्र विवृतान्यलम् ॥३॥

इति श्रीमद्यदुपत्याचार्यपूज्यपादाराधकेन श्रीनिवासेन विरचिते टीकाऽधृतसुधावाक्यार्थविवरणे चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४–४ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

मु० — इति श्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृते-
रनुव्याख्यानस्य प्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ।
कृतायां टीकायां विषमपदवाक्यार्थविवृतौ
चतुर्थेऽध्यायेऽस्मिंश्चरमचरणः पर्यवसितः || ४-४ ||

इति श्रीमन्न्यायसुधायां चतुर्थोऽध्यायः संपूर्णः || ४ ||

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ||

शे० — 'इति श्रीमदि'ति पद्ये प्रगुणत्वं ऋजुत्वं अवक्रगतित्वमिति यावदित्यशेषमतिमङ्गलम् ||

सकलसुगुणपात्रं सर्वदोषैकजैत्रं सुमतिसुगतिदात्रं सुष्ठुसज्ज्ञाननेत्रम् ।
निखिलजनिजनित्रं नित्यदुष्टैकवेत्रं नवनवसुचरित्रं नौमि लक्ष्मीकलत्रम् || १ ||

शुभगुणगणगात्रं शुद्धविज्ञाननेत्रं श्रुतिविततचरित्रं श्रान्ततापातपत्रम् ।
श्रमजलधिवहित्रं शान्तमन्तःपवित्रं श्रयत विबुधमित्रं शक्तियोगीन्द्रपौत्रम् || २ ||

विद्याख्यरत्नप्रभवाय बुद्धौ विद्योतमानाय सुबृंहिताय ||
शुद्धाय नित्यं मुनिसेविताय मध्वाद्भुताम्भोनिधये नमोऽस्तु || ३ ||

श्रीमद्व्याससुशास्त्रशुद्धजलधिं मध्वोक्तसत्तर्कदुस्तर्काख्यामरदानवाश्रितमतिश्रेष्ठं हि हृद्भूभृता ।
आलोड्याखिलतत्त्वभासकमहारत्नानि चाप्तोत्सुधां सोऽयं योगिमहेन्द्रसन्निभजयार्याख्यो भवेन्मे मुदे ||४||

श्रीमद्व्यासमतापगापतिवरं श्रीमज्जयप्रोक्तसत्सर्पावेष्टितमध्वसन्मुनिवरग्रन्थागवर्येण यः ।
संलोड्याखिलसन्नयामृतवरं तत्त्वादिसद्दीपिकासत्तात्पर्यसुचन्द्रिकातरुवरं यस्तर्कसत्ताण्डवम् || ५ ||

निष्काश्याद्भुतखण्डनत्रयमुखव्याख्यानरत्नोच्चयं दृष्ट्वा कुत्सितयुक्त्यरातिपिहितं श्रीव्यासतीर्थो बुधः ।
स्वोक्तिं रक्षितुमत्र यः प्रतिपदं सम्यग्विशेषार्पको विद्याधीशयतीन्द्रसद्गुरुवरः किं नावतीर्णः स हि || ६ ||

यद्धस्ताम्बुजसङ्गतोऽहमभवं देव्याः कटाक्षाश्रयो यद्व्याख्यानदिवाकरेण विदुषामन्तस्तमः संहृतम् ।
ये प्रीता भुवि चन्दनद्रुम इव स्वीयं स्ववत्कुर्वते तान्भक्त्यादियुजो भजे परगुरूनानन्दभट्टारकान् || ७ ||

यः श्रीनिवासमृगराट् सकलान्मदान्धमायाविसिन्धुरसुकुम्भगिरीन्विदार्य ।
सत्तर्कतीक्ष्णनखरैर्विरराज मध्वसिद्धान्तचारुविपिने तमलं भजेऽहम् || ८ ||

श्रीमत्सुधाद्भुताम्भोधिविक्रीडनविचक्षणान् । श्रीमद्विद्याधीशमुनीन्वन्दे विद्यागुरून्मम ॥ ९ ॥

अथ तत्कृपयैवाहं तत्सुशिक्षितमार्गतः । तेषामाज्ञां पुरोधाय तत्प्रसादाप्तवैभवः ॥ १० ॥

शिक्षितान्युक्तिनिचयान्स्मारं स्मारं यथामति । अकार्षं भावगूढाया: सुधायाः शेषपञ्चिकाम् ॥११॥

व्यक्तं त्यक्त्वा यदव्यक्तं तत्तच्छास्त्रानुसारतः । मूलग्रन्थान्समालोच्य न चोद्ग्रन्थं बहूदितम् ॥१२॥

यद्विद्याधीशगुरोः शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् । अस्त्वेषा भक्तियुक्ता श्रीविद्याधीशपादयोः सेवा ॥१३॥

मया विरचिता शेषसुधावाक्यार्थचन्द्रिका । अनया भावि यत्पुण्यं तदाप्नोतु गुरुर्मम ॥ १४ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणविदामग्रेसराणां श्रीमत्सकलविद्वच्चक्रचूडामणीनां श्रीमद्विद्याधीशतीर्थपूज्यपादानां
निजशिष्यस्य केशवस्य कृतौ श्रीमद्गुरुराजोपदिष्टमार्गानुवर्तिन्यां
श्रीमन्न्यायसुधाविषमपदवाक्यार्थविवृतौ
शेषवाक्यार्थचन्द्रिकायां
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४-४ ॥ चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥